

Τζέημς Τζòλ

ΟΙ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ

Βολίν
Γκόλντμαν
Γκόντουϊν
Καφιέρο
Κροπότκιν
Μαλατέστα
Μάχνο
Μπακούιν
Μπαμπέφ
Μπέρκμαν
Μπουοναρρότι
Ντουρρούτι
Όλιβέρ
Προυντόν
Στίρνερ
Φανέλλι
Φερρέρ
Φουριέ

 ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγή	7
Μέρος Πρώτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
Αίρεση και λογική	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
Ή μύθος της επανάστασης	39
Μέρος Δεύτερο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	
Λογική και επανάσταση: Προυντόν	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV	
Ή Μπακούιν και τὸ μεγάλο σχίσμα	88
Μέρος Τρίτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Τρομοκρατία και προπαγάνδα με τὴ δράση	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
“Άγιοι και επαναστάτες	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII	
Ή επανάσταση που απέτυχε	193
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII	
Άναρχικοί και συνδικαλιστές	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX	
Οί άναρχικοί σε δράση: Ήσπανία	251
ΚΕΦΑΛΑΙΟ X	
Συμπεράσματα	311
Σημειώσεις	319

Εισαγωγή

«Είσαστε άθλια άπομωνωμένα υποκείμενα. Χρεωκοπήσατε. Ο ρόλος σας τελείωσε. Πηγαίνετε εκεί που ανήχετε, στο σκουπιδογενεκέ της Ιστορίας». Έτσι κατήγγειλε ο Τρότσκι τους αντιπάλους του Μενσεβίκους τόν Οκτώβρη του 1917 — οι φράσεις του είναι χαρακτηριστικές ένός βασικού τρόπου αντιμετώπισης της Ιστορίας. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη ο Ιστορικός θά πρέπει να ενδιαφέρεται μόνο για τους στόχους που επιτυγχάνονται, ενώ τά κινήματα και τά άτομα εκείνα που δέν συμβάλουν σ' αυτή την πορεία του Ιστορικού προτσές θά πρέπει να άγνοούνται και ν' αντιμετωίζονται με ειρωνεία ή ν' αποκηρύσσονται σαν αντιδραστικά και άδιέξοδα. Δέν είναι μόνο οι μαρξιστές που αντιμετώπισαν την Ιστορία μ' αυτή τή μέθοδο· οι χριστιανοί Ιστορικοί έκφράσανε τήν ίδια άποψη για τους ειδωλολάτρεις και οι φιλελεύθεροι Ιστορικοί για τους συντηρητικούς. Οι επαναστάτες όμως που οι άγώνες τους δέν στέφθηκαν μ' επιτυχία αποτέλεσαν βασικά θύματα αυτών των Ιστορικών που ενδιαφέρθηκαν αποκλειστικά και μόνο για τήν επιτυχία. Όταν πετυχαίνει μιá επανάσταση, οι Ιστορικοί ενδιαφέρονται ν' ανακαλύψουν τίς ρίζες της και ν' αποκαλύψουν τίς καταβολές και τήν ανάπτυξή της· πολύ συχνά λοιπόν δλόκληρη ή άλυσιωδή σειρά των γεγονότων που δδήγησαν σ' αυτήν, για πολλές δεκαετίες πρίν, παρουσιάζεται σαν άναπόφευκτο προτσές, και κάθε ιδέα ή έπεισόδιο κρίνεται ανάλογα με τή βοήθεια ή τά έμπόδια που πρόβαλε για τήν πραγμάτωση του τελικού αποτελέσματος. Από τήν άλλη πλευρά, οι επαναστάσεις που απέτυχαν αντιμετωπίζονται σαν άδιέξοδα, και σπάνια γίνονται αντικείμενο μελέτης οι άνθρωποι και οι ιδέες που τίς έμπνεύσανε. Κατά συνέπεια άγνοούνται και ξεχνιούνται πάρα πολλά στοιχεία που είναι ενδιαφέροντα και άξια μελέτης, και περιόρίζονται σκόπιμα οι έρευνες του Ιστορικού. Κι όμως, αν ο στόχος του Ιστορικού, όπως και του καλλιτέχνη, είναι να διευρύνει τήν εικόνα μας για τόν κόσμο, να μάς προσφέρει ένα νέο τρόπο θεώ-

ρησης τῶν πραγμάτων, τότε ἡ μελέτη τῆς ἀποτυχίας μπορεῖ συχνὰ νὰ εἶναι τόσο ἀποδοτικὴ καὶ διδασκτικὴ ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐπιτυχίας. Ἡ περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀποτυχία καὶ οἱ αἰτίες της παρέχουν δυνατότητες ἀποσαφήνισης τόσο τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τῆς δομῆς τῶν κοινωνιῶν.

Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν ὑποστει πάρα πολλὰ πλήγματα, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη μειονότητα, ἀπὸ τῆ λατρεία τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Καμιὰ ἐπανάσταση ὅπου διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο οἱ ἀναρχικοὶ, δὲν πέτυχε. Οἱ πολιτικὲς τους θεωρίες ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τωρινῆς λογικῆς καὶ περιέχουν ἀρκετὲς λαθεμένες ὑποθέσεις. Ἡ συμπάθεια ποὺ κατάφερε νὰ προκαλέσει κάποια πλευρὰ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνελέτη καὶ χωρὶς νόημα βία καὶ τρομοκρατία ποὺ χαρακτηρίζε μίαν ἄλλη σχολὴ ἀναρχικῆς πρακτικῆς. Παρὸλα αὐτά, ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν ἀναρχικῶν τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἔχει θέσει ἀρκετὰ θεμελιακὰ ἐρωτήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύση τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἐσκήσαν ἔντονη καὶ συνεχῆ κριτικὴ ἐνάντια στὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος καὶ ἀμφισβήτησαν τὶς ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ὄλων σχεδὸν τῶν σχολῶν τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης. Ἐπιτέθηκαν, πολὺ συχνὰ μὲ τὸν πιὸ σκληρὸ καὶ ἄμεσο τρόπο, ἐνάντια στὶς ἀξίες καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες δὲν ἔφεραν ἀποτελέσματα, παρέμειναν ὀρισμένες φορὲς κωμικὲς κι ἄλλες φορὲς δλοκάθαρα τραγικὲς. Κι ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος ἐκφράζουν μιὰ διαρκῶς ἐπανερχόμενη ψυχολογικὴ ἀνάγκη, καὶ μάλιστα μιὰ ἀνάγκη ποὺ δὲν κατάφερε νὰ ἐξαφανίσει ἡ φαινομενικὴ ἀποτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν σοβαρῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δύναμης.

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι προϊόν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐνμέρει, τουλάχιστον, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀντίκτυπου ποὺ εἶχαν οἱ μηχανεὲς καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀγροτικὴ καὶ συντεχνιακὴ κοινωνία. Ἀναπτύχθηκε μὲ βάση τὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἐξελίχθηκε μετὰ τὸ 1789· ταυτόχρονα ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπαναστάσεις καὶ οἱ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις δὲν κατάφεραν νὰ ἐκανοποιήσουν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες, ὠθησε

τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ ἀμφισβητήσουν τὶς μεθόδους καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ ἀξίες ποὺ προσπάθησαν νὰ καταστρέψουν οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν οἱ ἀξίες τοῦ δλοένα καὶ ἰσχυρότερου συγκεντρωτικοῦ, βιομηχανικοῦ κράτους ποῦ, στὸν 19ο καὶ στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἐμφανίστηκε σὰν τὸ πρότυπο στὸ ὅποιο ἔτειναν ὅλες οἱ κοινωνίες. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν λοιπὸν νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ὅλους σὰν ἐχθροὺς: ὕστερα ἀπὸ τοὺς γαιοκτητήμονες καὶ τοὺς παπάδες τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων ἦρθε σὲ λίγο ἢ σειρά τῶν «ἐπαναστατῶν» τυράννων καὶ γραφειοκρατῶν ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὰ κινήματα ἐκεῖνα ποὺ ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία τῆς νέας κοινωνίας. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνίζονταν πάντοτε ταυτόχρονα σὲ δύο τουλάχιστον μέτωπα.

Μολονότι τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι φαινόμενο τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τωρινοῦ, ἀντιπροσωπεύει κάποιον εἶδος ἐξέγερσης ποὺ οἱ ρίζες του μποροῦν νὰ βρεθοῦν σὲ πιδ μακρινὸ παρελθόν. Πάρα πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶναι περήφανοι γι' αὐτὲς τὶς καταβολές κι ἔχουν θεωρήσει προγόνους τοῦ ἀναρχισμοῦ πάρα πολλοὺς ποὺ σίγουρα θὰ ἐνωθῶν ἐκπληξῆ ἂν ἀνακάλυπταν τοὺς τωρινούς θεωρητικούς τους φίλους. Ὁ Ζήνωνας καὶ οἱ Στωϊκοί, οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ καὶ οἱ Ἀναβαπτιστὲς θεωρήθηκαν ὅλοι πρόδρομοὶ τοῦ σύγχρονου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πράγματι, κατὰ κάποιον τρόπο, αὐτὰ τὰ κινήματα θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξέγερσης ἢ ἀποχώρησης ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ρεύματα τῆς ἀναρχικῆς σχέψης καὶ δράσης. Οἱ ἀναρχικοὶ συνδυάζουν τὴν πίστη στὴ δυνατότητα βίαιης καὶ ξαφνικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴ δυνατότητα ἀνθρώπινης βελτίωσης καὶ τελείωσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, εἶναι κληρονόμοι ὄλων τῶν οὐτοπικῶν, χιλιαστικῶν θρησκευτικῶν κινήματων ποὺ διακήρυχναν ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ περίμεναν μ' ἐμπιστοσύνη τὴ στιγμή ποὺ «θὰ ἠχῆσουν οἱ σάλπιγγες καὶ θ' ἀλλάξουμε μέσα σὲ μιὰ στιγμή, ὅσο ν' ἀνοιγοκλείσουμε τὰ μάτια μας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἶναι καὶ τέχνα τοῦ Αἰῶνα τῆς Λογικῆς. (Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Μέττερνιχ ἀποκάλεσε κάποτε τὸν Προυστὸν νόθο τέχνο τοῦ Διαφωτισμοῦ). Εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ

ώθουν τήν πίστη τους στή λογική, στήν πρόοδο και στήν ειρηνική πειθώ μέχρι τά ἔσχατα λαγικά της ὄρια. Ὁ ἀναρχισμός μέ τήν παλιά του σημασία εἶναι τόσο πίστη πού θά μπορούσε νά ἐκφραστεῖ μέ θρησκευτικούς ὄρους ὅσο και ὀρθολογική φιλοσοφία· και πολλές ἀπό τίς ἀντιφάσεις και ἀσυμφωνίες του ὀφείλονται στή σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο, και στήν ἔνταση πού ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στίς διαφορετικές ἰδιοσυγκρασίες πού τόν ἐκπροσωπούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Αίρεση και λογική

1

Υπάρχουν κινήματα στην ιστορία όλων των θρησκειών που απορρίπτουν κάθε εξουσία, έγκόσμια ή θείκη, και διακηρύχουν την απόλυτη έλευθερία δράσης σύμφωνα με κάποιο εσωτερο ψυχικό φως. Λόγω των διώξεων καθώς και σαν χαρακτηριστική ένδειξη της ολοκληρωτικης αποχώρησής τους από τον κόσμο, οι αποφασισμένοι πιστοί πολλών αίρέσεων ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν στην παρανομία και τή συνωμοσία. Στο χώρο της χριστιανικής εκκλησίας μας είναι αρκετά γνωστά αυτό του είδους τὰ κινήματα. Έχουν μελετηθεί από τους κοινωνιολόγους που έρευνούν τους νόμους της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς του ανθρώπου· έχουν αναφερθεί από τους μαρξιστές συγγραφείς σαν παραδείγματα των πρώτων προλεταριακών εξεγέρσεων και σαν πρώιμα στάδια της πάλης των τάξεων. Άλλοι συγγραφείς (1) προσπάθησαν ν' αποδείξουν τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτούς τους τρόπους σκέψης και δράσης και στα ολοκληρωτικά κινήματα της εποχής μας. Ορισμένες απ' αυτές τις αίρέσεις προσέλκυσαν όπωςσδήποτε ανθρώπους σαν κι αυτούς που άργότερα θα προσχωρούσαν στο αναρχικό κίνημα και θ' αποδέχονταν τις απόψεις του· και, πριν εξετάσουμε την ανάπτυξη του σύγχρονου αναρχισμού, θα πρέπει ίσως να εξετάσουμε συνοπτικά ποιές είναι αυτές οι διαρκώς επανερχόμενες ανθρώπινες ανάγκες που ικανοποιούνται απ' αυτές τις άκρατες πεποιθήσεις και ποιοί άνθρωποι τις ακολουθούν.

Όλες οι αίρέσεις είναι κινήματα εξέγερσης ενάντια στην καθιερωμένη εξουσία, όρισμένες απ' αυτές, όμως, είναι καθαρά θρησκευτικές και δογματικές. Η επίθεσή τους κατευθύνεται ενάντια στις πεποιθήσεις που διατηρεί ή καθιερωμένη εκκλησία και ή κριτική τους ενάντια στην κοινωνική τάξη πραγμάτων απλώς ύ-

ποδηλώνεται. Ὁ ἀντικειμενικός τους στόχος δὲν εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ ἀποχώρησιν ἀπ' αὐτὸν καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σὰν προετοιμασία γιὰ τὸν ἐπερχόμενον κόσμον. Κι ὅμως κάθε αἵρεση ποῦ ἀπαιτεῖ τὴν ἀποχώρησιν ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια συνεπάγεται κάποια κριτικὴ ἐναντία στὶς ἀξίες τοῦ κόσμου τοῦτου. Κι ἐπιπλέον αὐτὴ καθαυτὴ ἢ πράξη τῆς ἀποχώρησιν, ἰδιαίτερα ὅταν κατέληγε στὴ δημιουργία μιᾶς ὁμάδας ὁμοφρόνων πιστῶν, ὁδηγοῦσε συχνὰ ἐκείνους ποῦ συμμετεῖχαν σὲ ἐνέργειες ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνα ἀνατρεπτικές. Πολλές αἵρέσεις, στὴ θόρειο Ἰταλία καὶ στὴ νότιο Γαλλία στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, προπαγάνδιζαν τὴ λατρεία τῆς ἀθλιότητος — κι ἔτσι κατακρίνανε ἕμμεσα τοὺς συμπολίτες τους ποῦ ἐπιδιώκανε τὰ πλοῦτη. Ἄλλες αἵρέσεις, ὅπως ἀναφέρθηκε γιὰ μιὰ ἀπ' αὐτές σ' ἓνα ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον κοντὰ στὸ Τουρίνο γύρω στὰ 1030, εἶχαν πραγματοποιήσει κάποια μορφή κοινοκτημοσύνης «*Omnem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus*»⁽²⁾ Αὐτὰ τὰ κινήματα ἀπάργησιν δὲν παρενοχλοῦσαν τίς ἀρχές καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅποια βασίστηκαν ἤταν δυνατὸ νὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ δημιουργηθοῦν ἔτσι οἱ τεράστιες στρατιές τῶν ζητιανοκαλόγερων.⁽³⁾ Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ αἵρέσεις πολὺ περισσότερο ἀνατρεπτικές, ποῦ χωρὶς νὰ φτάνουν στὸ σημεῖο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς ἐξέγερσιν, ἀπέριπταν τίς ἀξίες τῆς κατεστημένης κοινωνίας σὲ τέτοιο βαθμὸ ποῦ οἱ ἀρχές τίς θεωροῦσαν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες. Πρόκειται γιὰ τὰ κινήματα ποῦ χαρακτηρίζονται πλατικὰ σὰν Γνωστικὲς αἵρέσεις. Στὸ μεσαίωνα ἡ πιὸ γνωστὴ ἦταν ἡ αἵρεση τῶν Καθαρῶν ἢ Ἀλβιγηνῶν, ποῦ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς κόμητες τῆς Τουλούζης τὸν 13ο αἰῶνα, καὶ ποῦ ἐξαφανίστηκε μόνο ὕστερα ἀπὸ ἄγριους διωγμοὺς κι ἔναν ἰδιαίτερα αἱματηρὸ ἐμφύλιον πόλεμον.

Ἡ βασικὴ πεποιθὴσιν τῶν Γνωστικῶν αἱρέσεων ἦταν ἡ ἐξῆς: ὁ ὑπάρχων κόσμος εἶναι ἐντελῶς διεφθαρμένος, ἐξωπραγματικός, ἐφήμερος καὶ χωρὶς καμιά σημασία. Σημασία εἶχε μόνο ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, οἱ πνευματικὲς ἀξίες καὶ οἱ δοκιμασίες ποῦ διατηροῦσαν τὴν ψυχὴ σὲ διαρκῆ ἐπαφή μὲ τὴν αἰωνιότητα, γιὰ τὴν ὅποια τελικὰ προορίζονταν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόδρασή της ἀπὸ

τούς πειρασμούς και τις ψευδαισθήσεις του κόσμου αυτού. Ἡ στάση αὐτή μπορούσε νὰ ἔχει πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα στὴν πράξη. Ὅρισμένοι, ὅπως οἱ Καθαροὶ τῆς Λαγγκτόκ ἀκολουθοῦσαν μιὰ ἀσκητικὴ καθαρότητα ζωῆς σὰν ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπέριπταν τὶς ἐγκόσμιες ἀξίες. Αὐτὴ ὁμως ἡ αὐστηρότητα δὲν θὰ ἦταν ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ εἶχε καταλυθεῖ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἠθικῆς. Ἐφόσον ὁ κόσμος ἀντιμετωπιζόταν σὰν ἐφήμερος, ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων δὲν εἶχε καμιὰ σημασία, μιὰ και δὲν ἴσχυε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀποδεκτοὺς ἠθικοὺς κανόνες, και οἱ πράξεις ποὺ ἀψηφούσαν αὐτοὺς τοὺς κανόνες μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἀληθινὴ, τὴ γνήσια πίστη. Εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ αἱρέσεις ποὺ προπαγάνδιζαν τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὶς ἀποδεκτὲς ἀξίες μπορούσαν πολὺ γρήγορα νὰ θεωρηθοῦν ὑποπτές γιὰ ἀνηθικότητα και διαφθορά. Ἡ προπαγάνδα ἐνάντια στοὺς Ἀλβιγηνούς, λογουχάρη, δὲν εἶναι παρὰ κατηγορίες γιὰ ὄλων τῶν εἰδῶν τὶς διαστροφές, ἰδιαίτερα σεξουαλικές. Κάθε ομάδα ἀνθρώπων ποὺ διοργάνωνε μυστικὲς συναντήσεις, ποὺ σύμφωνα μὲ κάποιες φήμες ἀποκήρυχε τὸ γάμο, ποὺ ἀπέριπτε σὰν ἀσήμαντους τοὺς δεσμούς και τὰ πρότυπα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἀργὰ ἡ γρήγορα ἐμελλε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές σὰν τεράστιος κίνδυνος. Ἀκόμα κι ἂν ἀληθεῖς ὅτι στὴν ἱστορία τῶν αἱρέσεων βρίσκουμε παραδείγματα συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀνήθικα, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ ἀνάρμοστη σεξουαλικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐκολοὺς τρόπους γιὰ νὰ παρακινηθοῦν οἱ ἄνθρωποι σὲ δράση ἐνάντια σὲ κάποια μειονότητα. Ὅλα τὰ δόγματα, θρησκευτικὰ ἢ ἀναρχικὰ, ποὺ ἀρνοῦνται τελείως τὴν ἀξία τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων, μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τόσο πουριτανούς, ὅσο και ἄτομα μὲ ἐλευθεριάζουσα ἠθικὴ και ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μονάχα ἀπὸ τὴ δευτέρη κατηγορία κάνει τὸν κόσμο νὰ ξεχάει γρήγορα τὴν ὑπαρξὴ χιλιάδων ὁπαδῶν τῆς πρώτης.

Οἱ ἄνθρωποι προσχωροῦσαν στὶς Ἰνωσητικὲς αἱρέσεις γιατί τοὺς συγγινοῦσε τὸ βίαιο μίσος ἐνάντια σ' ὅλα ὅσα ἐμφανίζονταν σὰν

ψευτικές αξίες της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Λόγω τών συνθηκῶν πού επικρατοῦσαν ἐκεῖνη τήν ἐποχή, ἀναγκάζονταν νά σχηματίζουσαν μικρές παράνομες κοινότητες· καί πολὺ συχνά ἡ μυστικότητα πού ἀναγκάζονταν νά τηροῦν ἐξελισσόταν σέ δλόθερμη ἀγάπη γιά τή συνωμοσία, ἀπλῶς καί μόνο γιά νά γίνεται συνωμοσία. Ἡ ἀπόριψη τῶν ἐγκοσμίων μποροῦσε νά ὀδηγήσει στίς ἀκραίες θέσεις τῆς ἀσκητικῆς ἀφοσίωσης· ἡ ὀρισμένες ἄλλες φορές μποροῦσε νά καταλήξει σέ πράξεις βίαιης καί τρομακτικῆς ἀπάρνησης τῆς υπάρχουσας ἠθικῆς. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐγκοσμίων ἀρχῶν ἐνάντια σ' ὅλα αὐτά τὰ κινήματα ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια: ὁ φόβος τῶν ἀνατρεπτικῶν συνεπειῶν πού πηγάζουσαν ἀπό τήν ἀργηση τῶν καθιερωμένων ἀξιῶν ὀδηγεῖ στήν ἐξαπόλυση διωγμῶν, πού βασίζονται σέ διάφορες φήμες γιά κάποια διαθεδομένη συνωμοσία γιά τήν ἀνατροπή ὀλόκληρης τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων· καί οἱ φήμες γίνονταν μέ τή σειρά τους ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικῆ προπαγανδιστικῆ ἐκστρατεία πού χρησιμοποιοῦσε κάθε εἶδος κατηγορία, συκοφαντικό ὑπαινιγμό καί δυσφήμιση ἐνάντια στά θύματα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πραγματικῆ τους συμπεριφορά ἢ ἀπό τὰ πραγματικά τους ἀδικήματα.

Ἐνῶ ὅμως οἱ θρησκευτικές αἰρέσεις, πού ἡ θεωρία καί ἡ πρακτικῆ τους βασίζονταν στήν ἀποχώρηση ἀπό τόν κόσμο καί στήν περιφρόνηση ἀπέναντι στίς ἀξίες του, παρουσιάζουσαν ὀλοφάνερες ὀμοιότητες μέ πολλές μεταγενέστερες οὔτοπικές πεποιθήσεις, καθώς καί μέ κάποιο ἀκράτο εἶδος ἀναρχικοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀντικομοφορμισμού, ἐκεῖνες οἱ αἰρέσεις πού διέθεταν κάποιο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θεωρήθηκαν πρόδρομοι τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινήματων, καί πράγματι ἔχουσαν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά μαζί τους. Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν αἰρέσεων εἶναι πλοῦσια σέ κινήματα, ὀπως αὐτό στό ὀποῖο ἠγγήθηκε ὀ Τασέλμ στή Φλάνδρα τόν δωδέκατο αἶώνα, πού ἔπεισε τούς ὀπαδοῦς του νά μήν πληρῶσουσαν τούς ἐκκλησιαστικούς φόρους γιάτῆ «τά ἱερά μυστήρια δέν εἶναι παρὰ καθαρῆ βεδήλωση, καί οἱ ἐκκλησίες δέν εἶναι καλύτερες ἀπό τά πορνεῖα». (4) Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ δυσφορία ἐνάντια στήν ἐγκόσμια διαφθορά τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας κατέληγε σέ ὀράση πού ἦταν ἐπαναστατικῆ ὀσον ἀφορὰ τίς συνέπειές της.

Όρισμένες φορές ο ήγέτης και οι οπαδοί του σχημάτιζαν κάποια ιδανική κοινότητα και περιμένα την Δευτέρα Παρουσία, πιστεύοντας πώς πλησιάζει. Άλλοι περιόριζαν τις επιθέσεις τους έναντι στην εξουσία και τη διαφθορά της εκκλησίας σε κάποιο γενικότερο αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη: «οι δικαστές, οι στρατοδίκες, οι εκκλησιάρχες, οι δήμαρχοι — σχεδόν όλοι ζουν από τις ληστείες... όλοι τους πλουτίζουν σε θάρος των φτωχών... ο ισχυρότερος ληστεύει τον πιο αδύνατο», διαβάζουμε σε κάποια μπροσούρα του 14ου αιώνα που είναι γραμμένη σε γλώσσα που μοιάζει πολύ μ' αυτή των μεταγενέστερων κινημάτων κοινωνικής εξέγερσης. (5) Κι ένας άλλος άγκιτάτορας της εποχής θέτει ήδη το ζήτημα της υπεραξίας των αγαθών που παράγονται από τους φτωχούς. «Θά ήθελα να στραγγαλίσω τους ευγενείς και τους κληρικούς, όλους τους, έναν-έναν... Οι άγαθοί εργαζόμενοι φτιάχνουν το σταρένιο ψωμί, αλλά δεν μπορούν ποτέ να το γευτούν' όχι, το μόνο που παίρνουν είναι τα ψίχουλα από το κοσκίνισμα του καλαμποκιού, κι από το καλό κρασί δεν παίρνουν παρά μόνο τη μούργα' από τα δημοφιλή ρούχα παίρνουν μονάχα τα αποφόρια. Όλα δσα είναι γευστικά και δημοφιλή τα παίρνουν οι άριστοκράτες και οι κληρικοί.» (6)

Αυτού του είδους τα κινήματα βάσιζαν το αίτημά τους για κοινωνικές αλλαγές στην εμπιστοσύνη τους για την άμεση δυνατότητα της μελλοντικής εποχής της ειρήνης και της ευημερίας — συνδυασμός της Δευτέρας Παρουσίας και της Χρυσής Έποχής του Κήπου της Έδέμ πριν από την Πτώση. Όρισμένες απ' αυτές τις πεποιθήσεις επιβίωσαν και επανήλθαν πολλές φορές στους επόμενους αιώνες' άλλες άποροφήθηκαν σιωπηρά από τα όρθοδοξα δόγματα. Οι περισσότερες όμως απ' αυτές τις αίρέσεις είχαν την τύχη που περιμένα και τις ουτοπικές ομάδες των επόμενων αιώνων. Ο ήγέτης γινόταν ολόένα και περισσότερο μεγαλομανής' ή ομάδα χωριζόταν σε αντίπαλα κινήματα' διαφορετικά θά προκαλούσε τη δυσφορία των αρχών και τα μέλη της θά θανατώνονταν στην πυρά. Είναι εύκολο να κατανοήσουμε τί είδους ιδιοσυγκρασίες προσελκύονταν σ' αυτά τα κινήματα. Έπικρατούσε ταυτόχρονα κάποια αίσθηση άπελπισίας, ή αίσθηση ότι

ὕπῆρχε κάτι τὸ ἀπελπιστικὰ λαθεμένο σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, καὶ ἡ σταθερὴ πίστη στὴ δυνατότητα νὰ μποῦν τὰ πράγματα στὸ σωστὸ δρόμον, ἂν μπορούσαν ἀπλῶς νὰ καταστραφοῦν οἱ θεομοὶ πού παρεμπόδιζαν τὴν σωστὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεϊκῆς θέλησης. Ἐκεῖνο πὺ δυσκολευόμαστε ν' ἀνακαλύψουμε εἶναι κατὰ πόσον ὑπῆρχαν κοινοὶ κοινωνικοὶ ἢ οικονομικοὶ παράγοντες πὺ δῆγγησαν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐξέγερσης, καὶ κατὰ πόσον θὰ δικαιωνόταν ὁ ἱστορικὸς ἂν σύγκρινε αὐτὰ τὰ κινήματα, ἀπὸ κοινωνιολογικῆ, καθῶς καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆ ἀποψη, μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ δέκατου ἔνατου καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι ἀρκετὰ δελεαστικὸ ν' ἀναζητήσουμε ὁμοιότητες ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες στὶς ὁποῖες ἀνθίσαν οἱ οὐτοπικὲς ἢ χιλιαστικὲς αἱρέσεις· καὶ ἀποτελεῖ πείρασιμὸν στὸν ὅποιον δὲν κατάφεραν ν' ἀντισταθοῦν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς πὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὶς αἱρέσεις. Ἐνας ἱστορικὸς λογουχάρη ἐρμηνεύει τολμηρὰ, θὰ λέγαμε, τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν στὴ Λαנגκντόκ, γράφοντας τὰ ἐξῆς: «Μὲ τὴν ὀλοζώντανη προτίμησή του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς περιοχῆς συμφώνησε μ' ἕνα δόγμα πὺ θεωροῦσε οὐσιαστικὴ τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου». (7) Πόσον βολικὸ θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν ἀναρχικῶν κινήματων νὰ μπορούσε ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ἀποψη· θὰ ἀνέλυε ἔτσι τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν Ἰσπανία, ἀνάγοντάς τὴν στοὺς ἐργάτες τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Καταλωνίας, τῆς περιοχῆς πὺ γειτονεῖ μὲ τὴ Λαנגκντόκ. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δυσκολευόταν πολὺ νὰ ἐξηγήσει τὴ συνεχεῖ ἐπιτυχία τῶν χιλιαστικῶν αἱρέσεων στὶς περιοχὲς τῶν λιγότερο ἐλαφρόμυαλων Ὀλλανδῶν ἢ Τσέχων. Μολονότι περιστάσιακά, ὅπως στὴν περίπτωσι τῶν Ἀλβιγγῶν, προσχώρησαν καὶ οἱ εὐγενεῖς σ' αὐτὰ τὰ κινήματα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους πολιτικούς στόχους ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ γνήσια πίστη, φαίνεται πῶς τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸ ὑποστήριξης προερχόταν ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας. Ἔτσι λοιπόν, μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν καὶ μὲ τὸ πέρασμά του στὴν παρανομία, οἱ πιδί πιστοὶ δ-παδοὶ του βρισκόταν μεταξὺ τῶν ὑφαντουργῶν καὶ τῶν χασάπηδων καὶ, χαμηλότερα ἀκόμα στὴν κοινωνικὴ κλίμακα, μεταξὺ τῶν

κοινῶν γυναικῶν καὶ τῶν πλαγῶδιων ἡθοποιῶν. (8)

Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐμφανίστηκαν σὲ περιόδους κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεταβολῶν ὅταν ἀξαναόταν πολὺ γρήγορα ὁ πληθυσμὸς καὶ ἀναπτυσσόταν ἢ βιομηχανία τῶν πόλεων. Ἐπομένως οἱ ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Φλάνδρας καὶ τὰ ἀναπτυσσόμενα βιομηχανικὰ κέντρα στὰ δυτικὰ καὶ νότια τῆς Γερμανίας ἀποτελοῦσαν, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Κόν, περιοχὲς ὅπου ἐμφανίζονταν συχνὰ αὐτὰ τὰ κινήματα τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα. Τὰ περισσότερα, ὅμως, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ παρελθὸν αὐτῶν τῶν μεσαιωνικῶν αἰρέσεων εἶναι ἰδιαίτερα ἐλλιπῆ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ὁποιαδήποτε γενίκευση ὅσον ἀφορᾷ τὴς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες ἀπὸ τὴς ὁποῖες προήλθαν. Ἐξαπλώνονταν ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ τάξη στὴν ἄλλη, καὶ ἀναπτύσσονταν φυσικὰ πολὺ πρὶ γρήγορα ὅταν ἐξασθενούσαν οἱ παραδοσιακοὶ δεσμοὶ λόγῳ πολέμου ἢ ἄλλων ἐκτεταμένων καταστροφῶν ὅταν οἱ λοιμοὶ καὶ ἡ πανοῦκλα ἔκαναν τοὺς ἀνθρώπους νὰ φοβοῦνται ἄμεση διάλυση, ἢ ὅταν ἡ κακὴ σοδειὰ ἢ ἡ πίεση τῆς ἀύξημένης φορολογίας ἔκανε ἀσταθῆ τὴν οἰκονομικὴ θάση τῆς ζωῆς τους. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὲς τὴς συνθήκες τὰ θεμέλια τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος δέχονταν ἐπίθεση ἀπὸ τεράστια κύματα μαζικοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ἐρευνώντας τὴ Θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση, οἱ ἱστορικοὶ ἔκαναν σημαντικὲς προσπάθειες νὰ συνδέσουν τὰ αἰρετικὰ κινήματα μὲ τὴς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές. Πράγμα πὺ ὀφείλεται βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τοῦ 15ου, 16ου καὶ 17ου αἰῶνα, ἔχουν ἀναζητήσει τοὺς προδρόμους τους οἱ σύγχρονοι ἐπαναστάτες συγγραφεῖς καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι καταβάλουν ἰδιαίτερες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτὲς τὴς ἐξεγέρσεις σύμφωνα μὲ τὴς δικὲς τους πολιτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις. Τὰ διάφορα ἔργα γιὰ τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὸν ἀναρχισμὸ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν θεωριῶν ἀφιερώνουν πολλὰς σελίδες στὸν Τόμας Μύνστερ καὶ στὴν Ἐξέγερση τῶν Χωρικῶν στὴ Γερμανία τὸν 16ο αἰῶνα καὶ στοὺς Ἀναστασιῶτες καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὁμάδα πὺ κατέλαβε τὴν ἐξουσία στὴν πόλη Μύνστερ γιὰ λίγους μῆνες ἀπελπισμένου «πολεμικοῦ κομ-

μουνισμού» τὸ 1535. Ἡ ἐρμηγεία αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμιστὲς ἐμφανίζονται βασικὰ σὰν ἀπόστολοι τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὀδηγήθηκε πολλὰς φορὲς στὰ ἄκρα καὶ ὑποτιμήθηκε ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὠθούνται σ' ἓνα θαυμ. ἀπὸ τὶς ἀρρηγμένες ἰδέες καὶ τὰ γνήσια θρησκευτικὰ κίνητρα ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ πολλὰς πράξεις τους. Εἶναι ἀλήθεια, παρόλα αὐτὰ, πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς Μεταρρύθμισης διέθεταν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο καὶ δὲν ἐπιτέθηκαν μόνο ἐνάντια στὸ θρησκευτικὸ δόγμα τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς τοῦ κατεστημένου κράτους.

Ὁ Τόμας Μύντσερ ἔγινε ἐπαναστᾶτης ἡγέτης ἀφοῦ ξεκίνησε σὰν καθαρὰ θρησκευτικὸς μεταρρυθμιστὴς ὅπως ὁ Λούθηρος. Ξεκίνησε σὰν ἱερέας στὴν ἐκκλησία ποὺ ἐνάντια τῆς ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ ἐπιτεθεῖ μὲ σφοδρότητα καὶ στὴν ἀρχὴ ἦταν πολὺ ἐπιρρεασμένος ἀπὸ τὶς δοξασίες τοῦ Λούθηρου. Ἡ κριτικὴ ἔμως ποὺ ἀσχοῦσε ὁ Λούθηρος καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴ δικαίωση μέσα ἀπὸ τὴν πίστη εἶχαν ἰδιαιτέρα ἥπια μορφή καὶ δὲν ταίριαζαν μὲ τὴν ταραχώδη φυσιογνωμία τοῦ Μύντσερ, ποὺ ἀπὸ τὸ 1520 κι ὕστερα στράφηκε σὲ πιδ βίαιη προπαγάνδα καὶ κινήτοποίηση, ἀπαιτώντας τὴν ἄμεση καταστροφή τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων γιὰ νὰ προετοιμαστῆ ἔτσι τὸ ἔδαφος, ἐδῶ καὶ τώρα, γιὰ τὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Πρόκειται γιὰ προπαγάνδα ποὺ βρῖσκει πάντοτε ἀνταπόκριση σὲ ἐποχὲς μεταβολῶν, ὅταν ὑπάρχουν ἐλπίδες γιὰ γρήγορη μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ἐλπίδες ποὺ διαφεύδονται ἀπὸ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ τῶν μεταρρυθμίσεων· κι ἐπιπλέον πρόκειται γιὰ προπαγάνδα στὴν ὁποία ἀνταποκρίθηκαν μὲ μεγάλη προθυμία οἱ ἀγρότες τῆς Θουριγγίας, καθὼς καὶ οἱ ἀσημωροὶ τοῦ Ζβικάου καὶ οἱ χαλκωροὶ τοῦ Μάνσφελτ, ὅπου διέδωσε τὸ ἀποκαλυπτικὸ του δόγμα ὁ Μύντσερ. Γιὰ κάμποσο καιρὸ ὀρισμένα μέλη τοῦ κυρίαρχου οἴκου τῆς Σαξωνίας ἔδειξαν κάποιον ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς διδασκαλίες του, ἀλλὰ σύντομα, μὲ παρότρυνση ἐνμέρει τοῦ Λούθηρου, συνειδητοποίησαν ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Μύντσερ ἀποσκοποῦσαν βασικὰ σὲ μιὰ κοινωνικὴ καθὼς καὶ θρησκευτικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἐπόμενον δύο ἢ τρία χρόνια τὰ γραφτὰ τοῦ Μύντσερ ἔγιναν ὀλοφάνερα πιά ἐπαναστα-

τικά από άποψη περιεχομένου. Τò 1525 άναμείχθηκε σέ όρισμένα γεγονότα που θεμελίωσαν τή μνήμη του σαν άπόστολου τής κοινωνικής εξέγερσης· γιατί τò Μάρτιο τού ίδιου χρόνου ξέσπασε σ' όλη τή Γερμανία ή μεγάλη Έξέγερση τών Χωρικών. Οι αλιτίες ήταν πολλές και πολύπλοκες· οι ευθύνες τού Μύντσερ για τò ξέσπασμα αúτης τής εξέγερσης είναι θέμα για τò όποιο ακόμα και σήμερα διαφωνούν οι Ιστορικοί. Δέν υπάρχει άμφιβολία, όμως, ότι τουλάχιστον στη Θουριγγία, ή διάδοση τών απόψεών του επιδείνωσε τήν κατάσταση δυσαρέσκειας που είχε προκληθεί από τήν επιβολή Ισχυρής πριγκιπικής εξουσίας στα διάφορα γερμανικά κρατίδια και από τήν συνακόλουθη αύξηση τής φορολογίας. Και δέν υπάρχει άμφιβολία, επίσης, ότι ό ίδιος ό Μύντσερ καλοδέχτηκε τήν εξέγερση σαν ένα βήμα προς τήν άνατροπή τής ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων. 'Ο Μύντσερ κατατάχτηκε στο στρατό τών χωρικών και μετά τήν ήττα του πιάστηκε αιχμάλωτος και εκτελέστηκε.

Τά Ιστορικά προβλήματα όμως γύρω από τις αιτίες που προκάλεσαν τήν Έξέγερση τών Χωρικών και τή συμμετοχή τού Μύντσερ δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερη σημασία για τήν μελέτη τών μεταγενέστερων επαναστατικών κινήματων. Έκείνο που κάνει σημαντικό τόν Μύντσερ για τούς μεταγενέστερους επαναστάτες συγγραφείς, μαρξιστές ή άναρχικούς, είναι ή σχέση του με μιá γνήσια απόπειρα κοινωνικής επανάστασης και ή επαναστατική βιαιότητα τής γλώσσας με τήν όποία εκφράστηκε. Τò γεγονός αυτό βασικά τόν συνδέει περισσότερο με τούς μεταγενέστερους άναρχικούς. Έπέμενε διαρκώς ότι ή ολοκληρωτική άνατροπή τού κυρίαρχου συστήματος με τή βία άποτελοσε τήν βασική προϋπόθεση τής νέας τάξης πραγμάτων. «Έμπρός, ενάντια τους, ενάντια τους, όσο καλεί ακόμα ή φωτιά!», έτσι παρακίνησε τούς όπαδούς του. «Μήν αφήσετε να κρυώσει τò σπαθί σας! Μήν αφήσετε τήν κόψη του να στομώσει! ΜΕ τò σφυρι πάνω στο άμύονι τού Νεμρώδ! Γκρεμίστε τόν πύργο τους, ρίξτε τον συντριμια στο χώμα! Όσο ζουνε αυτοί δέν θά άπαλλαχτείτε ποτέ από τò φόβο τών ανθρώπων...» (9) 'Ο Μύντσερ είναι ό χαρακτηριστικός τύπος επαναστάτη, γιατί αυτό που έχει σημασία για εκείνον είναι ή πράξη τής εξέγερσης και όχι ή φύση τού μετεπαναστατικού κό-

ζμου. Πράγμα πού τόν κατατάσσει μεταξύ τών ἀληθινών προδρόμων πολλών ἐπαναστατών τών μεταγενέστερων ἐποχών.

Οἱ Ἀναβαπτιστές θεωρήθηκαν κι αὐτοί πρόδρομοι ἐπαναστατών ἀπό τούς ἐπαναστάτες συγγραφείς τοῦ 19ου αἰώνα. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση οἱ ὁμοίωτες ἀφοροῦν περισσότερο τήν ἰδιοσυγκρασία τών ἀνθρώπων παρά τά δόγματα πού ὑποστηρίχθηκαν ἢ τίς περιστάσεις ὕπάρχει, ὅμως, τουλάχιστον ἓνα ἐπεισόδιο, ἡ κατάληψη τοῦ Μύνστερ τὸ 1535, πού ἔχει ἀποκτήσει θρυλική σπουδαιότητα στήν ἐπαναστατική ἱστοριογραφία. Στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ σφάλμα ν' ἀναφέρουμε τούς Ἀναβαπτιστές σά νά ἦταν ἓνα κίνημα μέ συνοχή. Οἱ διάφορες ομάδες τών Ἀναβαπτιστῶν τίς περισσότερες φορές εἶχαν ἐλάχιστα πράγματα κοινά, ἐκτός βέβαια ἀπό τήν πεποίθησή τους ὅτι ἀνήκαν ὅλοι στήν Κρινότητα τών Ἀγίων. Μεταξὺ τών ὁπαδῶν τους περιλαμβάνονταν ποικιλόμορφα δόγματα καί ἰδιοσυγκρασίες. Ὅρισμένοι ἦταν βίαιοι: ἐπαναστάτες, ἄλλοι ἦταν ἤρεμοι καί πουριτανοί ἐφησυχαστές. Μερικοὶ πίστευαν στήν πρακτική ἐπαναστατική δράση ἄλλοι: προτιμοῦσαν, ὅπως καί οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ τῶν μεσαίων, ν' ἀποτραδηχτοῦν ἀπὸ τὸν κόσμον καί νά στηρίξουν τίς ἐλπίδες τους στὸν ἐπόμενον. Ὅλοι τους ὅμως συμφωνοῦσαν στήν ἄρνηση τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ κράτους. Μιά καί ὅσοι εἶχαν περάσει τὸ μυστήριο τῆς βάπτισης ὄρισκονταν σὲ ἄμεση ἐπαφή μέ τὸ Θεό, ὅλοι: οἱ παραπέρα μεσολαθητὲς ἀνάμεσα στὸ Θεό καί τούς ἀνθρώπους ἦταν περιττοί. Τὸ κράτος καί ἡ ἐκκλησία ἦταν θεσμοὶ ἄχρηστοι, στήν οὐσία κακόβουλοι, μιὰ καί στέκονταν ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπον καί τὸ θεῖον φῶς πού ὑπῆρχε μέσα του καί πού αὐτὸ τὸ φῶς θὰ τοῦ ἔδινε τήν κατεύθυνση τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ αὐτὲς τίς ἀπόψεις ἦταν εὐκόλο νά προχωρήσουν στὸ αἴτημά τους γιὰ καταστροφή τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καί γιὰ δημιουργία μιᾶς νέας χιλιαστικῆς τάξης πραγμάτων πού οἱ νόμοι τῆς θ' ἀποκλύπτονταν στοὺς πιστοὺς μέ τὸ ἐσώτερο φῶς κάποιου προφήτη ἢ ἡγέτη: καί, ὅπως ἔγινε συχνά στήν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων, ὅτι ξεκίνησε σὰν κίνημα ἀπελευθέρωσης ἦταν εὐκόλο νά καταλήξει σὲ δεσποτισμὸ τῆς τρομοκρατίας.

Οἱ Ἀναβαπτιστές ἔδρασαν στήν Ἑλβετία, τὴ Γερμανία καί στίς Κάτω Χῶρες, καί στήν πόλη Μύνστερ τῆς Βεσφαλίας —

κρατίδιο στο όποιο ανώτατος άρχοντας ήταν ο έπίσκοπος— το κίνημα πήρε την πιο άκραία επαναστατική του μορφή. Το Μύνστερ είχε γίνει προπύργιο του Λουθηρανισμού από το 1533, αλλά οι κάτοικοι του σάραφθηκαν γρήγορα στις πιο ένθουσιαστικές δοξασίες των Άναβαπτιστών. Η πόλη και τα περίχωρά της είχε ταιπωρηθεί τα τελευταία χρόνια από διαδοχικές καταστροφές και δυσκολίες —πανούκλα, οικονομική δυστυχία, βαριά φορολογία, θρησκευτικές διαμάχες— και οι άνθρωποι που την κατοικούσαν είχαν την κατάλληλη διάθεση ν' ακούσουν τους προφήτες της κρίσης και της καταστροφής και να τοποθετήσουν τις έλπίδες τους σε μια κατακλυσμική και πολύ άμεση αλλαγή. Ήταν λοιπόν εύκολο για τους Άναβαπτιστές «προφήτες», για τον Γιάν Μάθους από το Χάαρλεμ και τον μαθητή και διάδοχό του Γιάν Μπόκελσον, γνωστό σαν Ίωάννη από το Λέυντεν, να προκαλέσουν μια κατάσταση επαναστατικού πάθους και ένθουσιασμού που κράτησε περίπου ένα χρόνο. Σ' αυτό το διάστημα πίστευαν ότι το Μύνστερ έπρόκειτο να γίνει η Νέα Ίερουσαλήμ, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος θα καταστρεφόταν. Οι Άναβαπτιστές ανέλαβαν τον πλήρη έλεγχο της πόλης. Οι ρωμαιοκαθολικοί και οι όπαδοί του Λούθηρου έξορίστηκαν· πράγμα που ώθησε τον έπίσκοπο, που τυπικά έξακολουθούσε να είναι άρχοντας της πόλης, ν' αναλάβει δράση. Με ένα μισθοφορικό στρατό κι άργότερα με τη βοήθεια των γειτονικών άρχόντων, ο έπίσκοπος άρχισε να πολιορκεί την πόλη· η κοινωνική επανάσταση και η τρομοκρατία των Άναβαπτιστών πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με τη διεξαγωγή ενός άγριου κι άνελεθτου πολέμου. Πρώτ' απ' όλα, για να δείξουν την περιφρόνησή τους για όλους τους υπάρχοντες νόμους ιδιοκτησίας, κατέστρεψαν όλα τα άρχετα συμβολαίων και χρεωγράφων. (Αυτή η καταστροφή των αποδείξεων μιας άδικης κοινωνικής δομής αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του Ιταλικού και Ισπανικού άναρχικού κινήματος στον 19ο αιώνα· όλες οι έξεγέρσεις αυτής της εποχής άρχιζαν με το κάψιμο των άρχείων ιδιοκτησίας στο Δημαρχείο.) Ύστερα θεμελιώθηκε κάποιο είδος κομμουνισμού στον άφορά τα αναγκαία αγαθά· δημιουργήθηκαν κοινοτικές αποθήκες τροφίμων, ρούχων και στρωμάτων. Το κίνημα εκδήλωσε μαχητικά τον αντιδιανοουμενισμό του (άλλο ένα χαρακτηριστικό των

μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινήματων) καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν σάν ἀντιχριστιανικά κι ἐφήμερα.

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ κυριαρχία τῶν Ἀναβαπτιστῶν στὸ Μύνστερ δὲν κράτησε πολὺ. Ὁ Γιάν Μάθους σκοτώθηκε προσπαθώντας νὰ καθοδηγήσει μιὰ ἐξοδο τῶν πολιορκημένων καὶ ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέβντεν γρήγορα μετατράπηκε σὲ παράλογη μεγαλομανιακὴ τρομοκρατία — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολυγαμία, ποὺ ἀποτελέσει κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὴ ζωὴ τῶν «προφητῶν» τῶν μεταγενέστερων οὐτοπικῶν κοινοτήτων. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1535 ἡ πόλη καταλήφθηκε καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου χρόνου ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέβντεν πέθανε ἀπὸ τὰ βασανιστήρια στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ πῆρε ἀργότερα θρυλικὲς διαστάσεις στὴ γενεαλογία τῶν ἐπαναστάσεων, καί, ὅπως καὶ ὁ Μύνστερ, ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέβντεν θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐπαναστάτες σάν πρόδρομὸς τους, παρ' ὅλο ποὺ κατὰ τὴ διακυβέρνησή του στὸ Μύνστερ ἐμφανίστηκαν μόνο οἱ πιὸ παράλογες καὶ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς ἀναρχικῆς βίαις καὶ τοῦ φανατισμοῦ.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ὁποιαδήποτε μελέτη τῶν αἰρετικῶν θρησκευτικῶν κινήματων εἶναι ὅτι ὀρισμένοι ἀνθρώποι νιώθουν τὴν περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀνάγκη νὰ ἀντιδρᾶσουν βίαια ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ν' ἀμφισβητήσουν τὸ δικαίωμα τῶν κατεστημένων ἀρχόντων νὰ κυβερνοῦν, καὶ νὰ διακηρύξουν κατὰ συνέπεια ὅτι κάθε ἐξουσία καὶ κυβέρνησις εἶναι ἀχρηστὴ καὶ κακόβουλη. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία καθὼς καὶ ὁ ἐκάστοτε ἡγέτης της, συνοδεύεται, ἀνάλογα μὲ τὴ συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία, ἢ ἀπὸ τὴν πίστη στὶς ἐπανορθωτικὲς ιδιότητες τῆς βίαιης καταστροφῆς, στὴν σπουδαιότητα τῆς ἐπανάστασης σάν αὐτοσκοποῦ, ἢ ἀπὸ μιὰ ἀπεριόριστη πίστη στὶς δυνατότητες κάποιας ἄμεσης καὶ ριζικῆς ἀλλαγῆς πρὸς τὸ καλύτερο, στὴν οἰκοδόμησι μιᾶς ἐντελῶς νέας τάξεως πραγμάτων πάνω στὰ εἰλείπια τῆς παλιᾶς. Ἡ ἀπόλυτη ἀπόριψις τῶν ἀξιών τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τὸ μίσος γιὰ τὴν ἐξουσία, ἢ πίστη στὴ δυνατότητα καὶ στὴν ἐγγύτητα μιᾶς δλοκληρωμένης ἐπανάστασης — τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνδυάζονται μὲ μιὰ αἰσθησιμὴ συμμετοχῆς σὲ κάποια ἐκλεκτὴ καὶ συχνὰ μυστικὴ ὁμάδα.

Τὸ ταμπεραμέντο πού ὤθησε κάποτε τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποδεχτοῦν χιλιαστικές, οὐτοπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις ἐνδέχεται (σύμφωνα μὲ ὀρισμένους συγγραφεῖς) νὰ τοὺς ὤθησει στὴ δική μας ἐποχὴ νὰ ὑποστηρίξουν παντοδύναμα, δλοκληρωτικὰ ἐπαναστατικὰ δόγματα· μπορεί ὁμως καὶ νὰ δηγήσει καὶ στὴν ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας καὶ στὴν ἐξέγερση ἐνάντια σὲ κάθε μορφὴ κράτους. Οἱ πεποιθήσεις πού ὄθουν κάποιον ἀνθρώπο στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς δλοκληρωτικῆς δικτατορίας ἐνδέχεται νὰ ὤθήσουν κάποιον ἄλλο στὴν δλοκληρωτικὴ ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας.

Μολονότι ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἐπίσης προῖον τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, καὶ ἡ ἀναρχικὴ πολιτικὴ θεωρία βασίζεται στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ καὶ στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, δλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρά μονάχα μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς τάσεις του. Ἡ ἄλλη τάση του μπορεί νὰ προσδιοριστεῖ μόνο σὰν θρησκευτικὴ τάση καὶ συνδέει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ συναισθηματικὴ ἀποψη, ἀν ὄχι ἀπὸ δογματικὴ, μὲ τοὺς ἐξτρεμιστὲς αἰρετικοὺς τῶν προηγούμενων αἰώνων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δυὸ ἰδιοσυγκρασιακὲς πλευρὲς, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν ὀρθολογικὴ, τὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ, ἔκανε τὴν ἀναρχικὴ θεωρία νὰ ἐμφανίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ καθαρὰ ἀντιφατικὴ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διπλὴ φύση του προσφέρει στὸν ἀναρχισμὸ πλατιά καὶ παγκόσμια ἀπήχηση. Δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τίς πεποιθήσεις τῶν ἀναρχικῶν χωρὶς νὰ κατανοήσουμε τίς πολιτικὲς θεωρίες πού κληρονόμησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ δράση τους ὁμως μπορεί πολλὲς φορὲς νὰ ἐρμηνευτεῖ μόνο σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

2

Ἄν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀνθρώποι γίνονται ἀναρχικοὶ ὀφείλεται σὲ κάποιον αἰρετικὸ ταμπεραμέντο, πολλὲς ἀπὸ τίς πραγματικὲς θεωρίες πού ἔχουν ἀποδεχτεῖ, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα συστήματα σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης, ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους τοῦ

18ου αιώνα. Ἡ πίστη στίς ἀπερίοριστες δυνατότητες βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κοινωνίες μποροῦν νά ὑποστούν μεταρρυθμίσεις μέ βάση τόν ὀρθολογισμό, ὅλες αὐτές οἱ ἰδέες εἶναι κοινές στόν Κοντορσέ και τόν Μπένθαμ, στόν Μοντεσκιέ και τόν Ἐλθέτιο, και ἀποτελοῦν τή βάση κάθε συνακόλουθης φιλελεύθερης θεωρίας και πρακτικῆς. Κι ὅμως, ἐνῶ ὁ ἀναρχισμός προϋποθέτει τή φυσική καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, κατέληξε νά διαφέρει: ριζικά ἀπό τίς πολιτικές θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα δέν ἦταν σέ καμιὰ περίπτωση ἀναρχικοί: ἀποδέχονταν τήν ἰδέα τοῦ κράτους, κι ἐνός κράτους μάλιστα πού μποροῦσε, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νά ἔχει τὸ δικαίωμα καταπίεσης τῶν πολιτῶν γιά τὰ συμφέροντά τους. Ἀκόμα και τὰ πιδό ριζοσπαστικά ἔργα τοῦ 18ου αἰώνα — λογουχάρη, ἡ «Πραγματεία γιά τήν Ἀνισότητα» τοῦ Ρουσσώ — διακηρύττουν ὅτι οἱ κοινωνικές μεταρρυθμίσεις θά πραγματοποιηθοῦν μέ τήν πολιτική μεταβολή, ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ἐπέμεναν πάντοτε στήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς και οἰκονομικῆς μεταβολῆς ἐνάντια στήν ἐναλλαγὴ τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, πού τίς θεωροῦσαν ἀσήμαντες και ὀπωσθήποτε βλαβερές.

Οἱ μοναδικοὶ στοχαστές τοῦ 18ου αἰώνα πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν πρόδρομοὶ τῶν ἀναρχικῶν εἶναι μιὰ ἢ δύο φυσιογνωμίες στό περιθώριο τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν κινήματων τῆς ἐποχῆς, σκοτεινὲς φυσιογνωμίες μέ ἰδιόρυθμες ἀπόψεις ὅπως ὁ Ζάν Μελιέ, ἡ ὁ μυστηριώδης Μορελλύ, τοῦ ὁποίου τήν ἀποψη γιά τήν «ἄρνηση τῆς κυβέρνησης» ἐπρόκειτο νά ἐπιδοκιμάσει ἀργότερα ὁ Προυτόν. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ὅμως ἦταν τόσο ζοφεροὶ γιά τήν ἐποχὴ τους και μέ τόσο ἀσήμαντη ἐπιρροή πού ὀρισμένες φορές ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀκόμα και αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ τους. Ἡ «Διαθήκη» τοῦ Μελιέ, λογουχάρη, ἐκδόθηκε ἀρχικά ἀπὸ τὸ Βολταῖρο· ὀρισμένες φορές ἐκφράστηκαν ὑποψίες ὅτι τὸ ἔγραψε αὐτός και χρησιμοποίησε τὸ ψευδῶνυμο Μελιέ, γιὰτὶ περιέχονταν στό διβλίο βίαιες ἀντικληρικές ἀπόψεις. Στὴν πραγματικότητα, φαίνεται πὼς ὁ Μελιέ ἦταν ἀληθινὸ πρόσωπο· φαίνεται πὼς ἦταν ἱερέας σ' ἓνα χωριό, ἐξοργίστηκε ἐνάντια στοὺς ἀνώτεροὺς του κληρικοὺς και ἄρχισε νά ἀσκεῖ κριτικὴ ἐνάντια στήν κατεστημένη ἐκκλησία μέχρι πού τελικὰ ἐπιτέθηκε ἐνάντια σέ

κάθε θρησκεία και έξουσία. Ὁ ὑπότιτλος τῆς «Διαθήκης» του ἀποδίδει τὴν οὐσία τοῦ μηνύματός του: «Ἀπομνημονεύματα σκέψεων και συναίσθημάτων τοῦ Ζᾶν Μελιὲ πού ἀφοροῦν τὰ σφάλματα, τὴν ψευδῆ συμπεριφορὰ και τὴν κυβέρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθοῦν σαφεῖς και συγκεκριμένες ἀποδείξεις γιὰ τὴ ματαιότητα και πλαστότητα ὄλων τῶν θεοτήτων και ὄλων τῶν θρησκειῶν...». Ἐκεῖνο πού κάνει τὸν Μελιὲ ἀληθινό, ἂν και χωρὶς ἐπίδραση, ἐπαναστάτη, πού τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰ θέση στὴν ἀναρχικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ διαιότητα τῆς γλώσσας του και ἡ ἐπιμονή του —μ' ἐκφράσεις πού θὰ μπορούσαν ν' ἀνήκουν στὸν ἄλλον ἐπαναστάτη ἱερέα, τὸν Τόμας Μύντσερ— στὴν ἀναγκαιότητα τῆς δράσης: «Ἄς κρεμαστοῦν κι ἄς στραγγαλιστοῦν μὲ τὰ ἔντερα τῶν παπάδων ὄλοι οἱ μεγάλοι κι ὄλοι οἱ εὐγενεῖς τῆς γῆς, οἱ μεγάλοι και οἱ εὐγενεῖς πού ποδοπατοῦν, θασανίζου κι ἐξαθλιώνουν τοὺς φτωχοὺς». (11) Ὅρισμένες φορές διακηρύχτει τὰ αὐθεντικὰ μηνύματα τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης πού χαρακτηρίζουν τοὺς ἀναρχικοὺς: «Ἡ σωτηρία σας θρίσκειται μέσα στὰ χέρια σας... κρατήστε γιὰ σᾶς μὲ τὰ ἴδια σας τὰ χέρια ὄλα τὰ πλούτη και τ' ἀγαθὰ πού παράγετε τόσο ἄφθονα μὲ τὸν ἰδρώτα τοῦ προσώπου σας' κρατήστε τα γιὰ σᾶς και γιὰ τοὺς συντρόφους σας. Μὴ δίνετε τίποτα στοὺς ψωροπερήφανους και ἄχρηστους ἀργόσχολους πού δὲν κάνουν τίποτε τὸ χρήσιμο σ' αὐτὸ τὸν κόσμο». (12) Γενικὰ ὅμως τὰ ἀντικληρικὰ και ἀντιθρησκευτικὰ του αἰσθήματα ἦταν αὐτὰ πού ἐνθουσίασαν τὸ Βολταίρο και τὸν ντ' Ὀλμπάχ, πού μ' εὐχαρίστηση ἀνακάλυψαν ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδιόρρυθμη και «πρωτόγονη» φυσιογνωμία ξεστόμιζε, μὲ εἰλικρίνεια και ἀφέλεια, ἀπόψεις πού ἐκφράζανε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ δικὰ τους αἰσθήματα.

Ὁ Μορελλὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ σκοτεινὴ φυσιογνωμία. Ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Ντιντερό; Μήπως ἦταν ἐκεῖνος ὁ Μορέλλι πού εἶχε γνωρίσει ὁ Ρουσσώ στὴ Γενεύη; Ἀκόμα και σήμερα δὲν εἶναι τίποτε ἐξακριβωμένο γι' αὐτὴ τὴν περίπτωσι. Παρόλα αὐτά, τὸ ἔργο του «Κώδικας τῆς φύσης», πού κυκλοφόρησε τὸ 1755, ἀποδεικνύει πῶς οἱ ἀποδεκτὲς ἰδέες τοῦ 18ου αἰώνα θὰ μπορούσαν ν' ἀποκτήσουν κάποια ριζοσπαστικὴ και ἀναρχιστικὴ χροιά. Ἄπὸ τὸ σκῆπτρο μέχρι τὸ μπαστούνι τοῦ τσοπάνη, ἀπὸ τὴν πα-

πικὴ τιάρρα μέχρι τὸ ταπεινότερο φόρεμα, ἂν ρωτήσῃ κανεὶς ποῖος κυβερνάει τοὺς ἀνθρώπους, ἢ ἀπάντησι εἶναι εὐκολὴ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ἢ τὸ συμφέρον κάποιου ἄλλου ποῦ γίνεται ἀποδεκτὸ λόγω ματαιοδοξίας καὶ ποῦ πάντοτε πηγάζει ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ποιὰ εἶναι ὁμοῦς ἢ πηγὴ ὄλων αὐτῶν τῶν τερατοουργημάτων; Ἡ ἰδιοκτησία». (13) Κι ὁμοῦς ἐλάχιστα πράγματα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀναρχικὰ στὸ δυσνόητο βιβλίον τοῦ Μορελλῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρεται σὰν πρόδρομὸς τους, ἀπὸ ὀρισμένους ἀναρχικοὺς συγγραφεῖς, ὀφείλεται βασικὰ στὴν πεπολιθιστὴ του ὅτι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὶς προθέσεις τῆς Φύσης, καὶ στὴ διαπίστωσίν του ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι θεμελιακὸ τόσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μορελλῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ περισσότερὴ ἀκρίβεια σὰν πρόδρομος τοῦ πιὸ ἀτεγχοῦ κομμουνισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἀναρχισμοῦ. Οἱ δύο αὐτὲς θεωρίαι, τὸν 19ο αἰῶνα, εἰσκόονται συχνὰ πολὺ κοντὰ ἢ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ὀρισμένοι μεταγενέστεροι θεωρητικοί, ὅπως ὁ Κροπότκιν, αὐτοκαλοῦνταν ἀναρχοκομμουνιστές. Κι ὁμοῦς ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ταμπεραμέντου οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν τεράστιες διαφορές· τὸ μόνον κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀποψή τους γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἀπόρριψή ἀπὸ μέρους τους τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀληθινὴ ἀναρχικὴ παράδοσι θὰ ἀπέριπτε τὴν ἔντονη συλλογικὴ ρύθμισή τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀτόμου ποῦ πρότεινε ὁ Μορελλῦ γιατί, μολονότι ὁ Μορελλῦ διακήρυττε τὴν κατάργησιν τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὸ δικαίωμα κάθε πολίτη νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν κοινότητα, δραματιζόταν μιὰ κοινωνία σπαρτιατικῆς πειθαρχίας: ὅλοι ἦταν ὑποχρεωμένοι σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία ἀπὸ τὰ εἴκοσι μέχρι τὰ εἰκοσιπέντε τους χρόνια· ὁ γάμος ἦταν ὑποχρεωτικὸς κατὰ τὴν ἐφηβεία καὶ τὸ διαζύγιον δὲν ἐπιτρεπόταν στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια. Ὅλοι κατεῖχαν ἀδυστηρότατα τὴ θέσιν τους μέσα στὴν οἰκογένεια· οἱ οἰκογένειαι ὀργανώνονταν σὲ φυλές, καὶ οἱ φυλές σὲ πόλεις· φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ Μορελλῦ δραματιζόταν μιὰν ἐξουσιαστικὴν ἱεραρχίαν καὶ ὄχι τὴν ἐλεύθερην ὁμοσπονδίαν τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μεταγενέστερης ἀναρχικῆς σκέψης. Ὁ Μορελλῦ δὲν εἶχε καμιὰ ἄμεση, κι ἐπαμένως, οὔτε

και μακροπρόθεσμη επίρροη. Οι κομμουνιστές και αναρχικοί ιστορικοί τὸν ἀναφέρουν στὰ γραφτὰ τους ἀπλῶς λόγω τῆς ἀκραίας φύσης τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν του και τῆς βίαιης ἐπίθεσῆς του ἐνάντια στὴν ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν 18ο αἰῶνα, ὁ ἀληθινὸς πρόδρομος τοῦ ἀναρχισμοῦ, καθὼς και σχεδὸν ὅλων τῶν ἄλλων μεταγενέστερων πολιτικῶν θεωριῶν, εἶναι ὁ Ζάν - Ζάκ Ρουσσώ. Μολογῶτι μικρότερου βεληγενοῦς και ξεχασμένες φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Μελιέ και ὁ Μορελλὸ ἐνδέχεται νὰ διαμόρφωσαν συγκεκριμένες ἀπόψεις και θεσμοὺς σὲ σχέση μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς, εἶναι ὁ Ρουσσώ ποὺ δημιούργησε τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα στὸ ὁποῖο ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ Ρουσσώ ἀλλάξε ριζικὰ τὴν ἀτμόσφαιρα και τὸ ὕφος τῶν πολιτικῶν συζητήσεων και συγχώνευσε τὸν ὀρθολογισμό τῶν φιλοσόφων μὲ τὴ ζεστασιά, τὸν ἐνθουσιασμό και τὴν εὐαισθησία τῶν ρομαντικῶν. Ὅλα ὅσα εἶπε εἶναι λιγότερο σημαντικὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τὰ εἶπε, και γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο διατηρεῖ τὴ θέση του στὴν ἱστορία ὅλης τῆς μετέπειτα πολιτικῆς σκέψης· ἔτσι ποὺ σήμερα θεωρεῖται ἀπὸ ὀρισμένους πρόδρομος τῆς «ὀλοκληρωτικῆς δημοκρατίας» και ἀπὸ ἄλλους πρόδρομος τῶν πιδ ἀκραίων ἐλευθεριακῶν θέσεων.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀναρχικοὺς, θὰ πρέπει νὰ ἐπηρεάστηκαν ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ρουσσώ γιὰ τὴ Φύση και τὴν ἐκπαίδευση.

Στὴν πεποίτηση γιὰ τὴ δυνατότητα τελειοποίησης τοῦ ἀνθρώπου και τῶν ἀνθρώπινων θεσμῶν, ὁ Ρουσσώ πρόσθεσε τὴν ἀντίληψη του γιὰ τὸν Εὐγενῆ Ἄγριο, ἀντίληψη ἰδιαιτέρα ἀγαπητὴ στοὺς περισσότερους ἀναρχικοὺς. Ἡ φράση του «ὁ ἀνθρωπος γεννηθῆκε ἐλεύθερος κι ὅμως παντοῦ εἶναι ἀλυσοδεμένος» γίνεται στὴν οὐσία ἡ πρώτη βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀναρχικῆς σκέψης. Ἡ ἰδέα ἐνὸς εὐτυχημένου πρωτόγονου κόσμου, μιᾶς φυσικῆς κατάστασης ὅπου οἱ ἀνθρωποι, χωρὶς νὰ ἀλληλοεξοντώνονται, ζοῦσαν μὲ βάση τὴν ἀμοιβαία συνεργασία, ἐπρόκειτο νὰ ἔχει ἰδιαιτερὴ ἀπὴχρηση σ' ὅλων τῶν εἰδῶν τοὺς ἀναρχικοὺς. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσώ ἐπρόκειτο νὰ συμβάλλει στὴν ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ποὺ εἶχαν σὰν βάση τους τὴν ἰσχυρὴ κρατικὴ ἐξουσία, οἱ ἰδέες τῆς πρωτόγονης ἀπλότητας και καλοσύνης ποὺ

προπαγάνδιζε και οι θεωρίες της ὀρθολογικῆς ἐκπαίδευσης ποὺ ὑποστήριζε, παρουσιάζουν πολλές ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κροπότκιν και τοῦ Φρανσίσκο Φερρέρ.

Ἡ θεμελιακὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του καλός, ἀλλὰ διαφθείρεται ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, παραμένει ἢ βάση κάθε ἀναρχικῆς θεωρίας' και σχεδὸν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ θὰ συμφωνοῦσαν μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Ρουσσώ ὅτι «μεγαλώνουμε τὰ φυτὰ μὲ τὴν καλλιέργεια και διαμορφώνουμε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν ἐκπαίδευση». (14) Ὅπως ἀκριβῶς στὴν ἰδανικὴ ἐκπαίδευση τοῦ Ἑμίλ, οἱ λαυθάνουσες ἰδιότητες τοῦ παιδιοῦ ἀποκαλύπτονται μὲ τὴν εἰλικρίνεια, τὴν ἀπλότητα, τὴν ἐλευθερία και τὴ φυσικὴ συμπεριφορά, ἔτσι και στὴν ἀναρχικὴ κοινωνία τὰ ἔνστικτα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ καλὸ, θ' ἀποκαλυφθοῦν μὲ τὶς ἴδιες περίπου μεθόδους.

Ἐνῶ ὁ Κοντορσέ ἢ ὁ Ρουσσώ πρόσφεραν πολλὰ ἀντιλήψεις στοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, κι ἐνῶ φυσιογνώμιες ὅπως ὁ Μελιέ ἢ ὁ Μορελλὺ προσφέρουν στὸν ἀναρχικὸ ἱστορικὸ τὴ δυνατότητα ἰδεολογικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στοὺς ἀπόστολους τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ἐξέγερσης και στοὺς προδρόμους τους, ἕνας Ἄγγλος συγγραφέας, ξεκινώντας ἀπὸ βασικὰ κοινοτοπίες τῶν φιλοσοφικῶν πεποιθήσεων τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐπεξεργάστηκε τὴν πιδὸ ὀλοκληρωμένη ἔκθεση τῶν ὀρθολογικῶν ἀναρχικῶν πεποιθήσεων, μὰ φιλοσοφία τοῦ ἀναρχισμοῦ ἐπεξεργασμένη μέχρι τὰ ἔσχατα λογικά της συμπεράσματα, ὅσο κι ἂν αὐτὸ φαίνεται, ἐνδεχομένως, παράλογο και ἐκπληκτικὸ. Ὁ συγγραφέας αὐτὸς ἦταν ὁ Γουίλλιαμ Γκόντουϊν. Ὁ Γκόντουϊν γεννήθηκε τὸ 1756 και πέθανε σὲ ἡλικία ὀγδόντα χρονῶν. Στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἔμελλε νὰ γίνεῖ πολὺ γνωστὸς —τόσο πολὺ ποὺ ἡ δευτέρη γυναίκα του μπόρεσε νὰ τοῦ συστηθεῖ μὲ τὴν παρακάτω ἐρώτηση: «Εἶναι δυνατόν νὰ βλέπω τὸν ἀθάνατο Γκόντουϊν;»— κι ὅμως τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ.

Ὁ Γκόντουϊν ἦταν γιὸς ἐνὸς καλβινιστῆ ἱερέα και προοριζόταν κι αὐτὸς νὰ γίνεῖ κληρικὸς. Ἡ ἀνατροφή του ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη στὴ σκέψη του και παρόλο ποὺ ἡ ἀντίδρασή του ἐναντία σ' αὐτὴν τὸν ὤθησε νὰ γίνεῖ ἀναρχικὸς, («Γιὰ τὸν Γκόντουϊν ὁ Θεὸς ἦταν ἕνας τύραννος ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀνατραπεῖ», σύμ-

φωνα με τον Χ. Ν. Μπρέηλσφορντ),⁽¹⁵⁾ ο πουριτανισμός και ο άσκητισμός του καλβινιστικού δόγματος σκιάζουν όλες τις πολιτικές πεποιθήσεις του. Η ούτοπία του, όπως και τόσων άλλων Άγγλων πολιτικών στοχαστών, θυμίζει κάτι από το αντικομφορμιστικό παρεκκλήσι των νιάτων του, παρ' όλο που εκεί δεν υπάρχει καμιά θέση για τη θρησκεία. Ο Γκόντουϊν γνώρισε μεγάλη επιτυχία σαν μυθιστοριογράφος, αλλά το μεγάλο του έργο είναι η «Πραγματεία για την Πολιτική Δικαιοσύνη», που εκδόθηκε τον καιρό της Γαλλικής Έπανάστασης το 1793. Εκείνη την εποχή ο Γκόντουϊν είχε ήδη πάψει να πιστεύει στην προοπτική της επιβολής οποιασδήποτε μεταρρύθμισης μέσα στα πλαίσια του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Πέντε χρόνια πριν, την εποχή των εκλογών του Γουεστμίνστερ το 1788, έγραφε: «Τό σκάνδαλο, το έλεινό και θρωμερό σκάνδαλο, ποτέ δεν παρουσιάστηκε με τέτοια ξεδιαντροπιά. Η ψηφοθηρία είναι επάγγελμα τόσο έξευτελιστικό, τόσο χυδαίο, τόσο πολύ άσυμβίβαστο με την ήθικη και πνευματική αξιοπρέπεια, που δεν μπορώ να πιστέψω ότι είναι ικανό ένα πραγματικά μεγάλο μυαλό για μια τέτοια θρωμερή άγγαραία, για μια τέτοια διαστροφή».⁽¹⁶⁾ Οι έμπειρες όμως της άμεσης επανάστασης στη Γαλλία δεν ήταν περισσότερο ενθαρρυντικές από τα πεπραγμένα της συνταγματικής Βρετανίας. Ο Γκόντουϊν, παρ' όλη τη συμπάθειά του για την Έπανάσταση και τους ύποστηριχτές της στην Άγγλία, ήταν μεγάλος έχθρος του Γιακωδινισμού και της τρομοκρατίας. Όλη του η πολιτική θεωρία διαπνεόταν από πεποιθήσεις και ιδανικά που είχαν τεράστιες διαφορές με τα ιδανικά του Ροβεσπιέρου· κι αποτελεί έιρωγεία, καθώς και χαρακτηριστικό της τύχης που γνώρισαν πολλοί άναρχικοί, το γεγονός ότι στην πατρίδα του θεωρήθηκε σαν ο πιο άκρατος επαναστάτης και τρομοκράτης.

Η βασική άρχη της πολιτικής θεωρίας του Γκόντουϊν είναι ότι η δικαιοσύνη και η εύτυχία συνδέονται στενά. «Η εφαρμογή της άρετης είναι ο μόνος και ο άληθινός δρόμος για την πραγμάτωση της εύτυχίας του άτόμου», έγραφε.⁽¹⁷⁾ Κατά συνέπεια, η κοινωνία που θα βασίζεται στη δικαιοσύνη θα είναι μια κοινωνία που τα μέλη της θα είναι όπωσδήποτε εύτυχιμένα. Πρόκειται για μια θεωρία που συνεπάγεται βαθιά αισιόδοξη αντιμετώ-

πιση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιατί ὁ Γκόντουϊν δὲν φαίνεται νὰ ἀμφέβαλε ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία του θὰ μπορούσε ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ θεμελιωθεῖ. «Ἡ δυνατότητα τελειοποίησης», ἔγραφε, «ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα χαρακτηριστικά τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, ἔτσι πὺ ἡ πολιτικὴ καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διανύει μιὰ πορεία προοδευτικῆς βελτίωσης». (18) Ἡ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης τελειοποίησης πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀκραία παραλλαγή ἀπὸ μέρους τοῦ Γκόντουϊν μιᾶς θεωρίας πὺ πρωτοδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Χιούμ, γεννιέται χωρὶς καμιά ἔμφυτη ἰδέα. Τὸ πνεῦμα καὶ ὁ χαρακτήρας του ἔχουν λοιπὸν τὴν ἰκανότητα νὰ δέχονται ἀπεριόριστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Αὐτὴ ἡ ἐπιδεκτικὴ ἰσχύς ἐπιδράσεις, τὸ εὐάλωτο τῶν ἀνθρώπινων ὄντων σὲ σχέση μ' ὅλες τὶς μορφές πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πίεσης, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀδυναμία του γιατί προσφέρει σὶς κυβερνήσεις τὴν σχεδὸν ἀπεριόριστη δύναμη νὰ ἐλέγχουν τοὺς ὑπηκόους τους μὲ κάθε εἶδος προπαγάνδα καὶ ἐκπαίδευση. Ἄλλὰ εἶναι καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ καὶ μ' ἓνα ἐκπαιδευτικὸ οὐστημα πὺ προσπαθεῖ νὰ διδάξει τὶς σωστὲς ἰδέες, μπορεῖ νὰ μάθει νὰ ζεῖ εἰρηνικὰ μὲ τοὺς συναθρώπους του σὲ μιὰ κοινότητα ὅπου ἡ βία εἶναι ἀχρηστὴ καὶ τὸ καλὸ τοῦ καθενὸς εἶναι ἡ εὐτυχία ὅλων. Ἄφου τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε ἐπιδεκτικὸς στὴ λογικὴ καὶ στὰ ἐπιχειρήματα ἀποτελεῖ τὴ βασικότερη, καὶ πὺ ἀμφισβητήσιμη, πρόθεση τοῦ Γκόντουϊν, ὅλες οἱ διαστροφές καὶ οἱ φαυλότητες μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν κατανόηση τῶν αἰτιῶν τους. «Κάθε διαστροφή καὶ φαυλότητα», ἔγραφε, «δὲν εἶναι παρὰ ἓνα σφάλμα πὺ ἀνάγεται στὸ ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς καὶ γίνεται ἀποδεκτὸ σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς μας». (19) Ὑπάρχουν περιπτώσεις πὺ προχωρεῖ τόσο πολὺ ὥστε νὰ προτείνει ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἠθικὲς διαστρεβλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ σωματικὲς ἀσθενείες του, εἶναι δυνατόν νὰ θεραπευτοῦν μὲ τὴ λογικὴ. Ὅραματιζόταν ἓνα μακρινὸ μέλλον ὅπου ἡ ἀσθένεια, καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ ὁ θάνατος, θὰ μπορούσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μὲ τὴν πνευματικὴ προσπάθεια: «Μιλᾶμε μὲ πολλὴ σι-

γουριά, εἶν' ἀλήθεια, γιὰ τὰ ὄρια τῶν ἱκανοτήτων μας, κι ὅμως δὲν ὑπάρχει δυσκολότερο πράγμα ἀπὸ τὸν σαφῆ καθορισμό τους. Τὸ πνεῦμα, ἀπὸ προοδευτικὴ ἀποψη τουλάχιστον, εἶναι ἀπεριόριστο». (20)

Συνήθως, στὸν κόσμο μὲ τὴν ὑπάρχουσα μορφή του, τὸ κράτος εἶναι αὐτὸ πὸ ἐπιβάλλει τὴν πίεσή του στὰ ἄτομα· καὶ ἡ τωρινὴ πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀγνοεῖ τὰ ἀληθινὰ του συμφέροντα καὶ νὰ διαιωνίζει τίς διαστροφές του. «Τὰ μαστιγώματα, οἱ κατατομήσεις καὶ οἱ κρεμάλες, τὰ μπουντρούμια, οἱ ἀλυσίδες καὶ τὰ στρεβλωτήρια εἶναι οἱ περισσότερο ἐπιδοκιμασμένες καὶ καθιερωμένες μέθοδοι γιὰ νὰ πειστοῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὑπακούουν καὶ γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ μυαλό τους τὰ διδάγματα τῆς λογικῆς. Κάθε χρόνο θυσιάζονται χιλιάδες θύματα στὸ βωμὸ τοῦ θετικοῦ νόμου καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν». (21) Ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος γιὰ νὰ βελτιωθοῦν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν αἰτιῶν τῶν διαστροφῶν τους. Κάθε ἔγκλημα ἔχει καὶ τὴν αἰτία του· ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ αἰτία του, τὸ ἔγκλημα θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Γκόντουϊν δὲν ὑπάρχει ἔγκλημα χωρὶς κίνητρο, δὲν ὑπάρχει πράξη χωρὶς κάποιο ὀρθολογικὸ στόχο πὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ συζητηθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιακὸ γιὰ κάθε κοινωνία, μιὰ καὶ ἡ συχνότερη αἰτία τῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἡ ἄλλειψη τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν γιὰ τὴ ζωὴ. «Τὸ θέμα τῆς ἰδιοκτησίας», ἔγραφε, «εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος στὸ οἰκοδόμημα τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης». (22)

Ἡ λύση πὸ πρότεινε ἦταν ἀρκετὰ ἀπλή. Ἐὰν ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ αἰτία ὄλων τῶν κακῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πίστευε πὼς ἦταν βασικὰ λίγες· καὶ θὰ χρειάζονταν ἐλάχιστα πράγματα σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου θὰ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τὰ κίνητρα τῆς ματαιοδοξίας καὶ τῆς φιλοδοξίας, ἡ ἐπιθυμία ἐπισκίασης τοῦς συνανθρώπου, μὲ τὴ διδασκαλία μιᾶς κλίμακας αὐθεντικῶν ἀξιών. Ἐπιπλέον, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι θὰ μάθουν γρήγορα νὰ περιφρονοῦν τὴν ἐπίδειξη πλοῦτου καὶ τὴν πολυτέλεια, ἡ ποσότητα ἐργασίας πὸ θὰ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ ζωὴ ἀγαθῶν θὰ εἶναι πολὺ

μικρότερη απ' ό,τι στην ύπαρχουσα κοινωνία: και ή χρησιμοποίηση των μηχανών ενδέχεται πολύ σύντομα νά προσφέρει τή δυνατότητα σχεδόν ολοκληρωτικής κατάργησης τής χειρωνακτικής εργασίας. «Δέν είναι σέ καμιά περίπτωση σαφές», έγγραφε ό Γκόντουϊν, «ότι ένας και μόνο άνθρωπος δέν θά μπορεί νά εκτελέσει τις πιό εκτεταμένες λειτουργίες' ή, για νά χρησιμοποιήσουμε κάποιον γνωστό μας παράδειγμα, ότι ένα αλέτρι δέν θά μπορεί νά οδηγηθεί στό χωράφι και νά εκτελέσει τή λειτουργία του χωρίς τήν ανάγκη επίβλεψης». (23) Τά καθήκοντα εκείνα πού θά χρειάζονται εκτέλεση και εφαρμογή θά διακαυονίζονται μέ βάση τόν ορθολογισμό: «Θέλεις τό τραπέζι μου; Φτιάξε ένα μόνος σου' ή αν τά καταφέρω καλύτερα από σένα σ' αυτό τό θέμα, θά σου τó φτιάξω εγώ. Τό θέλεις άμέσως; "Άς συγκρίνουμε ποιές άνάγκες έπείγουν περισσότερο, οι δικές σου ή οι δικές μου, κι άς άφήσουμε τή δικαιοσύνη ν' αποφασίσει». (24)

Ό Γκόντουϊν είναι αυθεντικός αναρχικός, γιατί δέν δραματίζεται τή συλλογική έκμετάλλευση τής ιδιοκτησίας, αλλά άπλώς τή διάθεσή της σ' όποιοδήποτε τήν έχει ανάγκη. Στην ουσία, γιάθει απέχθεια ενάντια στόν έξαναγκασμό και ενάντια σέ κάθε παραβίαση τής ατομικότητας. «Όλα όσα γίνονται συνήθως κατανοητά μέ τόν όρο συνεργασία αποτελούν σ' ένα βαθμό μέγιστο κακό... "Αν περιμένουν από μένα νά τρώγω και νά εργάζομαι σέ συνδυασμό μέ τόν συνάνθρωπό μου, θά πρέπει νά γίνεται κάτι τέτοιο τήν ώρα πού βολεύει περισσότερο έμένα ή τήν ώρα πού βολεύει τόν συνάνθρωπό μου ή κανέναν μας. "Άρα, θά πρέπει νά αποφύγουμε προσεκτικά κάθε πλεοναστική συνεργασία». (25) Άκόμα και ή μουσική είναι υποπτη, γιατί άπαιτεί άφόρητη υποδούλωση τής ατομικότητας των μουσικών: «Θά υπάρχουν μουσικές συναυλίες; Η άθλια κατάσταση τής πλειονότητας των μουσικών εκτελεστών είναι τόσο φαγερή πού άκόμα και σήμερα άποτελεί θέμα ταπείνωσης και έξευτελισμού... Θά υπάρχουν θεατρικές παραστάσεις; Αυτό μου φαίνεται ότι προποθέτει παράλογη και καθαρά διεστραμμένη συνεργασία. Άμφιβάλλω κατά πόσο οι άνθρωποι θά έχουν τή δυνατότητα νά επαναλαμβάνουν μέ όποιοδήποτε τρόπο λέξεις και ιδέες πού δέν θά είναι δικές τους. Άμφιβάλλω κατά πόσο θά εκτελούν οι μουσικοί εκτελεστές τις συνθέσεις

άλλων... Κάθε τυπική επανάληψη τῶν ιδεῶν ἄλλων ἀνθρώπων φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ μεθοδολογικὸ σχῆμα γιὰ τὸν ἐγκλωβισμὸ γιὰ μεγάλο διάστημα τοῦ δικοῦ μας μυαλοῦ. Ἐπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη λοιπὸν πλησιάζει στὰ ὄρια τῆς καταστροφῆς τῆς εὐλικρίνειας, ἢ ὅποια ἀπαιτεῖ νὰ ἐκφράζουμε ἄμεσα κάθε χρησιμὴ καὶ πολύτιμη ἀποψη ποὺ περιλαμβάνεται στὶς σκέψεις μας». (26)

Οἱ ἄλλες μορφές συλλογικῆς δραστηριότητος εἶναι ἐξίσου ἀπεχθεῖς. «Θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψω κάποια συγκεκριμένη ὄρα», γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἀπὸ τὸ μουσεῖο ὅπου ἐργάζομαι, ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου διαλογίζομαι ἢ ἀπὸ τὸ παρατηρητήριο ὅπου ἐξετάζω τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, σὲ μιὰ προκαθορισμένη αἴθουσα ὅπου παρατίθεται τὸ δείπνο, ἀντὶ νὰ τρώγω, ὅπως μοῦ ἐπιβάλλει ἡ λογικὴ, ὅταν καὶ ὅπου ταιριάζει στὶς ἀσχολίες μου;» (27)

Οἱ ἴδιες βασικὲς ἀρχές ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς οἰκογένειας. Πράγματι, πρόκειται γιὰ διπλὰ λαθεμένο θεσμό, γιὰτὶ δὲν συνεπάγεται ἀπλῶς τὴν ὑποδούλωση τῆς μιᾶς προσωπικότητος σὲ μιὰ ἄλλη, ἀλλὰ βασίζεται καὶ στὴν ἰδιοκτησία. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξὴ τῆς: τὸ σὲξ καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ εἶναι γιὰ τὸν Γκόντουϊν —δὲν μποροῦμε ν' ἀποφύγομε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα— ἄχρηστες περιπλοκὲς γιὰ τὸν ὀρθολογικὸ ἄνθρωπο σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ κοινωνία. «Δὲν εἴμαστε ἀπόλυτα σίγουροι, ἂν θὰ εἶναι γνωστὸ σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ποῖος εἶναι ὁ πατέρας τοῦ κάθε παιδιοῦ». (28) Τὰ παιδιά θὰ ἀνατρέφονται μὲ αὐστηρὰ ὀρθολογικὲς ἀρχές, μολονότι ἀκόμα καὶ ὁ Γκόντουϊν παραδέχεται ὅτι στὴ νηπιακὴ ἡλικία «κάτι τέτοιο θὰ ἐξαρτᾶται τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ τὴ μητέρα· ἐκτὸς κι ἂν, λόγω τῶν συχνῶν τοκετῶν ἢ λόγω αὐτῆς καθαυτῆς τῆς φύσης τῆς φροντίδας, θεωρηθεῖ ὑπερβολικὸ τὸ φορτίο ποὺ ἀνατίθεται στὴ μητέρα· τότε θὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ φιλικὴ καὶ πρόθυμη συμμετοχὴ τῶν ἄλλων». (29) Ἡ συνακόλουθη ἐκπαίδευση διαρθρωνόταν σύμφωνα μὲ ἀπόψεις ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὶς ἀντιλήψεις ἀκόμα καὶ τῶν πιὸ προοδευτικῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμιστῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. «Κανένα ἄνθρωπον οὐ δὲν θὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ μάθει κάτι, ἐκτὸς ἂν τὸ θέλει κι ἔχει προσωπικὴ ἀντίληψη τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητάς του· καὶ κάθε ἄνθρωπος, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητά του, θὰ εἶναι ἔτοιμος καὶ πρόθυμος νὰ παρέχει

τις γενικές συμβουλές και τις περιεκτικές απόψεις που θα έπαρ-
κουν για την καθοδήγηση και την ενθάρρυνση εκείνου που μελε-
τάει με βάση την επιθυμία του». (30) 'Υπάρχουν όντως υπαινιγμοί
ότι η γέννηση των παιδιών, κι επομένως η ανατροφή και η εκ-
παίδευσή τους, μπορεί να μην είναι απαραίτητη, εφόσον η λογική
ένδέχεται να ανακαλύψει το μυστικό της σωματικής άθυνασίας
και της αιώνιας νεότητάς. 'Η στάση του Γκόντουϊν απέναντι στο
σέξ είναι, πραγματικά, χαρακτηριστική της άποψής του για την
ανθρώπινη φύση. Στην ιδανική κοινωνία, «θα επιδιώξω επίμονα»,
γράφει, «τη συναναστροφή με κείνη τη γυναίκα που θα με έντυ-
πωσιάσουν πάρα πολύ τα προσόντα της. 'Αν όμως κι άλλοι άν-
τρες νιώθουν την ίδια προτίμηση για εκείνη; Δέν πρόκειται να
υπάρχει: η παραμικρή δυσκολία. Μπορούμε όλοι ν' απολαύσουμε τη
συναναστροφή μαζί της και θα είμαστε αρκετά σοφοί ώστε να
θεωρούμε την αισθησιακή συνεύρεση πολύ τετρωμένη υπόθεση». (31)

'Η ορθολογική διάρθρωση των μεταξύ μας σχέσεων πραγματο-
ποιείται πολύ γρήγορα. 'Εφόσον οι υποσχέσεις δημιουργούν υπο-
χρεώσεις που μᾶς επιβάλλονται και προκαλούν προσδοκίες που έν-
δέχεται να μην είμαστε σε θέση να ικανοποιήσουμε, θα πρέπει
να δίνονται όσο σπανιότερα είναι δυνατόν, για τὸ συμφέρον τόσο
τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας όσο και τῆς εὐκρίνειας. Μία και ἡ
ἀντιμετώπιση τῶν ἀνεπιθύμητων ἐπισκεπτῶν ἐνδέχεται να σημαί-
νει γι' αὐτὸν που τοὺς δέχεται τῆ διατύπωση ψεύτικων δικαιο-
λογιῶν ἢ γενικὰ φεμάτων ἢ τὴν ὑποβολή του σὲ κατάσταση προ-
σωπικῆς δυσκολίας, τὸ μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Γκόντουϊν που τι-
λοφορεῖται «Ὁ ἔρπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκλείονται οἱ ἐπισκέπτες»
παρουσιάζει τὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς του στὴν καθημερινή ζωή.
«'Ας ὑποθέσουμε ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀναγκαζόμαστε... νὰ ἀπαν-
τήσουμε ὅτι ὁ πατέρας μας ἢ ἡ σύζυγός μας δὲν εἶναι στὸ σπίτι»,
γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἐνῶ στὴν πραγματικότητα βρίσκονται μέ-
σα. Δέν θα πρέπει νὰ αισθανθοῦμε τὴ γλώσσα μας νὰ μολύνεται
ἀπὸ τὸ χυδαῖο καὶ μικρόπρεπο φέμα;» Καὶ ἂν εἶναι λογικός, θα
ἔχει τὴν καλοσύνη ὁ ἐπισκέπτης μας νὰ φύγει: «Θὰ πρέπει νὰ
εἶναι: πραγματικὰ ὁ πιὸ ἀδύναμος τῶν ἀνθρώπων αὐτὸς που θα
ἐνιωθε δυσάρεσκια μὲ μιά τόσο ξεκάθαρη ἀπάντηση, στὰν θα
τὸν πληροφορήσουμε γιὰ τὶς ἠθικὲς συνέπειες που μᾶς ἐπιφέρει

δταν ἀναγκαζόμαστε νά τοῦ λέμε ψέματα. Ἀκόμα καί στήν περίπτωσι πού ἡ ἀρνήσή μας νά τόν δοῦμε ὀφείλεται σέ ξεκάθαρη δυσαρέσκεια, αἰτία εἶναι κάποιο ἠθικὸ μειονέκτημα πού ἀντιλαμβάνομαστε ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε σ' αὐτόν. Γιατί δὲν θὰ πρέπει νά τοῦ ποῦμε τὴ γνώμη μας σέ σχέση μὲ τὸ ἄτομό του, ἀποκλείοντάς του ἔτσι τὴν εὐκαιρία βελτίωσης ἢ ὑπεράσπισης τῆς προσωπικότητάς του;» (32) Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ φυσικὴ αὐτοσυγκράτηση, ἡ σοβαρὴ ὑψηλοφροσύνη, αὐτὲς εἶναι οἱ πνευματικὲς ἀρετὲς πού σύμφωνα μὲ τὸν Γκόντουϊν ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν κοινωνία.

Οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, στὸ βαθμὸ πού εἶναι ἀναγκαῖοι, πηγάζουν λογικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Γκόντουϊν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. «Τὸ μοναδικὸ νόμιμο ἀντικείμενο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν εἶναι τὸ ὄφελος τῶν ἀτόμων». (33) «Ἡ κυβέρνηση δὲν μπορεῖ νά ἔχει παρὰ μόνο δύο νόμιμους στόχους, τὴν καταστολὴ τῆς ἀδικίας πού διαπράττεται ἐνάντια σὰ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος, καὶ τὴν κοινὴ ἀμυνα ἐνάντια σ' ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἀπειλή». (34) Τοῦτο ἰσχύει προφανῶς μόνο κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο, δταν ἡ ἐκπαίδευση δὲν ἔχει καταφέρει ἀκόμα νά ἐξαφανίσει τίς αἰτίες τῆς ἀδικίας μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σέ ὀρθολογικὸ κι ἐπομένως ἐνάρετο ὄν. Ὁ Γκόντουϊν εἶναι αὐθεντικὸς ἀναρχικὸς γιατί, μολονότι ἀποδέχεται τὸ συνασπισμὸ τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἀπειροελάχιστους διοικητικοὺς σκοποὺς —«συνασπισμὸς τόσος μόνο ὥστε νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνὸς δικαστικοῦ θεσμοῦ πού θὰ κρίνει τίς ἀδικίες πού ἐνδέχεται νά ὑπάρξουν ἐνάντια σέ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος» (35) — αὐτὸς ὁ συνασπισμὸς θὰ πρέπει νά εἶναι ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο ἀντισυγκεντρωτικὸς. Ἡ ἐνοριακὴ κοινότητα εἶναι ἡ μονάδα στήν ὁποία πρέπει νά βασίζονται αὐτοὶ οἱ συνασπισμοὶ καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα καμιά κεντρικὴ συνέλευση. «Ἄν κάποτε οἱ χωρὶς φιλοδοξίες καὶ εἰλικρινεῖς κύκλοι τῶν δρώντων ἀνθρώπων ἐνσωματωθοῦν μέσα στὸ ἀκρόεστο βάραθρο τῶν κραυγαλέων συνελεύσεων, τότε θὰ ἔχει αὐτόματα ἐκμηδενιστεῖ ἡ εὐκαιρία βελτίωσης». (36)

Ὁ Γκόντουϊν δὲν ἦταν ἐπαναστάτης ὅσον ἀφορᾷ τίς μεθόδους, παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά ἐνθουσίασαν οἱ ἀπόψεις του καὶ μὲ μεγάλ-

λη προσοχή και συνέπεια απέφυγε συστηματικά οποιαδήποτε ευνούϊκή αναφορά στη βία. «Στή περίπτωση που αδριο θα διαλυόταν έντελως ή κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, έκτος κι αν αυτή ή διάλυση ήταν αποτέλεσμα συνεπών και άφομοιωμένων απόψεων για την πολιτική δικαιοσύνη, που θα είχαν διαδοθεί προηγουμένως μεταξύ των κατοίκων, αυτό δεν θα σήμαινε σε καμιά περίπτωση την κατάργηση της βίας»,⁽³⁷⁾ έγραφε και γι' άλλη μια φορά δικαιώθηκε από την έμπειρία της Γαλλικής Έπανάστασης. «Είμαι τολμηρός και τυχοδιώκτης στις γνώμες μου, όχι στη ζωή μου», δήλωσε κάποτε ο Γκόντουϊν⁽³⁸⁾ και είναι εύκολο να γελάσει κανείς σε βάρος ενός τόσο μελλοντολόγου και ουτοπικού μεταρρυθμιστή. Παρ' όλα αυτά συμπεριφέρθηκε αρκετά γενναία το 1794, όταν οι ιδρυτές μιας ριζοσπαστικής Ένωσης του Λονδίνου κατηγορήθηκαν για προδοσία από την κυβέρνηση Πίτ' ο Γκόντουϊν εξαπόλυσε την ιδιαίτερα σφοδρή έκστρατεία του μέσω του τύπου και κυκλοφόρησε πολλές μπροσουρες με τόση επιτυχία που τελικά κατόρθωσε την απαλλαγή των κατηγορουμένων. Οι επαναστατικές του απόψεις όμως άφορουσαν περισσότερο το μέλλον παρά το παρόν. Παρ' όλες τις επιθέσεις του ενάντια στην οικογένεια, παντρεύτηκε δύο φορές. Η πρώτη του γυναίκα ήταν ή Μαίρη Γουόλστονκραφτ, σημαντική οπαδός των δραστικών μεταρρυθμίσεων και πρωτοπόρος στον αγώνα για τα δικαιώματα των γυναικών στην Άγγλία. Πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια γάμου που θεμελίωσαν κάποια τρυφερότητα στη φύση του Γκόντουϊν, τρυφερότητα άπροσδόκητη για έναν τόσο ψυχρό ορθολογιστή. Η μοναδική τους κόρη, ή Μαίρη, παντρεύτηκε τον ποιητή Σέλλεϋ, που ήταν από τους πρώτους μαθητές του Γκόντουϊν. Η δεύτερη γυναίκα του Γκόντουϊν, ή Κα Κλαίρμοντ, ήταν λιγότερο σημαντική και ο γάμος αυτός δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα εύτυχημένος.*

* Αν με το να γίνει σύζυγος και πατέρας ο Γκόντουϊν εμφανίζεται να παραβίασε τις αρχές του, σε άλλα θέματα φαίνεται πως

---

* Η κόρη της από τον προηγούμενο άντρα της ήταν ή Κλαίρα Κλαίρμοντ, που φλερτάρησε τον Λόρδο Βύρωνα πολύ πιο πειστικά απ' ό,τι ή μητέρα της είχε φλερτάρει τον Γκόντουϊν και που γέννησε τη μοναδική κόρη του ποιητή, την Άλλέγκρα. (Σ.τ.Σ.).

φερόταν λές και ήταν ήδη μέλος τής Ιδανικής κοινότητας, στην όποια άρκει νά έκφράσει καλεις τήν έπιθυμία του γιά νά ίκανοποιηθεί. 'Ο Γκόντουϊν πίστευε πώς ή ιδιοκτησία δέν είχε καμιά σημασία γιά τή ζωή τοϋ ανθρώπου· πίστευε πώς ή κοινωνία χρωστοϋσε τά άπαραίτητα γιά τή ζωή στοϋς φωτισμένους· και κατά συνέπεια έγινε ένας άπό τοϋς πιϋ φημισμένους και ξεδιάντροπους τρακαδόρους τής έποχής του, δανειζόταν πάντοτε χρήματα πού ποτέ δέν ξεπλήρωγε. Παρ' όλα αυτά, ή εικόνα τοϋ γερασμένου, έξαθλιωμένου και παρασιτικού Γκόντουϊν, όπως έμφανίζεται στή βιβλιογραφία πού άφορά τόν Σέλλεϋ (ένα άπό τά θύματά του) και στά άπομνημονεύματα τοϋ 19ου αιώνα, δέν θά πρέπει νά έπισκιασει τίς άρετές τοϋ έργου του «Πραγματεία γιά τήν Πολιτική Δικαιοσύνη». Μέ τó έπιβλητικό και γλαφυρότατο έργο του, ó Γκόντουϊν άποκαλύπτει ένα δράμα γιά τόν άνθρωπο και τήν κοινωνία και παραμένει ή πιϋ ολοκληρωμένη έκθεση αϋτής τής τάσης τής αναρχικής θεωρίας πού βασίζεται στην άπερίοριστη έμπιστοσύνη στην άρθολογική φύση τοϋ ανθρώπου και στις δυνατότητες δελτίωσής του. 'Ο Γκόντουϊν παρουσιάζει ένδιαφέρον μάλλον σάν θεωρητικός παρά σάν πρακτικός επαναστάτης. Δέν ήταν μόνο ή ιδιοσυγκρασία του, όπως διαπιστώσαμε, μη επαναστατική, αλλά και ή έπιρροή του ήταν περιορισμένη. Μολονότι ή «Πραγματεία» πούλήθηκε σέ 4.000 αντίτυπα και προκάλεσε κάποια άναταραχή στην Άγγλία τής δεκαετίας τοϋ 1790, όπου όλοι ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι γιά έπιχειρήματα ύπέρ και έναντίον τής Έπανάστασης, ύπήρχε κάποιο ποσοστό αλήθειας στο σφάλιο πού λέγεται πώς έκανε ó Πίτ γιά τó έργο του: «Ένα βιβλίο πού κοστίζει τρεις γκινέες δέν θά μπορούσε ποτέ νά κάνει κακό σ' όλους αϋτούς πού δέν διαθέτουν ούτε τρία σελλίγια γιά ξόδεμα». (39) Η φήμη τοϋ Γκόντουϊν έξανεμίστηκε γρήγορα και τó έργο του ξεχάστηκε, παρ' όλο πού μεταφράστηκε στά Γερμανικά και συγκέντρωσε κάποια προσοχή άπό μέρους τής Μαντάμ γτε Σταέλ και τοϋ Μπενζαμέν Κοσταν. Έπηρέασε όμως τόν Ρόμπερτ Όουεν και μέσα άπ' αϋτόν τήν άρχική ανάπτυξη τοϋ άγγλικού συνδικαλισμοϋ, ένώ είχε βαθιά έπιρροή τόσο στον Κόλεριτζ όσο και στον Σέλλεϋ. Υπάρχουν κομμάτια τοϋ Σέλλεϋ, ιδιαίτερα στον «Προμηθέα Άδέσμευτο», πού είναι άπλώς λόγια

του Γκόντουϊν περασμένα στο στίχο.*

Ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τοῦ Γκόντουϊν παρατηρεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἀναρχικοὶ ἀναζητοῦν ὀρθολογικὲς θεωρίες γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ σύνθημά τους γιὰ ἐπανάσταση. Καὶ ἐφόσον ὑπάρχουν πάντοτε ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν στὴν πρόοδο καὶ στὴ λογικὴ, ὑπάρχουν πάντοτε καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ πιστεύουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίαιης ἀλλαγῆς καὶ στὴν ἄμεση μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ὁ Γκόντουϊν παραμένει θαυμαστὸ παράδειγμα φιλοσοφικοῦ ἀναρχικοῦ, γιὰ νὰ μᾶς θυμίζει τι ὀφείλει ὁ ἀναρχισμὸς στὶς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναρχικοὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν θὰ προσφέρουν παραδείγματα ἀποκαλυπτικῆς καὶ χιλιαστικῆς ἰδιοσυγκρασίας ποὺ θὰ κάνουν τὸν ἀναρχισμὸ νὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ αἰρετικὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς Ὀρθοσκευτικῆς Μεταρρύθμισης.

Ἄλλὰ, οὔτε ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία, οὔτε καὶ ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία, ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὸν τύπο τοῦ ἀναρχικοῦ ὅπως ἐμφανίστηκε τὸν 19ο αἰώνα. Τὸ ἐκρηκτικὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ ἀξαναπόνητη ἀμφισβήτηση τῆς πρωτοεμφανιζόμενης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τὶς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τόσο οἱ αἰρετικοὶ ὅσο καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς θὰ συνενώνονταν σ' ἓνα κίνημα ποὺ ἄσκησε θεμελιακὴ κριτικὴ ἐνάντια στὴν παλιὰ κοινωνία καὶ πρόσφερε ἓνα πρόγραμμα βίαιης δράσης ὡς θεραπεία γιὰ τὰ ἐλαττώματά της.

---

* π.χ. : Ἔπεσε ἡ μισητὴ μάσκα, παραμένει ὁ ἄνθρωπος,
Χωρὶς σκῆπτρο, ἐλεύθερος, χωρὶς ὄρα, κι ὅμως ἄνθρωπος.
Ἴσος, ἀταξικός, ἀντιφυλετικός καὶ ἀεθνής.
Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ καλοῦπα, τὴ λατρεία,
τὰ διατάγματα, τὸ βασλιά.
Ἐπείτερος δίκαιος, εὐγενής.
Σοφός· ἀλλὰ ἄνθρωπος.
Χωρὶς πάθη.

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης

«Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελικὴ.»

Γκράκχους Μπαμπέφ

1

Τὸ 1909, ὁ Πιότρ Κροπότκιν, ὁ κορυφαῖος ἀναρχικὸς θεωρητικὸς τῆς γενιᾶς του, (1) κυκλοφόρησε μιὰ ἱστορία τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Ἐκεῖνο ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης», ἔγραφε, «εἶναι ὅτι ἀποτελέσει τὴν πηγὴ ὄλων τῶν σύγχρονων κομμουνιστικῶν, ἀναρχικῶν καὶ σοσιαλιστικῶν ἀντιλήψεων». Καὶ κατέληγε στὸ βιβλίο του μὲ μιὰ δλόθερμη ἐκκλήση στὸ πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Τὸ μόνον δέβαιο εἶναι ὅτι ὁποιαδήποτε χώρα βαδίσει στὴν ἐποχὴ μας στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση, θὰ εἶναι κληρονόμος ὄλων ὄσων ἔπραξαν οἱ πρόγονοί μας στὴ Γαλλία. Τὸ αἷμα τους χύθηκε γιὰ δλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα — ὑποστήκανε τὰ δεινὰ τους γιὰ δλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος· οἱ ἀγῶνες, οἱ ἰδέες ποὺ πρόσφεραν στὸν κόσμο, ὁ ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ὄλα αὐτὰ εἶναι κληρονομιά ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ὅλα ὄσα ἔκαναν ἔφεραν καρποὺς καὶ θὰ φέρουν ἀκόμα περισσότερους, ἀκόμα καλύτερους, καθὼς προχωροῦμε πρὸς τοὺς πλατιοὺς δρίζοντες ποὺ ἀνοίγονται μπροστὰ μας, ὄπου, ὄσαν φάρος ποὺ δείχνει τὸ δρόμο, λάμπουν οἱ λέξεις — ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΑΔΕΛΦΟΣΥΝΗ». (2)

Πράγματι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν πιά καθιερωμένος μύθος, τὸν ὄποιο οἱ ἱστορικοὶ διαφορῶν σχολῶν προσπαθοῦσαν γὰ ἐρμηνεύσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικοὺς τους σκοποὺς· καὶ λίγο πρὶν γράφει ὁ Κροπότκιν τὸ βιβλίο του, ὁ Ζῆν Ζωρές, ὁ Γάλλος σοσιαλιστὴς ἡγέτης, εἶχε ἤδη

καταπιαστεί με μιὰ «σοσιαλιστική» ιστορία τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ γεγονότα τοῦ 1830, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1871 στὴ Γαλλία εἶχαν ὅλα διαδραματιστεῖ συνειδητὰ σὰν πιστὲς κατὰ κάποιον τρόπο ἀπομιμήσεις τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1789 ἢ τοῦ 1792. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πρόσφεραν τοὺς δρους μὲ τοὺς ὁποίους περιγράφηκαν ὀρισμένα εἶδη ἐπαναστατικῆς δράσης, ὅπως ἡ Κομμούνια ἢ ἡ 18ῃ Μπρυμαίρ. Ὅπως τὰ περισσότερα σημαντικὰ ιστορικὰ γεγονότα, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπηρέασε σὲ δύο ἐπίπεδα. Εἶχε ἄμεσες, ἀμετάβλητες καὶ θαυτάτες συνέπειες στὴ Γαλλία καὶ στὴν Εὐρώπῃ· κι ἄφησε πίσω τῆς ἓνα θρόλον ποὺ συνεχίζει νὰ γοητεύει τὴ σκέψῃ τῶν ἀνθρώπων ἀκόμα καὶ σήμερα. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἐπομένως τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὶς πηγὲς καὶ στὴν ιστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάσουμε μὲ ποῖο τρόπο θεμελίωσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπάρχει ὄντως δυνατότητα ἐπιτυχημένων ἐπαναστατικῶν κινήματων ἐναντία στὴν κατεστημένη τάξιν πραγμάτων καὶ μὲ ποῖο τρόπο πρόσφερε τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία θρύλων, στοὺς ὁποίους θ' ἀναζητοῦσαν τὴν ἔμπνευσή τους οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοί. Στὴν πραγματικότητα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἦταν στὸ παραμικρὸ ἀναρχικὴ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σκοποὺς, τὰ ἐπιτεύγματα ἢ ἀκόμα καὶ τὶς μεθόδους τῆς. Δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε ὁ ἀντισυγκεντρωτισμὸς, οὔτε ἡ κατάργησιν τῆς ἰδιοκτησίας — ποὺ καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις ὄλων τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κοινωνία. Ἀντίθετα ἡ ἐπανάστασις εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ, συγκεντρωτικοῦ κράτους καὶ τὴ θεμελίωσιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς δραστήριας ἀστικῆς τάξεως. Ἐνῶ ἀπελευθέρωσε τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὰ φεουδαρχικὰ δεσμὰ, δημιούργησε ἓνα ἔθνος ἀγροτῶν ἰδιοκτητῶν. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐντυπωσιακὸ ἦταν τὸ θέαμα τῆς μεγαλύτερης πολιτικῆς ἐξέγερσης τῶν αἰῶνων, αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἀνατραπεῖ μὲ ἐπαναστατικὲς μεθόδους μιὰ πανίσχυρη μοναρχία καὶ ἡ κυρίαρχη ἀριστοκρατία, καὶ ἡ ριζικὴ μεταρρύθμισις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δομῆς μιᾶς μεγάλης χώρας. Ὅ,τι συνέβη κάποτε, μπορεῖ νὰ ξανασυμβεῖ, καὶ κατὰ συνέπειαν, ἀκόμα κι ἂν τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἐπιθυμητὰ, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότητα

μιας επόμενης επανάστασης που θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερη επιτυχία.

Ύπηρχαν όμως μέσα στην επανάσταση ορισμένα κινήματα για τα οποία δικαιώθηκαν αργότερα οι αναρχικοί και οι κομμουνιστές που τα θεώρησαν παρόμοια με τα δικά τους, κινήματα που έδειχναν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα απ' ό,τι για τα πολιτικά και τα συνταγματικά. Η πιο μαγαλόπρεπη περίοδος της επανάστασης, σύμφωνα με την άποψή τους, ήταν η άνοιξη και το καλοκαίρι του 1793, όταν οι «αθράκωτοι» βρίσκονταν, στους δρόμους κι όταν η συνεχής πίεση της κινητοποίησής τους συνέβαλε στην ανατροπή των Γιρονδίων και στη θεμελίωση της Γιακωβίνικης δικτατορίας. Η αύξηση των τιμών των τροφίμων και η γενική έλλειψη αγαθών ενθάρρυνε τη λαϊκή κινητοποίηση, και ο Ροβεσπιέρος ήξερε πώς να την χρησιμοποιήσει ενάντια στους αντιπάλους του: «για να νικήσουμε τους μπουρζουάδες, πρέπει να ξεσηκώσουμε το λαό». (3) Άλλά οι ηγέτες των πιο ακραίων παρατάξεων των αθράκωτων — ο Έμπέρ και ο Ζάκ-Ρου — απογοητεύτηκαν γρήγορα από τα αποτελέσματα της επιτυχίας του Ροβεσπιέρου, και, όπως ο Τρότσκι σε μια μεταγενέστερη επανάσταση, έπεσαν θύματα αυτής ακριβώς της τρομοκρατίας που είχαν βοηθήσει να ιδρυθεί. Η λαϊκή κινητοποίηση αυτής της εποχής όμως είχε παρακινηθεί από τις ίδιες βασικές ανθρώπινες αντιδράσεις που είχαν ωθήσει τους ανθρώπους να ακολουθήσουν τα λαϊκά κινήματα του μεσαίωνα — ή πρωτόγονη επιθυμία για πιο δίκαιη διανομή των απαραίτητων για την επιβίωση. «Έχεις ωραίο φόρεμα», ακούστηκε να λέει μια γυναίκα σε μιαν άλλη το 1793. «Κάνε λίγο ύπομονή σε λίγο καιρό, αν έχεις δύο, θα μου δώσεις το ένα κι έτσι ακριβώς θέλουμε να είναι τα πράγματα· έτσι θα είναι όπως και μ' όλα τα άλλα». (4) Ή, όπως έθεσαν το θέμα οι αθράκωτοι του Μπωκαίρ σε μια διακήρυξή τους προς την Έθνοσυνέλευση το Σεπτέμβριο του 1793: «Είμαστε φτωχοί κι ενάρτετοι αθράκωτοι· φτιάξαμε μια ξύωση τεχνιτών και αγροτών... ξέρουμε ποιοι είναι οι φίλοι μας: εκείνοι που μας απαλλάξανε από τον κληρο και τους ευγενείς, από το φεουδαρχικό σύστημα, από τους φόρους, από τη μοναρχία κι όλα τα κακά που σέρνει

μαζί της· εκείνοι που οι άριστοκράτες τους αποκάλεσαν άναρχικούς, ταραξίες, δπαδούς του Μαρά». (5) Οι χαρακτηρισμοί είναι σημαντικοί. «Άναρχικός» ήταν ο όρος που υιοθέτησε ο Ροβεσπιέρος για να έπιτεθεί ενάντια στους ανθρώπους της άριστερας, που τους είχε χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς του, αλλά που ήθελε να τους ξεφορτωθεί. Ο Μαρά, ύστερα από τη δολοφονία του το 1793, έγινε ο ήρωας όλων των έξτρεμιστών· καθένας τους ισχυριζόταν πως είναι ο άληθινός του διάδοχος.

Άνάμεσα σ' αυτούς τους «άναρχικούς» υπήρχαν όρισμένοι ηγέτες που ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική εξέγερση, που ήταν χαρακτηριστική των μεταγενέστερων άναρχικών. Ο Ζάκ-Ρου, λογουχάρη, ο άποστάτης παπάς που για κάμποσο καιρό ήταν λαϊκός ρήτορας και δημοσιογράφος μ' έπιρροή, έχει περάσει στην Ιστορία σαν ο άνθρωπος που συνόδεψε τον Λουδοβίκο 16ο στον τόπο της εκτέλεσής του και που άρνήθηκε την τελευταία θέληση του καταδικασμένου βασιλιά με τα λόγια «Βρίσκομαι εδώ άπλώς για να σας οδηγήσω στη λαιμητόμο» — παράδειγμα θηριώδους ψυχρότητας ή έπαναστατικής άφοσίωσης στο καθήκον άνάλογα με την πλευρά που βλέπει κανείς τα πράγματα. Ο Ζάκ-Ρου ήταν ο πιο βίαιος από τους έξτρεμιστές που έγιναν γνωστοί σαν Επγαγές (Άυσασμένοι, Έξοργισμένοι), και αυτή άκριθώς ή βιαιότητα και άγριότητα των λόγων και των πράξεών του του έξασφάλισε τιμητική θέση στην Ιστορία του άναρχισμού και του κομμουνισμού. Έπιπλέον, επέμενε, πολύ περισσότερο άπ' όποιονδήποτε άλλο έπαναστάτη, στο γεγονός ότι ή πολιτική έλευθερία χωρίς την οικονομική άπελευθέρωση δεν είχε κανένα νόημα, και ότι εκείνο που είχε σημασία ήταν ή κοινωνική έπανάσταση και όχι ή πολιτική άλλαγή. «Η έλευθερία», έλεγε, «δεν είναι παρά ένα φάντασμα έφόσον μια τάξη ανθρώπων μπορεί να κάνει μίαν άλλη να πεθάνει από την πείνα χωρίς καμιά τιμωρία. Η έλευθερία δεν είναι παρά ένα φάντασμα, έφόσον ο πλούσιος με το μονοπώλιό του έχει δικαίωμα ζωής ή θανάτου πάνω στους συναθρώπους του». (6)

Η προσφορά του Ζάκ-Ρου στη μεταγενέστερη άναρχική πρακτική ήταν ή έπιβειξη της έπαναστατικής δύναμης του όχλου, των άπεριόριστων δυνατοτήτων της άμεσης δράσης — στην προ-

κειμένη περίπτωση ή άρπαγή τών αγαθών από τά καταστήματα τροφίμων— και τού τρόπου μέ τόν όποιο οι Ένέργειες λεηλασίας και ληστείας θά μπορούσαν νά θεωρηθοϋν πράξεις κοινωνικής δικαιοσύνης. Σέ σύντομο διάστημα ό Ζάκ - Ρου δλοκλήρωσε τόν ρόλο του σαν λαϊκός ρήτορας. Ό Ροβεσπιέρος διέταξε τή σύλληψή του και έκείνος αυτοκτόνησε στη φυλακή.

Άνάμεσα στους άλλους Εργάτες και «άναρχικούς» τού 1793, ό Ζάκ Βαρλέ ήταν ό πιό ευγλωττος και έπιφανής. Νεαρός, άπδ καλή οίκογένεια, ήταν ήδη στα είκοσί του χρόνια Ένας από τούς πιό θίαιους λαϊκούς ρήτορες και τά συνθήματα πού έριχνε θά μπορούσαμε νά πούμε πως ήταν γνήσια άναρχικά—«Δέν μπορούμε νά πάψουμε νά δυσπιστούμε άκόμα και γι' αυτούς πού κέρδισαν τήν ψήφο μας' τά παλάτια τών βασιλιάδων δέν είναι οι μοναδικές φωλιές δικτατόρων», (7) φυλακίστηκε κι αυτός αλλά επέζησε τής τρομοκρατίας γιά νά κατορθώσει νά γράψει ένα βιβλίο — καταδίκη τής Γιακωβίνικης δικτατορίας μέ τόν τίτλο «Η Έκρηξη». Στο βιβλίο αυτό εκφράζεται ή άηδία ένδς έπαναστάτη— πού διακήρυξε: «είναι προτιμότερο νά χαθεί ή έπαναστατική κυβέρνηση παρά νά χάσουμε τις άρχές μας» — όταν γνώρισε τήν πρακτική τής έπαναστατικής κυβέρνησης. «Τι κοινωνικό τερατούργημα, τι άριστούργημα μακιαβελισμού είναι αυτή ή έπαναστατική κυβέρνηση», Έγραφε. «Γιά κάθε λογικό άνθρωπο, ή κυβέρνηση και ή έπανάσταση είναι δυο πράγματα έντελώς αντίθετα — έκτός κι άν ό λαός θέλει νά θέσει τούς αντιπροσώπους του σέ κατάσταση διαρκούς εξέγερσης ενάντια στον έαυτό τους— πράγμα πού είναι παράλογο». (8)

Δυο άλλα χαρακτηριστικά τής Γιακωβίνικης έποχής έπρόκειτο ν' άφήσουν τά ίχνη τους στην άναρχική θεωρία. Πρώτ' άπ' όλα υπήρχε αυτή καθαυτή ή τρομοκρατία. Οι μεταγενέστερες άπόψεις δσον άφορα αυτό τόν θέμα είναι άμφίροπες και άποκαλύπτουν άλλη μιá ιδιοσυγγρασιακή σύγκρουση μεταξύ τών άναρχικών. Άπό τή μιá πλευρά καταδίκαιζαν όλες τις δικτατορίες και τις μεθόδους τους. Κι όμως υπήρχαν πολλά στοιχεία στη θεωρία και στην πρακτική τού Ροβεσπιέρου πού τούς γοήτευαν. Πολλοί άνταποκρίθηκαν πρόθυμα στην άνηλεότητα και τή βιαιότητα ένδς καθεστῶτος πού οι ύποστηρικτές του μπορούσαν νά καυχιῶν-

ται ότι έβλεπαν «τά κεφάλια τών άριστοκρατών να πέφτουν σαν τά μήλα στη Νορμανδία τó Φθινόπωρο»⁽⁹⁾ και πολλοί άντιμετώπιζαν τήν τρομοκρατία σαν άναγκαίο και στήν ούσία επιθυμητό μέσο για τήν έπιτυχία τής επανάστασης. Έπιπλέον, μολονότι ή επανάσταση ήταν καθαρά πολιτική σέ σχέση με τά αποτελέσματά της, τόσο ó Ροβεσπιέρος όσο και ó Μαρά είχαν θεωρητικά κάποιες κοινωνικές βλέψεις. 'Ο Ροβεσπιέρος δραματιζόταν μιά κοινότητα όχι και πολύ διαφορετική άπ' αúτην πού φανταζόταν ó Προυντόν, μιά κοινωνία άγροτών και τεχνιτών πού δούλευαν για λογαριασμό τους και ανταλλάζανε μεταξύ τους έθελοντικά τά προϊόντα τους. 'Ο Μαρά, σ' ένα του κείμενο πού τó παραθέτει επιδοκιμαστικά ó Κροπότκιν, έγραφε για τόν κίνδυνο προδοσίας τής επανάστασης. «Έτσι λοιπόν ή επανάσταση έγινε και διατηρήθηκε μόνο άπό τά χαμηλότερα στρώματα τής κοινωνίας — άπό τούς έργάτες, τούς τεχνίτες, τούς μικρέμπορους, τούς άγρότες, τούς πληθείους, άπό εκείνους τούς άμοιρους πού οι ξεδιάντροποι πλούσιοι τούς αποκάλεσαν «κανάγηδες» και πού ή ρωμαϊκή ύπεροψία τούς αποκάλεσε προλετάριους. Ποιός όμως θά μπορούσε ποτέ να φανταστεί ότι θά γινόταν πρós όφελος τών μικροδιοκτητών, τών δικηγόρων, τών ύποστηριχτών τής άπάτης».⁽¹⁰⁾

Έξάλλου οι Γιακωβίνοι είχαν προπαγανδίσει τά ιδανικά τής αυθεντικής ισότητας και τής δημοκρατικής άρετής πού έμελλε να έχουν ιδιαίτερη απήχηση στις άναρχικές ομάδες, κυρίως στήν 'Ισπανία. 'Η χρήση τής προσφώνησης «έσύ» άντι τού «έσεις» και τού «πολίτη» άντι «κύριε» απέκτησε καθαρά συμβολική αξία. «Στήν ευτυχία τής ισότητας, ή οικειότητα είναι άπλως ή εικόνα τών φιλανθρωπικών άρετών πού κρύβουμε μέσα στη ψυχή μας», έγραφε μιά επαναστατική εφημερίδα τó 1972.⁽¹¹⁾ Στά μάτια τών υπεραισιόδοξων άναρχικών οι άρετές αυτές έπρόκειτο να διατηρήσουν τή ζωντάνια τους παρ' όλη τήν άγριότητα και τή χωρίς νόημα βία πού τίς συνόδευε. 'Ακόμα και στήν περίπτωση πού οι άναρχικοί συγκεντρώνουν τήν προσοχή τους σέ συγκεκριμένες ομάδες, όπως στους Εργατές, εκείνο πού έχει σημασία είναι αυτό καθαυτό τó γεγονός ότι έγινε ή επανάσταση. 'Από εκεί κι ύστερα ή επανάσταση θά έπιζούσε σαν μαγιά κάτω άπό τήν

ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας μέχρι τὸ ἐπόμενο μεγάλο ξέσπασμα. Ἡ προφητεία πού ἔκαμε ὁ Μαρὰ —ὁ πάντοτε εὐνοούμενος ἐπαναστατικός χαρακτήρας μεταξύ τῶν μεταγενέστερων ἀκραίων ἐπαναστατῶν— στὰ τέλη τοῦ 1789, θά μπορούσε νά διευρυνθεῖ καί νά καλύψει δλόκληρο τὸν αἰῶνα. «Οἱ φτωχοί, πάντοτε ἐξαθλιωμένοι, πάντοτε ὑποδουλωμένοι καί πάντοτε καταπιεσμένοι, δὲν μποροῦν ποτὲ νά θελτιώσουν τὴν κατάστασή τους μὲ εἰρηνικά μέσα. Πράγμα πού ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πλοῦτου στὸ νομικὸ κώδικα. Ἐπιπλέον, οἱ νόμοι ἔχουν ἰσχύ μόνο ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρόθυμοι νά ὑπακούσουν· οἱ ἄνθρωποι τίναξαν στὸν ἀέρα τὸ ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θά καταστρέφουν καί τὸν πλοῦτο. Τὸ θέμα εἶναι νά τοὺς διαφωτίσουμε καί νά τοὺς κάνουμε νά συνειδητοποιήσουν τὰ δικαιώματά τους, καί τότε ἡ ἐπανάσταση θά λειτουργήσει ἀλάθητα χωρὶς νά μπορέσει νά τῆς ἐναντιωθεῖ καμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη». (12)

Ἡ ἐπανάσταση καθάγλασε ἐπίσης τὴ συνωμοσία καί ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τῆς ἐπρόκειτο ν' ἀποδεχτοῦν τὴ συνωμοσία σὰν τρόπο ζωῆς. Ἡ «Συνωμοσία τῶν Ἴσων» τοῦ Γκράκχους Μπαμπέφ καί τῶν φίλων του τὸ 1796 ἔγινε τὸ ὑπόδειγμα πού ἐγινεσαν ὑποχρεωμένοι νά τιμήσουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐπαναστάτες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνα συγκριτικὰ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀπέκτησε πολὺ περισσότερη ἱστορική σημασία ἀπ' ὅ,τι εἶχε στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Μπαμπέφ ἦταν commissaire à terrier, ἕνα εἶδος πράκτορα γῆς, πού δούλευε γιὰ λογαριασμὸ τῶν φεουδαρχῶν, καί ἐπιζητοῦσε μὲ πάθος τὴν ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας πού θεωροῦσε ἀναγκαῖο ἕνα τέτοιο ἐπάγγελμα. Ἦδη τὸ 1787 εἶχε προτείνει στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς νά συζητήσῃ τὸ ἀκόλουθο θέμα: «Μὲ δάση τὴ γενικὴ συσσώρευση τῆς γνώσης πού ἀποκτήθηκε, ποιά θά ἦταν ἡ κατάσταση ἐνὸς λαοῦ πού θά διέθετε τέτοιους κοινωνικούς θεσμούς, ὥστε νά ἐπικρατεῖ τέλεια ἰσότητα μεταξύ τῶν μεμονωμένων μελῶν τῆς κοινότητος, καί πού ἡ γῆ στὴν ὁποία θά κατοικοῦσε δὲν θά ἀνῆκε σὲ κανένα — ἀν, μὲ λίγα λόγια, ὅλα ἦταν κοινὰ, ἀκόμα καί τὰ προϊόντα κάθε εἶδους ἐργασίας». (13) Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς δὲν ἦταν ἔτοιμη νά συζητήσῃ ἕνα τέτοιο θέμα. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού ἀρχισε ἡ ἐπανά-

σταση, ὁ Μπαμπέφ διακήρυξε γι' ἄλλη μιὰ φορά τὶς ἀπόψεις του: «Ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ δλων τῶν κακῶν ποὺ μαστίζουσι τὴν κοινωνία. . . ὁ ἥλιος λάμπει γιὰ δλους καὶ ἡ γῆ δὲν ἀνήκει σὲ κανέναν. Ἐμπρὸς λοιπόν, φίλοι μου, συντρίψτε, τινάξτε στὸν ἀέρα, ἀνατρέψτε αὐτὴ τὴν κοινωνία ποὺ δὲν σᾶς ταιριάζει. Πάρτε δ,τι θέλετε ἀπὸ παντοῦ. Ὅ,τιδήποτε περισσεύει ἀνήκει δικαιοδικαιματικά σ' αὐτὸν ποὺ δὲν κατέχει τίποτα». Ἡ βία ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ νέα τάξη πραγμάτων, καὶ παθιασμένα, ὅπως καὶ ὁ Μύντσερ 250 χρόνια πρὶν, ἐξόρκιζε τοὺς ἀκροατὲς του: «Κόψτε χωρὶς ἔλεος τὰ λαρυγγία τῶν τυράννων, τῶν πατρικίων, τῶν χρυσομένων ἑκατομμυριοῦχων, δλων ἐκείνων τῶν ἀνήθικων ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κοινὴ μας εὐτυχία». (14) Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ Διευθυντηρίου τὸ 1795 καὶ μὲ τὴν ἀνυπαρξία προοπτικῶν γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ὁ Μπαμπέφ καὶ οἱ φίλοι του ξεκίνησαν μιὰ συνομωσία ἐναντία στὴν κυβέρνηση. «Ἐφτασε ἡ στιγμὴ», διακήρυσσαν οἱ συνομώτες μὲ τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἰσων», «γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴ Δημοκρατία τῶν Ἰσων, αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο ἄσυλο δλων τῶν ἀνθρώπων. Πλησιάζουν οἱ μέρες τῆς γενικῆς ἀποκατάστασης. Βασανισμένες οἰκογένειες, ἔλατε καὶ πάρτε τὴ θέση σας στὸ τραπέζι ποὺ ἔστρωσε ἡ φύση γιὰ δλα τὰ τέκνα της». (15)

Ὁ Μπαμπέφ καταγόταν ἀπὸ τὴ βόρειο-ἀνατολικὴ Γαλλία. Ἡ κατάσταση τῶν ἀγροτῶν τῆς Πικαρδίας καὶ τὰ διώματά του γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους, ἐμπνεύσανε τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις του. Ἡ βασικὴ ἀναγκαιότητα, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ἡ δλοκληρωτικὴ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση — καὶ αὐτονομίαστηκε Γράαχος, γιὰ νὰ τονίσει τοὺς δεσμοὺς του μὲ τοὺς προγενέστερους ἀγροτικούς μεταρρυθμιστὲς. Ἀπὸ τὴν προπαγάνδισι τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, κατέληξε, συχνὰ μὲ ἀσαφῆ καὶ ἀντιφατικὴ μέθοδο, νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἰδέες ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει στὸν Μαλβύ, τὸν Μορελλῦ καὶ τὸν Ρουσσώ, καὶ νὰ τὶς μετατρέψῃ σὲ πρόγραμμα ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς δράσης. Στὴν οὐσία δὲν ἦταν ποτὲ ἀναρχικός, μολονότι ἡ ἐπιμονὴ του στὴν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τὸν συνδέει μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικούς στοχαστὲς. Τὰ ἀποτελέσματα δμως, ποὺ σύμφωνα μ' ἔγαν αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ θὰ ἐπιτυγχάνονταν μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεργασία τῶν ἀτόμων,

θά επιτυγχάνονταν κατά τὸν Μπαμπέφ, μὲ τὸ κράτος. «Ἡ κυβέρνηση», ἔγραφε, «θά ἀπαλλαγεί ἀπ' ὄλα τὰ θρία, τοὺς φράχτες, τοὺς τοίχους, τίς κλειδαριές στίς πόρτες, τίς διαφωνίες, τίς δίκες, τίς κλοπές, τοὺς φόνους, ἀπὸ κάθε εἴδους ἔγκλημα' ἀπὸ τὴ ζήλεια, τὴν ἀντιζήλεια, τὴν πλεονεξία, τὴν περηφάνεια, τὴν ἀπάτη, τὴ διπλοπροσωπεία, μὲ λίγα λόγια ἀπ' ὄλες τίς διαστροφές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ σκουλήχι τοῦ γενικοῦ, τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ αἰώνιου ἀγγχους γιὰ τὸ αὐριο, γιὰ τὴν ἐπόμενη ὀδομάδα, γιὰ τὸν ἐπόμενον χρόνο, γιὰ τὰ γερατεία μας, γιὰ τὰ παιδιὰ μας, γιὰ τὰ ἔγγονια μας, ἀπὸ τὸ σκουλήχι ποὺ τρῶει τὰ σωθικά τοῦ καθενὸς μας». (16) Ἄν οἱ σκοποὶ εἶναι ἀναρχικοί, τὰ μέσα δὲν εἶναι. Ὁ Μπαμπέφ πίστευε στὸ ἰσχυρὸ κράτος, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ κάποια ἐπαναστατικὴ δικτατορικὴ κλίκα, ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, μὲ συλλογικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ πλατιῆς δικαιοδοσίας γιὰ τὴ διεύθυνση τῆς ἐργασίας. Ἐπομένως σωστὰ θεωρεῖται πρόδρομος τῶν κομμουνιστῶν συγγραφέων. Ἀποτελεῖ ὅμως σημαντικὴ, θρυλικὴ, φυσιογνωμία γιὰ ὄλους τοὺς μεταγενέστερους ἐπαναστάτες, γιὰτὶ ἐπέμενε στὴν ἀναγκαιότητα μετατροπῆς τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης σὲ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ, καὶ πάνω ἀπ' ὄλα γιὰτὶ πίστευε στὴ συνωμοσία σὰν τὸ μόνον σωστὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξή της.

Ἡ δική του «Συνωμοσία τῶν Ἰσῶν» ἦταν τελείως ἀσήμαντη, ἐνιμέρει γιὰτὶ τόσο αὐτὸς ὄσο καὶ οἱ φίλοι του συνδύαζαν τὴν προετοιμασία τῆς συνωμοσίας μὲ τὴ δημόσια συζήτηση τῶν στόχων τους — καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν εὐκολο γιὰ τὴν ἀστυνομία νὰ εἰσχωρήσει στὴν ὀργάνωση καὶ ἡ καταστολή της ἦταν γρήγορη καὶ εὐκολη. Παρόλο ὅμως ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Μπαμπέφ ἐκτελέστηκε καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους του ἐξορίστηκαν, παρέμεινε ἡ ἰδέα της συνωμοσίας σὰ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ἰπῆρχαν ὄντως οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἐπανάστασης ποὺ εἶχαν ὄλη τὴν προθυμία ν' ἀποδεχτοῦν τὴν ἀντίληψη ὄτι ἡ ὄλη ὑπόθεση ἦταν ἀποτελεσμα μιᾶς παγκόσμιας συνωμοσίας. «Σ' αὐτὴ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὄλα, ἀκόμα καὶ τὰ φοβερότερα σκάνδαλα, εἶχαν προβλεφτεῖ, προκαθοριστεῖ καὶ προσχεδιαστεῖ, ὄλα εἶχαν προετοιμαστεῖ καὶ παρακινηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κινούσαν τὰ νήματα τῶν συνωμοσιῶν, ποὺ εἶχαν μεγάλῃ πείρα

στις μυστικές οργανώσεις, από τους ανθρώπους που ήξεραν να διαλέξουν και να επισπεύσουν τη στιγμή που εύνουσε τα σχέδιά τους». (17) Αυτές οι υποψίες, που διατυπώνονται από έναν έμιγκρὲ ἱερέα τὸ 1797, εἶναι χαρακτηριστικὲς τῶν πεποιθήσεων που ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν οἱ συντηρητικοὶ τὸν 19ο αἰῶνα· και στὴν οὐσία ὅλοι αὐτοὶ που στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἔτοιμοι ν' ἀποδώσουν ἕνα ἐνοχλητικὸ γεγονός στις μηχανοραφίες τῶν κομμουνιστῶν (τῶν μασόνων, τῶν καθολικῶν ἢ τῶν Ἑβραίων) εἶναι θύματα τῆς ἴδιας ψευδαίσθησης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὑπερτιμῆσουν οἱ συνωμότες τῆ σπουδαιότητά τους και σ' ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ ὠθήσουν και τοὺς ἱστορικοὺς νὰ τὴν ὑπερτιμῆσουν.

Γιὰ τὴ γενιὰ που διαδέχθηκε τὴ «Συνωμοσία τῶν Ἴσων», τὸ μεγάλο πρότυπο τοῦ συνωμότη, τὸ παράδειγμα ἀπ' τὸ ὁποῖο ἐμπνεύστηκαν πολλοὶ μεταγενέστεροὶ ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες, ἦταν ὁ Φίλιππο Μπουοναρρότι, που ὁ Μπακούνιν τὸν ἀποκάλεσε «μεγαλύτερο συνωμότη τοῦ αἰῶνα». (18) Γεννήθηκε στὴν Τοσκάνη, και στὸ πανεπιστήμιο προσχώρησε στις ἐπαναστατικὲς ἰδέες τῶν «φιλοσόφων» ἐπηρεάστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Κορσικῆς. Μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης στὴ Γαλλία ὀρέθηκε ἀμέσως ἐκεῖ. Συνάντησε τὸν Μπαμπέφ και πῆρε μέρος στὴ συνωμοσία του, τὴν ὁποία ἀργότερα ἐξιστόρησε. Στὴν ἔξορία του στὴν Ἑλβετία και τὸ Βέλγιο, και μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία, ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴν ἴδρυση ἀναριθμητῶν και συχνὰ μυθικῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν που τελικὰ βοήθησαν τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν του. Πίστευε πῶς ἦταν ἐκεῖνος που θὰ ἐπανόρθωνε τὰ σφάλματα τῶν ἐπαναστατῶν προδρόμων του: «Ἡ ἀποβλάκωση τῶν ἀθεϊστῶν, τὰ σφάλματα τῶν Ἐμπερτιστῶν, ἡ ἀνηθικότητα τῶν Δαντωνιστῶν, ἡ ταπεινωμένη περηφάνεια τῶν Γιρονδίνων, οἱ σκοτεινὲς συνωμοσίες τῶν Βασιλικῶν, τὸ χρυσάφι τῆς Ἀγγλίας, διαψεύσανε τὴν 9η Θερμιδῶρ, τίς ἐλπίδες τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ και ὄλου τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους». (19) Ἡ ἐπανάσταση ἦταν στὴν οὐσία ἕνα καθῆκον που ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθεῖ.

Στὴ Γαλλία, ὅπου γύρισε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1830, ὁ Μπουοναρρότι ἐξακολούθησε, χωρὶς ἀποτέλεσμα, νὰ δημιουργεῖ μυστικὲς ἐταιρεῖες και νὰ ἐφαρμόζει αὐτὸ που εἶχε χαρακτηρίσει

δταν ήταν νεαρός, «βαθιά πεποίθηση ότι είναι καθήκον κάθε α-
 ξιοπρεπούς ανθρώπου να εργάζεται για την ανατροπή του κοινω-
 νικού συστήματος που καταπιέζει την πολιτισμένη Ευρώπη, για να
 θεμελιώσει μια τάξη πραγμάτων που θα συντηρήσει την ευτυχία
 και την αξιοπρέπεια όλων». (20) Έζησε μέχρι το 1837, ένσαρ-
 κώνοντας για τους νεότερους επαναστάτες τις παραδόσεις και τις
 αρετές της μεγάλης επανάστασης, «γενναίος και σεβάσιμος γέρον-
 τας», που, όπως παρατήρησε ο Άγγλος χαρτιστής ηγέτης Μπρόν-
 τερ Όμπράιεν, «στην προχωρημένη ηλικία των έβδομηνταεπτά
 χρονών έκλαιγε σά μικρό καιδάκι κάθε φορά που άκουγε το όνο-
 μα του Ροβεσπιέρου». (21) Μερικές φορές δρέθηκε στο περιθώ-
 ριο πραγματικών συνωμοσιών στο Βέλγιο ή στην Ίταλία. Πιο
 συχνά όμως ήταν ο ίδιος μια συνωμοσία, ο άπαραίτητος πατρό-
 νος των επαναστατικών συγκεντρώσεων, το άκαμπτο και μαχητι-
 κό μέλος των δημοκρατικών εταιρειών, όπως της «Έταιρείας των
 Δικαιωμάτων του Άνθρώπου», που θεωρήθηκε —λαθεμένα— υ-
 πεύθυνη για τις άποπειρες δολοφονίας έναντίον του Λουδοβίκου-
 Φιλίππου το 1835 και το 1836* Ο Μπουοναρρότι ήταν η κυρίαρ-
 χη φυσιογνωμία, όπως ο Μπλανκί και ο Μπακούνιν για την επό-
 μενη γενιά, που θεωρήθηκε από τους συγχρόνους του και πολύ
 περισσότερο από τους μεταγενέστερους σαν η ένσάρκωση του
 πνεύματος της επανάστασης, σαν ο άφροσιωμένος άπόστολος της
 επανάστασης για την επανάσταση.

Η Γαλλική Έπανάσταση άφησε πίσω της τουλάχιστον τρεις
 μύθους, που πρόσφεραν στηρίγματα στις επαναστατικές δοξασίες
 του 19ου αιώνα και αποτέλεσαν μέρος των πεποιθήσεων των α-

* Η δεύτερη δολοφονική άποπειρα ήταν στην ουσία μια πράξη κοι-
 νωνικής διαμαρτυρίας, που έμοιαζε παράξενα με δοσιμένους από τους
 βομβισμούς που έκαναν οι άναρχικοί στο τέλος του 19ου αιώνα. Ο δο-
 λοφόνος, ο Άλμπά, δήλωσε: «Ήθελα να σκοτώσω το βασιλιά, γιατί
 είναι έχθρός του λαού. Βρισκόμουν σε άθλια κατάσταση λόγω των
 σφαλμάτων της κυβέρνησης» κι έφόσον ο βασιλιάς είναι ο επικεφαλής,
 άποφάσισα να τον σκοτώσω». «Όταν τον ρώτησαν ποιό ήταν οι συνερ-
 γάτες του συνωμότες άπάντησε: «Ο άρχηγός της συνωμοσίας ήταν το
 κεφάλι μου» οι συνεργόί ήταν τά χέρια μου». Και στο έκρωμα φώνα-
 ξε: «Πεθαίνω για την έλευθερία, για το καλό της ανθρωπότητας, για
 την έκμηδένιση της μισητής μοναρχίας!» (THUREAU — DANGIN,
 «HISTOIRE DE LA MONARCHIE DE JUILLET», Τόμος III, 3η
 έκδοση, Παρίσι 1892, σελ. 85. (Σ.τ.Σ.).

ναρχικών. Πρώτο, ο μύθος της επιτυχημένης επανάστασης. "Αρα λοιπόν ήταν δυνατή μια βίαιη επανάσταση" και δεύτερο, η επόμενη επανάσταση θα είναι η αληθινή κοινωνική επανάσταση και όχι απλώς η αντικατάσταση της μιας κυρίαρχης τάξης από μίαν άλλη. Σύμφωνα με τον Μπαμπέφ, «Η Γαλλική Έπανάσταση είναι απλώς ο πρόδρομος μιας πολύ μεγαλύτερης, πολύ έντυπωσιακότερης επανάστασης, που θα είναι η τελική». (22) Τρίτο, η επανάσταση αυτή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο ύστερα από την υπονόμευση της υπάρχουσας κοινωνίας από μια συνωμοσία άφοσιωμένων επαναστατών. Αυτές τις απόψεις επρόκειτο να συμμεριστούν οι Γερμανοί μαρξιστές, οι Ρώσοι λαϊκιστές και οι Γάλλοι και Ισπανοί αναρχικοί. Από δω και πέρα οι επαναστάσεις θα γίνονταν τόσο στους δρόμους όσο και στα σπουδαστήρια των φιλοσόφων.

2

Ο μύθος της επανάστασης ικανοποίησε τις ιδιοσυγκρασιακές ανάγκες όλων εκείνων που στους προηγούμενους αιώνες θα είχαν πάρει μέρος στις σταυροφορίες ή στις θρησκευτικές εξεγέρσεις. Ταυτόχρονα όμως οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στην Ευρώπη στις αρχές του 19ου αιώνα προωθούσαν καινούργιες συζητήσεις για τη μορφή της κοινωνίας μετά τη επανάσταση και για τη ζωή στην οποία θα μπορούσαν να ελπίζουν οι άνθρωποι σε μια καινούργια βιομηχανική εποχή. Στα χρόνια μετά την επανάσταση δημιουργήθηκαν νέες δραματικές ούτοπιες, που βασίζονταν στη γνώση (πράγμα που όπως διαπιστώσαμε συμμεριζόταν και ο Γκόντουϊν) των παραγωγικών ικανοτήτων της βιομηχανίας και των μηχανών, και στη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η Γαλλική Έπανάσταση δεν κατόρθωσε να ικανοποιήσει παρά ελάχιστα μόνο μέρος των οικονομικών και κοινωνικών βλέψεων των φτωχών. Στο μύθο της επανάστασης προστέθηκαν τώρα οι καινούργιοι μύθοι για τη μελλοντική κοινωνία.

Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές, από τους οποίους πηδ σημαντικοί θεωρούνται ο Φουριέ και ο Σαιν - Σιμόν, ασχολήθηκαν, όπως και

δ Γκόντουϊν, με τή μελλοντική κατάσταση τῆς κοινωνίας και ὄχι με τὰ μέσα πού θά χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης. Πίστευαν πῶς ἡ λογική και ἡ ἀνθρώπινη πρόοδος θά ἐπέφεραν τίς ἀπαραίτητες ἀλλαγές χωρίς νά χρειαστεῖ ἡ χρησιμοποίηση βίας. Σύμφωνα με τόν Ἔγκελς, «ὁ σοσιαλισμός εἶναι γιά ὄλους αὐτούς ἡ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τῆς λογικῆς και τῆς δικαιοσύνης, και δέν χρειάζεται παρὰ νά ἀνακαλυφθεῖ γιά νά κατακτήσει τόν κόσμο με τή δύναμή του». (23) Στά δράματά τους γιά τή μελλοντική κοινωνία παρατηροῦμε πολλά στοιχεῖα πού θά ἐπανεέλθουν ἀργότερα σέ πολλά σημεῖα τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας· οἱ πεποιθήσεις τοῦ Σαιν - Σιμόν και ἰδιαίτερα τοῦ Φουριέ πρόσφεραν πάρα πολλά στή διαμόρφωση τοῦ εἰρηνικοῦ, λογικοῦ και ἡρεμοῦ ἀναρχικοῦ, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐνέργειες τῶν Επγαγές, τοῦ Μπαμπέφ ἢ τοῦ Μπουοναρρότι ἀπέτελεσαν παραδείγματα γιά τοὺς βίαιους ἐπαναστάτες, τοὺς ἀπόστολους τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας.

Ὁ Φουριέ, πού πέθανε τὸ 1837, τὴν ἴδια χρονιά με τόν Μπουοναρρότι, ἦταν περιδεύων ἐμπορικὸς ἀντιπρόσωπος χωρίς μεγάλη ἐπιτυχία, ἕνας σοβαρὸς και ἡσυχὸς ἐργένης πού πέρασε ἐντελῶς ἀδιατάραχτη ζωή. Ὅπως και ὁ Γκόντουϊν, πίστευε πῶς ἡ νέα κοινωνία θά πραγματοποιόταν με τὴν ὀρθολογική συνεργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία του, πού τὴν ἀποκαλοῦσε Ἄρμονία, ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις ἦταν ἤδη ἀλλόκοτη και στὴν οὐσία γινόταν πῶς ἀλλόκοτη ἀπὸ τὸ συμβολισμὸ στὴν περιγραφή της και ἀπὸ τοὺς ἀτέλειωτους πίνακες, ὅπου τὰ ἀνθρώπινα πάθη ἐξισώνονται κατὰ κάποιον τρόπο με τὰ χρώματα ἢ τίς νότες τῆς κλίμακας. Δελεαζόμεστε νά περιγράψουμε μόνο τίς πῶς ἐκκεντρικὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς στὴν Ἄρμονία — ἡ χρησιμοποίηση π.χ. τῶν μικρῶν παιδιῶν γιά τὸ μάζεμα τῶν σκουπιδιῶν, ἐφόσον εἶναι σέ ὄλους γνωστὸ ὅτι ἀρέσει στὰ παιδιά νά παίζουν με τὴ σκόνη και τὰ χρώματα, ἢ ἡ εἰκόνα παιδιῶν τριῶν χρονῶν πού καθαρίζουν μιτζέλια γιά τὴν κουζίνα (με τὴ βοήθεια μιᾶς περιεργῆς μπαγκατέλας με διάφορες τρύπες) πρὶν πάρουν τὸ πρωϊνὸ τους πού ἦταν κρέμα, φρούτα, μαρμελάδα κι ἐλαφρὸ λευκὸ κρασί. Πίσω ἀπ' ὄλες αὐτὲς τίς φαντασιώσεις ὑπάρχουν μιᾶ - δυὸ ἔννοιες πού δικαιολογοῦν τὴν ἐπιρροή πού εἶχε ὁ Φουριέ, και τίς ὁποῖες δαυεῖ-

στηκαν απ' αὐτόν οἱ μεταγενέστεροι στοχαστές πού ἀσχολήθηκαν με τήν κοινωνική ὀργάνωση.

Ὁ Φουριέ πίστευε πώς ὅλα τὰ κακά τῆς κοινωνίας ὀφείλονταν βασικά στό γεγονός ὅτι βρισκόνταν σέ διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους τὰ φυσικά ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καί τὸ κοινωνικό τους περιβάλλον. Ἡ μόνη λύση πού ἀπέμενε λοιπόν ἦταν νά προσαρμοστεῖ ἡ κοινωνία καί ὁ φυσικός κόσμος στή φύση καί τίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία πού θά ἱκανοποιούσε τήν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων γιά ποικιλία, γιά κοινωνική ζωὴ καί προβληματισμό, γιά καλὴ τροφή καί ἐκλεπτυσμένες ἀπολαύσεις, θά μπορούσε νά αὐτοδιευθύνεται. Μ' ἔγαν ἐξαιρετικά ἐξελιγμένο καταμερισμό τῆς ἐργασίας, με τήν μετατροπὴ τῆς ἐργασίας σέ ἐνδιαφέρουσα δραστηριότητα πού θά ἐξασφαλίζει νά μὴν καταπιάνεται ποτὲ ὁ ἀνθρώπος με τήν ἐκπλήρωση κάποιου καθήκοντος γιά παραπάνω ἀπὸ δύο ὥρες τῆ φορά, ἡ σκληρὴ μονοτονία τῆς νέας βιομηχανικῆς κοινωνίας θά μπορούσε νά καταργηθεῖ. Με τήν ὀρθολογικοποίηση τῆς γεωργίας καί με τίς βελτιωμένες μεθόδους μεταφορᾶς θά ὑπῆρχε ἀρκετὴ τροφή γιά ὅλους, καί ἡ βιομηχανία θά περιοριζόταν στὰ ἐλάχιστα ἀπαραίτητα γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀπλῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἀνθρώπων. (Τὰ προϊόντα ὅπως τὸ ψωμί, πού χρειάζονταν μεγάλη ἐπεξεργασία γιά τήν προετοιμασία τους —μάζωμα τοῦ σιταριοῦ, ἄλεσμα στό μύλο, πλάσιμο τοῦ ψωμοῦ, ψήσιμο— θά τὰ ἀντικαταστούσαν με ἀπλούστερα προϊόντα). Ἡ παραγωγή σέ πλατιά κλίμακα θά ἀπλοποιούσε τὴ ζωὴ καί θά μείωνε τὸ κόστος τῆς, ἐνῶ ἡ μαζικὴ κατανάλωση θά πρόσφερε τὴ δυνατότητα σταθερῆς ἀγορᾶς, πράγμα πού θά βοηθοῦσε νά ἀποφευχθοῦν οἱ ἀνωμαλίες τῆς ὑπερπαραγωγῆς. (Ὁ Φουριέ εἶχε δουλέψει κάποτε γιά ἔγαν ἔμπορο πού βύθισε τὸ φορτίο με τὸ ρῦξι στὴ θάλασσα γιά νά διατηρήσει τήν τιμὴ στό ὄψος τῆς, πράγμα πού δὲν τὸ ξέχασε ποτέ).

Οἱ κοινότητες τοῦ Φουριέ —τὰ «φαλανστήρια»— ἦταν συνεργατικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπου κάθε μέλος διέθετε ἔγαν ἀριθμὸ μετοχῶν. Παρ' ὅλη τήν αὐτοπειθαρχημένη ρουτίνα τῆς διαβίωσης τῶν κατοίκων τῆς Ἀρμονίας, ἡ κοινωνία τους δὲν βασίζονταν στὴν ἰσότητα ἀλλὰ στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα με τὸν Σάβρλ Ζίντ, τὰ φαλανστήρια ἦταν κάτι ἀνάμεσα σέ τεράστιο ξε-

νοδοχείο και σέ τεράστιο συνεργατικό κατάστημα. Ένώ βασικά πρόκειται για κοινότητα με περισσότερες ανέσεις από την ιδανική κοινωνία του Γκόντουτν (υπήρχε τουλάχιστον κεντρική θέρμανση), αποτελεί παρόμοιο εξτρεμισμό απρόσωπης συνεργασίας. Πρόκειται για έναν κόσμο όπου τα παιδιά χωρίζονται από τους γονείς τους, όπου όλα τα γεύματα είναι κοινά και οι μόνοι ιδιωτικοί χώροι που χρειάζονται είναι ή κρεβατοκάμαρα και το δωμάτιο του γυμνασίου. Πρόκειται όμως για πραγματική αναρχική κοινωνία. Ο Φουριέ σέ καμιά περίπτωση δέν απαιτεί την επέμβαση του κράτους για τή ρύθμιση τών σχέσεων μεταξύ τών διαφόρων φαλασθηρίων. Καταδικάζει τή χρησιμοποίηση τής βίας: «Ό,τιδήποτε βασίζεται στή βία», έγραφε για τις κοινότητες τών Ίησουιτών στήν Παραγουάη, «είναι εθραστο και ύποδηλώνει τήν άπουσία ευφυΐας». (24) Οι κοινότητές του είναι πρόδρομοι εκείνων τών προσπαθειών για συνεργατικές ούτοπικές επιχειρήσεις, με τις όποιες οι Ιδεαλιστές του 19ου και του 20ού αιώνα προσπάθησαν νά ξεφύγουν από τόν βιομηχανικό κόσμο· μερικές φορές άμεσα έπηρεασμένες άπ' αυτόν, όπως ο περίφημος καταυλισμός στή Φάρμα Μπρούκ, στή Μασαχουσέτη, κι άλλοτε έπηρεασμένες από πεποιθήσεις κι έλπίδες όμοιες με τις δικές του: όπως τά κιμπουότς στο σύγχρονο Ίσραήλ. Δέν έπηρεάσε αποκλειστικά τούς αναρχικούς: ή έπιμονή του για τήν πλατιάς κλίμακας παραγωγή και για τή μαζική κατανάλωση μέσω τυποποιημένων συνεταιρισμών πρόλεγε τις μεθόδους του μεταγενέστερου καπιταλισμού. Με τήν έμφαση που έδινε στή δυνατότητα νά μεταβληθεί (και νά διαστρεβλωθεί) ή φύση του ανθρώπου, είναι: πρόδρομος όλων όσων πιστεύουν στόν οικονομικό σχεδιασμό και τόν κοινωνικό προγραμματισμό, σοσιαλιστών και καπιταλιστών. Παρόλα αυτά άποτελεί βασικό τμήμα του κόσμου τών ιδεών άπ' όπου αναδύεται ο αυθεντικός αναρχισμός. Κανένας κοινωνικός θεωρητικός του 1840 και του 1850 δέν μπορούσε ν' άγνοήσει τις άπόψεις του, ακόμα και στήν περίπτωση που πολλές άπ' αυτές φαίνονταν πολύ φανταστικές για νά θεωρηθούν σοβαρές. «Γιά έξι δλόκληρες βδομάδες ήμουν αιχμάλωτος αυτής τής παράξενης ιδιοφυΐας», έγραφε ο Προυντόν. (25) Άργότερα άρνήθηκε τήν έπιρροή του Φουριέ: «Σαφώς διάβασα Φουριέ και συζήτησα τις ιδέες του πε-

ρισσότερο από μία φορά, αλλά σε τελευταία ανάλυση δεν νομίζω να του όφειλω τίποτα». (26) Κι όμως θα παρατηρήσουμε πολλά στοιχεία από το μεγαλοφυές και σχεδόν παιδικό δράμα του Φουριέ μέσα στην εικόνα που έχει για τον κόσμο ο Προυντόν, και κατά συνέπεια στις αντιλήψεις πολλών αναρχικών που θεωρούνται: πνευματικά τέκνα του Προυντόν.

“Αν ο Φουριέ, με την εμφαση που δίνει στην έξωστρεφη φύση του ανθρώπου και με την πίστη του σ’ ότι μπορούσε να επιτευχθεί με τη συνεργασία — πράγμα που έρχεται σε τόσο μεγάλη αντίθεση με την μοναχική, έργενικη ύπαρξή του— προβάλλει την εικόνα της κοινωνίας που θα δημιουργηθεί μετά την επανάσταση, ο άλλος μεγάλος ουτοπικός σοσιαλιστής στοχαστής των αρχών του 19ου αιώνα, ο Άνρϋ ντε Σαιν - Σιμόν, μολονότι πρόσφερε πολλά για την ανάπτυξη της έννοιας της επανάστασης, δεν ήταν ποτέ αναρχικός. Είναι αλήθεια πως πίστευε ότι στην ιδανική κοινωνία το κράτος θα γινόταν άχρηστο και η πολιτική δράση περιττή. «Οι άνθρωποι που έκαναν την επανάσταση, οι άνθρωποι που την κατεύθυναν, και οι άνθρωποι που από το 1789 μέχρι σήμερα καθοδήγησαν τη χώρα, έχουν διαπράξει ένα σοβαρότατο πολιτικό σφάλμα. Προσπάθησαν όλοι να βελτιώσουν τους κυβερνητικούς μηχανισμούς, ενώ θα έπρεπε να τους υποτάξουν και να δώσουν προτεραιότητα στη διαχείριση». (27) Στην ουσία τα λόγια αυτά θυμίζουν πολύ τη φράση του Κάρλ Μάρξ: «η κυβέρνηση των ανθρώπων αντικαθίσταται με τη διαχείριση των πραγμάτων». Η «διαχείριση» όμως, που θαύμαζε τόσο πολύ ο Σαιν - Σιμόν, δεν είχε καμιά σχέση με την αυθόρμητη συνεργασία των φαλανστηρίων του Φουριέ ή της εργατικής διεύθυνσης της βιομηχανίας που πρόκειτο να προπαγανδίσουν αργότερα οι αναρχικοί. Οι αληθινοί κληρονόμοι της σκέψης του Σαιν - Σιμόν ήταν λοιπόν σ’ αυτό το θέμα οι τραπεζίτες και οι καπιταλιστές που αποτέλεσαν μάλιστα και τους πρώτους μαθητές του. Ο Σαιν - Σιμόν θα πρέπει να θεωρηθεί πρόδρομος των μεγάλων βιομηχάνων και κεφαλαίου του 19ου αιώνα και όχι των επαναστατών ήγετων.

“Η επίδραση όμως του Σαιν - Σιμόν στον Μάρξ ήταν τεράστια. Ο Σαιν - Σιμόν ήταν ο πρώτος στοχαστής που ανέλυσε τις ιστο-

ρικές μεταβολές με βάση την πάλη που διεξάγεται ανάμεσα στις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις. Πίστευε επίσης πως το πρόσωπο της ιστορίας θρηνόταν στο πλευρό της επανάστασης, πεποιθήση που, όταν της δόθηκε χειρκελιανή μορφή από τον Μάρξ, αποτέλεσε τον ισχυρότερο ψυχολογικό παράγοντα για την εξάπλωση του μαρξισμού. Η άκατάστατη, χωρίς σύστημα και ιδιόρρυθμη διδασκαλία του Σαιν - Σιμόν διαδόθηκε και συζητήθηκε μετά το θάνατό του το 1827. Μερικοί από τους οπαδούς του έκαναν τον Σαιν - Σιμονισμό θρησκεία: άλλοι καλλιέργησαν τη λατρεία του για την επιστήμη και δημιούργησαν τον κλάδο της κοινωνιολογίας: άλλοι έγιναν πετυχημένοι επιχειρηματίες και στην ουσία η Διόρυγα του Σουέξ και η σιδηροδρομική γραμμή Παρίσι - Λυών - Μεσόγειος ήταν επιχειρήσεις εμπνευσμένες από τις ιδέες του. Μολονότι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί αναρχικός, οι απόψεις του, όπως και του Φουριέ, πρόσφεραν πολλά για τη διαμόρφωση της πνευματικής ατμόσφαιρας στην οποία αναπτύχθηκαν οι δύο μεγάλοι αναρχικοί του 19ου αιώνα, ο Προυτόν και ο Μπακούνιν.

Ένώ οι ουτοπικοί σοσιαλιστές στη Γαλλία συμπληρώνουν το έργο της Γαλλικής Έπανάστασης, κάνοντας προτάσεις για τη μορφή της κοινωνίας μετά την επόμενη πετυχημένη κοινωνική επανάσταση, οι Γερμανοί φιλόσοφοι πρόσφεραν το άλλο ουσιαστικό στοιχείο στη σκέψη των νεότερων πρακτικών καθώς και θεωρητικών επαναστατών που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1830 και του 1840. «Οι άληθινοί μου δάσκαλοι είναι τρεις», έγραφε ο Προυτόν, «ή Βέλος, ο Άνταμ Σμιθ και ο Χέγκελ». (28) : και στο έργο του εμφανίζονται περισσότερο ίχνη του τελευταίου παρά των δύο προηγούμενων. Την ίδια περίπου εποχή ο Μπακούνιν, όπως και όλοι οι Ρώσοι διανοούμενοι της γενιάς του, αισθάνθηκε την επίδραση του Χέγκελ και τον αγάπησε με όλη τη διαίτητα της παθιασμένης φύσης του. Μέσα από τη μελέτη του Χέγκελ, έγραφε, «έχω ανορθωθεί για να μην ξαναπέσω ποτέ». (29)

Η Γαλλική Έπανάσταση είχε αποδείξει πως ήταν δυνατό να καταστραφούν οι παλιές μορφές διακυβέρνησης. Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές πρότειναν εξιδανικευμένες εικόνες για τη μορφή του καινούργιου κόσμου. Οι χειρκελιανοί ήταν εκείνοι που πρόσφεραν στη νέα γενιά των επαναστατών την παπολήση ότι η ιστορία

δρισκόταν στο πλευρό τους, και τη φιλοσοφία της ριζικής αλλαγής. Οι διάδοχοι του Χέγκελ —οι «νεοχεγκελιανοί»— παρέλαβαν τη θεωρία του δασκάλου και την έστρεψαν προς επαναστατικούς στόχους. Ένώ ο ίδιος ο Χέγκελ είχε χρησιμοποιήσει τη φιλοσοφία του σαν μέσο δικαίωσης του υπάρχοντος πρωσικού κράτους, οι διάδοχοί του, σύμφωνα με τον Μάρξ, αντίστρεψαν την διαλεκτική του και την έκαναν φιλοσοφία της επανάστασης. Έφθσον, σύμφωνα με τον Χέγκελ, όλα όσα ήταν πραγματικά ήταν όρθολογικά, θα πρέπει, σκέφτηκαν οι νεοχεγκελιανοί, να είναι δυνατή ή αναδιάρθρωση του κόσμου έτσι που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του όρθου Λόγου. Έφθσον, πάλι, η κίνηση της ιστορίας ήταν διαλεκτική και όλες οι συγκρούσεις είχαν σαν αποτέλεσμα μια νέα σύνθεση, ή σύγκρουση των τάξεων ή οι διαδοχικές επαναστάσεις θα πρέπει αναπόφευκτα να δημιουργήσουν μια νέα τάξη πραγμάτων. Μ' αυτή τη μέθοδο έπεξεργάστηκε ο Μάρξ τη θεωρία της πάλης των τάξεων που θα κατέληγε στη δικτατορία του προλεταριάτου, διάφοροι άλλοι, όμως, που είχαν κι αυτοί γοητευτεί από τον Χέγκελ, πρόσφεραν πάρα πολλά στην ανάπτυξη μιας καθαρά αναρχικής θεωρίας. Ένώ ο Μάρξ και μερικοί άλλοι, όπως ο Μόξες Χές, συνδύασαν τη θεωρία της πάλης των τάξεων με τη χεγκελιανή αντίληψη για το κράτος, για να δημιουργήσουν την ιδέα του κρατικού κομμουνισμού, όπου το παντοδύναμο, όρθολογικό κράτος θα καταργήσει τελικά τις διάφορες τάξεις και θα διαμορφώσει όλους τους πολίτες σε αρμονικό σύνολο πριν τελικά μαραθεί, όρισμένοι άλλοι, κι αυτοί επηρεασμένοι από τον Χέγκελ, έβλεπαν την τελική σύνθεση, όπως ο Προυντόν, σαν άμεση κατάργηση του κράτους.

Από τους επαναστάτες του 1830 και του 1840 που πρόσφεραν πάρα πολλά και άμεσα στη διαμόρφωση των αναρχικών θεωριών της επόμενης γενιάς, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ ήταν ο πιο σημαντικός. Ο Βάιτλινγκ καταγόταν από πολύ φτωχή οικογένεια. Γεννήθηκε το 1808, νόθος γιος μιας Γερμανίδας υπηρέτριας κι ενός αξιωματικού του στρατού του Ναπολέοντα. Έγινε ράφτης και μετακόμισε στο Παρίσι όπου θρισκόταν σ' επαφή με το Μάρξ και τον Μπακούνιν, τον οποίο είχε γνωρίσει σε μια προηγούμενη επίσκεψή του στην Έλβετία. Ο Μπακούνιν και ο Μάρξ δεν κατά-

φεραν στην ουσία να τον κάνουν χειγκελιανό, και άγνολοσε τις ιδέες του από το Σαιν - Σιμόν και τον Φουριέ. Δεν απέβαλε ποτέ όμως κάποια μορφή πρωτόγονου χριστιανισμού, την πεποίθηση ότι ο Χριστός ήταν ο πρώτος κομμουνιστής, που είχε μιλήσει ενάντια στην ιδιοκτησία και τον πλοστο, που ήταν νόθος σάν τον Βάιτλινγκ, κι έκανε παρέα με πόρνες και φαράδες. Άναφερόταν διαρκώς στον Τόμας Μύντσερ και στον Ίωάννη από το Λέυντεν, και θεωρούσε κατά κάποιο τρόπο τον έαυτό του συνεχιστή του κηρύγματός τους· διακήρυσε κι αυτός ότι οι δημοκρατικές ιδέες «έκπορεύονται από το χριστιανισμό». (30) Το 1838 κυκλοφόρησε το «Η ανθρωπότητα, όπως είναι και όπως θα έπρεπε να είναι», και το 1842 το «Έγγυήσεις Άρμονίας και Έλευθερίας». Στά έργα του αυτά συνδυάζει την πεποίθηση ότι η ταξική πάλη καταλήγει στην αναπόφευκτη επανάσταση με πολλές ακαθόριστες ακόμα αναρχικές απόψεις· στο έργο του «Το Εὐαγγέλιο ενός Φτωχού Άμαρτωλού», που κυκλοφόρησε τρία χρόνια αργότερα, σύνδεσε όλα αυτά με την δική του παραλλαγή της χριστιανικής διδασκαλίας. «Η τέλεια κοινωνία», αναφέρει ο Μπακούιν τα λόγια του Βάιτλινγκ, «δεν έχει καμιά κυβέρνηση, μονάχα διαχείριση, δεν έχει νόμους, μονάχα υποχρεώσεις, δεν έχει ποινές, μονάχα μέσα επανόρθωσης». (31) Πρόκειται στην ουσία για ιδέες πολύ κοντινές με τις απόψεις του Γκόντουϊν, τον οποίο είναι σίγουρο ότι δεν διάβασε ποτέ, καθώς και με τις απόψεις του Σαιν - Σιμόν, που είναι μάλλον σίγουρο ότι τον διάβασε. Από τον Χέγκελ άγνλεϊται η πίστη σέ μια ιδανική κοινωνία που οι νόμοι της ταυτίζονται με τις επιταγές της ήθικης, έτσι που δεν υπάρχει καμιά σύγκρουση ανάμεσα στο άτομο και την κοινότητα. Οι απόψεις του Βάιτλινγκ μπορούν να χαρακτηριστούν καλύτερα σάν ούτοπικός κομμουνισμός και όχι σάν αναρχισμός, γιατί πίστευε ότι το κράτος θα πρέπει να διοικείται από κάποια καθαρά Σαιν-Σιμονική επιτροπή γιατρών, επιστημόνων και φιλοσόφων, που θα έχουν τή δικαιοδοσία να διευθύνουν την εργασία. Ταυτόχρονα αντιπαθούσε τον συγκεντρωτισμό και μισούσε την δλη ιδέα της χρηματικής οικονομίας — χαρακτηριστικό σαφώς αναρχικό. Θα προτιμούσε να βασίζονταν δλη η οικονομία στην ανταλλαγή των αγαθών χωρίς τή μεσολάβηση χρημάτων, έτσι που η εργασία του κάθε ανθρώπου να βρι-

σκεται σέ άμεση σχέση με αυτά που παράγει και τὰ προϊόντα νά ανταλλάσσονται άμεσα μέσα στην κοινότητα. Πρόκειται για αντίληψη που χαρακτηρίζει δλους τούς κοινωνικούς μεταρρυθμιστές: ο Ρόμπερτ Όουεν είχε δραματιστεί ένα «Δίκαιο Έθνικό Χρηματιστήριο Έργασίας», κι ένας από τούς Άμερικανούς οπαδούς του, ο Τζοσάια Γουώρεν, άνοιξε τό 1826 ένα μαγαζί στο Σινσινάτι, όπου οι πελάτες έπαιρναν πίστωση ανάλογα με τό ποσοστό έργασίας που περιείχαν τὰ προϊόντα που παραδίδονταν στο κατάστημα. Ό Προυντόν επρόκειτο νά αναπτύξει αυτή την ιδέα και ή κατάργηση του χρήματος έγινε από τότε άπαραίτητη βασική άρχή σ' όλα τὰ άναρχικά προγράμματα.

Όταν συναντήθηκαν στην Έλβετία, ο Μπακούνιν έντυπωσιάστηκε από τις «Έγγυήσεις» του Βάιτλινγκ. Στις «Έγγυήσεις» ο Βάιτλινγκ έγραφε ότι οι επαναστάσεις θά γίνουν «ή με σκληρή σωματική βία ή με την πνευματική δύναμη, ή και με τὰ δυό. Τό σπαθι δέν παρεχώρησε ακόμα τή θέση του στην πένα' αλλά θά έρθει ο καιρός που θά γίνουν όλα άκριβώς έτσι. Τότε οι επαναστάσεις δέν θά είναι πια αίματηρές». (32) Στην πράξη, όμως, δέν ύπάρχει καιρός για χάσιμο. Μόνο με την έκκληση στα ύλικά συμφέροντα του λαού θά ξεσπάσει ή επανάσταση: «νά περιμένουμε μέχρι που νά διαφωτιστούν δλοι, όπως προτείνεται συνήθως, σημαίνει νά παρατήσουμε την δλη ύπόθεση». (33) Όταν έφυγε από τό Παρίσι για την Έλβετία, ή δράση του Βάιτλινγκ δέν του δημιούργησε προβλήματα μόνο με τις άρχές της Ζυρίχης, αλλά και με όρισμένους φίλους του. «Θά έρθει ο καιρός που δέν θά ζητάμε, ούτε θά παρακαλάμε, αλλά θά άπαιτούμε. Τότε λοιπόν θ' ανάψουμε μιá μεγάλη φωτιά με τραπεζογραμμάτια, λογαριασμούς, διαθήκες, καταλόγους φόρων, συμβόλαια έννοικίου, και δλοι θά ρίξουν τὰ πορτοφόλια τους μέσα στη φωτιά...» Τήν εποχή περίπου που συνάντησε τον Μπακούνιν, ο Βάιτλινγκ είχε καταπιαστεί με την όργάνωση μιás σειράς λεσχών, και φαίνεται πως έλπιζε ότι θρίσκονταν ήδη εκεί τὰ μέσα για την πραγμάτωση της επανάστασης και ότι οι οπαδοί του θά ήταν σέ λίγο έτοιμοι νά πάρουν όλα όσα θέλουν και ν' άνοιξουν τις φυλακές για νά εξασφαλίσουν την ύποστήριξη των καταδίκων. (34) Όποιοσδήποτε ιδέες κι άν είχε ο Βάιτλινγκ για τή χρήση της βίας

έκεινη τήν εποχή, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς ἦταν πεπεισμένος —καί ὅτι σ' αὐτό θά τόν ἀκολουθοῦσε κι ὁ Μπακούνιν— ὅτι οἱ ἀληθινές ἐπαναστάσεις γίνονται ἀπό ἐκείνους πού δέν ἔχουν νά χάσουν τίποτα. Ἡ νέα ἠθική τῆς ἐπανάστασης, ἔγραφε, «μπορεῖ νά διδαχτεῖ ἀποτελεσματικά μόνο στίς συγχυσιμένες μάζες πού συσσωρεύονται στίς μεγάλες πόλεις μας καί ζοῦν στήν πιό ξεδιάντροπη ἀθλιότητα». (35)

Οἱ πραγματικά φτωχοί, οἱ λουμπενπρολετάριοι, πού περιφρονήθηκαν τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, οἱ ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν κανένα στήριγμα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, καί ὅχι οἱ πετυχημένοι τεχνίτες πού ἔχουν ἐξασφαλίσει κάποια θέση στὸν κόσμο, αὐτοὶ καί μόνον αὐτοὶ θά γίνουν ἐπαναστάτες. Στὴν οὐσία, τὸ πετυχημένο ἀναρχικὸ κίνημα τοῦ 19οῦ καί τοῦ 20οῦ αἰώνα βασίζόταν σ' ἕνα συνδυασμὸ ἀνθρώπων ὅπως ὁ Βάϊτλινγκ —εἰδικευμένοι, ἀνεξάρτητοι, αὐτοδημιούργητοι τεχνίτες— καί ἀνθρώπων πού βρέθηκαν σὲ κατάσταση κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἀπελπισίας, ὅπως, λογουχάρη, οἱ ἀκτῆμονες ἐργάτες γῆς τῆς Ἀνδαλουσίας.

Ὁ ἴδιος ὁ Βάϊτλινγκ, ὅμως, δέν ἦταν βίαιος ἐπαναστάτης στήν πράξη, μολονότι φυλακίστηκε ἀρκετές φορές, γιατί στίς Κομμουνιστικὲς Λέσχες πού εἶχε ἰδρύσει, συζητοῦνταν ἀνατρεπτικὲς ἰδέες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε νά γυρίσει διαστικά στὴ Γερμανία, ἔφυγε γιὰ τίς ΗΠΑ, ὅπου πέρασε ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του προσπαθώντας χωρὶς ἐπιτυχία νά θεμελιώσει διάφορες οὐτοπικὲς κοινότητες.

Ἐκεῖνο πού κάνει σημαντικούς τοὺς οὐτοπικούς σοσιαλιστές γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων ἐπαναστατικῶν κινήματων —ἀναρχικῶν ἢ κομμουνιστικῶν— τοῦ 19οῦ καί τοῦ 20οῦ αἰώνα, δέν εἶναι τόσο οἱ συχνές, ὅσο οἱ παθητικὲς προσπάθειές τους νά θέσουν σὲ ἄμεση πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τίς ἰδέες τους. Ἐκεῖνο πού κατόρθωσαν ἦταν νά ἐδραιώσουν τὴν πεποίθησή ὅτι ἡ κοινωνικὴ καί οἰκονομικὴ ἀλλαγὴ θά πρέπει νά ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ μεταρύθμιση, καί ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν σχέσεων πού ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καί τὸν καταναλωτὴ ἢ ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καί τὴν ἐργασία εἶναι πολὺ πιό

σημαντική από την επιχειρηματολογία για τις ανταγωνιστικές μορφές και τους πολιτικούς θεσμούς.

Αυτή η συνειδητοποίηση του «κοινωνικού ζητήματος» είχε κάνει την εμφάνισή της στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των αρχών του 19ου αιώνα, σε μια εποχή που οι νέες βιομηχανικές μορφές και οι νέες τεχνικές μέθοδοι, μαζί με την αύξηση του πληθυσμού των πόλεων σ' όλη την Ευρώπη, προκαλούσαν τεράστιες νέες κοινωνικές και οικονομικές συγκρούσεις και νέα προβλήματα. Οι ταραχές που προκάλεσαν οι ύφαντουργοί στη Λυών το 1834 ή στη Σιλεσία το 1841 είχαν αποδείξει πόσο τρομακτική θα μπορούσε να είναι η νέα εργατική τάξη. Τα ξεσπάσματα των βίαιων ριζοσπαστικών εργατικών αναταραχών στο Παρίσι, το Βερολίνο ή τη Βιέννη, που διατάραζαν την πορεία εφησυχασμού των αστικών επαναστάσεων του 1848, αποκάλυψαν ποιές ήταν οι διαθέσιμες δυνάμεις για τους επαναστάτες που ήξεραν πώς να τις οργανώσουν και πώς να μεταπλάσουν τις άσφαεις βλέψεις τους σε αληθινή επαναστατική φιλοσοφία. «Κάναμε μια επανάσταση χωρίς καμιά ιδέα», παραπονιόταν ο Προυτόν το 1848. Οι επαναστάσεις δεν θα στεροβήταν τις ιδέες στο μέλλον. Μετά το 1848 ο Μάρξ και ο Έγκελς, ο Προυτόν και ο Μπακούνιν άντλησαν τα αντίστοιχα διδάγματα απ' ό,τι είχε συμβεί. Μ' αυτές τις φυσιογνωμίες αρχίζει το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα, και τόσο οι μαρξιστές όσο και οι αναρχικοί αρχίζουν να προπαγανδίζουν αντίθετες και συχνά ανταγωνιστικές απόψεις για τη μορφή που θα μπορούσαν να έχουν τα επιτεύγματα της επανάστασης και για την μέθοδο που θα έπρεπε να τεθεί σ' εφαρμογή για να πετύχει η επανάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Λογική και επανάσταση: Προυντόν

«Ἡ δυστυχία μου είναι ὅτι τὰ πάθη μου συγχέονται μὲ τις ἰδέες μου· τὸ φῶς ποὺ φωτίζει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μὲ καίει.»

Προυντόν

1

«Τί είναι ἡ ἰδιοκτησία; Ἡ ἰδιοκτησία είναι κλοπή». Ἡ φράση αὐτή ἐμφανίστηκε σ' ἓνα κείμενο τοῦ Πιέρ - Ζοζέφ Προυντόν τὸ 1840. Ἐμελλε νὰ γίνει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ δυναμικὰ ἐπαγασατικά συνθήματα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐθραύωσε τὴ φήμη τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἦταν τριανταεῖνα χρονῶν ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε. Τὸ παρελθόν του καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶναι σημαντικά γιὰ τὴν κατανόηση τόσο τῶν θεωριῶν του ὅσο καὶ τῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχαν στὴ γαλλικὴ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ καταγωγή τοῦ Προυντόν ἦταν ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Μπεζανσόν στὴ Φράνς - Κοντέ. Μολονότι ἐξῆσε καὶ ἐργάστηκε στὴ Λυὼν καὶ τὸ Παρίσι, ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα παρέμεινε ἡ σκοπιὰ τοῦ πουριτανοῦ νεολαίου ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ποὺ κλονίστηκε καὶ ἀηδίασε ἀπὸ τὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐκκεντρικότητα, τὴν παρακμὴ καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς μητρόπολης, «αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν φώτων», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε. (!) Οἱ γονεῖς τοῦ Προυντόν ἦταν ἀγροτικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐνσωματώνονταν σιγά - σιγά στὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς πόλης. Γιὰ μιὰ φορὰ τουλάχιστον εἶχε δίκιο ὁ Μάρξ ὅταν χαρακτήρισε τὸν Προυντόν μικροαστό. Ὁ πατέρας του ἦταν τεχνίτης (εἶχε δουλέψει σὰν βαρελοποιὸς) ποὺ κατέληξε ζυθοποιὸς καὶ πανδοχεὸς στὴ Μπεζανσόν. Δὲν εἶχε ποτὲ μεγάλῃ ἐπιτυχία στὴ δουλειὰ του καὶ συχνὰ ἡ οἰκογένεια κακοπερνοῦσε. Ὁ νεότερος Προυντόν προτιμοῦσε νὰ τὴν ἀποδίδει στὴν γιὰ λόγους ἀρχῶν ἀρνηση τοῦ πατέρα του νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ διεφθαρμένα πρότυπα τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς. «Πούλαγε τὴ μύθρα του σχεδὸν σὲ τιμὴ

κόστους· δὲν ἤθελε παρὰ μιὰ ἀπλή ἐπιβίωση, ὁ καημένος ὁ ἀνθρωπάκος ἔχασε τὰ πάντα». (2) Ταυτόχρονα ἢ μητέρα τοῦ Προυντὸν ἀντιπροσώπευε τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀγροτικῶν ἀρετῶν τῆς λιτότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας ποῦ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴν ἰδανικὴ κοινωνία. Ἦταν, παθιασμένα θὰ λέγαμε, περήφανος γιὰ τὴν καταγωγή του: «Οἱ πρόγονοί μου κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἦταν ὄλοι τους ἐλεύθεροὶ ἐργαζόμενοι... πασίγνωστοὶ γιὰ τὴ γενναιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιστάθηκαν ἐναντία στὶς διεκδικήσεις τῶν ἀριστοκρατῶν... Ὅσο γιὰ τὴν εὐγενικὴ μου καταγωγή, ἐγὼ εἶμαι εὐγενής». (3) Ὅταν ἦταν παιδί εἶχε δουλέψει σὰν γελαδάρης, καὶ σ' ὄλη του τὴ ζωὴ θυμόταν τὴν ὁμορφιὰ τῆς ὑπαίθρου στὴν ἐπαρχία ποῦ γεννήθηκε, τὰ τοπία ποῦ ὁ φίλος καὶ συμπατριώτης του Γκυστάδ Κουρμπέ θὰ τὰ ζωγράφιζε μὲ τόση ζωντάνια. Ἡ ἀποψη τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν κόσμο παρέμεινε πάντοτε ἀγροτικὴ καὶ ἡ ἰδανικὴ του κοινωνία ἦταν ἡ κοινωνία τῶν δυνατῶν, ἀνεξάρτητων καὶ ὄλο αὐτάρχεια ἀγροτῶν. Ὅλο του τὸ ἔργο, ὅπως καὶ πολλῶν μεταγενέστερων ἀναρχικῶν, διαπνέεται ἀπὸ κάποια νοσταλγία γιὰ τὶς χαμένες —καὶ συχνὰ φανταστικὲς— ἀρετὲς μιᾶς ἀπλῆς κοινωνίας, ὅπως ὑπῆρχε πρὶν διαφθαρεῖ ἀπὸ τὶς μηχανεὲς καὶ τὶς ψεύτικες ἀξίες τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν βιομηχάνων.

Ὁ Προυντὸν ἦταν ἐντελῶς αὐτοδίδακτος καὶ στὰ κείμενά του ἐμφανίζονται ὄλα ἐκεῖνα τὰ παράδοξα καὶ ἀπρόσμενα χαρακτηριστικὰ τῆς χωρὶς σύστημα αὐτοδιδασκόμενης γνώσης. Εἶχε μάθει τυπογράφος (ἐπάγγελμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν πάρα πολλοὶ σοβαροὶ καὶ σημαντικοὶ ἀναρχικοί)· ἔμαθε μόνος του Ἑβραϊκὰ, Λατινικὰ καὶ Ἑλληνικὰ· διάβασε πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία· διατύπωσε ἐρασιτεχνικὲς ἐτυμολογικὲς θεωρίες. Τελικὰ τὸ 1838 πῆρε μιὰ ὑποτροφία γιὰ τὸ Παρίσι ποῦ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Μπεζανσόν· σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀκαδημία ἀφιέρωσε ἀργότερα τὸ κείμενό του «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» μολοντί ἢ «Προειδοποίηση πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες», ποῦ κυκλοφόρησε ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἐπρόκειτο νὰ κατασχεθεῖ ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα τῆς Μπεζανσόν. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὸ κύρος ποῦ ἀπέκτησε ὁ Προυντὸν ἀπὸ τὶς διαμάχες του μὲ τὶς ἀρχεὲς τῆς Μπεζανσόν, τοῦ πρόσφεραν μεγάλη

φήμη. Σ' ἄλλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἦταν ἀκαταπόνητος προπα-
γανδιστὴς καὶ συγγραφέας καὶ ἄσκησε ἀνελέγητη κριτικὴ ἐναν-
τία στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία σὰν σύνολο. Ἀφοσιώθηκε, σύμφω-
να μὲ μιὰ περιφρημὴ φράση του στὸ «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» στὴ
μελέτη τῶν «μέσων βελτίωσης τῆς φυσικῆς, πνευματικῆς καὶ ἡ-
θικῆς κατάστασης τῆς φτωχότερης καὶ πολυαριθμότερης τάξης».

Παρ' ὄλο ὅμως ποῦ τὸ «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὰ ἄλλα
κειμένα του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ποῦ ἀκολούθησαν, γιὰ νὰ μὴν ἀνα-
φέρουμε τίς διαμάχες του μὲ τίς ἀρχές τῆς Μπεζανσόν, τὸν ἔκαναν
ἀρκετὰ γνωστὸ στοὺς ριζοσπαστικοὺς κύκλους τόσο στὴ Γαλλία
ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ — τὸ 1842 ὁ Κάρλ Μάρξ γινώριζε ἤδη τὸ
ἔργο του — δὲν τοῦ ἀπέφεραν καθόλου χρήματα. Ἔτσι τὰ ἐπόμενα
χρόνια κέρδιζε τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ δουλεύοντας σὲ μιὰν ἐ-
ταιρεία ποτάμιων μεταφορῶν στὴ Λυών, ὅπου μελέτησε, ἀπὸ πρῶ-
το χέρι, τὰ προβλήματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς
τῶν ἀγαθῶν. Ἐκεῖ εἶχε καὶ τὴν πρώτη ἐμπειρία μὲ μαχητικὲς
ἐργατικὲς ομάδες. Παρόλο ποῦ μέχρι τὸ 1847 δὲν ἤρθε νὰ μείνει
στὸ Παρίσι, ἔκανε ἀρκετὲς ἐπισκέψεις στὴν πρωτεύουσα, καὶ σ'
αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια πρωτοσυνάντησε τοὺς ἄλλους μεγάλους
ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, ἰδιαίτερα τὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπα-
κούνιν. Στὴν οὐσία τὰ κείμενά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησία τὸν εἶχαν
ἤδη καθιερώσει σὰν ριζοσπάστη στοχαστὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκο-
νομία, καὶ οἱ ἀπόψεις του συζητιόντουσαν πλατιά, ἰδιαίτερα μά-
λιστα ἀφοῦ τίς διατύπωσε σ' ἓνα ἐκτεταμένο φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργο,
στὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων ἢ φιλοσοφία τῆς ἀθλιό-
τητας». Πρόκειται γιὰ ἔργο χαρακτηριστικὸ τοῦ Προυντόν — χω-
ρὶς συνοχὴ, φλύαρο, διευρυμένο ἀπὸ ἀποψη θεμάτων, ποῦ περιλάμ-
βανε ἀπὸ συζητήσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ μέχρι λεπτομερεῖς
κριτικὲς γιὰ τίς μεθόδους ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Ἄπληχαι τὰ
δύοθερμα διαβάσματά του ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς, τὴν ἱστορία καὶ
τὴ φιλοσοφία καθὼς καὶ τίς πουριτανικὲς ἠθικὲς του ἀπόψεις γιὰ
τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια. Πάνω ἀπ' ὄλα ἀντανανκλᾷ τὴ γοη-
τευτικὴ καινούργια φιλοσοφικὴ θεωρία ποῦ συζητοῦσαν διαρκῶς
οἱ παριζιάνικες γνωριμίες τοῦ Προυντόν, ὁ Μάρξ, ὁ Μπακούνιν
καὶ ὁ Κάρλ Γκρύν, καὶ παρουσιάζει τίς ἰδέες ἐναντία στις ὁποῖες
ἀντιδρούσε ὁ Προυντόν. Ἐπρόκειτο γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Φουριέ, τοῦ

Σαιν-Σιμόν και τῶν ἄλλων Γάλλων «οὔτοπικῶν» πού τόν τελευταῖο καιρὸ εἶχαν κάνει δημοφιλεῖς τὶς λέξεις «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Ὁ Προυντὸν ἀπέριπτε κάθε ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας πού προσπαθοῦσε ἀπλῶς νὰ διευθετηθεῖ ἐκ γένου τὰ ὑπάρχοντα συστατικά τῆς. Δὲν εἶχε νόημα νὰ μετατεθεῖ ἡ ἐξουσία ἀπὸ τὴ μιὰ ομάδα σὲ μιὰν ἄλλη ἢ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τοὺς τωρινούς ἰδιοκτῆτες μόνο και μόνο γιὰ ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἕνα καινούργιο σύνολο μονοπωλιακῶν ἐκμεταλλευτῶν τῶν φτωχῶν. «Ὅποιοσδήποτε ἐπικαλεῖται τὴν ἐξουσία και τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ψεύδεται, γιὰτὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ κεφαλαίου και τῆς ἐξουσίας». (4) Ὁ Προυντὸν λοιπὸν ἐναντιώθηκε ἐξίσου στὶς τεράστιες βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, στὶς ὁποῖες ἀπέβλεπαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Σαιν-Σιμόν γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀθλιότητος, και στὴ μαζικὴ παραγωγή και κατανάλωση τῶν φαλανστηρίων τοῦ Φουριέ· ἀπέριπτε ὅμως και τὰ σχέδια πού ἐκπονήθησαν ἀπὸ τὸν Ἐτιέν Καμπέ ἢ τὸν Λουί Μπλάν γιὰ τὴ δημιουργία οὔτοπικῶν κοινοτήτων ὅπου ὅλα θὰ ἦταν κοινὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ ἡ ἐργασία θὰ ἦταν ὑποταγμένη σὲ κάποια ἰσχυρὴ κεντρικὴ διεύθυνση. Κι ἐπιπλέον δὲν συμπαθοῦσε καθόλου τὶς συνηθισμένες θεωρίες τῶν φιλελεύθερων. Μολονότι εἶχε μάθει οἰκονομία ἀπὸ τὶς ἴδιες πηγές — Ἄνταμ Σμίθ, Ρικάρντο, Σαίη — ἀπέριπτε τὸ συμπέρασμά τους ὅτι ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν και ἡ εἰσαγωγή τοῦ διεθνoῦς ἐλεύθερου ἐμπορίου θὰ ἔλυε ὅλα τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα. Στὴν οὐσία ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ γλαφυρὲς σελίδες τοῦ βιβλίου του «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» εὐνοοῦσαν τὸν προστατευτισμὸ και ἐναντιώνονταν στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο θὰ ἐπέτρεπε ἀπλῶς στοὺς φτωχοὺς νὰ ὑφίστανται τὴν ἐκμετάλλευση σὲ διεθνή κλίμακα ἀπὸ τὰ ἴδια μονοπώλια πού τοὺς καταπίεζαν και πρίν.

Ἄντι γιὰ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὴ συσσώρευση και τὴν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου και στὴν ἐπιβολὴ κεντρικῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐργασία, ἡ πραγματικὴ δουλειὰ πού γίνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε κοινωνικῆς ὀργάνωσης. «Ἡ ἐργασία», ἔγραφε, «εἶναι τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ, τὸ οὐσιαστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου». (5) Ἄπὸ

τή στιγμή πού ή εργασία του ανθρώπου βρίσκεται σέ άμεση σχέση μέ τίς ανάγκες του, τò πρόβλημα τής εκμετάλλευσης θά εξαφανιστεί και κάθε άνθρωπος θά εργάζεται απλώς για νά επιβιώσει αυτός και ή οικογένειά του χωρίς νά παράγει κέρδη για τόν ιδιοκτήτη ή τόν εργοδότη πού δέν κάνει τίποτα. Ή ιδιοκτησία —και ο Πруντόν φαίνεται νά έννοεί τόσο τήν έγγειο ιδιοκτησία όσο και τò κεφάλαιο— είναι κλοπή, γιατί ο ιδιοκτήτης ιδιοποιείται ο,τι θά έπρεπε νά διατίθεται ελεύθερα σέ όλους. Στή θέση τής ιδιοκτησίας, υποστηρίζει ο Πрунτόν, «μπορεί νά ύπάρχει μόνο ή κατοχή και ή χρήση, μέ τή διαρκή προϋπόθεση οτι κάθε άνθρωπος εργάζεται κι έχει πρòς τò παρόν στήν κατοχή του μόνο τά αντικείμενα πού παράγει». (6)

Γιά τήν άποκατάσταση τής άμεσης σχέσης ανάμεσα σ' αυτά πού παράγει ένας άνθρωπος και σ' αυτά πού καταναλώνει, ή βασική προϋπόθεση, σύμφωνα μέ τόν Πрунτόν, είναι ή κατάργηση δλόκληρης τής καθιερωμένης δομής πιστώσεων και ανταλλαγών. Άπό τή στιγμή πού θά έχουν εξαφανιστεί οι κεφαλαιούχοι, οι τράπεζες και, στήν ουσία, τò χρήμα, οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ τών ανθρώπων θά επιστρέφουν σέ μιá ύγιη φυσική απλότητα. Ο Πрунτόν έμελλε, πράγματι, τò 1849 νά κάνει μιá σύντομη άποτυχημένη προσπάθεια για τήν εφαρμογή αυτής τής μεταρρύθμισης, ιδρύοντας άπό μόνος του μιá Τράπεζα του Λαού, πού δέν διέθετε κεφάλαιο και δέν αποκόμιζε κέρδη, κι όπου οι πελάτες μπορούσαν νά συσσωρεύσουν πιστώσεις για τά αγαθά πού είχαν παραχθεί πραγματικά άπό τούς ίδιους. Έτσι μπορούσαν νά ανταλλάσσουν τò προϊόν μέ τò προϊόν χωρίς νά ύπάρχει ανάγκη χρημάτων. «Πρέπει νά καταστρέψουμε τή βασιλική κυριαρχία του χρυσού», έγραφε ύστερα άπό τήν συντριβή τών προσπαθειών του νά εφαρμόσει στήν πράξη τήν ιδέα του, «μεταβάλλοντας κάθε προϊόν τής εργασίας σέ τρέχον νόμισμα...» (7) Ήταν μιá ιδέα πού ο Πрунτόν, παρ' όλη τήν άποτυχία τής και τήν μη εφαρμογή τής, δέν θά τήν έγκατέλειπε ποτέ και θά αποτελούσε βασικό στοιχείο τής άποψής του για τήν κοινωνική όργάνωση, πού έπρόκειτο νά υπερασπίσει μέ τò έργο του.

Πρην γράφει τò «Σύστημα οικονομικών αντιφάσεων» και τά προηγούμενα δοκίμιά του για τήν ιδιοκτησία, ο Πрунτόν είχε

μελετήσῃ τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Φίχτε. Οἱ ἐπαφῆς τοῦ ἑμῶς μὲ τοὺς Γερμανοὺς ἐμιγχεῖσθαι στὸ Παρίσι τοῦ διδάξαν τὸν τρόπο σκέψῃς καὶ τῇ φρασεολογίᾳ τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ γνώρισαν τῇ χειρκελιανῇ σχολῇ. Ἔτσι τὰ κείμενά του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἀσχολοῦνται ἰδιαιτέρως μὲ τῇ συζήτηση γιὰ τὸ Ἵποκείμενο καὶ τὸ Ἄντικείμενο, τῇ θέσῃ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ, μᾶλλον ἀδέξια, προσπάθεια τοῦ Προυντόν γὰ συγκροτῆσαι τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» σύμφωνα μὲ τὸ χειρκελιανὸ πρότυπο ἦταν ποὺ προκάλεσε τὴν εἰρωνεῖα τοῦ Μάρξ, καὶ φαίνεται πῶς ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στὸ σχόλιο ποὺ ἔκανε ὁ Μάρξ: «Ἀπὸ τῆ χειρκελιανῆ διαλεκτικῆ ὁ κύριος Προυντόν διατήρησε μόνον τῇ φρασεολογίᾳ». Ὁ Μάρξ ἰσχυρίστηκε πῶς αὐτὸς εἶχε γνωρίσει στὸν Προυντόν τὸν χειρκελιανισμό καὶ ἔγραψε: «Τοῦ ἐμφύσησα τὸν χειρκελιανισμό πρὸς μεγάλο του κακὸ, μιὰ καὶ δὲν μποροῦσε γὰ μελετήσῃ τὸ θέμα σὲ βάθος, ἀφοῦ δὲν ἤξερε Γερμανικά». (8) Ὁ Μάρξ παρουσίασε τὴν δξότατη κριτικὴ του ἐνάντια στὶς οἰκονομικῆς θεωρίες τοῦ Προυντόν μέσα σ' ἕνα χρόνο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ «Συστήματος οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων», μὲ ἕνα βιβλίο του ποὺ τιτλοφορήθηκε, παρωδῶντας τὸν ὑπότιτλο τοῦ Προυντόν, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Στὴν οὐσία, ἑμῶς, ὅπως συνέβαινε συχνὰ μὲ τὸν Μάρξ, οἱ θεωρητικῆς διαφορῆς ἔκρυβαν μιὰ βαθιὰ προσωπικὴ διαφορὰ. Ὁταν ὁ Προυντόν πρωτοσυνάντησε τὸν Μάρξ τὸ χειμῶνα τοῦ 1844-45, ὁ Προυντόν ἦταν ἤδη συγκριτικὰ διάσημος συγγραφέας, ποὺ τὰ κείμενά του καὶ οἱ ἰδέες του συζητιοῦνταν πλατιά, ἐνῶ ὁ Μάρξ ἦταν ἀκόμα ἕνας ἀγνωστος ριζοσπάστης Γερμανὸς δημοσιογράφος. Ὁ Μάρξ πολὺ γρήγορα διαπίστωσε πόσο χρήσιμος μποροῦσε γὰ εἶναι ὁ Προυντόν γιὰ τῇ δουλειά του καὶ ἔκανε τὴν πρόταση ὅτι θὰ ἔπρεπε γὰ δράσει σὰν ἀντιπρόσωπος στὸ Παρίσι μιᾶς ὀργάνωσης ποὺ θὰ συνέδεε τοὺς σοσιαλιστῆς τῶν διαφόρων χωρῶν μὲ τῇ μέθοδο τῆς ἀλληλογραφίας — πρώτη ἀπόπειρα γιὰ τῇ δημιουργίᾳ τῆς Διεθνούς, στὴν ὁποία εἴκοσι χρόνια ἀργότερα θὰ κυριαρχοῦσε ὁ Μάρξ. Ὁ Προυντόν δὲν ἐνθουσιάστηκε μὲ τὴν ἰδέα· φαίνεται πῶς παρόλο τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸν Μάρξ καὶ τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας, εἶχε ἀντιληφθεῖ πόσο δύσκολος συνεργάτης ἦταν ὁ Μάρξ.

και ὀπωσδήποτε ὑπῆρχαν ἤδη διαφωνίες πού ἀποκαλύπτονται δλοκάθαρα μὲ τὴν ἀπάντηση τοῦ Προυντόν στὸν Μάρξ. «Ἄς ἐρευνησουμε μαζί, ἂν θέλετε, τοὺς νόμους τῆς κοινωνίας», ἔγραφε ὁ Προυντόν, «τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματώνονται, τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία καταφέρνουμε νὰ τοὺς ἀνακαλύψουμε· ἀλλὰ γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ καταστρέψουμε ὅλους τοὺς a priori δογματισμούς, μὴ θέλετε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας νὰ προπαγανδίσουμε στὸ λαὸ διάφορα δόγματα· μὴ θέλετε νὰ ἐμπλακοῦμε στὴν ἀντίφαση τοῦ συμπατριώτη σας Λούθηρου, πού, ἀφοῦ ἀνέτρεψε τὴν καθολικὴ θεολογία, ἄρχισε ἀμέσως, μὲ ὄπλα τοὺς ἀφορισμούς και τ' ἀναθέματα, νὰ θεμελιώνει τὴν προτεστάντικη θεολογία». (9)

Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού ἐκφραζόταν ἡ διαφορὰ και ἡ ἀσυμφωνία ἀπόψεων ἀνάμεσα στὸ γαλλικὸ και τὸ γερμανικὸ ἔργατικὸ κίνημα — διαφορὰ πού ἐπρόκειτο ν' ἀποτελέσει χαρακτηριστικὸ τῆς μεταγενέστερης σοσιαλιστικῆς ἱστορίας — ἐνῶ τὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στὸν Μάρξ και τὸν Προυντόν ἔθετε τὸ πρότυπο γιὰ τὸ μελλοντικὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στὸν Μάρξ και τὸν Μπακούνιν, πού θὰ δίχαζε γιὰ πάντα τὸ διεθνὲς ἔργατικὸ κίνημα. Ὁ Μάρξ συμπλήρωσε αὐτὴ τὴν προσπάθειά του νὰ θεμελιώσει μιὰ συνεργασία μὲ τὸν Προυντόν μὲ τὴν σφοδρότατη ἐπίθεση πού περιέχεται στὸ βιβλίο του «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Ἦταν καλύτερος φιλόσοφος και καλύτερος οἰκονομολόγος ἀπὸ τὸν Προυντόν, και μεγάλο μέρος τῆς κριτικῆς του γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Προυντόν δικαιώθηκε. Κι ὅμως ὑπάρχει κάποια θάση στὴν παρατήρηση μὲ τὴν ὁποία δέχτηκε ὁ Προυντόν τὴν ἐπίθεση τοῦ Μάρξ: «Ἡ ἀληθινὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ εἶναι ὅτι λυπᾶται πού σκέφτηκα σὰν κι αὐτὸν σὲ τόσα πολλὰ θέματα, και μάλιστα τὸ ἕκανα πρῶτος» (10)

Πράγματι, ἡ σπουδαιότητα τῶν πρώτων ἔργων τοῦ Προυντόν δὲν ὀφείλεται τόσο πολὺ στὰ θεωρητικὰ του ἐπιχειρήματα, πού εἶναι συχνὰ συναρπαστικά, οὔτε και στὶς ἀπλὲς φράσεις ὅπως «ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπὴ» ἢ «ἡ πολυαριθμότερη και φτωχότερη τάξη» πού ἐπρόκειτο νὰ γίνουν κοινοτοπίες τῆς ἐπαναστατικῆς ρητορικῆς. Ὄφειλεται σ' ὀλόκληρη τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου και τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸν Προυντόν, ὅπως εἴπαμε, ἡ ἔργασία ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου· κατὰ τὴ γνώμη του ὁ ἀνθρώπος πού δὲν ἐργάζεται, δὲν

είναι αληθινός άνθρωπος που ζει ολοκληρωμένη ζωή. Κατά συνέπεια η εργασία ήταν τόσο κοινωνική αναγκαιότητα όσο και ηθική αρετή. Παρείχε το βασικό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και ταυτόχρονα το βασικό ηθικό πρότυπο. Και μολονότι ο Έβιος ο Προυντόν ήταν διανοούμενος και αποδεχόταν με τη σκέψη του την αξία της πνευματικής εργασίας, είχε στο μυαλό του τη χειρωνακτική εργασία των αγροτών και των τεχνιτών. "Αν για τον Μάρξ το προλεταριάτο ήταν η τάξη εκείνη που προοριζόταν από τους αμετάβλητους νόμους της Ιστορίας να θριαμβεύσει, για τον Προυντόν το προλεταριάτο ήταν η τάξη εκείνη που με τα δεινά και τους μόχθους της θα έκανε δυνατή μια νέα ηθική καθώς και μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Η αίσθηση της αξιοπρέπειας της εργασίας, και η αναγκαιότητα της διαφύλαξής της από τον εξευτελισμό που της επιβάλλουν οι μηχανές και από την εκμετάλλευση που της επιβάλλει το καπιταλιστικό σύστημα, διαπνέει όλο το έργο του Προυντόν, κι αυτή η ιδέα του καθήκοντος που έχει ο εργάτης απέναντι στον εαυτό του και της αποστολής που έχει απέναντι στον κόσμο αποτελεί τη βάση ολοκληρωτής συνακόλουθης αναρχικής θεωρίας.

Η θεωρία του Προυντόν, όμως, ότι ο εργάτης πρέπει να είναι η βάση ολοκληρωτής της κοινωνίας, δεν τον έκανε να παραβλέπει τις αδυναμίες και τα ελαττώματα των εργατών που γνώριζε. Αντιμετώπιζε την εργατική τάξη με όλα της τα ελαττώματα. Γι' αυτόν και για τον φίλο του και όπαδό του, τον ζωγράφο Γκυστάβ Κουρμπέ, οι εργάτες ήταν άτομα, και όχι απλώς το ανώνυμο σύμβολο της αξιοπρέπειας της εργασίας, όπως εμφανίζονται, λογουχάρη, στους πίνακες ενός άλλου συγχρόνου τους, του Ζάν Φραγσουά Μιλλέ. «Ο άνθρωπος», σύμφωνα με τον Προυντόν, «είναι τύραννος ή σκλάβος με τη δική του θέληση πριν γίνει τύραννος ή σκλάβος από τη μοίρα· η καρδιά του προλετάριου είναι σαν και την καρδιά του πλούσιου, άντρο φλύαρου αίσθησιασμού, φωλιά βρωμιάς και ύποκρισίας». (11) «Το μεγαλύτερο εμπόδιο που θα πρέπει να ξεπεράσει η εφαρμογή της Ισότητας δεν είναι η αριστοκρατική ψωροπερηφάνεια του πλούσιου», έγραφε, «αλλά ο αντίθετος εγωισμός του φτωχού». Δεν ήταν αρκετό ν' αλλάξουν οι θεσμοί της κοινωνίας για ν' αλλάξει και η φύση του ανθρώπου.

Κάθε πραγματική μεταρρύθμιση πρέπει να είναι και ήθικη μεταρρύθμιση στο κάθε άτομο. «Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του άμαρτωλός, ούσιαστικά όχι κακοποιός, αλλά κακοφτιαγμένος, και ή μοίρα του είναι να αναπαράγει διαρκώς μέσα του το ιδανικό του». (12) Στην προκειμένη περίπτωση συναντούμε άλλο ένα σημείο διαφορᾶς τόσο με τους ουτοπικούς, όπως τὸν Σιαν - Σιμόν και τὸν Φουριέ, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀρκοῦσε ν' ἀλλάξει τὸ περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ν' ἀλλάξει και ἡ φύση του, ὅσο και με τὸν Μάρξ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἠθικὴ ἦταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὶς ὕλικές συνθήκες. Ἡ ἔμφαση ποὺ ἔδινε ὁ Προυντὸν στὴν ἀναγκαιότητα ἐθελοντικῆς προσπάθειας ἀπὸ τὸ κάθε ἄτομο ἦταν κάτι στὸ ὁποῖο συμφώνησε ἀπόλυτα ἡ μεταγενέστερη ἀναρχικὴ θεωρία και πρακτικὴ καθὼς και μιὰ δλόκληρη σχολὴ γαλλικῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Προυντὸν γιὰ τὴ διχασμένη φύση τοῦ ἀνθρώπου και γιὰ τὴν ἀρχικὴ του ἁμαρτία τὸν κάνει νὰ πλησιάζει τὴν πίστη στὸ Θεό, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει σὲ καμιὰ περίπτωση με τοὺς ἀναρχικούς. Γι' αὐτὸν ὁ Θεὸς και ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀντιμέτωποι, και ὁ ἀγώνας τους εἶναι ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου με τὸ καλύτερο μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του: «Ἄλλὰ ὁ Θεὸς και ὁ ἄνθρωπος, παρ' ὅλη τὴν ἀναγκαιότητα ποὺ τοὺς συνδέει, εἶναι ἔνοιοι ἀσυμβίβαστες· αὐτὸ ποὺ οἱ μοραλιστὲς ἔχουν ἀποκαλέσει με τὴν εὐλαθέστατη συκοφαντία τους πόλεμο τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὸν ἑαυτό του, δὲν εἶναι τελικὰ παρὰ ὁ πόλεμος τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὸ Θεό, ὁ πόλεμος τῆς σκέψης ἐνάντια στὸ ἔνστικτο, ὁ πόλεμος τῆς λογικῆς, τοῦ σχεδιασμοῦ, τῆς διαλογῆς, τῆς ὑπομονῆς ἐνάντια στὸ παράφορο ἢ μοιραῖο πάθος, κι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀδιάσειστη ἀπόδειξη». (13) Ἄν οἱ ἰδέες τοῦ Προυντὸν γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας βασίζονται στὴν πίστη του γιὰ τὴ δυνατότητα ὀρθολογικῶν ὀικονομικῶν και κοινωνικῶν νόμων, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση εἶναι θεμελιωμένη στὴ συνειδητοποίηση τῆς δυνάμεως τοῦ ἄνορθολογικοῦ και στὴ διαρκῆ προσπάθεια ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ ἄνθρωποι νὰ συμπεριφερθοῦν λογικά. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων δὲν εἶναι εὐκόλη, ἄμεσα πραγματοποιήσιμη οὐτοπία· ὅταν ὁ Προυντὸν ἔγραφε στὸ σημειωματάρειό του «Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφσύνη! Προτιμῶ Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Λιτότητα.» (14) ἐννοοῦσε αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἔλεγε.

Ἡ ἀποψη γιὰ τὴ βία πού εἶναι ἔμφυτη στοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου στὶς πράξεις τους, ἔκανε τοὺς μεταγενέστερους στοχαστὲς τοῦ δικαίου καθῶς καὶ τοὺς φιλόσοφους τῆς ἀναρχικῆς βίας νὰ θεωροῦν δάσκαλό τους τὸν Προυντόν. Ἔχει ἐπίσης ὀρισμένες παράδοξες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ Προυντόν, ἔτσι πού οἱ δύο συγκρουόμενες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης πού παρατήρησε νὰ ἀντικατοπτρίζονται ἀκόμα καὶ στὸ δικό του χαρακτήρα καὶ στὸ ἔργο του. Ἡ βιαιότητα ὅμως τοῦ χαρακτήρα του δὲν τὸν ὤθησε νὰ λάβει ἄμεσα μέρος σὲ ἐπαναστάσεις. Μολονότι μποροῦσε νὰ διακηρύξει στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 στὸ Παρίσι ὅτι «ἄκουγε τὸ μεγαλόπρεπο βρυχηθμὸ τῶν κανονιῶν», δὲν βρέθηκε, ὅπως ὁ Μπακούνιν, στὸ ἐπίκεντρο κάθε βίαιης ἐξέγερσης. Πίστευε γενικὰ ὅτι ἡ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ εἰρηνικὰ μέσα καὶ φοβόταν μὴπως ἡ ἐπανάσταση ἔφερε μαζί της τοὺς κινδύνους μιᾶς νέας τυραννίας. «Δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν ἐπαναστατικὴν δρᾶση μέσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταρύθμιση», ἔγραφε στὸν Μάρξ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διαφωνία τους, «γιατὶ αὐτὸ τὸ θεωρούμενο μέσο θὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπίκληση στὴ βία, στὴν αὐθαιρεσία, μὲ λίγα λόγια καθαρὴ ἀντίφαση» (15)

Ἡ βιαιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Προυντόν εἶναι περισσότερο προσωπικὴ καὶ ἐκφράζεται μὲ τρομακτικὰ ξεσπάσματα ἐνάντια, λογουχάρη, στοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς δημοφιλῆς, ἢ, ἄς ποῦμε, ἐνάντια στὸ ἀγγλικὸ ἔθνος· καὶ μολονότι ὅταν βρίσκεται στὶς λογικὲς του στιγμὲς προχωρεῖ τόσο πολὺ, ὥστε ν' ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα τῆς κοινωνίας νὰ ἐπιβάλλει ἔστω καὶ τίς ἐλάχιστες ποινές, ἄλλες φορές ζητᾷ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ ἀκόμα καὶ τὴ χρῆση βασανιστηρίων. (16)

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Προυντόν προσπάθησε νὰ ἐφεύρει μεθόδους γιὰ τὴν χρησιμοποίηση καὶ τὴν μεταβολὴ τῶν βίαιων ἐνστικτῶν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν κατεύθυνση ὀρθολογικῶν στόχων. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτα ἦταν ὑπεύθυνα γιὰ τὴν πρόκληση τῶν πολέμων καὶ ὅλα τὰ νομοθετικὰ συστήματα, ἐγχώρια ἢ διεθνή, ἦταν ἐφαρμύσιμα μόνο στὸ βαθμὸ πού μποροῦσαν νὰ καναλιζάρουν τὰ φυσικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα τοῦ μίσους καὶ τῆς

έπιθυμίας για έκδίκηση. 'Ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος στην υπάρχουσα κοινωνία λόγω της ψυχολογικής του καταγωγής: παρ' όλες τις προσπάθειες να διατηρηθεί μέσα σε όρισμένα πλαίσια με τη σύναψη συμφωνιών και συμβάσεων, δεν έγινε δυνατό να εμποδιστεί το ξέσπασμά του, και επομένως, έφθασαν να ήταν δυνατό να ελεγχθεί, ο πόλεμος θα έπρεπε να καταργηθεί. «'Η καταστροφή του милитарισμού είναι η αποστολή του 19ου αιώνα με ποινη για την ένδεχόμενη αποτυχία την άπεριόριστη παρακμή». (17) 'Ο πόλεμος θα μπορούσε να εξαφανιστεί μόνο ύστερα από την πραγμάτωση της κοινωνικής επανάστασης που θα παρείχε κάποια έπαρκη μέθοδο για την έκτροπή των ένστικτων του μίσους και της έκδίκησης προς την κατεύθυνση της υποστήριξης του νομοθετικού συστήματος που θα ήταν άμοιβαία σεβαστό.

Σ' όλη του τη ζωή και σ' όλα του τα έργα ο άκρατος πουριτανισμός του Προυντόν, ιδιαίτερα στα σεξουαλικά προβλήματα, όφειλεται στην αντίληψή του για τη βίαιη, τυφλή και καταστροφική φύση των ανθρώπινων ένστικτων. Μια από τις άρετές της σκληρής δουλειάς, κατά τη γνώμη του, ήταν ότι θα μείωνε τη σεξουαλική έπιθυμία κι έτσι θα πρόσφερε ένα φυσικό μέσο για τον έλεγχο της αύξησης του πληθυσμού. 'Ο Προυντόν ήταν κατά συνέπεια άντιφεμινιστής' ή θέση της γυναίκας ήταν στο σπίτι και δεν υπήρχε άλλη έναλλαγή παρά να είναι νοικοκυρά ή πόρνη. 'Ηταν βαθύτατα προσηλωμένος στη μητέρα του και οι άγροτικές άρετές της της λιτότητας και της άυταπάργησης παρέμειναν και γι' αυτόν οι ιδανικές ιδιότητες της γυναίκας. Διάλεξε τη γυναίκα του με βάση αυτές τις άπόψεις: ύστερα από τη συνάντησή του με μια άγνωστη κοπέλα στο δρόμο, που του φάνηκε πως είχε την κατάλληλη έργατική εμφάνιση, της έγραψε: «Μετά από τα θέματα της ηλικίας, της περιουσίας, της εμφάνισης, της ήθικης, έρχεται το θέμα της μόρφωσης: Σ' αυτό το σημείο θα μου έπιτρέψετε να σας πώ, όεσποινίς, ότι ένιωθα πάντοτε άντιπάθεια για τις ψηλομύτες κυρίες, για την καλλιτέχνιδα ή τη συγγραφέα... 'Αλλά η έργαζόμενη γυναίκα, άπλη, χαριτωμένη, άφελής, άφοσιωμένη στη δουλειά και τα καθήκοντά της, αυτά, με λίγα λόγια, που πιστεύω πως διέκρινα σε σας, αξίζουν την εκτίμηση και το θαυμασμό μου». (18) (Σέ τελευταία άνάλυση, κατέληξε να είναι

δπως και δλοι οί άλλοι τρόποι γιά νά διαλέξει κανείς σύζυγο.)

Ἡ οἰκογένεια ἦταν ἀπαραίτητα ἡ βάση τῆς κοινωνίας τοῦ Προυντόν' και σ' αὐτό τὸ θέμα διαφέρει ἀπὸ τὰ κοινοδιακὰ σχήματα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν. «Χωρὶς οἰκογένεια, χωρὶς πόλη, χωρὶς δημοκρατία», (19) ἔγραφε, και στὴν ἀγροτική ἀπλότητα τῆς δικῆς του οἰκογενειακῆς ζωῆς (ποὺ ἀναπαραστήθηκε θαυμάσια στὸ πασίγνωστο πορτραῖτο τοῦ Κουρμπέ) ἀνακάλυψε τὴ δική του ἀπελευθέρωση ἀπὸ ὀρισμένες ἐντάσεις τῆς Ἰδίας του τῆς φύσης. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτώδη παθιασμένα του συναισθήματα τὸν ἔκαναν τόσο δυναμικὸ ἐπαναστάτη στοχαστή, και παρόλες τίς ἑτερόκλητες γνώσεις του και τίς προσπάθειές του γιά συστηματική φιλοσοφία, αὐτὰ ἀκριβῶς, ὅπως συνειδητοποίησε κι ὁ ἴδιος, τοῦ ἔδωσαν δύναμη, ἔστω κι ἂν μερικὲς φορές προκάλεσαν ἀσυνέπειες στὴ θεωρία του και ξεσπάσματα διαιρέτητος και προκατάληψης. Ὁ ἴδιος ὁ Προυντόν περιέγραψε συνοπτικά αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς του μὲ ἕνα του σχόλιο στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο: «Ἀπὸ ποῦ ἀντλῶ τὸ πάθος μου γιά τὴ δικαιοσύνη ποὺ μὲ βασανίζει, μ' ἐξαγριώνει και μ' ἐξοργίζει; Δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἐξηγήσω. Εἶναι ὁ θεὸς μου, ἡ θρησκεία μου, εἶναι ὀλα γιά μένα: κι ἂν προσπαθῆσω νὰ τὸ δικαιολογήσω μὲ τὴ φιλοσοφική λογική, διαπιστώνω πῶς δὲν μπορῶ». (20)

2

Μὲ τὰ βιβλία και τίς μπουσσὲρες του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ὁ Προυντόν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐπεξεργαστεῖ τίς φιλοσοφικές και οἰκονομικές πεποιθήσεις του, και δὲν ἀναφέρθηκε ἐκτεταμένα στὴν πολιτική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεταβολῶν ποὺ πίστευε πῶς ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς και τὸ σύστημα ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως εἶναι ὀλοφάνερο ὀτι ἀπέριπτε τὴν ἰδέα τοῦ κράτους. «Τὶ εἶναι ἡ κυβέρνηση;» ἔθεσε τὸ ἐρώτημα τὸ 1840' και ἔδωσε τὴν Σαιν-Σιμονική ἀπάντηση: «Ἡ κυβέρνηση εἶναι ἡ ὀημόσια οἰκονομία, ἡ ἀνώτατη διεύθυνση τῆς ἐργασίας και τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ὀλου τοῦ ἔθνους». (21) Ἀργότερα πάλι στὸ «Τὶ

είναι ή ιδιοκτησία;» δείχνει πρὸς τὰ πού κατευθύνεται ή πολιτική του σκέψη: «Ἡ ἐλεύθερη συνένωση, ή ἐλευθερία, στὸ βαθμὸ πού διατηρεῖ τὴν ἰσότητά στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἰσοροπία στὶς ἀνταλλαγές, εἶναι ή μοναδική δυνατὴ μορφή τῆς κοινωνίας, ή μοναδική δικαίη καὶ ἀληθινὴ μορφή τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ή ἐπιστήμη τῆς ἐλευθερίας» ή κυβέρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μὲ ὅποιοδήποτε ὄνομα κι ἂν ἐμφανιστεῖ, εἶναι καταπίεση: ή ἀνώτατη τελείωση τῆς κοινωνίας συνίσταται στὴν ἐνότητα τάξης καὶ ἀναρχίας». (22) Οἱ ἐμπειρίες ὁμως τοῦ Προυντὸν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἔστρεψαν τὴν προσοχή του στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς καθὼς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, καὶ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ διπλὸ πρόγραμμα, πού τὸ περιέγραφε συνοπτικά, ὅταν δήλωνε: «Θεμελιώνεται λοιπὸν ή ἰδέα μας γιὰ τὸν ἀναρχισμό: ή ἀνυπαρξία κυβέρνησης ἀναπτύσσεται ὅπως ἀναπτύχθηκε προηγουμένως ή ἀνυπαρξία ιδιοκτησίας». (23) Αὐτὴ ἀκριβῶς ή ἄρνηση τῆς κυβέρνησης καὶ ή ἄρνηση τῆς ιδιοκτησίας κάνει τὸν Προυντὸν τὸν πρῶτο αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ στοχαστή.

Μολοντί τὸ 1848 ὁ Προυντὸν ἦταν πλατιά γνωστὸς σὰν ἐπαναστάτης συγγραφέας, δὲν εἶχε στὴν οὐσία πολλὰς ἐπαφὰς μὲ πρακτικὰς πολιτικὰς ὀργανώσεις. Στὴ Λυών, εἶναι ἀλήθεια, ἤρθε σὲ ἐπαφή μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἡμιπαράνομες ριζοσπαστικὰς ὀργανώσεις, τοὺς Μιουτσοαλιστὰς, πού τὸ ὄνομά τους ἐπρόκειτο ν' ἀναβιωθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς δικούς του ὀπαδοὺς, καὶ εἶχε κάνει ὀρισμένες διαπιστώσεις γιὰ τὶς ἐπαναστατικὰς δυνατότητες τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Ὅλα του τὰ ἔνστικτα ὁμως ἐναντιῶνονταν στὴν πολιτικὴ δράση, καὶ ἦταν τόσο διστακτικὸς γιὰ τοὺς σκοποὺς, τὶς μεθόδους καὶ τὰ κίνητρα τῶν μικροαστῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς μεθόδους τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σαιν-Σιμόν καὶ τοῦ Φουριέ. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1848 τὸν ἀνάγκασε ὁμως ν' ἀναλάβει δράση πού στὴν οὐσία ἀποδοκίμαζε. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὴν κατάστασιν, καὶ θρέθηκε στὸ δρόμο, σύμφωνα μὲ διάφορους πού τὸν εἶδαν, νὰ βοηθᾷ στὸ ξερίζωμα ἐνὸς δέντρου γιὰ τὸ στήσιμο ὁδοφράγματος—ή μοναδική ἐπαναστατικὴ πράξι πού ἔκανε ποτέ. Κυκλοφόρησε μιὰ μπροσούρα ὅπου ἔριχνε τὸ σύνθημα τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου, καὶ τελικὰ

ἐπέτρεψε στὸν ἑαυτὸ του ἀκόμα καὶ νὰ ἐκλεγεί στὴν Ἐθνοσυνέλευση. Αἰσθανόταν ὅμως διαρκῶς ὅτι οἱ στόχοι τῆς ἐπανάστασης ἦταν λαθεμένοι. Ἄντι γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀναμόρφωση δολοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς ἰδιοκτησίας, οἱ ἡγέτες τῆς Δεύτερης Δημοκρατίας ἐνδιαφέρονταν μόνο γιὰ πολιτικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταβολές. Ἀκόμα καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ οἰκονομικὴ δράση, ὅπως τὰ ἐθνικὰ ἐργαστήρια ποῦ ὑποστήριξε ὁ Λουὶ Μπλάν, καὶ ποῦ τὰ εἰσήγαγε ἡ κυβέρνηση, μὲ τροποποιημένη μορφή, προσπαθώντας μάταια νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν αὔξανόμενη ἀνεργία καὶ τὴ δυσαρέσκεια, βασίζονταν, σύμφωνα μὲ τὸν Προυτὸν, σὲ λαθασμένες ἀρχές, γιὰτὶ ἀπλῶς ἀντικαθιστοῦσαν τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸν ἐργοδότη. Κατὰ συνέπεια ἡ σταδιοδρομία τοῦ Προυτὸν στὴν Ἐθνοσυνέλευση ἦταν βασικὰ ἀρνητικὴ. «Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα», δήλωσε, «ὄχι γιὰτὶ περιέχει πράγματα ποῦ κατακρίνω καὶ δὲν περιέχει πράγματα ποῦ ἐπιδοκιμάζω. Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα γιὰτὶ εἶναι Σύνταγμα». (24) Ἀπογοητεύτηκε ἀπὸ τὶς προσπάθειές του νὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν Ἐθνοσυνέλευση σὰ μέσο οἰκονομικῆς μεταρρύθμισης: ὅταν προσπάθησε νὰ περάσει ἓνα νομοσχέδιο γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος φορολογίας, ποῦ πρόβλεπε βασικὰ τὴν κατάσχεση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν γιὰ τὴ θέσπιση Τραπεζῶν πιστώσεων καὶ ἐπιχορηγήσεων πρὸς τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς ἐργάτες, ἀντιμετώπισε κακόδοῦλα γέλια καὶ μιὰ αἰθουσα ποῦ ἄδειαζε συνεχῶς. Ἀποτυχημένη ἦταν ὅπως εἶδαμε καὶ ἡ προσπάθειά του τὸ 1849 νὰ δημιουργηθεῖ μὲ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μιὰ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ.

Ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848 διάλυσε τὶς ψευδαισθήσεις του καὶ ἡ ἀμεση ἀντίδρασή του ἦταν καθαρὰ ἀπαισιόδοξη: «Ναί, εἴμαστε ἠττημένοι καὶ ταπεινωμένοι· ναί, χάρη στὴν ἀπειθαρχία μας, χάρη στὴν ἀνικανότητά μας γιὰ ἐπανάσταση, εἴμαστε ὄλοι διαλυμένοι, φυλακισμένοι, ἀφοπλισμένοι, ἀποβλακωμένοι...» (25) Ἀπὸ τὸ 1849 κι ὕστερα ἀπομακρύνθηκε γιὰ τὰ καλὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ ἐξελίχθηκε σὲ πραγματικὸ ἀναρχικό.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1849 ὁ Προυτὸν δημοσίευσε μιὰ βίαιη κριτικὴ ἐνάντια στὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα, τὸν πρόσφατα ἐκ-

λεγμένο Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, καὶ δικάστηκε γιὰ προτροπὴν σὲ στάση. Κατάφερε νὰ παραμείνει κρυμένος γιὰ λίγους μῆνες, ἀλλὰ τὸν συλλάβανε τὸν Ἰούνιο καὶ φυλακίστηκε γιὰ τρία χρόνια, μολονότι τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς φυλακίσεώς του οἱ συνθήκες δὲν ἦταν σκληρῆς καὶ μποροῦσε νὰ ἀρθρογραφεῖ καθὼς καὶ νὰ βλέπει τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς φίλους του. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του —πέθανε τὸ 1865— κέρδιζε δύσκολα τὴ ζωὴ του σὰν ἀρθρογράφος καὶ συγγραφέας μικρῶν φυλλαδίων καὶ θεμελιῶνε τὴ φήμη του σὰν ἀπόλυτα ἄφοβος καὶ ἀνεξάρτητος στοχαστῆς ποὺ δὲν θὰ τὸν ἔκανε νὰ σωπάσει ἢ ἀπειλῇ τῆς φυλάκισης ἢ τῆς ἐξορίας. Ἡ σχέση του μὲ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα ἦταν ἀρκετὰ ἀμφίροπη. Τὴν ἐποχὴ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ 1851 ὁ Πруντόν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ καλοδεχεῖται τὴ δικτατορίαν τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς στάσεως του εἶναι πολλοὶ καὶ στὴν οὐσία μπερδαμένοι. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ —σὰν τοὺς φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴ βοήθεια κάποιου γενναϊόδωρου ἀριστοκράτη— δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τελείως τίς ἐλπίδες του δι: ἴσως ὁ Λουδοβίκος Ναπολέοντας νὰ ἐφάρμοζε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχέδιά του γιὰ φορολογικὰ μεταρρυθμίσεις καὶ γιὰ παροχὴν ἐλεύθερων πιστώσεων. Ταυτόχρονα, σύμφωνα μὲ τὸν Πрунτόν, ὁ Ναπολέοντας ἦταν τουλάχιστον ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλείδα ἐναντία στὴν παλινὸρθωση τῆς μοναρχίας ποὺ φαινόταν σὰν ἡ μοναδικὴ ἐναλλαγὴ τῶρα ποὺ εἶχε ἀποτύχει ἢ προσπάθεια γιὰ ἀστική δημοκρατία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ φαίνεται πὼς ὑπῆρχε κάποιον στοιχεῖο χαιρεκακίας στὴν ἀποδοχὴ τοῦ πραξικοπήματος ἀπὸ μέρος τοῦ Πрунτόν. Ὅπως οἱ Γερμανοὶ κομμουνιστὲς τὸ 1932 εἶχαν προετοιμαστῆ νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἄνοδον τοῦ Χίτλερ στὴν ἐξουσία παρὰ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τοὺς σοσιαλδημοκράτες ἀντιπάλους τους, ἔτσι καὶ ὁ Πрунτόν φαίνεται πὼς θεωροῦσε τὴ δικτατορίαν σὰ μέσον γιὰ τὴν ἦττα τῶν ἐχθρῶν του καὶ σὰν προοίμιον τῆς ἐπανάστασης, μιὰ φάση τῆς συντριβῆς τῆς κατεστημένης κοινωνίας ποὺ θ' ἀνοίγει τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἀληθινὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση.

Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρος τοῦ Πрунτόν τῆς δικτατορίας τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα καὶ οἱ ἐπιθέσεις του ἐναντία στὴ φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου θὰ εἶχαν ἐπι-

πτώσεις στη φήμη και το κύρος του. Στον 20ό αιώνα θεωρήθηκε από ορισμένα μέλη της άκρας δεξιάς σαν πρόδρομος τους: θεωρήθηκε πρόγονος του Μωράς και της Action Francaise* κι ακόμη, την εποχή του καθεστώτος του Βισού, θεωρήθηκε εκπρόσωπος του αυθεντικού «Γαλλικού» σοσιαλισμού σε αντίθεση με τη μαρξιστική ρωσική παραλλαγή. Είναι αλήθεια πως ο Προυντόν είναι λίγο δύσκολο να χωρέσει μέσα στα πλαίσια της παράδοσης της «προσοδευτικής» φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης. Η άποψή του για την άνορθολογική και βίαιη φύση του ανθρώπου, ο πουριτανισμός του, ο αντισημιτισμός του, η περιφρόνησή του για τις εκλογές και τα κοινοβούλια και για όλη τη φρασεολογία των δημοκρατικών κυβερνήσεων είναι αρκετά στοιχεία για να ερμηνευτεί ή συμπάθεια που ένωσαν για το άτομό του ορισμένοι φασίστες. Κι όμως θα ήταν μεγάλο σφάλμα, ανεπίτρεπτο θα λέγαμε, να θεωρούσαμε αυτά τα στοιχεία σαν αναπόσπαστο τμήμα της θεωρίας του, ή να του κολλούσαμε τη ρετσινιά του προφήτη των δικτατοριών του 20ού αιώνα με βάση τη στάση του απέναντι στην κατάληψη της εξουσίας από τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

«Η κοινωνική επανάσταση όπως παρουσιάζεται από το πραξικόπημα της δευτέρας Δεκεμβρίου» — το έργο αυτό που καταράκωσε τη φήμη του Προυντόν μεταξύ των φιλελεύθερων δημοκρατών, τόσο τότε όσο και αργότερα, αποκαλύπτει πως κατάφερε τελικά να βρεθεί σε μάλλον αμφίβολη θέση. Έκείνο που απέδειξαν τα γεγονότα των χρόνων 1848-51 ήταν η πλήρης χρεωκοπία της συμβατικής πολιτικής και οικονομικής σκέψης. Κανένα από τα καθεστώτα που επικράτησαν στη Γαλλία μετά το 1789 δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την τήρηση των «άρχων του '89», που ο Προυντόν τις καθόριζε σαν ελευθερία της ιδιοκτησίας, ελευθερία της εργασίας και φυσικό, έλεuthερο, ίσο καταμερισμό της εργασίας ανάλογα με την ικανότητα και όχι με την κοινωνική τάξη. Η ιστορία των προηγούμενων εξηγτατεσσάρων χρόνων απέδειξε, σύμφωνα με τον Προυντόν, ότι είναι αδύνατη ή υπαρκτή απολυταρχικής κυβέρνησης. Είναι ανοιχτός λοιπόν ο δρόμος για μιά καινούργια οργάνωση της κοινωνίας που δεν θα βασίζεται στη διαρκή κεντρική κυ-

* Γαλλική φασιστική οργάνωση (Σ.τ.Μ.).

βέρνηση, αλλά στη συνεχή και μεταβαλλόμενη αλληλεπίδραση συμπερόντων: «'Αν υπάρχει κυβέρνηση, μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας εξουσιοδότησης, μιας συνθήκης, μιας δημοσπονδίας, με λίγα λόγια θα πρέπει να προέρχεται από την ελεύθερη και αυθόρμητη συγκατάθεση όλων των ατόμων που αποτελούν την Έννοια Λαός, και που καθένα απ' αυτά επιμένει και επαγρυπνεί για τη διαφύλαξη όλων των συμφερόντων του. Η κυβέρνηση λοιπόν, αν υπάρχει, αντί να είναι εξουσία, θα αντιπροσωπεύει τη σχέση ανάμεσα σ' όλα τα συμφέροντα που δημιουργούνται από την ελεύθερη ιδιοκτησία, την ελεύθερη εργασία, το ελεύθερο εμπόριο, την ελεύθερη πίστωση, και θα έχει αποκλειστικά αντιπροσωπευτική αξία, όπως το χάρτινο χρήμα που έχει αξία μόνο μέσω του τι αντιπροσωπεύει». (26) 'Αν η κοινωνία μπορεί να οργανωθεί με βάση την άμεση αλληλεπίδραση των συμφερόντων, και αν αυτή ή οργάνωση βασίζεται στη «σχέση ανάμεσα στις ελευθερίες και τα συμφέροντα», τότε, συνεχίζει ο Πруντόν, εξαφανίζεται ή διαφορά ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική: «Γιατί για να υπάρχει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα, αυτά καθαυτά τα συμφέροντα πρέπει να υπάρχουν, να δίνουν απαντήσεις από μόνα τους, να προσβάλουν τις απαιτήσεις τους και τις δεσμεύσεις τους, να δρουν... Σε τελευταία ανάλυση, όλοι είναι ή κυβέρνηση, άρα δεν υπάρχει καμιά κυβέρνηση. Το σύστημα διακυβέρνησης λοιπόν εξηγείται από τον όρισμό του: όταν λέμε αντιπροσωπευτική κυβέρνηση αυτό σημαίνει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα· όταν λέμε σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα αυτό σημαίνει άυπαρξία κυβέρνησης».(27)

Ο Πрунτόν δεν διατήρησε για πολύ τις ψευδαισθήσεις του ότι ο Ναπολέοντας ΙΙΙ θα έγκαινίαζε μια νέα κοινωνία, όπου η κυβέρνηση θα παραχωρούσε τη θέση της στην ελεύθερη αλληλεπίδραση των αντισυγκεντρωτικών οικονομικών και κοινωνικών όμαδων. Αντίθετα, τα μονοπώλια που ενάντια τους είχε επιτεθεί, ή αστυνομία και ή γραφειοκρατία που είχε καταγγείλει, οι οικονομικές και κοινωνικές ιδέες που είχε αποδοκιμάσει, όλα αυτά παρουσιάζονταν σταθερά έδραιωμένα στη γαλλική κοινωνία περισσότερο από ποτέ. Οι ιδέες όμως, που τον υποχρέωσαν να αναπτύξει ή άποτυχία της Έπανάστασης του 1848 και της Δεύτερης

Δημοκρατίας, παρέμειναν θεμελιακές για τὰ ἐπόμενα κείμενά του. Ἡ μοναδική ἐλπίδα πραγματοποίησης τῶν οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων, γιὰ τίς ὁποῖες ἀγωνίστηκε, ἦταν ἡ πλήρης ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας ἕτσι πού νά συνεργάζονται τὰ οἰκονομικά συμφέροντα, κατάλληλα καί δίκαια ὀργανωμένα, γιὰ ἀμοιβαίῳ ὄφελος χωρίς τήν παρέμβαση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. «Αὐτό πού βάζουμε στή θέση τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ βιομηχανική ὀργάνωση», ἔγραφε ὁ Προυτόν τὸ 1851, «αὐτό πού βάζουμε στή θέση τῶν νόμων εἶναι τὰ συμβόλαια... αὐτό πού βάζουμε στή θέση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν εἶναι οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις». (28)

Στὸ πολύτομο ἔργο του, σ' αὐτὰ τὰ δεκαεπτὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸ 1848 καί στὸ θάνατό του, ὁ Προυτόν, ὅταν δὲ σχολιάζει ἀπλῶς τὴν τρέχουσα πολιτικὴ, ἐπεξεργάζεται αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θέματα. Στὴν οὐσία, μολονότι ἀναγκάστηκε νά ἐκπατριστεῖ στὸ Βέλγιο τὴν περίοδο 1858-1862, γιὰ ν' ἀποφύγει νά φυλακιστεῖ λόγω τῶν ἄρθρων του, ἔγινε λιγότερο ἐπαναστάτης. Ἐνδιαφερόταν νά ἀποκαλύψει τίς ἀντιφάσεις τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καί νά προπαγανδίσει τὸ ἀναπόφευκτο τῆς ἀλλαγῆς, ὅχι ὅμως καί νά ἐπεξεργαστεῖ μὲ λεπτομέρειες τὴ μορφή πού θὰ εἶχε ἡ κοινωνία μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Πράγμα πού τὸν διασώζει ἀπὸ τὸν συναρπαστικὸ, συχνὰ παράλογο, λεπτομερῆ σχεδιασμὸ ἐνὸς Γκόντουϊν ἢ ἐνὸς Φουριέ, ἀλλὰ πού σημαίνει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἐξηγεῖ πραγματικὰ μὲ ποῖο τρόπο πρόκειται νά ξεπεραστοῦν οἱ ὀλοφάνερες δυσκολίες τοῦ συστήματός του. Στὸ πιδ ἐκτεταμένο του ἔργο, «Ἡ δικαιοσύνη στὴν ἐπανάσταση καί στὴν ἐκκλησία», (29) καταφεύγει σ' αὐτὴ καθ'αυτὴ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὰν τὴ μοναδικὴ ἐγγύηση ὅτι εἶναι ἐφαρμόσιμος ὁ ἀναρχισμὸς του. Ἡ δικαιοσύνη, ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας, δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ θεὸ καί δὲν ἐνυπάρχει στὴ φύση: εἶναι «ιδιότητα τῆς ψυχῆς», πού ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ ἀγωγή. «Ἡ δικαιοσύνη», γράφει ὁ Προυτόν, «ὅπως μπορούμε νά διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ καί τοὺς ἄγριους, εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς ψυχῆς πού θὰ ἀναπτυχθεῖ σιγά-σιγά καί τελευταία ἀπ' ὅλες· χρειάζεται ἐνεργητικὴ ἐκπαίδευση μὲ ἀγῶνα καί ἐπιμονή...». (30) Ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ἀναπτύξει τὴν αἰσθησιὴ τῆς δικαιοσύνης, οἱ σχέσεις τους θὰ διέπονται ἀπὸ τὸν «αὐθόρμητο καί ἀμοιβαῖα ἐγγυη-

μένο σεβασμό για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ανεξάρτητα από το σε ποιο πρόσωπο και κάτω από ποιές συνθήκες απειλείται κι ανεξάρτητα από τους κινδύνους που θα υποστούμε για την υπερασπίσή της». (31) Κι αργότερα γράφει: «Τι μας έγγυάται τηντήρηση της δικαιοσύνης; Το ίδιο πράγμα που έγγυάται ότι δε μπορούμε να σεβαστούμε το νόμισμα — ή πιστή στην αμοιβαιότητα, δηλαδή αυτή καθαυτή ή δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη είναι για τα έξυπνα και ελεύθερα όντα η ανώτατη αιτία των αποφάσεών τους» (32) «Ο Προυντόν καταφεύγει, στην ουσία, στις πρώιμες μελέτες που είχε κάνει γύρω από την ηθική φιλοσοφία του Κάντ, και η κοινωνία του βασίζεται στην κατηγορηματική προστακτική και στην αρχή: «Κάνε στους άλλους αυτά που θα ήθελες να σου κάνουν».

«Ο Προυντόν δραματίστηκε μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι θα ανταλλάζανε τα προϊόντα τους με τα άλλα προϊόντα που θα χρειαζόταν κι όπου οι θεσμοί που θα ήταν απαραίτητοι γι' αυτό το σκοπό θα δημιουργούνταν με διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις ενδιαφερόμενες ομάδες. Μερικές φορές γράφει λές και θα υπάρχει κάποια ελάχιστη διαρκής κεντρική κυβέρνηση που θα την αποτελούσαν αντιπρόσωποι από τις κομμούνες που σχηματίζουν το κράτος. Σ' άλλα γραφτά του κάνει την πρόταση ότι η κεντρική κυβέρνηση είναι αναγκαία μόνο για τέτοιους σκοπούς, όπως η αρχική αναδιοργάνωση της οικονομίας και η ανασύσταση της κοινωνίας. «Όπωςδήποτε όμως βασικό στοιχείο της νέας οργάνωσης είναι η δημοσπονδία, και αυτήν ακριβώς την ιδέα ενδιαφέρθηκε περισσότερο ν' αναπτύξει ο Προυντόν στα τελευταία χρόνια της ζωής του — ή αποψή του αυτή επρόκειτο να έχει σημαντικότερη επιρροή μετά το θάνατό του. Η κοινωνία πρέπει να βασίζεται σε μικρές μονάδες: «Αν η οικογένεια ήταν το βασικό στοιχείο της φεουδαλικής κοινωνίας, το εργαστήριο είναι το βασικό στοιχείο της νέας κοινωνίας». (33) Αυτές οι μικρές μονάδες θα είναι οργανωμένες χαλαρά σε κομμούνες, που θα είναι ότι χρειάζεται για την ύπαρξη των ελάχιστων διαχειριστικών λειτουργιών που απαιτούνται. Οι κομμούνες θα πρέπει για ορισμένους σκοπούς να συγγενώνονται σε μία δημοσπονδία, αλλά η μεταβίβαση εξουσίας σε διοικητικό κεντρικό φορέα θα πρέπει να είναι πολύ περιορισμένη και να ελέγχεται αυστηρά: λογουχάρη, ο έλεγχος της πολιτο-

φυλακῆς πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἔμυνα ἐνάντια σέ κάποια ξένη εἰσβολή θά πρέπει νά ἀνατίθεται στίς τοπικές ἀρχές ἐκτός ἀπό τίς περιόδους πολέμου, καί δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κάποιος κεντρικός οἰκονομικός προϋπολογισμός ἢ κάποια κεντρική διοίκηση. Ὁ Προυντόν δέν ἀντιμετωπίζει ποτέ τὸ πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζουν στήν πράξη ὅλα τὰ δημοσπονδιακά συστήματα, δηλαδή τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θά διατηρηθεῖ κάποια ἰσότητα ὅσον ἀφορᾷ τὸ βιοτικό ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς κομμουνες πού ἔχουν διαφορὲς στοὺς οἰκονομικοὺς πόρους. Πράγμα πού ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι δραματιζόταν τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως καί ὅλοι οἱ ἀναρχικοί, λές καί ζοῦσαν ἐξαιρετικά λιτὴ ζωὴ μὲ ἐλάχιστες ἀνάγκες. Δὲν ξέχασε ποτέ τὴν καταγωγὴ του καί εἶχε τὴν τάση νά ἐξισώνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ἀγρότες τῆς Μπεζανσόν ἢ μὲ τοὺς αὐτοδίδακτους καί αὐτοπειθαρχημένους τυπογράφους πού γνώρισε στὰ νιάτα του. Παρ' ὅλο πού συνειδητοποίησε ὅτι τὸ «ἐργαστήριο εἶναι ἡ βάση τῆς νέας κοινωνίας», ἦταν ἕνα ἐργαστήριο σὲ ἀγροτικὴ περιοχή καί οἱ τεχνίτες σκέφτονταν σὰν μικροδικοκτῆτες. Μετὰ ἀπὸ τὴν Ἑπανástαση, ἔγραφε, «ἡ ἀνθρωπότητα θά λειτουργήσῃ ὅπως στὴ Γένεση, θά ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν καλλιέργεια καί τὴ φροντίδα τοῦ ἐδάφους πού θά τῆς προσφέρει μιὰ ζωὴ γεμάτη χάρες, ὁ ἀνθρώπος θά καλλιεργεῖ τὸν κῆπο του. Ἡ γεωργία, κάποτε δουλειὰ τῶν σκλάβων, θά γίνῃ μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες καλὲς τέχνες,* καί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ θά εἶναι γεμάτη ἀθωότητα, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε πειρασμὸ καί ἀπὸ κάθε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἰδανικό». (34)

Οἱ ὀμάδες ἀπὸ τίς ὁποῖες θά δημιουργηθεῖ ἡ νέα κοινωνία πρέπει νά εἶναι ὀρθολογικὲς καί φυσικὲς. «Κάθε φορὰ πού οἱ ἄντρες μὲ τίς γυναῖκες τους καί τὰ παιδιά τους μαζεύονται σ' ἕνα μέρος, ζοῦν καί καλλιεργοῦν τὴ γῆ δίπλα -δίπλα, διαμορφώνουν διαφορετικὲς ἐργασίες, δημιουργοῦν μεταξὺ τους γειτονικὲς καί φιλικὲς σχέσεις καί, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι, θεμελιώνουν μιὰ κατάσταση ἀλληλεγγύης, ἀποτελοῦν αὐτὸ πού ὀνομάζω φυσικὴ ὀμάδα, πού σύντομα ἐδραιώνεται σὰν πολιτικὸς ὀργανισμὸς, πού ἐκδηλώνει τὴν

---

* Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀγάπη γιά τοὺς ἀνθρώπους εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν φαλασθηρίων τοῦ Φουριέ. (Σ.τ.Σ.).

ταυτότητά του με την ένότητά του, την ανεξαρτησία του, τη ζωή του, την αυτοκλίση και την αυτονομία του». (35)

Ο ένθουσιασμός του Προυντόν για την δημοσπονδία και για τη μικρή ομάδα τον ώθησε σε παράδοξες θέσεις. Βρέθηκε να υπερασπίζεται τους Ίησουλίτες για τη στάση τους υπέρ της ανεξαρτησίας των καντονίων στη διάρκεια του έλβετικού εμφύλιου πολέμου του 1846, και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο υποστήριξε σθεναρά τους νότιους, τονίζοντας ότι η θυσία των δικαιωμάτων των νότιων πολιτειών για χάρη της πολιτικής των βορείων που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των δούλων σήμαινε απλώς ότι οι νέγροι θα γίνονταν από σκλάβοι προλετάριοι, πράγμα που για τον Προυντόν δεν ήταν αλλαγή προς το καλύτερο. Προκάλεσε την όργη όλων των φιλελεύθερων με τις επιθέσεις του ενάντια στον Μασόνι και τον Γαριβάλδη, γιατί ήθελαν να επιβάλουν μια αθάληρη εθνική ένότητα στον ποικιλόμορφο και ετερογενή πληθυσμό της Ιταλίας. Προτιμούσε γενικά τα πολυεθνικά κράτη και —μολονότι όρισμένες φορές παρουσιάζει κάποια ίχνη γαλλικού σωβινισμού σύμφωνα με την λακωνική παράδοση— δεν συμπάθησε τα αίτήματα για «εθνικά σύνορα» και εθνική αυτοδιάθεση. Σχεδόν ο μόνος μεταξύ των ριζοσπαστών συγγραφέων της εποχής του εναντιώθηκε στον αγώνα των Πολωνών για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας τους, με τη δικαιολογία ότι το ανεξάρτητο πολωνικό κράτος θα θρυσκόταν κάτω από την ολοκληρωτική κυριαρχία μιας αντιδραστικής αριστοκρατίας. (Ήταν ένα από τα λίγα σημεία στα οποία συμφωνούσε με τον Ρίτσαρντ Κόμπντεν, σε μεγάλη αντίθεση με τον Μπακούνιν, ο οποίος ναύλωσε πραγματικά ένα πλοίο και έκανε μια έκτρωματική έκστρατεία για να βοηθήσει την πολωνική εξέγερση το 1863).

Ο Προυντόν δεν ήταν από τους φιλόσοφους που έπεξεργάστηκαν μια συνεπή ορθολογική δομή όπως ο Γκόντουϊν. Είναι μάλλον ένας συγγραφέας που η έπιρροή του όφειλεται σε όρισμένα συναρπαστικά συνθήματα —«Η ιδιοκτησία είναι κλοπή», «Ο θεός είναι κακός»— και σε λίγες θεμελιακές ιδέες για τη φύση του ανθρώπου και για τη μελλοντική όργάνωση της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, η παθιασμένη ιδιοσυγκρασία του, η πεισματική άρνησή του να συμβιβαστεί ή να ύποταχτεί, η εύρύτητα των παράξενων

γνώσεών του, όλα αυτά τὸν ἔκαναν πρώτης τάξεως δημοφιλή ἀρθρογράφο. Οἱ «τρεῖς μεγάλοι τόμοι» τῆς «Δικαιοσύνης» πουλήθηκαν περίπου σὲ 6.000 ἀντίτυπα τὴν ἐποχὴ τῆς ἔκδοσής τους, κι ἂν ἦταν ὑπερβολικοὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Προυντὸν ὅτι οἱ ἀναγνώστες τῶν ἀρθρῶν ποὺ ἔγραφε ἀπὸ τὴν ἐξορία του στὸ Βέλγιο ἦταν γύρω στὸς 10.000, ἡ ἐπιρροή του τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε ἦταν πολὺ πλατιά, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Γαλλίας, ποὺ ἀναπτυσσόταν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικόν, ἰδιαίτερα στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία.

Ἐνῶ τὸ γεγονός ἴσως, ὅτι κατανόησε τὴν ἀγορθολογικὴ πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ ὅτι φαινόταν νὰ γνωρίζει τὴν διαιρέτητα γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ἱκανοὶ οἱ ἄνθρωποι, ὁδήγησε σὲ μιὰ ἀναδίωξη τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Προυντὸν στὸν 20ὸ αἰῶνα, τὸ μῆνυμά του πρὸς τοὺς συγχρόνους του ἦταν ἀπλούστερο. Ἡ κατάργηση τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν εἰσοδηματιῶν, ἡ ἐξασφάλιση στὸν ἐργάτη ὀλόκληρης τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παρήγαγε, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν, ἀλληλοβοηθούμενων ὁμάδων στὴ θέση τῶν ἀπανθρωποποιημένων ἐργοστασιῶν, ἡ διαρκὴς ὑπεναθμίση τῶν ἀρετῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, όλα αὐτὰ εἶχαν ὀλοφάνερη καὶ θετικὴ ἀπήχηση. Καὶ τὸ ἀρνητικὸ μῆνυμα τοῦ Προυντὸν ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ καὶ περιέχει τὴν οὐσία τοῦ ἀναρχισμοῦ ἢ τουλάχιστον μιὰ πλευρὰ του. «Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ παρακολουθοῦν, νὰ σ' ἐπιθεωροῦν νὰ σὲ κατασκοπεύουν, νὰ σὲ κατευθύνουν, νὰ σ' ἐγκλωβίζουν σὲ νόμους, νὰ σὲ ρυθμίζουν, νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σοῦ κάνουν κατήχηση, νὰ σοῦ κάνουν κήρυγμα, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ζυγίζουν, νὰ σὲ λογοκρίνουν, νὰ σὲ διατάζουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν οὔτε τὸ δικαίωμα οὔτε τὴ γνώση οὔτε τὴν ἀρετὴ. Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σὲ ταξινομοῦν, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σὲ σφραγίζουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ὑπολογίζουν, νὰ σὲ καταχωροῦν σὰν πατέντα, νὰ σοῦ δίνουν ὄδεια, νὰ σ' ἐξουσιοδοτοῦν, νὰ σὲ ὀπισθογραφοῦν, νὰ σὲ ἐπιπλήττουν, νὰ σὲ μπερδεύουν, νὰ σὲ τροποποιοῦν, νὰ σὲ τιμωροῦν, νὰ σὲ συλλαμβάνουν σὲ κάθε λειτουργία, σὲ κάθε συναλλαγῇ, σὲ κάθε κίνηση. Σημαίνει νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σοῦ πίνουν τὸ αἷμα, νὰ σοῦ ζητᾶνε λύτρα, νὰ σ' ἐκμεταλλεύονται, νὰ σὲ μονοπωλοῦν, νὰ σὲ ἐκδιάζουν, νὰ σὲ στί-

βουν, γὰ σὲ ἐξαπατοῦν, γὰ σὲ ληστεύουν μὲ τὴν πρόφαση τοῦ γενικοῦ συμφέροντος· ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη ἀντίσταση, στὴν πρώτη διαμαρτυρία, γὰ σὲ καταπιέζουν, γὰ σὲ καταδικάζουν σὲ πρόστιμο, γὰ σὲ θρῖζουν, γὰ σὲ ἐνοχλοῦν, γὰ σὲ παίρνουν ἀπὸ πίσω, γὰ σὲ τρομοκρατοῦν, γὰ σὲ δέρνουν, γὰ σὲ ἀφοπλίζουν, γὰ σὲ στραγγαλίζουν, γὰ σὲ φυλακίζουν, γὰ σὲ δικάζουν, γὰ σὲ καταδικάζουν γὰ σὲ ἐκτοπίζουν, γὰ σὲ ξυλοκοποῦν ἄγρια, γὰ σὲ πουλᾶνε, γὰ σὲ προσδίουν, καὶ τελικὰ γὰ σὲ περιγελᾶνε, γὰ σὲ θρῖζουν, γὰ σὲ ἐξευτελλίζουν, γὰ σοῦ καταρακῶνουν τὴν ἀξιοπρέπεια. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυβέρνηση, αὐτὴ εἶναι ἡ δικαιοσύνη της, αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ της». (39) Τόσο μὲ τις θετικὲς ὅσο καὶ μὲ τις ἀρνητικὲς του θεωρίες ὁ Προυντὸν εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ πῶς σημαντικὸς ἀναρχικὸς φιλόσοφος· καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς δὲν πρόσθεσαν πάρα πολλὰ σὲ ὅσα εἶπε. Ἐκεῖνο ποῦ μένει εἶναι γὰ δοῦμε σὲ ποῖο βαθμὸ τέθηκαν στὴν πράξη αὐτὲς οἱ ἰδέες.

3

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1864 ἰδρύθηκε στὸ Λονδίνο ἡ Διεθνὴς Ἐνωσὴ Ἐργαζομένων. Μολονότι ὁ Κάρλ Μάρξ δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὄργάνωση τῆς ἰδρυτικῆς συνέλευσης, ἦταν ἀποφασισμένος ἀπὸ τὸ ξεκλίημα κίβλας τῆς Πρώτης Διεθνoυς, γὰ τὴ θέσει κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση καὶ τὸν ἔλεγχο του. Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι στὴν πρώτη συνέλευση ἦταν στὴν οὐσία ὀπαδοὶ τοῦ Προυντὸν. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, λοιπὸν, ὁ Προυντὸν βρέθηκε ἀντιμέτωπος, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ 1848, μὲ τὸ πρόβλημα ποῦ ἀφοροῦσε τὴ σάση ποῦ θὰ ἔπρεπε γὰ τηρηθεῖ ἀπέναντι στὴν πρακτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ποῦ ἄρχισε γὰ ἀναπτύσσεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Γαλλία. Τὸ 1863 μιὰ ομάδα παριζιάνων ἐργατῶν ἀνήγγειλε ὅτι θὰ ἔβαζε ὑποψηφιότητα στὶς ἐκλογές γιὰ τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα. Ὁ ἡγέτης τῆς ομάδας, Ἄγρι Τολαίν, ἦταν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐργάτες ποῦ θὰ ἐπιδοκίμαζε ἀνεπιφύλακτα ὁ Προυντὸν — ἤρεμος, σφιχτοχέρης, ἀξιοπρεπῆς, μὲ πάθος γιὰ τὸ διάδασμα καὶ τὴ μάθηση. Τὸ 1862 ὁ Τολαίν

είχε οργανώσει μ' επιτυχία μιὰ αντιπροσωπεία Γάλλων εργατῶν στὴ Μεγάλη Ἐκθεσὴ τοῦ Λονδίνου καὶ εἶχε ἀρπάξει τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀρχὴ τοῦ ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ λείπει στοὺς ἐργάτες: «Ἐῴσατε ἐλεύθεροι, ὀργανωθεῖτε, κάνετε τὴ δουλειά σας μόνοι σας». (37) Παρ' ὅλο πὺδ δὲν κατάφεραν νὰ ἐκλεγοῦν στὴ συνταχτικὴ συνέλευση τοῦ Παρισιοῦ γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν θέσει ὑποψηφιότητα, ὁ Τολαίν ἐπέμεινε στὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς δράσης, καὶ τὸ 1864 ἔγραψε ἕνα μανιφέστο, γνωστὸ ὡς «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὅπου τόνιζε τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουν οἱ ἐργάτες τὴ δική τους πολιτικὴ ὀργάνωση, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτῶνται πιά γιὰ τὴν ἀντιπροσώπευσή τους ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία.

Ὁ Προυντὸν διαφώνησε ριζικά. Γιατὶ τὰ τελευταῖα χρόνια προπαγάνδιζε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκλογές ὡς ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας ἐνάντια στὸν ἀπατηλὸ συνταγματισμὸ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Μόνο μὲ τὴ μαζικὴ ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ μὲ τὴν ἀρνηση τῶν μαζῶν νὰ βοηθήσουν τὸ σύστημα νὰ λειτουργήσει θὰ μπορούσε ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὑποκρισία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἔκστρατεία τοῦ Προυντὸν ἐνάντια στὴ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογές δὲν στέφθηκε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, καὶ ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πὺδ, ὡς τὸν Τολαίν, ἦταν ἀφοσιωμένοι ὀπαδοὶ του, δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι μὲ τὴν καθαρὰ ἀρνητικὴ πολιτικὴ τῆς ἀπόλυτης ἐκλογικῆς ἀποχῆς. Γιὰ ν' ἀπαντήσει σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὁ Προυντὸν, ἕνα χρόνον πρὶν πεθάνει, ἐνίσχυσε τὴν ὑποχρέωση νὰ καθορίσει καὶ νὰ ἀναθεωρήσει τὴ θέση του. Στὸ «Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης», πὺδ βρισκόταν ἀκόμα στὸ τυπογραφεῖο δταν πέθανε, ὁ Προυντὸν ἐπαναλαμβάνει τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεωρίες του. Συνειδητοποιοῦσε τώρα ὅμως ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πετύχει ὀρισμένα πράγματα μὲ πολιτικὰ μέσα: «Στὴν καρδιά τῆς κοινωνίας λαμβάνει χώρα ἕνα κοινωνικὸ γεγονός ἀνυπολόγιστης σημασίας· εἶναι (κι ἐδῶ ξαναχρησιμοποιεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς παλιές ἀγαπημένες του Σαιν-Σιμονικὲς φράσεις) ἡ ἐμφάνιση στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς πολυαριθμότερης καὶ φτωχότερης τάξης». (38) Τελικά, ὁ Προυντὸν ἦταν ἔτοιμος ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴ νέα πολιτικὴ ἐξέ-

λιξή ἐπέμεινε ὅμως ὅτι κάθε πολιτική δράση θά πρέπει νά βασί-
ζεται στήν ἀρχή τῆς ἀμοιβαιότητος. Μόνο μέσα ἀπὸ τὴ δράση,
ἐπαναλαμβάνανε, τῶν μικρῶν ομάδων πού συνεργάζονται πρακτικά
σὴν καθημερινή οἰκονομική καὶ κοινωνική ζωὴ καὶ πού ζοῦν
σύμφωνα μὲ τὸν ἀμοιβαίον σεβασμό, εἶναι δυνατὸ νά πραγματο-
ποιηθεῖ ὅποιαδήποτε πρόσδος. Διαφορετικά — καὶ ὁ Προυντὸν εἶχε
σαφῆ ἐπίγνωση μᾶλλον τῶν κινδύνων τῆς πολιτικῆς δράσης παρὰ
τῶν πλεονεκτημάτων τῆς — ἡ πολιτικὴ πού ἀκολουθοῦν πολλοὶ
σοσιαλιστές θά καταλήξει σίγουρα σὲ καταστροφή. «Τὸ πολιτικὸ
σύστημα», ἔγραφε, «μπορεῖ νά καθοριστεῖ ὡς ἑξῆς: «Μιὰ στέρη
δημοκρατία θεμελιωμένη φαινομενικά στὴ δικτατορία τῶν μαζῶν,
ὅπου ὅμως οἱ μάζες διαθέτουν τόση μόνο ἐξουσία ὅση χρειάζεται
γιὰ νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ καθολικὴ ὑποδούλωση».(39)

Οἱ θεωρίες τοῦ Προυντὸν εἶχαν ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὸν καλ-
λιεργημένο πνευματικὰ ἐργαζόμενο τῆς Δευτέρας Αὐτοκρατορίας,
τουλάχιστον λόγῳ τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν ἀνωμαλιῶν σὴν κοι-
νωνική καὶ οἰκονομική ζωὴ τῆς Γαλλίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶ-
να. Ἦταν μιὰ περίσδος ἐπέκτασης καὶ μεταβολῶν, ἐπέκτασης
τῶν σιδηροδρόμων, κατασκευῆς νέων τεράστιων ἐργοστασίων, ἀνά-
πτυξης τῶν τραπεζῶν καὶ δημιουργίας τῶν πρώτων μεγάλων κα-
ταστημάτων, δημιουργίας τοῦ ἀνανεωμένου καὶ λαμπεροῦ Παρι-
σιοῦ τοῦ βαρῶνου Χάουσμαν (τὸν ὁποῖο ὁ Προυντὸν ἀπεχθανόταν
ἀφόρητα). Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού οἱ πραγματικοὶ μισθοὶ τῶν ἐργατῶν
παρέμεναν στάσιμοι, ὅλα αὐτὰ ἔκαναν ἀκόμα μεγαλύτερη τὴν
ἀπόσταση καὶ τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὶς τάξεις, ἰδιαιτέρα
στὸ Παρίσι. Κι ὅμως, ἐνῶ ὀρισμένοι ἐργάτες ξεριζώθηκαν κυριο-
λεκτικὰ καὶ ἀποροφήθηκαν στὸν παντοδύναμο κόσμον τῆς νέας
βιομηχανικῆς πόλης, ἄλλοι ἐξακολουθοῦσαν νά ἐργάζονται στὸ
σπίτι ἢ σὲ μικρὰ ἐργαστήρια καὶ συχνὰ καλλιεργοῦσαν κι ἓνα
μικρὸ χωράφι, ἔτσι πού τελικὰ ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι λίγο
ἀγράτες στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν τὶς καταστά-
σεις.(40) Οἱ καινούργιοι ἐργατικοὶ ἠγέτες, ὅπως ὁ Τολαίν, πού
ἤθελαν νά ἐφαρμόσουν σὴν πράξη τὶς θεωρίες τοῦ Προυντὸν,
ἦταν οἱ ἄνθρωποι πού ἤξεραν καλὰ αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις καὶ τὶς
μεταβολές. «Ὁ ἐργατικὸς ἠγέτης», ἔχει γράψει ἓνας Γάλλος σο-
σιαλιστῆς ἱστορικὸς γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, «δὲν εἶναι οὔτε τεχνι-

της, οὔτε προλετάριος· εἶναι γενικά ἕνας ἄνθρωπος πού πέρασε τὴν παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία κι αὐτὸ δὲν τὸ ἔχει ξεχάσει· εἶναι πάνω ἀπ' ὄλα ἕνας ἄνθρωπος πού ξέρει καλά τὸ μικρὸ ἐργαστήρι, ἀλλὰ πού ἀκολουθεῖ προσεχτικὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου... εἶναι ἄνθρωπος καλά πληροφορημένος, πού προσπαθεῖ νὰ προβλέπει καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ μέλλον... Μισὸς ἀγρότης, μισὸς ἐργάτης, πού συνδυάζει τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴν οὐτοπία σ' ἕνα ἐνιαῖο εὐφυέστατο σχῆμα» (41)

Ἡ περιγραφή αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πруντόν ἢ γιὰ τοὺς ὄπαδούς του, ὅπως τὸν Τολαίν, (μολογῶντι καταγόταν ἀπὸ τὴν παλιὰ παριζιάνικη τάξη τῶν τεχνιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπαρχία), ἢ γιὰ τὸν Εὐγένιο Βαρλέν, τὸν νεαρὸ διπλοδότη πού ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ τμήματος τῆς Διεθνούς καὶ τῆς Κομμούνιας τοῦ 1871.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Πрунτόν ἐφάρμοζαν στὴν πράξη τίς ἀπόψεις του γιὰ αὐτοβελτίωση καὶ ἀμοιβαία βοήθεια. Ὁ Βαρλέν, λογουχάρη, ἔδρασε ἕνα μεγάλο συνεργατικὸ μαγειρεῖο στὸ Παρίσι πού πρόσφερε φαγητὸ στοὺς ἐργάτες. Ταυτόχρονα συζητοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπανάστασης. Ἡ νεότερη γενιά, ἀπ' τὴν ὁποία ὁ Βαρλέν ἦταν ὁ πιὸ γνωστός, πολλὰς φορὲς δὲν ἀνεχόταν τοὺς περιορισμένους στόχους τοῦ Τολαίν καὶ τῶν γεροντότερων. Ταυτόχρονα, ἀπὸ τὴν αἰθουσα ὅπου συγκεντρώνονταν στὴν ὁδὸ ντὲ Γκρανβιγιέρ —στὸν ἴδιο δρόμο, πράγμα πού προτιμοῦν νὰ ὑπενθυμίζουσι συχνὰ οἱ ἱστορικοί, ὅπου διακήρυξε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὁ Ζάκ - Ρουὸ τὸ 1793— ξεκίνοῦσε ἕνας χείμαρος Πрунτονικῶν ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων πού ἐπρόκειτο νὰ φέροι σὲ σύγκρουση τὸ γαλλικὸ τμήμα τῆς Διεθνούς μὲ τὸν Μάρξ.

Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ Πрунτόν στὸ γαλλικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν μακροπρόθεσμη καὶ ὄχι ἄμεση. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἄνθρωποι ὅσων τὸν Τολαίν καὶ τὸν Βαρλέν δὲν εἶχαν πολλοὺς ὄπαδούς, καὶ μόνο μὲ τὴν Κομμούνια τοῦ 1871 οἱ Πрунτονικὲς ἀπόψεις ἔγιναν ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στὴ Γαλλία. Ὁ Πрунτόν ἔζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσει τὴν ἔδραση τῆς Διεθνούς· γρηγόρα ὅμως οἱ ὄπαδοὶ του ἀνακάλυψαν ὅτι οἱ πεποιθήσεις τους ἦταν ἀντίθετες μὲ τὴν συγ-

κεντρωτική πειθαρχία που προσπαθούσε να επιβάλει ο Μάρξ. Δεν παρέμειναν δλοι τους αναρχικοί, αλλά οι ιδέες της συνεργασίας και του αντισυγκεντρωτισμού που άντλησαν από τον Προυντόν αποτέλεσαν σημαντικό στοιχείο της γαλλικής σοσιαλιστικής σκέψης, και οι διαφορές ανάμεσα στον Μάρξ και τον Προυντόν αντικατοπτρίστηκαν αργότερα στις διαφορές ανάμεσα στο γαλλικό και στο γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα στις αρχές του 20ού αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, σε τούτη ακριβώς τή δεκαετία του 1860 το αναρχικό κίνημα άρχισε να γίνεται πολιτική δύναμη στην πράξη. Ή γνωριμία του Προυντόν με τον Μάρξ και τον Μπακούνιν τον συνέδεσε με τις βασικές παραδόσεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής και ριζοσπαστικής σκέψης. Γιατί παρ' όλη τή δική του πολιτική αδράνεια, έχει επηρεάσει μεγάλο μέρος του γαλλικού εργατικού κινήματος μέχρι και τή δική μας εποχή. Τελικά, ή δημιουργία της Διεθνούς, μολονότι ή άμεση πρακτική της σπουδαιότητα δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο πίστευαν τὰ μέλη της και οι ιστορικοί της, πρόσφερε τὸ έδαφος όπου έγινε ή ιδιοσυγκρασιακή και θεωρητική σύγκρουση ανάμεσα στον Μάρξ και τους άπαδούς του από τή μία πλευρά, και στον Μπακούνιν και στους άπαδούς του Προυντόν, από τήν άλλη. Ή σύγκρουση αυτή έπρόκειτο να διχάσει τὸ ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα ανεπανόρθωτα και να προσφέρει δύο έναλλακτικές λύσεις για τήν πραγματοποίηση της επανάστασης και δύο έναλλακτικά δράματα για τήν μορφή που θά έχει ο κόσμος από τή στιγμή που θά πετύχει ή επανάσταση.

Ὁ Μπακούνιν καὶ τὸ μεγάλο σκίσμα

«Γιὰ νὰ ξεσηκώσουμε τοὺς ἀνθρώπους, πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ διάβολο μέσα μας».

Μπακούνιν

1

Ὁ Προυτὸν πρόσφερε τὴν ἀρχικὴ ἐπεξεργασία τῶν περισσότερων ἰδεῶν ποὺ ἐμπνεύσανε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ὁ Μπακούνιν ὁμοίως ἦταν αὐτὸς ποὺ πρόσφερε στοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς στρατεύσεως στὴ δράση. Καὶ ὁ Μπακούνιν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀποκάλυψε πόσο βαθιές ἦταν οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ στὸν κομμουνισμό τοῦ Μάρξ, κι ἔτσι ἔκανε σαφῆ τὴ διάσπαση στὸ διεθνὲς ἐπαναστατικὸ κίνημα ποὺ εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ μὲ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Προυτὸν καὶ τὸν Μάρξ στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Ὁ Μπακούνιν, πάλι, περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο σύγχρονό του, συνέδεσε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Ρωσίας μὲ τὸ κίνημα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης καὶ ἀντίληψε ἀπ' αὐτὸ τὴν πίστη του στὶς ἀρετὲς τῆς βίας γιὰ τὴ βία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ μέθοδο τῆς τρομοκρατίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει πολλοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες πέρα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς.

Ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν γεννήθηκε τὸ 1814, περίπου 150 μίλια ἀπὸ τὴ Μόσχα, στὴν ἐπαρχία Τβέρ.⁽¹⁾ Παρόλη τὴν εὐτυχημένη παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία —ὁ πατέρας του ἦταν συντηρητικὸς, ἀλλὰ συγκριτικὰ ανοιχτόμυαλο μέλος τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας— ἔμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ βίαιο καὶ ἀτίθασο νεαρὸ ποὺ τοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του νὰ μπλέκει σὲ δραματικὲς συγκρούσεις. «Ὁ Μιχαὴλ μοῦ λέει», ἔγραφε ἓνας ἀπὸ τοὺς φίλους του, «ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ἐπιστρέφει στὸ σπίτι του περιμένει νὰ βρεῖ κάτι τὸ ἀσυνήθιστο».⁽²⁾ Ὅπωςδήποτε ἀν

δὲν ἔβρισκε κάτι τὸ ἀσυνήθιστο, καταπιανόταν ἀμέσως μὲ τὴν ἑπανάρθωση τῆς κατάστασης. «Ἀπέδιδε ὁ ἴδιος τὸ πάθος του γιὰ τὴν καταστροφή στὴν ἑπιρροή τῆς μητέρας του, πού ὁ δεσποτικός της χαρακτήρας τοῦ προκάλεσε παράφορο μίσος γιὰ κάθε περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας». (3) Ἡ μετέπειτα ἐπαναστατικὴ του δραστηριότητα φαίνεται πῶς εἶναι ἄμεση ἔκφραση μιᾶς πολὺπλοχῆς καὶ πολυτάραχης ἰδιοσυγκρασίας. (Ὅρισμένοι συγγραφεῖς διαπίστωσαν στὴ σταδιοδρομία του κάποια ἀναπλήρωση γιὰ τὴν σεξουαλικὴ ἀνικανότητα ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται πῶς ἔπασχε.) Ὁ χαρακτήρας του ἄλλαξε πολὺ λίγο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ περιγράφηκε πολὺ καλὰ στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ἀπὸ τὸν φίλο του, τὸν κριτικὸ Βησσαρίωνα Μπελίνσκυ, πού ἔγραψε: «Πρόκειται γιὰ θαυμάσιο ἄνθρωπο, βαθιὰ πρωτόγονο, λιονταρίσια φύση — αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ τὸ ἀρνηθεῖ κανεὶς. Ἄλλὰ οἱ ἀπαιτήσεις του, ἡ παιδικότητά του, ἡ καυχησιολογία του, ἡ ἀνειλκρίνειά του, ἡ ἔλλειψη ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν — ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀδύνατη τὴ φιλία μαζί του. Ἀγαπάει τίς ἰδέες, ὄχι τοὺς ἀνθρώπους. Θέλει νὰ κυριαρχήσει μὲ τὴν προσωπικότητά του, ὄχι ν' ἀγαπήσει». (4)

Ἡ ἀγάπη τοῦ Μπακούνιν γιὰ τίς ἰδέες εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη ἀπὸ 1830 ὅταν, ὕστερα ἀπὸ κάποια σύντομη καὶ ἀποτυχημένη περίοδο σὰν ἀξιωματικός, συνδέθηκε μὲ τὸν μοσχοβίτικο κόσμο τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἔγινε φίλος τοῦ Μπελίνσκυ. Ὅπως καὶ ὁ Μπελίνσκυ παρασύρθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας — πρῶτα τοῦ Φίχτε κι ὕστερα τοῦ Χέγκελ, πού καὶ οἱ δυὸ ἔδειχναν, κατὰ τὴ γνώμη του, ὅτι κήρυτταν πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης. Τὸ 1840, στὰ 26 χρόνια του, ταξίδεψε στὸ Παρίσι καὶ σὰν τὸν Προυτὸν, ἤρθε ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ριζοσπάστες κοσμοπολίτες διανοούμενους πού ζοῦσαν ἐκεῖ τότε πρωτοσυνάντησε τὸν Προυτὸν καὶ τὸν Μάρξ καὶ διάβασε καὶ συζήτησε τὰ γραφτὰ τῶν νεογεγκελιανῶν καὶ τοῦ Βάιτλινγκ. Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαφές τοῦ Προυτὸν μὲ τὸν Μάρξ ἀποκάλυψαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορά τους καθὼς καὶ τίς θεωρητικὰ ἀντιθέσεις τους, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτες συναντήσεις τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Μάρξ ἔβδιναν κάποια ἰδέα γιὰ τὸ μεγάλο

σχίσμα πού θά γινόταν ύστερα από είκοσι χρόνια. 'Ο Μάρξ, θυμόταν άργότερα ό Μπακούνιν, «μέ άποκαλοϋσε συναισθηματικό ιδεαλιστή, και είχε δικιο. Έγώ τόν άποκαλοϋσα κατσούφη, ματαιόδοξο και προδοτικό' είχα κι έγώ άπόλυτο δικιο». (5)

Παρόλο πού ό Μπακούνιν στή διάρκεια τών ταξιδιών του στή Γερμανία και τή Γαλλία έγγραφε άρκετά άρθρα, ή βίαιη φύση του χρειαζόταν στήν οϋσία τή δράση. Οί επαναστάσεις λοιπόν τοϋ 1848 καθιέρωσαν τή φήμη του σαν μιá από τίς σημαντικότερες επαναστατικές φυσιογνωμίες τής Εϋρώπης. Λίγο πριν από τό ξέσπασμα τής επανάστασης στο Παρίσι, ό Μπακούνιν είχε ήδη άνακατευτεί σέ φασαρίες λόγω τών σχέσεών του μέ τίς οργανώσεις τών Πολωνών προσφύγων. Τόν Δεκέμβριο τοϋ 1847 τόν απέλασαν από τό Παρίσι ύστερα από έναν φλογισμένο λόγο του μέ τόν όποιο πρόσφερε τήν ύποστήριξή του στοϋς Πολωνούς για τήν άνατροπή τής τσαρικής κυβέρνησης. (Σ' όλη του τή ζωή έδειξε ιδιαίτερη άφοσίωση στήν έθνική άπελευθέρωση τών Πολωνών.) Έπέστρεψε βιαστικά στο Παρίσι τή στιγμή πού ξέσπασε ή επανάσταση, τόν Φεβρουάριο τοϋ 1848, παρόλο πού ξανάφυγε ύστερα από ένα μήνα για νά προσπαθήσει νά ύποκινήσει ταραχές στήν Πολωνία. Δέν έφτασε όμως ποτέ στήν Πολωνία, γιατί τόν συνέλαβαν στο Βερολίνο, και τόν άπελευθέρωσαν μόνο μέ τήν προϋπόθεση ότι δέν θά συνέχιζε τό ταξίδι του. Αϋτός όμως πήγε στήν Πράγα όπου πήρε μέρος στο Πααναλαβικό Συνέδριο, πράγμα πού τοϋ έδωσε τήν πρώτη εύκαιρία για νά άπευθυνθει σέ άρκετά πυκνό άκροατήριο και νά εκθέσει όρισμένες από τίς βασικές του άπόψεις.

'Η σκέψη τοϋ Μπακούνιν δέν ήταν ποτέ ιδιαίτερα λεπτή ή πολύ πρωτότυπη· και σ' όλη του τή ζωή, πού ήταν άφιερωμένη στο σκοπό τής επανάστασης, έξέφρασε τό πάθος του μάλλον μέ πράξεις συνωμοσίας και έξέγερσης παρά μέ θεωρίες για τήν κοινωνική ή τήν οικονομική άλλαγή. 'Η διαμαρτυρία του ότι «ό Μάρξ διευθύνει και χειραγωγεί τοϋς έργάτες, κάνοντάς τοϋς θεωρητικούς» είναι χαρακτηριστική. Στο «'Αρχές τής σλαβικής πολιτικής», πού έγγραφε για τό Συνέδριο τής Πράγας, και στο «Έκκληση στοϋς Σλάβους», πού δημοσιεύτηκε στο τέλος τοϋ χρόνου, έπεξεργάστηκε ιδέες πού θά παραμείνουν βασικές τών άπόψεών

του. Σύμφωνα μ' αυτά του τὰ κείμενα, οἱ Σλάβοι θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν μιὰ δημοσπονδία, ἔτσι ποῦ «ἡ νέα πολιτική νὰ μὴν εἶναι κρατική πολιτική, ἀλλὰ λαϊκή πολιτική, ἀνεξάρτητων, ἐλευθέρων ἀτόμων». Δὲν ἔπρεπε ὁμως νὰ καταστραφεῖ μόνο ἡ αὐστριακὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σύστημα φιλελεύθερων ἀστικῶν ἀξιών ποῦ στὴ θεμελίωσή του πίστευαν πολλοὶ ἄνθρωποι: πῶς ἀποσκοποῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. «Πρέπει νὰ ἀνατρέψουμε ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω αὐτὸν τὸν παρακμασμένο κόσμο ποῦ ἔχει γίνει ἀνίκανος καὶ στειρός... Πρέπει πρῶτα νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴν ἀτμόσφαιρά μας καὶ νὰ μετασχηματίσουμε ἐντελῶς τὸ περιβάλλον ὅπου ζοῦμε· γιατί διαφθείρει τὰ ἐνστικτὰ μας καὶ τὴ θέλησή μας καὶ περιορίζει τὴν καρδιά καὶ τὴν εὐφυΐα μας. Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα παίρνει βασικὰ τὴ μορφή τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνίας». (6) Καὶ ταυτόχρονα ἔγραφε στὸ Γερμανὸ ποιητὴ καὶ ριζοσπάστη πολιτικὸ Χέρβεκ: «Ἡ ἐποχὴ τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς, τῶν συντακτικῶν καὶ ἐθνικῶν συλλεούσεων καὶ πάει λέγοντας εἶναι ξεπερασμένη. Ὅποιος θέσει μὲ εὐλιχρίνεια τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτό του θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσει πῶς δὲν νιώθει πιά κανένα ἐνδιαφέρον, μονάχα ὑποχρεωτικὸ καὶ ψεύτικο ἐνδιαφέρον, γι' αὐτὲς τὶς ἀπαρχαιωμένες μορφές. Δὲν πιστεῦω στὰ συντάγματα καὶ τοὺς νόμους· καὶ τὸ καλύτερο σύνταγμα τοῦ κόσμου δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὲ ἱκανοποιήσει. Χρειαζόμαστε κάτι διαφορετικὸ· ἔμπνευση, ζωὴ, ἕναν καινούργιο κόσμο, ἐλευθερο καὶ χωρὶς νόμους». (7)

Ὁ Προυντὸν εἶχε σὰν σύνθημά του τό: «Destruam ut aedificabo» (Καταστροφή καὶ Ἀνοικοδόμησις). Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὁμως, ἡ πράξη τῆς καταστροφῆς ἦταν ἀρκετὴ ἀπὸ μόνη της, γιατί κατὰ τὴ γνώμη του ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ καλοσύνη στὸν ἄνθρωπο καὶ μιὰ θεμελιακὴ ὀρθότητα καὶ πληρότητα στοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς ποῦ θὰ ἀπελευθερωθοῦν αὐτόματα ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ θὰ ἀνατραπεῖ τὸ ὑπάρχον σύστημα· καὶ ἡ ἀρχικὴ πράξη τῆς ἐπαναστατικῆς βίας θὰ ἀποκαλύψει τὶς φυσικὲς ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς παραπέρα προετοιμασία. Ὁ Μπακούνιν πίστευε πῶς αὐτὲς οἱ ἀρετὲς ἔμελλε νὰ βρεθοῦν ἰδιαίτερα στοὺς Ρώσους ἀγρότες ποῦ κατὰ κάποιον τρόπο θὰ ἀναλάβαν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀπολύτρωσης τῆς Εὐρώπης. Ὁ σλα-

δόφιλος ένθουσιασμός του Μπακούνιν, όπως έκφράστηκε στο Συνέδριο της Πράγας, περιείχε ισχυρά αντιγερμανικά αισθήματα που θα έντεινονταν άργότερα έξαιτίας της διαφωνίας του με τον Μάρξ. Η συνέπεια ήταν για πάρα πολλά χρόνια στην Ιστορία του εύρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος ότι ο γερμανικός μαρξισμός φαινόταν να αντιπροσωπεύει τον τύπο του συγκεντρωτικού, πειθαρχημένου και γραφειοκρατικού πολιτικού δόγματος, στο οποίο έναντιώθηκαν πεισματικά οι άναρχικοί στη Ρωσία, τη Γαλλία, την Ίσπανία και την Ίταλία.

Στο Παγκλαδικό Συνέδριο της Πράγας ο Μπακούνιν άποκάλυψε ένα άλλο χαρακτηριστικό του πάθος — την Έδρυση φανταστικών μυστικών οργανώσεων. Όλη του τη ζωή θεωρούσε τον έαυτό του μεγάλο συνωμότη, στο επίκεντρο κάποιου δίκτυου παράνομων οργανώσεων που διατηρούσε ο ίδιος τόν Έλεγχο τους, και που ήταν οργανωμένες με βάση την «άυστηρή Ίεραρχία και την άνεπιφύλακτη ύπακοή». Προγραμματίιζε πάντοτε τη δημιουργία κεντρικών έπιτροπών που πολλές φορές δέν είχαν άλλα μέλη πέρα από τον έαυτό του. Κι όμως ήταν τόσο μεγάλη η γοητεία και η άυτοπεποίθηση του Μπακούνιν, που διάφοροι νεαροί καταπιάνονταν με μεγάλη προθυμία να δημιουργήσουν έπαφές με άλλους πυρήνες της συνωμοσίας που συχνά δέν ύπηρχε παρά μόνο στη φαντασία του Μπακούνιν. Το πρώτο άπ' αυτά τά συνωμοτικά μέλη ήταν ένας νεαρός Τσέχος δημοσιογράφος που προσηλυτίστηκε την έποχή του Συνεδρίου της Πράγας και ύστερα από άρκετά χρόνια ο Μπακούνιν έξακολουθούσε να μοιράζει κάρτες συμμετοχής σε άνύπαρκτες οργανώσεις, όπως η άκλόουθη που έγραφε: «Ο κάτοχος άυτόθ του δελτίου είναι ένας άπό τους διαπιστευμένους άντιπροσώπους του ρωσικού τμήματος της Παγκόσμιας Έπαναστατικής Συμμαχίας, Νο. 2771». (8) Άναμφισβήτητα, όμως, η φαντασία του Μπακούνιν τόν βοήθησε να διαδώσει και να κάνει κατανοητή τη δική του άποψη για τη φύση της έπανάστασης και για τη θέση του μέσα σ' αυτήν' άποτέλεσμα, στο τέλος της ζωής του, οι άστυνομίες πάρα πολλών χωρών καταπιάστηκαν τόσο σοβαρά με τις συνωμοσίες του Μπακούνιν όσο είχε καταπιαστεί και εκείνος.

Τόν χειμώνα του 1848 - 1849 ο Μπακούνιν βρισκόταν στη Σα-

ξωνία και την άνοιξη του 1849 συνελήφθη κατά τη διάρκεια της σύνομη, αλλά βίαιης επανάστασης στη Δρέσδη, που ήταν το τελευταίο ξέσπασμα ριζοσπαστισμού στη Γερμανία πριν τον τελικό θρίαμβο της άντεπανάστασης. Στην πραγματικότητα δεν έκτιμοσε καθόλου τους στόχους αυτής της εξέγερσης, που ήταν ή διαμαρτυρία ενάντια στη διάλυση της Δίαιτας από μέρος του βασιλιά — στο σώμα αυτό ήταν έντελως αντίθετος ο Μπακούνιν. Ήταν τεράστιος, όμως, ο ένθουσιασμός του γιατί θρυσκόταν στο έπικεντρο μιας πραγματικής επανάστασης, πολέμησε στα όδοφράγματα, μαζί με μια άλλη επαναστατική φυσιογνωμία, που ο αντίκτυπός της στην Εύρώπη του 19ου αιώνα θά ήταν, με διαφορετικό τρόπο, τόσο μεγάλος όσο και ο δικός του — με τον Ρίχαρντ Βάγκνερ. Με τη συντριβή της επανάστασης ο Μπακούνιν συνελήφθη, και από εκείνη τη στιγμή άρχισε μια μεγάλη περίοδος φυλάκισης που έμελλε να συμβάλει ιδιαίτερα στη θεμελίωση της μεταγενέστερης φήμης του σαν μεγάλου επαναστάτη. Οι αρχές της Σαξωνίας τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά τον παρέδωσαν τελικά στους Αυστριακούς, που ήθελαν να τον τιμωρήσουν για τη δράση του στην Πράγα και για τα συνθήματά του για την καταστροφή της αυτρο-ούγγρικής αυτοκρατορίας. Οι Αυστριακοί με τη σειρά τους τον καταδίκασαν κι αυτοί σε θάνατο και άρχισαν τις προετοιμασίες για την εκτέλεσή του, αλλά τελικά υποχώρησαν στις πιέσεις της ρωσικής κυβέρνησης που άπαιτούσε να τιμωρηθεί ο Μπακούνιν σαν επαναστάτης και, στην ουσία, καταδικασμένος Ρώσος ύπήκοος. Από το 1851 μέχρι το 1857 θρυσκόταν στη φυλακή στη Ρωσία· το 1857 ή ποινή του μετατράπηκε σε έξορία στη Σιθηνία. Το 1861 κατάφερε να δραπετεύσει με καταπληκτική εύκολία, αφού άπελευθερώθηκε προσωρινά, δίγοντας το λόγο της τιμής που θά έπιστρέψει, και χρησιμοποιώντας τις σχέσεις της οίκογένειάς του καθώς και την κοινωνική του θέση, κατόρθωσε να φτάσει στο Λονδίνο, περνώντας από την Ίαπωνία και την Άμερική. Η δραπέτευσή του ήταν τόσο εύκολη και τόσο άπλή, και βοηθήθηκε από διάφορους Ρώσους ύπαλλήλους στη Σιθηνία, που όρισμένες φορές διαδιδόταν ή φήμη ότι ο Μπακούνιν ήταν, στην ουσία, τσαρικός πράκτορας. Οι διαδόσεις αυτές, όμως, ήταν έντελως άβάσιμες και, θά λέγαμε, καθαρά ψεύτικες και κατα-

σκευασμένες' ήταν χαρακτηριστικές του είδους των επιθέσεων που θα δέχονταν οι μεταγενέστεροι αναρχικοί επαναστάτες από τους μαρξιστές αντιπάλους τους, και αναζωπυρώθηκαν, περίπου δέκα χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια της έντονης πάλης των ιδεών ανάμεσα στον Μπακούνιν και τον Μάρξ. Όπως ο Προυντόν είχε προκαλέσει τις υποψίες των άλλων ριζοσπαστών λόγω της σύντομης έρωτοτροπίας του με τον Βοναπαρτισμό, έτσι και ο Μπακούνιν, στην πρώτη φάση της φυλάκισής του, έγραφε ένα περίεργο ντοκουμέντο, μια «Έξομολόγηση στον Τσάρο», όπου μιλούσε σαν «άσωτος, αποξενωμένος και διεφθαρμένος γιός μπροστά στον έπιεική πατέρα», αφηγήθηκε την ιστορία της ζωής του, χωρίς όμως να εκθέσει καμιά από τις επαναστατικές του σχέσεις, και ύστερα περιέγραψε τα βαθιά πατριωτικά σλαβικά του αισθήματα και την ακόμα βαθύτερη αποστροφή του για τους Γερμανούς. Η «Έξομολόγηση» δεν είχε δημοσιευτεί για διάστημα έβδομηντα χρόνων' και στην εποχή της δεν φαίνεται να τη γνώριζαν πάρα πολλοί άνθρωποι. Πρόκειται για μια αντανάκλαση του ρωσικού εθνικισμού του Μπακούνιν καθώς και κάποιας δουλικότητας απέναντι στον τσάρο, και παρουσιάζει ένδιαφέρον περισσότερο γιατί αποσαφηνίζει την ντοστογεδοσική πλευρά του χαρακτήρα του Μπακούνιν παρά γιατί έχει κάποια πολιτική σημασία. Όπως και στην περίπτωση του Προυντόν, όμως, υπάρχει κάτι από την ανυπομονησία και την απόγνωση του αναρχικού που, όταν βρίσκεται σε σύγκρουση με πιο συμβατικούς επαναστάτες και ρεφορμιστές, στρέφεται απελπισμένα προς την εξουσία με την ελπίδα να πραγματοποιήσει τους στόχους του.

Η άφιξη του Μπακούνιν στο Λονδίνο τον έφερε στο επίκεντρο του διεθνούς επαναστατικού κινήματος. Πήγε να ζήσει μαζί με τους Ρώσους έμιγκρέδες, τον Χέρτσεν και τον Όγκάρεβ, και στην ουσία εξαρτήθηκε οικονομικά από τον Χέρτσεν. Το γόητρο του Μπακούνιν στις διάφορες επαναστατικές ομάδες ήταν πάρα πολύ μεγάλο' και οι κακόβουλες φήμες για τις συνθήκες της δραπέτευσής του δεν μπόρεσαν να μειώσουν τη φήμη που είχε αποκτήσει με τις επαναστατικές του ενέργειες στα 1848 - 1849 και με την ακόλουθη μακρόχρονη φυλάκισή του. Η εμφάνισή του ήταν κι αυτή πάρα πολύ έντυπωσιακή. Ήταν πανύψηλος, πάρα πολύ ενεργη-

τικός, και ὀρισμένες φορές μὲ σχεδὸν παιδικὴ ἀπλότητα. «Ἡ δράση του, ἡ ἀνάπαυσή του, ἡ δρεξίη του», ἔγραφε ὁ Χέρτσεν, «σὰν ἄλλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά του, —ἀκόμα και τὸ γιγάντιο μέγεθός του και ὁ ἀκατάπαυστος ἰδρώτας του— ἦταν ὑπεράνθρωπων διαστάσεων, και παρέμεινε πάντοτε ἕνας τεράστιος γιγαντας μὲ λιονταρίσια καρδιά και ἀναμαλλιασμένη χαιτή». (9) Σὲ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα του και μὲ τὴ γοητεία του, τὰ ἐλαττώματα τοῦ Μπακούιν —ἡ πλήρης ἀποτυχία του ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρήματα, ἡ βιαιότητά του, ἡ παιδικὴ νευρικότητα και ὀξύθυμία του— δὲν διακρίνονταν σχεδὸν καθόλου· τὰ ἤξεραν και τὰ ἀντιμετώπιζαν μόνο οἱ πολὺ στενοὶ του φίλοι, ὅπως ὁ Χέρτσεν ποὺ ἦταν ἀρκετὰ ἀνεκτικός και εἰρωνικός γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸν ὑπομένει.

Ὁ Μπακούιν ἔμεινε στὸ Λονδίνο περίπου τρία χρόνια· ἀν και συνάντησε τὸν Μάρξ ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησή του —παρόλο ποὺ τὸν ὑποφιαζόταν ὅτι ἐνθάρρυνε τὶς διαδόσεις γιὰ τὴ δῆθεν ἰδιότητά του σὰν τσαρικοῦ πράκτορα— και συζήτησε μαζί του θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Διεθνή, δὲν πῆρε τελικὰ μέρος στὴν ἔδρυση τῆς ὀργάνωσης. Τὸ 1864, τὸ χρόνο τῆς ἔδρυσης τῆς Διεθνούς, ὁ Μπακούιν ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰταλία και ἔζησε ἐκεῖ τὰ ἐπόμενα τρία χρόνια, πρῶτα στὴν Φλωρεντία και ὕστερα στὴ Νάπολη και στὰ περίχωρά της. Ἡ Νάπολη ἦταν ἡ πόλη ὅπου βρῆκε τοὺς πρῶτους του ὀπαδοὺς, και ἡ Ἰταλία παρέμεινε ἡ χώρα ὅπου πάντοτε ἐμφάνιζαν ἀνθησι οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μπακούιν στὴν Ἰταλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν πάρα πολὺ σημαντικὴ. Ἐφτασε τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Μαρσίι, ὁ ἥρωας ὄλων τῶν ριζοσπαστῶν δημοκρατῶν στὴν Ἰταλία, ἀρχισε νὰ χάνει τὴν ἐπιρροή του στὴ νεολαία. Παρόλο ποὺ ὁ Μαρσίι ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους προφήτες τῆς ἐνοποίησης τῆς Ἰταλίας, τῆς ἐνοποίησης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1860 χωρὶς τὴ βοήθειά του και μὲ συνταγματικὴ μορφή —τὴ Μοναρχία— στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεότερους δημοκράτες πίστευαν πῶς ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Μαρσίι ἦταν στείρος και ξεπερασμένος, και εἶδαν στὸ πρόσωπο τοῦ Μπακούιν ἕναν καινούργιο και πιδ συναρπαστικὸ ἐπαναστάτη ἡγέτη ποὺ διακήρυττε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση τῆ

στιγμή που φαινόταν πώς η πολιτική επανάσταση των προηγούμενων χρόνων δεν είχε επιλύσει σχεδόν κανένα από τα κοινωνικά προβλήματα της Ιταλίας. (10) Επιπλέον, οι νεαροί ριζοσπάστες της Νάπολης, με τους οποίους έπιασε γρήγορα φίλιες ο Μπακούνιν, είχαν ήδη επηρεαστεί από τις ιδέες του Προυτόν. Ο Κάρλο Πιζακάνε, που είχε δολοφονηθεί όταν προσπάθησε να ξεσηκώσει μια δημοκρατική εξέγερση ενάντια στους Βουρβόνους το 1857, είχε προπαγανδίσει στους οπαδούς του τα ιδανικά του φεντεραλισμού και του μιουτσοαλισμού, ιδέες που έδειχναν πολύ περισσότερο συναρπαστικές μετά το 1860, όταν οι δημοκρατικοί του νότου διακήρυτταν την άποψη πώς η συγκεντρωτική μοναρχία του οίκου της Σαβοΐας θα ήταν το ίδιο επικίνδυνη για την ελευθερία τους όπως και η τοπική δυναστεία των Βουρβόνων που είχε μόλις ανατραπεί.

Και ο ίδιος ο Μπακούνιν βρήκε στην Ιταλία την κατάσταση που μπορούσε να τον ενθουσιάσει. Ένώ ο Μάρξ είχε πεισθεί πώς η επανάσταση μπορούσε να ξεσπάσει μόνο στις βιομηχανικές κοινωνίες και να γίνει από το ταξικά συνειδητό βιομηχανικό προλεταριάτο, ο Μπακούνιν έβλεπε τη δυνατότητα μιας επανάστασης στις μη βιομηχανικές χώρες, όπως στην Ιταλία ή τη Ρωσία. Λίγο καιρό μετά από την άφιξη του στην Ιταλία έγραφε τα ακόλουθα: «Το ξέσπασμα της κοινωνικής επανάστασης σε καμιά χώρα δεν είναι τόσο κοντά όσο στην Ιταλία. Στην Ιταλία δεν υπάρχει όπως στις άλλες χώρες της Ευρώπης μια προνομιούχα τάξη εργατών που, χάρη στους φηλούς μισθούς τους, περηφανεύονται για τη φιλολογική εκπαίδευση που έχουν δεχτεί κυριαρχούνται από τις αρχές των άστων, από τη φιλοδοξία τους και τη ματαιοδοξία τους σε τέτοια έκταση που διαφέρουν από αυτούς μόνο σ' ότι άφορα την κατάστασή τους και όχι στον τρόπο σκέψης τους». (11) Η αντίθεση ανάμεσα στην έμπιστοσύνη του Μπακούνιν στις επαναστατικές δυνατότητες εκείνων που δεν έχουν να χάσουν τίποτα (ιδέα που, όπως είδαμε, κάλλιστα μπορεί να προέρχεται από τον Βάιτλινγκ) και στην ιδανική εικόνα του Προυτόν για τον αυτοεκπαιδευμένο και αυτοβελτιωμένο χωρικό ή τεχνίτη που συνεργάζεται με το γείτονά του για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας, είναι ολοφάνερη και παρέμεινε η βασική αιλία ούσια-

στικῶν διχογνωμιῶν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Στὴν οὐσία, ὁμοῦς, ὁ Μπακούνιν ἔμελλε νὰ ἔχει ὀπαδοὺς καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἶδη ἐργατῶν. Παρόλη τὴν ἐμπιστοσύνη του στὸ λ ο υ μ π ε ν π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο , οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι του σύντροφοι ἔμελλε νὰ εἶναι οἱ ὠρολογιοποιοὶ τοῦ ἔλβετικοῦ Ζυρά — οἱ πιὸ εἰδικευμένοι καὶ καλλίτερα ἐκπαιδευμένοι τεχνίτες τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα, στὴν Ἰταλία, συγκεντρώθηκαν γύρω του ἀρκετοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἔμελλε νὰ γίνουν ἀργότερα ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες φυσιογνωμίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀναρχισμοῦ· οἱ σύντροφοι καὶ οἱ ὀπαδοὶ του βρισκόταν μεταξὺ τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν τῶν Ἰταλικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑπαρχίας, ἔτσι ποὺ ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας μπορεῖ νὰ συναυτήσει κανεὶς παιδιὰ στὴ Ρώμη ἢ τὴ Σικελία μὲ τὸ ὄνομα «Μπακούνιν» ἢ τὶς τρεῖς θυγατέρες ἐνὸς ἀναρχικοῦ ποὺ εἶχαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἀναρχικὰ ὀνόματα «Πείνα, Ἀθλιότητα καὶ Ἐπανάσταση» (Fame, Miseria, Rivoluzione).

Ὅταν βρισκόταν στὴν Ἰταλία ὁ Μπακούνιν ἱδρύσε τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις στὶς ὁποῖες θὰ ἀφιέρωνε δολοκλήρη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του. Ὀνομάστηκε Διεθνὴς Ἀδελφότητα καὶ παρόλο ποὺ ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη ἱδρύσει τὴ Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργατῶν στὸ Λονδίνο, δὲν θεωροῦσε ἀκόμα τὸν Μπακούνιν σοβαρὸ ἀντίπαλο καὶ στὴν οὐσία καλοδέχτηκε τὴ δράση του στὴν Ἰταλία ὡς μὲσο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μαρτίνι. Πρὶν ὁμοῦς γίνουν ἰδιαίτερα σημαντικὲς οἱ ἐνέργειές του στὴν Ἰταλία, ὁ Μπακούνιν, ποὺ οἱ κινήσεις του καθοριζόνταν σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ τὶς διαρκεῖς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλβετία καὶ πέρασε ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ 1867 καὶ ὕστερα, τὴν πιὸ σημαντικὴ φάση τῆς ζωῆς του.

2

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλβετία, ὁ Μπακούνιν ἔγινε γρήγορα τὸ ἐπίκεντρο ἀναρίθμητων προγραμμάτων, ραδιοσυγγιῶν, σχεδίων, ἐλπίδων καὶ φόβων. Ἡ πληθωρική ἰδιοσυγκρασία του, ἢ ἀγάπη του γιὰ τὴ συνωμοσία, ἢ πίστη του στὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὁ ἀκα-

μάτικος μποέμικος τρόπος ζωής του και η επιθυμία του να περιβάλλεται από φίλους και συντρόφους, όλα αυτά τον έκαναν να μπλεχτεί σε διάφορες δύσκολες καταστάσεις και προκάλεσαν συνέπειες που αποκαλύπτουν τις εσωτερικές συγκρούσεις από τις οποίες πάσχει πάντοτε το αναρχικό κίνημα. Η βαθιά έχθρότητα του Μπακούνιν για την τσαρική Ρωσία ήταν συνδυασμένη με μια εξίσου βαθιά πίστη στη δύναμη της Ρωσίας όχι μόνο να απολυτρωθεί, αλλά και να ανοίξει το δρόμο προς την ευρωπαϊκή επανάσταση. Για τον Μπακούνιν οι καταπιεσμένοι ήταν από τη φύση τους επαναστάτες και το μόνο που χρειάζονταν για να ξεγερθούν ήταν η κατάλληλη βοήθεια. «Αναφερόμαστε», έγραφε, «στη μεγάλη μάζα της εργατικής τάξης, που, καταπονημένη από την καθημερινή της εργασία, βρίσκεται σε κατάσταση άγνοιας και αθλιότητας. Παρόλες τις πολιτικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις, που διάφοροι άνθρωποι προσπάθησαν και εν μέρει κατόρθωσαν να επιβάλουν στη συνείδησή της, παραμένει σοσιαλιστική χωρίς να το ξέρει· είναι ουσιαστικά, ενστικτώδεια, και χάρη στη δύναμη της θέσης της πιδ σοδαρά και πιδ γνήσια σοσιαλιστική απ' ό,τι όλοι μαζί οι άστοι και επιστήμονες σοσιαλιστές. Είναι σοσιαλιστική μέσα απ' όλες τις συνθήκες της ύλικής της ύπαρξης, μέσα απ' όλες τις ανάγκες του είναι της, ενώ οι άλλοι είναι σοσιαλιστές μέσα από τις ανάγκες της σκέψης τους· και στην πραγματικότητα της ζωής οι ανάγκες της ανθρώπινης ύπαρξης έχουν πολύ μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι οι ανάγκες της ανθρώπινης σκέψης, εγνοώντας εδώ με τη σκέψη, όπως παντού και πάντοτε, την έκφραση του είναι, τις αντανακλάσεις των διαδοχικών εξελίξεών του, αλλά ποτέ την αρχή της γήσής του». (12)

Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η επανάσταση ήταν πιθανό να γίνει στις καθυστερημένες χώρες, παρόλο που δεν μπορούσαν να το συνειδητοποιήσουν οι καταπιεσμένες τάξεις. «Ο ρωσικός λαός», λέει ο Μπακούνιν, «είναι σοσιαλιστικός από ενστικτο και από τη φύση του επαναστατικός». (13) Τα ίδια ισχύουν και για την Ιταλία, όπου «οι εργάτες είναι σοσιαλιστές και επαναστάτες από ενστικτο και λόγω των περιστάσεων». . . αλλά εξακολουθούν να αγνοούν τελείως τις πραγματικές αιτίες της αθλιότητάς τους». (14)

«Οἱ μάζες τῶν Ἰταλῶν ἀγροτῶν», ἔγραψε στὰ 1871, «ἀποτελοῦν ἤδη ἕναν τεράστιο καὶ παντοδύναμο στρατὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων καὶ ὀργανωμένοι ἀπὸ τοὺς νεαροὺς σοσιαλιστὲς ἐπαναστάτες ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ εἶναι ἀήττητος». (15) Δὲν ὑπάρχει λόγος ὅμως νὰ περιμένουμε νὰ μάθουν αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποὶ τὰ συμφέροντά τους μέσα ἀπὸ τὴν ἀργὴ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσης. «Δὲν πρέπει νὰ διδάξουμε τὸ λαό, πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ἐξεγερθεῖ». (16) Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἐπανάστασης θὰ εἶναι ἀρκετὰ διδασκτικὴ ἀπὸ μόνη της. «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καλοὺς μπουρζουάδες σοσιαλιστὲς», ἔγραψε κάποτε ὁ Μπακούνιν, μᾶς λένε πάντοτε, «Ἄς καθοδηγήσουμε πρῶτα τὸ λαὸ κι ὕστερα τὸν χειραφετοῦμε». Ἐμεῖς ἀντίθετα τοὺς λέμε, «Ἄστε τους πρῶτα νὰ χειραφετηθοῦν μόνοι τους κι ὕστερα θὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ μόνοι τους γιὰ δικὸ τους λογαριασμό». (17) Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες, σύμφωνα μὲ τὸν Μπακούνιν, βρισκόνταν σὲ ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ θέση, μὰ καὶ διέθεταν παραδοσιακὲς μορφὲς ὀργάνωσης, ὅπως ἀγροτικὲς κομμουνες, κι ἔτσι μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη στὶς περισσότερὸ ἀναπτυγμένους χῶρες, ἐφόσον θὰ ἐξασφάλιζαν σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ ἡγεσία. «Ἄν καθυστερήσουν πολὺ οἱ ἐργάτες τῆς Δύσης», ἔγραψε τὸ 1869, «οἱ Ρῶσοι ἀγρότες θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς δώσουν τὸ παράδειγμα». (18)

Μὲ τὰ βαθιὰ του αἰσθήματα γιὰ τὴ Ρωσία καὶ μὲ τὴν πίστη του στὸ ἐπαναστατικὸ της μέλλον, ὁ Μπακούνιν προσπαθοῦσε νὰ βρισκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νεότερη γενιὰ μέσα στὴ Ρωσία. Ὑποδέχτηκε λοιπὸν μὲ ἐνθουσιασμό τὸ 1869 ἕναν νεαρό, 22χρονο Ρῶσο, τὸν Σεργκέϊ Γκενάντεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἐλβετία ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶχε δραπετεύσει ἀπὸ κάποια ρωσικὴ φυλακὴ. «Ἐχω μαζί μου», ἔγραψε ὁ Μπακούνιν σ' ἕναν Ἐλβετὸ φίλο του, «ἕναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς φανατικούς νεαροὺς ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀμφιβολία, ποὺ δὲν φοβοῦνται τίποτα καὶ ποὺ ἔχουν πάρει τὴν ἀμετάκλητὴ ἀπόφαση πὼς ὅσοι πολλοὶ κι ἂν χαθοῦν στὰ χέρια τῆς κυβέρνησης, δὲν πρόκειται νὰ σταματήσουν τὴ δράση τους μέχρι νὰ ἐξεγερθεῖ ὁ ρωσικὸς λαός. Εἶναι θαυμάσιοι, αὐτοὶ οἱ νεαροὶ φανατικοὶ, πιστοὶ χωρὶς θεοὺς, ἥρωες χωρὶς τιμπανοκρουσίες». (19) Ἡ φιλία τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸ Νε-

τσάγιεφ θά τοῦ προξενούσε ἔντονο προσωπικό πόνο καί πολιτικά προβλήματα, παρόλα αὐτά ὅμως ἦταν ιδιαίτερα σημαντική γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων, μιά καί κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς πραγματικά τρομοκρατικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Νετσάγιεφ, ὁ Μπακούνιν, γιά λίγο καιρό τουλάχιστον, κατέληξε νά ὑποστηρίζει τήν τρομοκρατία σάν τόν πιό ἀποτελεσματικό τρόπο ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιών καί τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους.

Ἡ Νετσάγιεφ ἦταν ἕνας αὐτόκλητος ἐπαναστάτης, σκοτεινός, μοναχικός καί πανούργος ἄνθρωπος, ἐπιδειξίας, φανατικός, ἰδεολιστής καί ἐγκληματίας μαζί. Γεννήθηκε στό ταπεινὸ περιβάλλον τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑφαντουργικοῦ κέντρου Ἰδάνοβο, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴ Μόσχα, γρήγορα ὅμως κατάφερε νά φύγει γιά τὴ Μόσχα ὅπου παρακολούθησε μαθήματα στό πανεπιστήμιο. Οἱ ἐπαναστάτες φοιτητὲς ποὺ συνάντησε ἐκεῖ εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II, τὸ 1866· διάβαζαν καί θαύμαζαν τὰ κείμενα τοῦ Μπουοναρτί καί ἦταν ἀφοσιωμένοι στήν ἰδέα τῆς συνωμοτικῆς ζωῆς. Στὴ Μόσχα ὁ Νετσάγιεφ συνάντησε τὸν Πιότρ Νικίτιτς Τκάτσεφ, τὸν πιό συνεπῆ καί θαυματοχάστο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νεογιακωβίνοους. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἡ θεωρία του γιά τὴν ἔλιτ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν ἐμελλε νά ἔχει σημαντικὴ ἐπίδραση στὸν Λένιν καί παρόλο ποὺ, σάν τόσοσ ἄλλους τῆς γενιᾶς του, εἶχε γοηθευθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλο τοῦ Μπακούνιν, κατέληξε ὑποστηρικτῆς ἐνὸς σθεναρὰ ὀργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κινήματος καί ἀπέριψε τελειῶς τίς ἀναρχικὲς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Νετσάγιεφ καί ὁ Τκάτσεφ κυκλοφόρησαν τὸ 1868 ἕνα «Πρόγραμμα Ἐπαναστατικῆς Δράσης», ποὺ περιεῖχε στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὸν ἀναρχισμό τοῦ Μπακούνιν ὅσο καί ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη συγκεντρωτικὴ πειθαρχία τοῦ Τκάτσεφ. Οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης θά πρέπει νά εἶναι καινούργιοι ἄνθρωποι, ἀφοσιωμένοι δλοκληρωτικὰ στό σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης καί μὲ τὴ δράση τους νά ἐκπληρώνουν τὴν πλήρη ἐλευθερία καί ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Οἱ ἐπαναστατικὲς ομάδες θά πρέπει νά εἶναι ἀντισυγκεντρωτικὲς καί τὰ μέλη θά πρέπει νά μετακινουῦνται διαρκῶς, ἔτσι ποὺ κανεὶς νά μὴν μπορεῖ νά διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ ἐπαναστάτης θά πρέπει

νά μὴν εἶναι πιστὸς παρὰ μόνον στὴν ἐπανάσταση: «Ὅσοι συμμετέχουν στὴν ὀργάνωση θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε ἀγαθὸ, ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἢ οἰκογενειακὸ δεσμό, γιατί ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἐνδέχεται νὰ κάνουν τὰ μέλη νὰ παραμελήσουν τὴ δράση τους». (20)

Ὅταν ὁ Νετσάγιεφ ἔφτασε στὴ Γενεύη τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1869, μὲ δῶν τῶν εἰδῶν τὶς ἐφευρεμένες ἱστορίες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ του παρελθόν, βρῆκε τὸν Μπακούνιν πρόθυμο νὰ συνεργαστεῖ μαζί του καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς γενιᾶς στὴ Ρωσία. Ἐγραψαν μαζί τὸν «Ἐπαναστατικὸ Κατηχησμὸ», μιὰ συλλογὴ «ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν», καὶ διάφορα ἄλλα μανιφέστα πού διακήρυτταν τὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβολῆς ἀνελέτητης τρομοκρατίας στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στοῦ κράτος. Ὅποιοσδήποτε χλεύαζε καὶ περιφρονούσε τὶς ἀξίες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἦταν σύμμαχος γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου τῆς ἐπανάστασης: «Ἡ ληστεία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δοξασμένες πλευρὲς τῆς λαϊκῆς ζωῆς στὴ Ρωσία... Ὁ ληστής στὴ Ρωσία εἶναι ὁ ἀληθινὸς καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπαναστάτης, χωρὶς διανοουμενίστικη φρασεολογία καὶ ρητορικὴ. Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση γεννιέται μέσα ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῆς ἐξέγερσης τοῦ ληστή μὲ τὴν ἐξέγερση τοῦ ἀγρότη... Ἀκόμα καὶ σήμερα αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ κόσμος τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης· ὁ κόσμος τῶν ληστῶν, καὶ μονάχα αὐτὸς διατηροῦσε πάντοτε ἀρμονικὲς σχέσεις μὲ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ ἀνθρώπος πού θέλει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ σοβαρὴ συνωμοσία στὴ Ρωσία, πού θέλει μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, πρέπει νὰ στραφεῖ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο καὶ νὰ ἀσπαστεῖ τὴ ζωὴ του». (21)

«Ὁ ἐπαναστάτης περιφρονεῖ καὶ μισεῖ τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ ἠθικὴ σ' ἕλες τῆς τὶς μορφές... θεωρεῖ ἠθικὸ ὅτιδήποτε βοηθαίει στοῦ θρίαμβου τῆς ἐπανάστασης... Ὅλα τὰ ἥρεμα καὶ ἀποχαυνωτικὰ αἰσθητήματα φιλίας, σχέσεων, ἔρωτα, εὐγνωμοσύνης, ἀκόμα καὶ χιούμορ, πρέπει νὰ καταπνιγοῦν μέσα του ἀπὸ τὸ ψυχρὸ πάθος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης... Μέρα καὶ νύχτα πρέπει νὰ ἔχει μιὰ μονάχα σκέψη, ἕνα σκοπὸ — τὴν ἀνελέτητη καταστροφὴ».

«Δὲν ἀναγνωρίζουμε καμιὰ ἄλλη δράση πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐξόντωσης, ἀλλὰ παραδεχόμαστε πῶς οἱ μορφές μὲ τὶς ὁποῖες θὰ ἐκδηλωθεῖ αὐτὴ ἡ δράση θὰ εἶναι ἰδιαίτερα ποικιλόμορφες — δη-

λητήριο, μαχαίρι, κρεμάλα, κλπ. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα, ἡ ἐπανά-
σταση ἀγιάζει διὰ τὰ μέσα τὸ ἴδιο». (22)

Αὐτὴ ἡ παθιασμένη λατρεία τῆς τρομοκρατίας, ὅπου ἡ βία γί-
νεται ἀποδεκτὴ σχεδὸν σὰν αὐτοσκοπός, εἶναι κάτι πού δὲν θὰ τὸ
συναντήσουμε σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Μπακούνιν, καὶ ἀποτελεῖ ἔν-
δειξη τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς πού εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὸν Νετσάγιεφ.
Ἦταν ἀρκετὴ ἄμως γιὰ νὰ εἰσάγει στὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἓνα
στοιχείο πού δὲν χάθηκε ποτέ, καὶ νὰ προτείνει τὴ θεωρία τῆς
π ρ ο π α γ ά ν δ α ς μ ε τ ἡ δ ρ ά σ η, πού ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει
τὴν κινήτρια δύναμη μεγάλου μέρους τῆς ἀναρχικῆς δραστη-
ριότητος τὰ ἐπόμενα τριάντα χρόνια. Ὁ Νετσάγιεφ, πρὶν ἐπιστρέ-
ψει στὴ Ρωσία, διακήρυττε τὴν ἀνάγκη ἀμεσης, προσωπικῆς,
βία:ης δράσης. «Χωρὶς νὰ σεβόμαστε ζωές, χωρὶς νὰ διστάζουμε
μπροστὰ σ' ὁποιαδήποτε ἀπειλή, φόβο ἢ κίνδυνο, πρέπει — μὲ
μιὰ σειρά προσωπικῶν πράξεων καὶ θυσιῶν πού διαδέχονται ἡ
μιὰ τὴν ἄλλη σύμφωνα μὲ κάποιον προκαθορισμένον σχέδιον, μὲ μιὰ
σειρὰ τολμηρῶν, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε παράτολμων, προσπαθειῶν —
νὰ συμμετάσχουμε στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, ἀπ' ὅπου μπορούμε νὰ ὑπο-
κινήσουμε πίστη στὸν ἑαυτό του καὶ σὲ μᾶς, πίστη στὴ δύναμή
του, ἀπ' ὅπου μπορούμε νὰ τὸν ἀναταράξουμε, νὰ τὸν ἐνώσουμε,
νὰ τὸν ὠθήσουμε πρὸς τὸ θρίαμβον τοῦ σκοποῦ... Διαθέτομε ἓνα
μοναδικὰ ἀρνητικὸ πρόγραμμα πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ τροπο-
ποιήσει: τὴν ἀπόλυτη καταστροφή». (23)

Ἡ καριέρα τοῦ Νετσάγιεφ σὰν ἐπαναστάτη τέλειωσε μὲ ἀπο-
κρουστικὸ καὶ μυστηριώδη τρόπο. Ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή
του στὴ Μόσχα, δολοφόνησε ἓνα φοιτητὴ πού ἦταν μέλος τῆς ὀρ-
γάνωσής του, ἴσως γιὰ τὴν φοβόταν τὴν προδοσίαν, ἢ ἴσως ἀπλῶς
γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ δύναμή του πάνω στοὺς ὀπαδοὺς του, κι ὕστε-
ρα ἔφυγε γιὰ τὴ Γενεύη. Ἐδῶ δὲν προσπάθησε μόνο νὰ ξελογιά-
σει τὴν κόρη τοῦ Χέρτσεν γιὰ τὰ λεφτὰ της, ἀλλὰ ἀρχισε καὶ νὰ
ραδιοῦργεῖ ἐναντία στὸν Μπακούνιν. Τὸ 1872 συνελήφθη καὶ
παραδόθηκε στὶς ρωσικὰς ἀρχάς, καὶ μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια πέ-
θανε στὴ φυλακὴ. Ὁ Μπακούνιν παραδέχθηκε μὲ λύπη πῶς εἶχε
παρασυρθεῖ ἀπὸ ἓναν ἀνέντιμον καὶ ὑποπτόν τυχονδιώκτη, κι ἔγραψε:
«Φερθήκαμε ἠλίθια, κι ἀλήθεια πόσο θὰ εἶχε γελάσει σὲ θάρος
μας ὁ Χέρτσεν, ἂν ἦταν ζωντανός, καὶ πόσο δίκιο θὰ εἶχε νὰ μᾶς

περιφρονεί και να μᾶς χλευάζει. Δὲν γίνεται τίποτα πιά. Ἄς καταπιούμε τὴν πίκρα μας, και θὰ φερθοῦμε πιὸ ἔξυπνα στὸ μῆλον». (24)

Ἡ σύντομη σχέση τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Νετσάγιεφ ἔχει στὴν οὐσία συνδέσει τὴ θεωρία τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀταμικῆς τρομοκρατίας, πράγμα πού εἶχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ἀπὸ τὸ 1870 και μετὰ ὑπῆρχε πάντοτε κάποια πλευρὰ στὸ ἀναρχικὸ κίνημα πού ἦταν πρόθυμη νὰ δράσει τρομοκρατικά, ἀν ὄχι γιὰ χάρη τῆς τρομοκρατίας, τουλάχιστον γιὰ νὰ συμβολίσει μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία. Οἱ ἐγκληματίες και οἱ ληστὲς συχνὰ μποροῦσαν νὰ ἰσχυριστοῦν πὼς ἐφάρμοζαν ἀναρχικὲς ἀρχές και πὼς μὲ τὰ ἐγκλήματά τους βοηθοῦσαν νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὑποκρισία και ἡ πλεονεξία τῆς τάξης πού ἐνάντια τῆς ἐπιτίθενταν.

Ἄναριθμητες τρομοκρατικὲς πράξεις ἔμελλε νὰ γίνουιν στὴ Ρωσία· παρόλο πού ὁ στόχος τους δὲν ἦταν, ὅπως τῶν ἀναρχικῶν, ἡ κατάρρευση τοῦ κράτους, ἡ τεχνικὴ τους προερχόταν ἀπὸ τὰ κινήματα μὲ τὰ ὅποια εἶχαν συνδεθεῖ ὁ Μπακούνιν και ὁ Νετσάγιεφ. Σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη και ἄλλοι, ἡ τρομοκρατία θὰ γινόταν ἀποδεκτὸ πολιτικὸ ὄπλο· και σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως στὴ συνωμοσία πού κατέληξε στὴ δολοφονία τοῦ ἀρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου τὸ 1914, ἡ ἐμπνευση ὀφειλόταν στὸ ἀναρχικὸ παράδειγμα.

3

Ἡ ὑπόθεση Νετσάγιεφ, μολοντί ἀπορόφησε μεγάλο μέρος τῆς ἐνεργητικότητας τοῦ Μπακούνιν τὸ 1869 και τὸ 1870, και μολοντί ἄφησε ἴχνη στὶς ἀπόψεις του, δὲν ἦταν τὸ σημαντικότερο ἐπεισόδιο τῆς περιόδου πού ἔζησε στὴν Ἑλβετία. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔφτασε ἐκεῖ ἀνακατεῦτηκε στὴν πολιτικὴ τῶν τοπικῶν ριζοσπαστικῶν ὀμάδων, ἑλβετικῶν και ξένων, και, τὸ πιὸ σπουδαῖο, μέσα ἀπ' αὐτὲς ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνούς. Ταυτόχρονα, στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων παγιώθηκε ἡ ἐπίδρασή του στὴν Ἰταλία, και στὴν Ἰσπανία τέθηκαν τὰ θεμέλια γιὰ τὴν

ανάπτυξη αυτού που έμελλε να γίνει το πιο σημαντικό μέρος του αναρχικού κινήματος.

Όταν ο Μπακούνιν έφτασε στη Γενεύη το 1867 υπήρχε ήδη ένα ισχυρό επαναστατικό κίνημα στις γειτονικές περιοχές, ιδιαίτερα μεταξύ των ώρολογοποιών στα βουνά του Ζυρά. Άν οι εμπειρίες του στην Ίταλία τον είχαν πείσει για τις επαναστατικές δυνατότητες των άκτημόνων αγροτών και εκείνων των εργατών που δεν είχαν κανένα συμφέρον απ' αυτή την κοινωνία, στην Έλβετία ανακάλυψε ένα άλλο είδος εργαζόμενου, τον ειδικευμένο τεχνίτη, βαθυστόχαστο και μορφωμένο από μόνο του, που προσπαθούσε να δημιουργήσει στις συνθήκες της εργατικής ζωής του κάτι από την ατιμόσφαιρα της κοινωνίας του μέλλοντος. Ο ίδιος ο Μπακούνιν τους έλεγε: «Δουλεύοντας σε μικρές ομάδες στα εργαστήριά σας ή δουλεύοντας στα σπίτια σας, κερδίζετε περισσότερα απ' ό,τι αν θα δουλεύατε στις μεγάλες φάμπρικές που χρησιμοποιούν εκατοντάδες εργάτες ή δουλειά σας είναι εύθυνη και καλλιτεχνική, δεν σας αποκτηνώνει όπως οι μηχανές. Σ' αυτό συντείνουν η δεξιοτεχνία και η πνευματικότητά σας. Κι επιπλέον διαθέτετε περισσότερο ελεύθερο χρόνο και σχετική ελευθερία' αυτός είναι ο λόγος που είσαστε πιο μορφωμένοι, πιο ελεύθεροι και ευτυχημένοι από τους άλλους». (25) Φαίνεται πως ο Μπακούνιν είχε έντυπωσιαστεί υπερβολικά από τον ενθουσιασμό με τον οποίο τον υποδέχτηκαν, γιατί οι ώρολογοποιοί του Σαιντ-Ίμιε και του Λα Σώ-ντε-Φόν ήταν συχνά κακοπληρωμένοι και στυγνά εκμεταλλευμένοι — αναγκάζονταν να εξαρτώνται από άλλους για το εμπόριο των προϊόντων τους και για την προμήθεια πρώτων υλών. Παρόλα αυτά όμως η ελευθερία και οι δυνατότητες εκπαίδευσης και συζήτησης που είχαν λόγω της φύσης της δουλειάς τους ήταν κάτι αληθινό και με την επιρροή του Δρ. Κουλλερύ, ενός ριζοσπάτη γιατρού, που σύντομα βοηθήθηκε από τον δάσκαλο και ιστορικό Τζέημς Γκυγιώμ, ήταν ήδη αρκετά καλά οργανωμένοι για να έρθουν σε επαφή με το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς ήδη από το 1865. Όταν παρουσιάστηκε εκεί ο Μπακούνιν ανταποκρίθηκαν άμέσως στις απόψεις του και στη ζεστασιά και πληθωρικότητα της προσωπικότητάς του, και σε λίγο ο «Μισέλ», όπως τον έλεγαν στο έλβετικό Ζυρά, έγινε ένα από τα γνωστά

πρόσωπα τῶν συγκεντρώσεών τους.

Ὁ Μπακούνιν ἀσχολήθηκε ἄμεσα μὲ τὴν τοπικὴ πολιτικὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἑλβετία καθὼς καὶ μὲ τὴ διατήρηση ἐπαφῶν μὲ ἄλλους ἀναρχικοὺς καὶ ἐπαναστάτες στὴ Ρωσία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία καὶ ἄλλοι. Κατὰ συνέπεια ἀναμιχθήκε σὲ καθαρὰ ἑλβετικὲς διαμάχες — π.χ. στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς εἰδικευμένους ὠρολογοποιούς καὶ τοὺς ἀνειδίκευτους οἰκοδόμους στὴ Γενεύη— καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνούς.

Μέχρι τότε ὁ Μπακούνιν δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ Διεθνή, μολοντί οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Μάρξ ἦταν φαινομενικὰ ἄρκετὰ φιλικές. Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του σὲ διεθνή συγκέντρωση μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Ἑλβετία ἔγινε σὲ μιὰ συγκέντρωση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1867 μιᾶς ἑτερογενοῦς φιλελεύθερης ὀργάνωσης ποὺ ὀνομαζόταν Σύνδεσμος γιὰ τὴν Εἰρήνην καὶ τὴν Ἐλευθερίαν, ὅπου πρωταγωνιστοῦσε ὁ Γαριβάλδης καὶ πῆραν μέρος ὁ Βικτόρ Οὐγκό, ὁ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ καὶ ἄρκετὰ μέλη τῆς Διεθνούς. Ὁ Μπακούνιν ὅμως ἦταν ἤδη ἄρκετὰ γνωστὴ φυσιογνωμία στὴν Εὐρώπη καὶ μποροῦσε νὰ σταθεῖ δίπλα στὸν Ἰταλὸ ἥρωα. Στὴν οὐσία οἱ δύο ἄντρες φαίνεται πὼς ἐνωσαν κάποια ἐνστικτώδη προτίμηση ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλο, λὲς καὶ ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους στὸν ἀντίστοιχο ἐπαναστατικὸ σκοπὸ τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουν τὶς πλατύτερες διαφορὲς πεποιθήσεων καὶ τακτικῆς ποὺ εἶχαν. «Μὲ βαρὺ, περίεργο περπάτημα», ἔτσι περιέγραψε κάποιος αὐτόπτης μάρτυρας τὴν εἴσοδο τοῦ Μπακούνιν στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων, «ἀνέβηκε τὰ σκαλιὰ ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν ἐξέδρα ὅπου καθόταν τὸ προεδρεῖο, ντυμένος ἀφρόντιστα ὅσο ποτέ, φοροῦσε μιὰ γκριζὰ μπλούζα κι ἀπὸ κάτω δὲν φαίνονταν πουκάμισο, ἀλλὰ ἓνα φανελλένιο ἐσώρουχο· ἀμέσως ἀπὸ στόμα σὲ στόμα διαδόθηκε ὁ ψίθυρος «Μπακούνιν». Ὁ Γαριβάλδης σηκώθηκε, προχώρησε λίγο μπροστὰ καὶ τὸν ἀγκάλιασε. Αὐτὴ ἡ σοβαρὴ συνάντηση δύο μεγάλων καὶ δοκιμασμένων πολεμιστῶν τῆς ἐπανάστασης δημιούργησε ἐκπληκτικὴ ἐντύπωση... Ὅλοι σηκώθηκαν ὄρθιοι καὶ ἀκούστηκε ἓνα παρατεταμένο καὶ ἐνθουσιαστικὸ χειροκρότημα».(20)

Ὁ Μπακούνιν ποτὲ δὲν θεωροῦσε τὴ συμμετοχή σὲ μιὰ ἐπα-

ναστατική οργάνωση άσυμβίβαστη με τή συμμετοχή σέ μιάν άλλη. Ἡ Ἐπαναστατική Ἀδελφότητα, πού εἶχε ἰδρύσει δταν βρισκόταν στήν Ἰταλία, τυπικά ἐξακολούθησε νά ὑπάρχει, καί τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1868 ἰδρυσε μιάν ἄλλη οργάνωση, τή Διεθνή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Συνεπῶς δὲν ἔβλεπε τίποτα ἀντιφατικό στήν προσπάθειά του νά κάνει περισσότερο ἐπαναστατικό τὸ Σύνδεσμο γιὰ τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία με τὸ νά τὸν ὠθήσει νά πάρει μέρος στή Διεθνή πού εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὸν ἐπαναστατικό σκοπὸ στήν Ἑλβετία, ὑποστηρίζοντας μιὰ ἀπεργία τῶν οἰκοδόμων τῆς Γενεύης. Ὁ Μπακούνιν λοιπὸν χρησιμοποίησε τὸ συνέδριο τοῦ Συνδέσμου γιὰ τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία στή Βέρνη γιὰ νά ἐκφράσει τίς δικές του ἐπαναστατικές ἀπόψεις καί γιὰ νά ἐναντιωθεῖ στὸν ἥλιο ἀστικό φιλελευθερισμὸ τῶν περισσότερων ἀντιπροσώπων, καί δήλωσε: «Γιὰ νά γίνει ἐνεργητική δύναμη, ὁ Σύνδεσμός μας ὀφείλει νά γίνει ἡ καθαρὰ πολιτική ἔκφραση τῶν μεγάλων κοινωνικο-οἰκονομικῶν συμφερόντων καί ἀρχῶν πού ἀναπτύσσονται καί διαδίδονται τόσο θριαμβευτικά ἀπὸ τὴ μεγάλη Διεθνή Ἐνωση Ἐργατῶν τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικής». (27) Ὑπῆρχαν ἐλάχιστες πιθανότητες νά γίνει ἀληθινὰ ἐπαναστατικός ὁ Σύνδεσμος, καί οἱ προτάσεις τοῦ Μπακούνιν καταψηφίστηκαν. Ἀμέσως μετὰ ὁ Μπακούνιν διέκοψε τίς σχέσεις του με τὸν Σύνδεσμο γιὰ τήν Εἰρήνη καί τήν Ἐλευθερία καί ἀποφάσισε νά προσχωρήσει στή Διεθνή. «Ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ συγκρουόμενες μωρζουάδικες συναισθηματικές ἰδέες καί τάσεις βρέθηκαν νά κατέχουν τήν πλειοψηφία», εἶπε, «δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιὰ ἕνα σοβαρὸ καί εἰλικρινῆ ἐπαναστάτη. Τὸ μέσο αὐτὸ δοκιμάστηκε καί διαπιστώθηκε ἀκατάλληλο, ἔπρεπε νά ἀποριφθεῖ» δὲν ἔμεινε παρὰ νά ἀναζητηθεῖ κάποιος ἄλλο. Ἡ Διεθνή Ἐνωση Ἐργατῶν φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο μέσο». (28)

Προφανῶς ὁ Μπακούνιν δὲν ἀντιλήφθηκε σέ ὄλη τους τήν ἔκταση τὰ προβλήματα πού θὰ δημιουργοῦσε ἡ προσχώρησή του στή Διεθνή. Οἱ Ἑλβετοὶ φίλοι του εἶχαν ἤδη προσχωρήσει· οἱ σχέσεις του με τὸν Μάρξ ἦταν ἀρκετὰ χαλαρές, ἀλλὰ βασικά δὲν ἦταν ἐχθρικές, ἐνῶ ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὸν Μάρξ σάν στοχαστὴ ἦταν πολὺ μεγάλος. Ὁ Μάρξ, ἔγραφε στὰ 1870, ἦταν ἄνθρωπος «μὲ μεγάλη πνευματικότητα καί ἐξυπνάδα, με πολὺ βαθιὲς γνώ-

σεις, πού δλη του ή ζωή, μπορούμε νά πούμε χωρίς καμιά διάθεση κολακείας, ήταν άφιερωμένη άποκλειστικά στο μεγάλο σκοπό της εποχής μας, στη χειραφέτηση τών εργατών». (29) 'Ο Μάρξ άπεναντίας περιέγραφε τόν Μπακούιν σαν «άνθρωπο χωρίς καμιά θεωρητική γνώση», (30) πού στην ούσία όμως συμμερίζόταν τις περισσότερες γενικές θεωρητικές πεποιθήσεις του Μάρξ. Ήταν πεπεισμένος ύλιστής' πίστευε άκράδαντα ότι ό κόσμος θά έπρεπε νά γίνει κατανοητός σύμφωνα μέ τούς νόμους της επιστήμης και ότι δέν ήταν άπαραίτητη καμιά μεταφυσική ή θεολογική έρμηνεία της κοινωνικής, της οικονομικής, της πολιτικής ή της ήθικης συμπεριφοράς, και ότι στην ούσία αυτές οι έρμηνείες τό μόνο πού έκαναν ήταν νά συσκοτίζουν τή γνώση πού έχει ό άνθρωπος για τά συμφέροντά του. 'Ο ύλισμός του Μάρξ, έγραφε, τόν έκανε νά υπερέχει σέ σχέση μέ τόν Προυτόν, πού τό μεγάλο του μειονέκτημα ήταν ότι «δέν μελέτησε ποτέ τις φυσικές επιστήμες για νά μάθει νά χρησιμοποιεί τή μέθοδό τους». 'Ο Μάρξ, από τήν άλλη πλευρά, «έρίσκεται στο σωστό δρόμο. Έχει θεμελιώσει τήν άρχή ότι όλες οι θρησκευτικές, πολιτικές και νομικές έξελίξεις δέν είναι οι αίτιες, αλλά τά άποτελέσματα τών οικονομικών έξελίξεων». (31) Παρόλα αυτά οι δύο άντρες είχαν τόσο διαφορετική ίδιουσγκρασία, πού σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούσαν νά συνεργαστούν άρμονικά. Ή ίδιουσγκρασιακή τους σύγκρουση έμελλε νά έξελιχθεί σέ θεωρητική σύγκρουση και οι διαφορές τους δσον άφορά τήν επαναστατική τακτική έμελλαν νά καταλήξουν στην διάσπαση του διεθνούς εργατικού κινήματος, διάσπαση από τήν όποία δέν συνήλθε άπόλυτα ποτέ.

Ή στάση του Μάρξ άπέναντι στην Διεθνή ήταν πάντοτε άμφίροπη. Πίστευε στην σπουδαιότητα μιας διεθνούς όργάνωσης για τήν προπαγάνδισή τών ιδεών του και για τή διατήρηση του έλέγχου όλων τών αναπτυσσόμενων εργατικών κινήματων της Εύρώπης. Ταυτόχρονα όμως είχε συχνά άμφιβολίες για τά συνέδρια της Διεθνούς πού δέν έξυπηρετούσαν άμεσα αυτούς τούς σκοπούς και πού ήταν πιθανό νά προσφέρουν εύκαιρίες για τή διάδοση θεωριών πού κατά τή γνώμη του δέν θά επέτρεπαν στην εργατική τάξη νά δει ποιά είναι ή σωστή πορεία δράσης. Στην πραγματικότητα στα πρώτα συνέδρια της Διεθνούς, οι όπαδοί του Μάρξ

ήταν πολύ λιγότεροι από τους υποστηρικτές των απόψεων του Προυντόν, και έφόσον αυτοί ήταν πάρα πολλοί στη Γαλλία και την Έλβετία, παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ισχυροί στο συνέδριο που έγινε στη Γενεύη στο τέλος του καλοκαιριού του 1866 — το πρώτο ύστερα από την ίδρυση της Διεθνούς. Ο Μάρξ είχε ήδη εκφράσει αμφιβολίες γι' αυτό το συνέδριο πριν ακόμα πραγματοποιηθεί: «Παρόλο που έχω αφιερώσει πολύ χρόνο για την προετοιμασία του Συνεδρίου της Γενεύης», έγραφε στις 23 Αυγούστου, «δεν μπορώ, ούτε κι έχω τη διάθεση να συμμετάσχω, γιατί μου είναι αδύνατο να αφήσω τη δουλειά μου τόσο καιρό. Έλπίζω πως χάρη σ' αυτή (στη δουλειά μου) θα μπορέσω να κάνω κάτι πιο σημαντικό για την εργατική τάξη απ' ό,τι μπορώ να προσφέρω προσωπικά σε οποιοδήποτε συνέδριο». (32)

Οι περισσότεροι από τους προντονιστές που πήραν μέρος στο συνέδριο ήταν τώρα συγκριτικά πολύ πιο ήπιοι και λιγότερο επαναστάτες. Η καθαρά αναρχική πλευρά της θεωρίας του Προυντόν είχε τώρα παραμεριστεί για χάρη των «μιοτσουαλιστικών» ιδεών για την οικονομική οργάνωση. Πολλοί από τους υποστηρικτές του έβλεπαν τώρα τη δυνατότητα κάποιας μορφής δράσης μέσα από το κράτος, στον τομέα της εκπαίδευσης λογουχάρη και ή προσπάθεια του Τολαίν να κάνει το Συνέδριο της Γενεύης να υιοθετήσει μια ισχυρή, ταξικά συνειδητή επαναστατική και αντι-διανοουμενίστικη γραμμή καταψηφίστηκε. «Δέν μισούμε κανένα», είπε, «αλλά στις τωρινές συνθήκες είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε αντίπαλους μας όλα τα μέλη προνομιούχων τάξεων, είτε πρόκειται για καπιταλιστικές είτε για διπλωματούχους και ακαδημαϊκούς». (33) Αυτό η απέχθεια για τους διανοούμενους έμελλε να ξαναεμφανιστεί μεταξύ των μεταγενέστερων αναρχικών — ένα ιδιαίτερα δημοφιλές σύνθημα ήταν το εξής: «Όχι χέρια μαλακά, αλλά χέρια ροζιασμένα» — και πρόκειται για απέχθεια που συχνά τη συμμερίστηκε και ο ίδιος ο Μπακούνιν. Η καταψήφιση της κίνησης του Τολαίν και ή θεωρητική σύγχυση που είχαν οι περισσότεροι αντιπρόσωποι στο συνέδριο του 1866 ενδέχεται να συνέτεινε στην προθυμία του Μπακούνιν, μετά τη δική του προσχώρηση στη Διεθνή ύστερα από δυο χρόνια, να αποδεχτεί τις προσπάθειες των μαρξιστών να κάνουν την οργάνωση πιο αποτελε-

αματική και να δημιουργήσουν μια πιδ ταξικά συνειδητή βάση. Μετά την προσχώρησή του στη Διεθνή, ο Μπακούνιν υποστήριξε ότι έπρεπε να δημιουργηθεί μια οργάνωση που θα εκπαιδεύει «προπαγανδιστές, απόστολους και τελικά οργανωτές», και έπομένως θα δημιουργούσε τους πρωτοπόρους της επανάστασης που θα προσηλύτιζαν τους εργάτες σ' όλη την Ερώπη. Η οργάνωση που θα ορούσε κατ' αυτό τον τρόπο ονομάστηκε από τον Μπακούνιν Διεθνής Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Προφανώς δέν την αντιλαμβάνονταν έξω από την Διεθνή ή αντίθετη με τους σκοπούς της, αλλά σαν οργάνωση έλιτ στο έσωτερικό της Διεθνούς που θα ενέπνεε τά μέλη της με συνεχή επαναστατικό ζήλο.

Η Συμμαχία ήταν ή πιδ άποτελεσματική από τις οργάνώσεις που ίδρυσε ο Μπακούνιν και στο τέλος του 1868 διέθετε τμήματα στη Λυών και τη Μασσαλία, είχε άποκαταστήσει τις επαφές που είχε ο Μπακούνιν στη Νάπολη και είχε στείλει τον Γκιουζέπε Φανέλλι στη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη για να βοηθήσει το ισπανικό αναρχικό κίνημα να ακολουθήσει την τόσο σημαντική πορεία του. Δέν μās παραξενεύει το γεγονός ότι αυτές οι ενέργειες αντιμετωπίζονταν με βαθιά δυσπιστία από την πλευρά του Μάρξ και του Έγκελς στο Λονδίνο, και, όσο πιστός κι αν ήταν ο Μπακούνιν απέναντι στη Διεθνή, τουλάχιστον στίς προθέσεις του, ή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία θα πρέπει να φαινόταν σαν αντίπαλη οργάνωση που είχε σαν στόχο να αναλάβει το ρόλο της Διεθνούς. Ο Μπακούνιν άπορούσε με την έχθρική στάση του Μάρξ. Σε ένα γράμμα του στον Μάρξ, τον Δεκέμβριο του 1868, άφου πληροφορήθηκε τις διαμαρτυρίες που εξέφρασε σ' έναν από τους συντρόφους του στη Γενεύη, έγραφε: «Τόν ρωτάς αν έξακολουθώ να είμαι φίλος σου. Ναι, περισσότερο από ποτέ, αγαπητέ μου Μάρξ, γιατί τώρα καταλαβαίνω πόσο δικιο είχες όταν μās προσκαλούσες όλους να ακολουθήσουμε το δύσκολο δρόμο της οικονομικής επανάστασης κι όταν επιτέθηκες ενάντια σε εκείνους ανάμεσά μας που παραλίγο να άσχοληθούν με προσπάθειες που ήταν ή εθνικιστικές ή άποκλειστικά πολιτικές. Αυτή τη στιγμή κάνω αυτό που ξεκίνησες να κάνεις και σ' πριν από είκοσι περίπου χρόνια. Άπό τότε που άποχώρησα δημόσια από τους άστους του Συνεδρίου της Βέρνης, δέν ξέρω καμιά άλλη κοινωνία, κα-

νένα άλλο περιβάλλον έξω από τον κόσμο των έργατων. 'Η Πατριδα μου είναι τώρα ή Διεθνήs κι εσύ είσαι ένας από τους ιδρυτές της. Βλέπεις λοιπόν, αγαπητέ μου φίλε, πώς είμαι οπαδός σου, και είμαι περήφανος γι' αυτό...» (34) Τό γράμμα αυτό επιβεβαίωσε ότι ο Μπακούνιν είχε απορίψει τον Σύνδεσμο για την Ειρήνη και την Έλευθερία, ακόμα κι αν δεν είχε τίποτε τό συγκριμένο για τή Συμμαχία. Όπωςδήποτε όμως, όσο συμβιβαστικό κι αν ήθελε νά είναι, καθυστέρησε νά φτάσει. Τήν ήμέρα πού γράφτηκε, τό Γενικό Συμβούλιο τής Διεθνούς, πού πριν από τρεις μήνες είχε καταδικάσει επίσημα τό Σύνδεσμο για τήν Ειρήνη και τήν Έλευθερία, εκφραζόταν ενάντια και στη Διεθνή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία: «'Η παρουσία μιας δεύτερης οργάνωσης πού λειτουργεί μέσα ή έξω από τή Διεθνή Ένωση Έργατων θά είναι ο ασφαλέστερος τρόπος για τήν αποδιοργάνωση τής Διεθνούς». (35)

Ό Μπακούνιν ήταν πάλι έτοιμος νά συνεργαστεί: πρότεινε νά διαλυθεί ή Συμμαχία και τά τμήματά της νά γίνουν άμεσα τμήματα τής Διεθνούς. Τά προβλήματα τής οργάνωσης και τού έλέγχου πού ήταν τόσο σημαντικά για τόν Μάρξ δεν σήμαιναν τίποτα για τόν Μπακούνιν: αλλά ο Μάρξ, από τή στιγμή πού ένωσε νά άμφισβητείται ή έξουσία του, είχε πάρει τήν άπόφαση νά καταστρέψει τήν έπιρροή τού Μπακούνιν στη Διεθνή. 'Η κρίση ξέσπασε στό συνέδριο τής Διεθνούς στη Βασιλεία τό Σεπτέμβριο τού 1869. Ένώ προηγουμένως ο Μπακούνιν φαινόταν στόν Μάρξ και τούς οπαδούς του ότι άπειλούσε μόνο τή δικαιοδοσία τού Γενικού Συμβουλίου τής Διεθνούς, στη Βασιλεία άμφισβήτησε τή θέση τους σέ πολιτικά και θεωρητικά θέματα. Ούτε ο Μάρξ ούτε ο Έγκελς παρακολούθησαν τό συνέδριο, ένώ οι Έλβετοι ύποστηριχτές τού Μπακούνιν είχαν φυσικά σημαντική δύναμη. Ό Μπακούνιν εκδήλωσε στην ουσία γι' άλλη μιá φορά τήν προθυμία του νά αποδεχτεί τήν έξουσία τού Γενικού Συμβουλίου και ύποστήριξε τήν πρόταση για επέκταση των εκτελεστικών του έξουσιών και για κατοχύρωση τού δικαιώματός του νά διαγράφει όποιοδήποτε τμήμα ενεργούσε ενάντια στό πνεύμα τής Διεθνούς. (36) Επίσης δεν παρουσιάστηκε καμιά άμεση σημαντική διαφωνία στις συζητήσεις πού έγιναν για τήν ιδιοκτησία και για τή συλλογική κατοχή

της γης. Ὁ Μπακούνιν ἐναντιώθηκε ὁμως στὶς ἀπόψεις τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸ συγκριτικὰ λιγότερο σημαντικὸ ζήτημα τῆς κατάρρευσης τοῦ δικαίωματος τῆς κληρονομιάς, ἀποψη ποὺ ἤθελε νὰ συμπεριληφθεῖ στὸ ἄμεσο πρόγραμμα τῆς Διεθνούς. Οἱ μαρξιστὲς ἰσχυρίστηκαν, προβάλλοντας διάφορα ἐπιχειρήματα, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ πρόβλημα ποὺ θὰ λυόταν μόνο του μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνῃ ἐιδικὴ ἀναφορὰ του σ' αὐτὸ τὸ στάδιο. Ἐπρόκειτο ὁμως γιὰ ζήτημα ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρές. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ἀποτελοῦσε μόνο ἕνα ἀπὸ τὰ συγκριτικὰ ἀσήμαντα κακὰ ποὺ θὰ ἐξαφανίζονταν μετὰ τὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας. Ἡ κατάρρευση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐπομένως, ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ ὄθλημα γιὰ τὴ διάλυση τοῦ κράτους, καὶ ὅποιο κράτος μποροῦσε νὰ πειστεῖ ἢ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταργήσῃ τὸν κληρονομημένο πλοῦτο, θὰ ἔκανε τὸ πρῶτο καὶ κρίσιμο ὄθλημα γιὰ τὴν αὐτοκατάρρησή του. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Μπακούνιν, μονάχα ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἴσοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι: ἀρνήθηκε πὼς ὑπῆρχε ὀποιαδήποτε ἀνισότητα φυσικῶν χαρακτηρισμάτων, καὶ πίστευε πὼς οἱ ἀνισότερες τῆς παρούσας κοινωνίας ὀφείλονταν ἀποκλειστικὰ στὸ περιβάλλον. «Οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ταυτόσημοι, ἀλλὰ ἰσοδύναμοι καὶ κατὰ συνέπεια ἴσοι». (37) Ἄν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς πλούσιους τὰ κληρονομημένα πλούτη καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ ὅλα τὰ προνόμια τῆς καλῆς ἀνατροφῆς, τῆς καλῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς καλῆς στέγασης, τότε θὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν διαφέρουν ἀπ' ὀποιοδήποτε ἄλλο ἄνθρωπο.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Μπακούνιν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ Συνέδριο τῆς Βασιλείας ἐνδέχεται νὰ ἦταν λαθεμένη ἀπὸ ἀποψη τακτικῆς καὶ νὰ τοῦ ἀπέφερε ἐλάχιστα πρακτικὰ ὄφελῃ. Ἀνέλυσε ὁμως διεξοδικὰ καὶ μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἀπόψή του, καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καταψηφίστηκε ἀπὸ τὸ Μπακούνιν καὶ τοὺς Ἐλβετοὺς, Γάλλους καὶ Βέλγους φίλους του. Ὄταν ἔγινε γνωστὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὁ Ἑκάρριους, ὁ Γερμανὸς ράφτης ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ ἦταν ἀντιπρόσωπος τοῦ Μάρξ στὸ συνέδριο, δήλωσε: «Ὁ Μάρξ θὰ δυσσαρεστηθεῖ πάρα πολὺ». (38) Ὁ Μάρξ ἀντέδρασε ἡπια μιὰ καὶ περιμένε πολὺ χειρότερα πράγματα. «Χαίρομαι ποὺ τελείωσε πιὰ

τὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας», ἔγραψε στὴν κόρη του στὶς 25 Σεπτεμβρίου, «καὶ ποῦ τὰ ἀποτελέσματά του ἦταν συγκριτικὰ καλὰ. Αὐτὲς οἱ ἀνοιχτὲς ἐπιδείξεις τοῦ κόμματος καὶ ὄλων τῶν ἀτελειῶν του πάντοτε μὲ ἀνησυχοῦν». (39) Τοὺς ἐπόμενους ἕξι μῆνες, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔγκελς, παρακινημένοι ἀπὸ ὀρισμένους προσωπικοὺς ἐχθροὺς τοῦ Μπακούιν μεταξὺ τῶν προσφύγων στὴ Γενεύη, ἐξαπέλυσαν τόσο προσωπικὴ ὅσο καὶ πολιτικὴ ἐπίθεση ἐναντίᾱ του. Ἐνῶ τὰ τμήματα τῆς Διεθνούς στὴν Ἑλβετία ἔπαρναν μέρος σὲ ὁλοένα καὶ σκληρότερες ἀντιμαχίες ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Μάρξ καὶ στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούιν, ἀναζωογονήθηκαν ὄλες οἱ προσωπικὲς συκοφαντίες καὶ διαμαρτυρίες ἐναντία στὴν συμπεριφορὰ τοῦ Μπακούιν. Οἱ φήμες ὅτι ἦταν Ρῶσος πράκτορας —κατηγορία ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἐπίσημα στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας— ἐπαναλήφθηκαν· ὁ Μάρξ θυμήθηκε πῶς ὁ Μπακούιν εἶχε παραλείψει νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ γιὰ τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ποῦ τοῦ εἶχε δωρήσει· ἐκφράστηκαν ὑπαινιγμοὶ ὅτι ὁ Μπακούιν, ποῦ εἶχε ἀναλάβει νὰ μεταφράσῃ στὰ Ρωσικὰ τὸ βιβλίον, εἶχε εἰσπράξει τὴν προκαταβολὴ χωρὶς νὰ ἐτοιμάσῃ τὴν μετάφραση — μολονότι ὁ Φράντς Μέρινγκ, ὁ Γερμανὸς σοσιαλιστὴς ἱστορικὸς τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, παρατηρεῖ μὲ κατανόηση: «Πόσοι καὶ πόσοι ἄλλοι, ἀκόμα καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους, δὲν βρέθηκαν κάποια ἐποχὴ στὴ θέση νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματα τῆς προκαταβολῆς καὶ νὰ μὴν μπορέσουν μετὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ ἔργο ποῦ εἶχαν ἀναλάβει!» (40)

Στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων δύο χρόνων, μὲ φόντο δραματικὸ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμον καὶ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ, συνεχίστηκε ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη καὶ κατέληξε σ' ἕναν πόλεμον γραμμάτων, ἐγκυκλίων καὶ φυλλαδίων ποῦ ἐπαναλάμβαναν τὶς ἴδιες κατηγορίες καὶ διαψεύσεις. Ὁ Μάρξ κατέληξε νὰ πιστεῦει τόσο βαθιὰ ὅσο καὶ ὄλες οἱ ἀστυνομίαι τῆς Εὐρώπης, ὅτι ὁ Μπακούιν προετοίμαζε κάποια τεράστια μυστικὴ συνωμοσία. Ὁ Μπακούιν καὶ οἱ φίλοι του πείθονταν ὁλοένα καὶ περισσότερο πῶς οἱ προσπάθειαι τοῦ Μάρξ νὰ ὀργανώσῃ τὸ ἐργατικὸν κίνημα μὲ βάση τὸ συγκεντρωτισμὸν θὰ πρόδιδαν τοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους ποῦ προσπαθοῦσε νὰ πραγματοποιῶσιν τὸ κίνημα. Ὅπως τὸ ἔβλεπαν οἱ ἄ-

ναρχικοί του Ζυρά στην «Εγκύκλιο του Σονδωλλιέ», τὸ Νοέμβριο τοῦ 1871, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξαπόλυση τῆς ἐπίθεσης τοῦ Μάρξ: «Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλπίζει κανεὶς ὅτι ἀπὸ μιὰ ἐξουσιαστικὴ δργάνωση θὰ προέλθει μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία, μιὰ κοινωνία θασιαμένη στὴν ἰσότητα; Εἶναι ἀδύνατο. Ἡ Διεθνὴς, τὸ ἔμβρυο τῆς μελλοντικῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πρέπει ἀπὸ τούτῃ τῇ στιγμή νὰ εἶναι ἡ πιστὴ εἰκόνα τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοσποδίας, καὶ νὰ ἀπορίψει ὅπο:αδήποτε ἀρχὴ πού μᾶς ὠθεῖ στὴν ἐπιβολὴ ἐξουσίας καὶ δικτατορίας». (41)

Ὁ Μπακούνιν ἄργησε νὰ ἀντεπιτεθεῖ ὁ ἴδιος στὶς προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς συκοφαντίες τοῦ Μάρξ, καὶ ἀφησε τοὺς Ἑλβετοὺς φίλους του νὰ ἐκπροσωπήσουν τίς ἀπόψεις του, ἐν μέρει ἀπὸ γνήσιο σεβασμὸ γιὰ τὸν Μάρξ, ἐν μέρει λόγω ἐπιφυλάξεων ἀπὸ ἀποψη τακτικῆς καὶ ἐν μέρει λόγω ἄλλων ἀπασχολήσεών του — οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Νετσάγιεφ καὶ οἱ προσωπικὲς οικονομικὲς δυσκολίες του, καθὼς καὶ τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία καὶ τὸ σὸκ πού προκάλεσε ὁ πόλεμος τοῦ 1870. Ἐπιπλέον εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρήξη μὲ τὸν Μάρξ, ὅταν θὰ ξέσπαγε πραγματικὰ θὰ κατέληγε ὅπωςδὴποτε σὲ θέματα ἀρχῶν. «Ἴσως δημιουργηθεῖ ἡ κατάσταση», ἔγραφε στὸν Χέρτσεν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1869, «καὶ μάλιστα πολὺ γρήγορα, ὅπου θὰ ἐμπλακῶ σ' ἓναν ἀγῶνα ἐναντιὰ του, ὄχι λόγω προσωπικῶν προσβολῶν πρὸς τὸ ἄτομό μου, ἀλλὰ λόγω διαφορῶν σὲ θέματα ἀρχῆς, στὸ θέμα τοῦ Κρατικοῦ Κομμουνισμοῦ, θεωρία πού ὑποστηρίζουν δλόθερμα τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ τὰ ἀγγλικὰ καὶ γερμανικὰ κόμματα πού ἐλέγχει. Ἐπομένως θὰ εἶναι ἀγῶνας μέχρι θανάτου. Ἰπάρχει χρόνος ὅμως γιὰ ὄλα, καὶ δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ τοῦτο τὸν ἀγῶνα». (42)

Ὁ Μάρξ ἦταν ἐκεῖνος πού ἀποφάσισε ποιά ἦταν ἡ κατάλληλη στιγμή. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1871 συγκάλεσε μιὰ ἰδιωτικὴ συνδιάσκεψη τῆς Διεθνoῦς στὸ Λονδίνο. Πρόκειται τόσο γιὰ προσπάθεια τοῦ Μάρξ νὰ ἐκμεταλλεῦτε τὴν κατάσταση τῆς Διεθνoῦς μετὰ τὴν συντριβὴ καὶ τὴν καταστολὴ τῆς Κομμουνίας τοῦ Παρισιοῦ, ὅσο καὶ γιὰ μέσο, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐλπίδα τοῦ Μάρξ, γιὰ τὴν τελειωτικὴ καταράκωση τῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπακούνιν. Κανένας ἀπὸ τοὺς

στενούς συνεργάτες του Μπακούνιν δεν πήρε μέρος στη συνδιάσκεψη, μολονότι κάποιες από τις απόψεις του υποστηρίχθηκαν από ορισμένους αντιπροσώπους που δεν ήταν παρά μειοψηφία. Στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου ο Μάρξ υποστήριξε άνοιχτά το σχηματισμό ενός πολιτικού κόμματος της εργατικής τάξης που θα ήταν το όργανο χειραφέτησης του προλεταριάτου: «Έναντια στην εξουσία των ιδιοκτητριών τάξεων, το προλεταριάτο μπορεί να δράσει σαν τάξη μόνο αν μετατραπεί σε πολιτικό κόμμα». (43) Η φράση αυτή βέβαια άπευθυνόταν ιδιαίτερα στον Μπακούνιν και στην πλήρη απόρριψη από μέρους του της πολιτικής δράσης και μια άλλη απόφαση δήλωνε ότι «το περιστατικό της Σοσιαλδημοκρατικής Συμμαχίας» θεωρείται λήξαν. Ο Μάρξ θα απογοητευόταν τελικά με τα αποτελέσματα της συνδιάσκεψης του Λονδίνου. Εκτός από τη Γερμανία, το προλεταριάτο δεν φάνηκε πρόθυμο να προχωρήσει στη δημιουργία κάποιου πολιτικού κόμματος κάτω από τη διεύθυνση του Μάρξ και της Διεθνούς, ενώ η έπιτροπή του Μπακούνιν παρέμεινε σημαντικότερη παρά ποτέ στην Ισπανία, την Ιταλία και την Ελλάδα, καθώς και σε αναρίθμητους υποστηρικτές της Διεθνούς στη Γαλλία και το Βέλγιο.

Το 1872 ο Μάρξ είχε πιά συνειδητοποιήσει ότι η Διεθνής είχε δπωσδήποτε ολοκληρώσει την αποστολή της και ότι η καταπίεση που ακολούθησε παντού μετά την Κομμούνα του Παρισιού έκανε ιδιαίτερα δύσκολη την ανάπτυξη της δραστηριότητάς της. Ο Μάρξ και ο Έγκελς άρχισαν να κυκλοφορούν μίαν αποκαλούμενη 'Ιδιωτική Έγκύκλιο του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς — ΟΙ Υπότιθέμενες Διασπάσεις στη Διεθνή, όπου έπαναλαμβάνονταν οι παλιές προσωπικές και πολιτικές κατηγορίες έναντια στον Μπακούνιν' ή έγκύκλιος αυτή κατέληγε με μια σαφέστατη έκφραση των διαφορών ανάμεσα στους μαρξιστές και τους αναρχικούς: «Ο αναρχισμός, αυτή είναι η πολεμική μηχανή του αφέντη τους Μπακούνιν, που δεν έχει πάρει από τα σοσιαλιστικά συστήματα παρά μόνον τις έτικέτες. Όλοι οι σοσιαλιστές αντιλαμβάνονται σαν αναρχισμό τα ακόλουθα: από τη στιγμή που θα πραγματοποιηθεί ο στόχος του προλεταριακού κινήματος, ή κατάργηση των τάξεων, ή εξουσία του κράτους, που βοηθάει να διατηρηθεί ή μεγάλη παραγωγική πλειονότητα κάτω

ἀπὸ τὸ ζυγὸ μιᾶς μικρῆς μειονότητας ἐκμεταλλευτῶν, ἐξαφανίζεται, καὶ οἱ κυβερνητικὲς λειτουργίες μετατρέπονται σὲ ἀπλὲς διαχειριστικὲς λειτουργίες. Ἡ Συμμαχία ἀντιλαμβάνεται τὴν κατὰσταση ἐντελῶς διαφορετικὰ. Διακηρύττουν τὴν ἀναρχία στοὺς κύκλους τοῦ προλεταριάτου σὰν τὸ πιὸ σίγουρο μέσο γιὰ τὴν καταστροφή τῆς ἰσχυρῆς συγκέντρωσης πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων στὰ χέρια τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Μ' αὐτὴ τὴν πρόφαση ἀπαιτοῦν ἀπὸ τῆ Διεθνῆ, σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ ὁ παλιὸς κόσμος προσπαθεῖ νὰ τὴ διαλύσει, νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ὀργάνωσή της μὲ τὴν ἀναρχία...»⁽⁴⁴⁾

Αὐτὴ ἡ τελικὴ θίαιη ἐπίθεση δὲν ἦταν ἀπρόσμενη ἀπὸ τὸν Μπακούνιν: «Ἡ Δαμόκλεια σπάθα μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἀπειλοῦσαν τόσον καιρὸ ἔπεσε τελικὰ πάνω στὰ κεφάλια μας. Δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ σπάθα, ἀλλὰ γιὰ τὸ συνηθισμένο ὄπλο τοῦ κυρίου Μάρξ, σωρὸς ἀπὸ βρωμιές». ⁽⁴⁵⁾ Ὑστερα ἀπὸ λίγο ὁ Μάρξ συγκάλωσε ἕνα συνέδριο τῆς Διεθνούς στὴ Χάγη, ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλβετία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ εἶναι δύσκολο καὶ δαπανηρὸ γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν νὰ τὸ παρακολουθήσουν. Ὁ Μπακούνιν δὲν πῆγε· ὁ Ἑλβετὸς Τζέημς Γκυγιὼμ ἐκπροσώπησε τὶς ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Μάρξ βρισκόταν ἐκεῖ αὐτοπροσώπως. Ἡ διαδικασία ἦταν μικρόπρεπη καὶ ἀνέντιμη. Ἐπαναλήφθηκαν οἱ συνηθισμένες κατηγορίες ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀκόμα καὶ οἱ οικονομικὲς ἀτασθαλίες του ὅσον ἀφορᾷ τὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου». Ὑστερα ἀπὸ πικρόχολες καὶ ὀργισμένες συζητήσεις ὁ Γκυγιὼμ καὶ οἱ φίλοι του διαγράφηκαν· ἀποφασίστηκε νὰ μετατεθεῖ ἡ ἔδρα τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στὴς ΗΠΑ. Ὁ Μάρξ εἶχε πετύχει μιὰ νίκη ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀλλὰ στὴν οὐσία εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς Διεθνούς.

Οἱ ἀμεσες αἰτίες τῆς διάσπασης τοῦ διεθνούς ἐργατικοῦ κινήματος ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντες· μιὰ παρεξήγηση γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Διεθνῆ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία καὶ στὴ Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργατῶν, ἡ ἐπιχειρηματολογία γύρω ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, οἱ τοπικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐργατῶν τῆς περιοχῆς τῆς Γενεύης καὶ οἱ κατηγορίες ἐνάντια στὴν προσωπικὴ ἀκεραιότητα τοῦ Μπακούνιν. Ἀναπόφευκτα ὁμοίως, μιὰ καὶ οἱ δύο πλευρὲς χρειάζονταν κάποιο σημαν-

τικότερο θέμα ἀρχῆς γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ θέση τους, οἱ διαφορῆς δσον ἀφορᾶ τὴν τακτικὴ καὶ τὴ θεωρία τυποποιήθηκαν καὶ μεγεθύνθηκαν. Ὁ κρατικὸς κομμουνισμὸς μὲ βάση ἕνα συγκεντρωτικὸ πειθαρχικὸ κόμμα ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, δέχτηκε τὴν ἐπίθεση τῶν ἀναρχικῶν, ποὺ ἀντίθετα πρόσφεραν ἕνα δράμα ἐλεύθερης δημοσπονδίας αὐτόνομων κοινοτήτων ὅπου «τὸ κεφάλαιο, τὰ ἐργοστάσια, τὰ ἐργαλεῖα, οἱ πρῶτες ὕλες ἀνῆκουν στίς ἐνώσεις, καὶ ἡ γῆ σ' αὐτοὺς ποὺ τὴν καλλιεργοῦν». Ὁ Μπακούνιν, ὅμως, ἐνδιαφερόταν πάντοτε μᾶλλον γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐλευθερίας παρὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. «Ἀπεχθάνομαι τὸν κομμουνισμό», εἶχε δηλώσει ὁ Μπακούνιν στὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνην καὶ τὴν Ἐλευθερίαν τὸ 1868, «γιατὶ εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας καὶ γιατί δὲν μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ τίποτε τὸ ἀνθρώπινο χωρὶς ἐλευθερία. Δὲν εἶμαι κομμουνιστής, γιατί ὁ κομμουνισμὸς συγκεντρώνει καὶ ἀποροφᾶ ὅλες τίς δυνάμεις τῆς κοινωνίας μέσα στὸ κράτος· γιατί καταλήγει ἀπαραίτητα στὴ συγκέντρωση τῆς ἰδιοκτησίας στὰ χέρια τοῦ κράτους, ἐνῶ ἐγὼ θέλω τὴν κατάργηση τοῦ κράτους — τὴ ριζικὴ ἐξάλειψη τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κηδεμονίας τοῦ κράτους, ποῦ, μὲ τὴν πρόφαση ὅτι κάνει τοὺς ἀνθρώπους ἡθικούς καὶ πολιτισμένους, τοὺς ἔχει μέχρι σήμερα ὑποδουλῶσει, καταπιέσει, ἐκμεταλλεῖται καὶ ἐξαθλιώσει». (46) Καὶ πάλι, μολογόντι ἤξερε πῶς ὁ Προυντὸν ὕστεροῦσε σὲ σχέση μὲ τὸν Μάρξ δσον ἀφορᾶ τὴν πνευματικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν συστηματικὴ φιλοσοφικὴ ἐπεξεργασία, ἐνίσχυσε νὰ δρῖσκειται πιὸ κοντὰ στὸν Προυντὸν ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἔνστικτο: «Ὁ Προυντὸν καταλάβαινε καὶ ἐνωθε τὴν ἐλευθερίαν πολὺ καλῶτερα ἀπὸ τὸν Μάρξ· ὁ Προυντὸν, ὅταν δὲν καταπιανόταν μὲ τὴν θεωρίαν καὶ τὴ μεταφυσικὴ, εἶχε τὸ ἀληθινὸ ἔνστικτο τοῦ ἐπαναστάτη — λάτρευε τὸ Σατανᾶ καὶ διακήρυττε τὴν ἀναρχίαν. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Μάρξ εἶναι σὲ θέση νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικᾶ ἕνα ἀκόμα πιὸ ὀρθολογικὸ σύστημα ἐλευθερίας ἀπ' ὅτι ὁ Προυντὸν— ἀλλὰ δὲν ἔχει τὰ ἔνστικτα τοῦ Προυντὸν. Σὰ Γερμανὸς καὶ Ἑβραῖος εἶναι ἐξουσιαστής ἀπὸ τὴν κορφὴν μέχρι τὰ νύχια. Ἐπομένως ἰδοὺ τὰ δύο συστήματα: τὸ ἀναρχικὸ σύστημα τοῦ Προυντὸν, διευρυμένον καὶ ἀναπτυγμένον ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπαλλαγμένον ἀπ' ὅλα τὰ μεταφυσι-

κά, ιδεαλιστικά και δογματικά φτιασίδια του, αποδεχόμενο την ύλική και κοινωνική οικονομία σαν τη βάση κάθε ανάπτυξης στην επιστήμη και την ιστορία. Και το σύστημα του Μάρξ, του άρχηγού της γερμανικής σχολής των έξουσιαστών κομμουνιστών». (47)

Η ιδιουσυγκρασιακή διαφορά ανάμεσα στον Μάρξ και τον Μπακούνιν κατέληξε επίσης σε μία θεμελιακή διαφορά στον άφορο τις μεθόδους με τις οποίες πίστευαν ότι θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η επανάσταση. Για τον Μάρξ η επανάσταση θα ήταν αποτέλεσμα των αναπόδραστην διαδικασιών της ιστορίας και της βαθμιαίας συνειδητοποίησης από μέρος του προλεταριάτου της θέσης του στην αναπόφευκτη πάλη των τάξεων. Για τον Μπακούνιν, όμως, η επανάσταση θα ξέσπαγε με τη βοήθεια μιας χούφτας άφοσιωμένων και φανατικών επαναστατών που θα έκμεταλλεύονταν τις δυνατότητες για επανάσταση που ήδη υπήρχαν. «Τρεις άνθρωποι μόνο αν σταθούν ενωμένοι αποτελούν ήδη σημαντικό ξεκίνημα», έγραψε στους Ίταλους υποστηρικτές του. «Τι θα συμβεί λοιπόν όταν οργανώσετε τη χώρα σας σε επίπεδο ορισμένων εκατοντάδων... Λίγες εκατοντάδες νεαρών καλοπροαίρετων ανθρώπων δεν είναι σίγουρα αρκετοί για να δημιουργήσουν μια επαναστατική δύναμη χωρίς το λαό... αλλά θα είναι αρκετοί για να αναδιοργανώσουν την επαναστατική δύναμη του λαού». (48) «Θέλετε μια λαϊκή επανάσταση», έλεγε σ' έναν Ίταλο σύντροφο σε μια άλλη περίπτωση, «κατά συνέπεια δεν υπάρχει ανάγκη να δημιουργήσετε στρατό, μια και στρατός σας είναι ο λαός. Έκείνο που πρέπει να δημιουργήσετε είναι γενικά επιτελεία, ένα δίκτυο καλά οργανωμένο και εμπνευσμένο από τους ηγέτες του λαϊκού κινήματος. Γι' αυτό το σκοπό δεν χρειάζεστε στην ουσία να έχετε στη διάθεσή σας μεγάλο αριθμό ανθρώπων που να συμμετέχουν στη μυστική οργάνωση». (49)

Αυτή η προτίμηση για χαλαρά οργανωμένες μυστικές εταιρείες πέρα από τα μαζικά πολιτικά κόμματα που οργάνωναν οι οπαδοί του Μάρξ, ιδιαίτερα στη Γερμανία, κατέληξε σε ριζική διαφορά στον άφορο την τακτική και την οργάνωση της επανάστασης. Όπως έγραψε ο Μπακούνιν: «Ο σκοπός τους είναι ίδιος: και οι δυο πλευρές θέλουν εξίσου να δημιουργήσουν μια καινούργια κοινωνική τάξη πραγμάτων, θεμελιωμένη στην οργάνωση της συλ-

λογικής εργασίας... Μόνο που οι κομμουνιστές φαντάζονται πως μπορούν να κατορθώσουν κάτι τέτοιο με την ανάπτυξη και την πολιτική δύναμη της εργατικής τάξης και κυρίως του προλεταριάτου των πόλεων που θα βοηθηθεί από τον αστικό ριζοσπαστισμό, ενώ οι κοινωνικοί επαναστάτες... πιστεύουν, αντίθετα, πως μπορούν να το κατορθώσουν μόνο με την οργάνωση της αντιπολιτικής δύναμης —δύναμης που είναι κοινωνική και κατά συνέπεια αντιπολιτική— των εργατικών μαζών στις πόλεις και στα χωριά... "Αρα υπάρχουν δύο διαφορετικές μέθοδοι. Οι κομμουνιστές πιστεύουν ότι πρέπει να οργανώσουν τις εργατικές δυνάμεις για να καταλάβουν την πολιτική εξουσία του κράτους. Οι επαναστάτες σοσιαλιστές οργανώνονται για να καταστρέψουν, ή, αν θέλετε μιὰ ευγενικότερη λέξη, για να διαλύσουν το κράτος...» (50) Ένω παραδέχτηκε ο Μπακούνιν πως ή πειθαρχία θα είναι απαραίτητη σὲ μιὰ επανάσταση (μολονότι δὲν ἦταν ιδιότητα, για τὴν ὁποία διατηρούσε κάποιο φυσικό σεβασμό), ἡ πειθαρχία τοῦ επαναστατικού κινήματος δὲν θὰ εἶναι ἡ δικτατορική, δογματική πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν, ἀλλὰ ὁ «ἐθελοντικός και ὄριμος συντονισμός τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀτόμων πρὸς ἓνα κοινὸ στόχο. Τὴ στιγμή τῆς δράσης, στή μέση τοῦ ἀγῶνα, ὑπάρχει ἓνας φυσικός καταμερισμός τῶν ρόλων ἀνάλογα με τὴν ἰκανότητα τοῦ καθενός, ἐκτιμημένη και ἐξετασμένη ἀπὸ τὸ συλλογικὸ σύνολο: ὀρισμένοι διευθύνουν και δίνουν ἐντολές, ἄλλοι ἐκτελοῦν τὶς ἀποφάσεις. Καμιὰ λειτουργία ὅμως δὲν πρέπει νὰ παγιώνεται, και δὲν θὰ παραμένει ἀμετάκλητα συνδεδεμένη με ὁποιοδήποτε ἄτομο. Ἡ ἱεραρχικὴ τάξη και ἡ προαγωγή δὲν ὑφίστανται, ἔτσι που ὁ ἐντολέας τοῦ χθὲς θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκτελεστὴς ἀποφάσεων αὔριο. Κανένας δὲν ἀνέρχεται πάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἢ ἂν ἀνέρχεται, αὐτὸ γίνεται ἀπλῶς για νὰ ξαναπέσει ὕστερα ἀπὸ μιὰ στιγμή, σὰν τὰ κύματα τῆς θάλασσας που ἐπιστρέφουν πάντοτε στὸ εὐεργετικὸ ἐπίπεδο τῆς ἰσότητος». (51)

Ὁ Μπακούνιν εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι οἱ μέθοδοι που θὰ χρησιμοποιηθοῦν για τὴν πραγματοποίηση τῆς επανάστασης θὰ ἐπηρεάσουν ὁπωσδήποτε τὴ φύση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν επανάσταση, και ἐπέμενε, ἐπομένως, ὅτι ἡ οργάνωση τοῦ επαναστατικού κινήματος θὰ πρέπει νὰ ἀντανάκῃ τὸν τύπο τῆς κοινωνικῆς ὀρ-

γάνωσης πού σκοπεύει νά θεμελιώσῃ ἡ ἐπανάσταση. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὴν πιδ θεμελιακὴ διαφορά ἀνάμεσα στὸν Μπακούνιν καὶ τὸν Μάρξ. Μολονότι ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔγκελς πίστευαν ὅτι τελικὰ τὸ κράτος θὰ μαραθεῖ, ἐνδιαφέρθηκαν λιγότερο γιὰ τοῦτο τὸ θέμα καὶ περισσότερο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ γιὰ τὶς μεθόδους μεταμόρφωσής της. Ὁ Ἔγκελς διατύπωσε τὴ διαφορά μεταξὺ τῶν δύο ἀπόψεων ὡς ἑξῆς: «Ὅλοι οἱ σοσιαλιστὲς συμφωνοῦν πῶς τὸ πολιτικὸ κράτος καὶ μαζί του ἡ πολιτικὴ ἐξουσία θὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ τὴν ἔλευση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, δηλαδὴ πῶς οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες θὰ χάσουν τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα τους καὶ θὰ μεταμορφωθοῦν σὲ ἀπλὲς διαχειριστικὲς λειτουργίες μὲ στόχο τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν πραγματικῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας. Οἱ ἀντιεξουσιαστὲς ὁμῶς ἀπαιτοῦν τὴν ἄμεση κατάργηση τοῦ ἐξουσιαστικοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἀκόμα κι ἂν δὲν ἔχουν καταστραφεῖ οἱ κοινωνικὲς συνθήκες πού εὐνόησαν τὴν ἐμφάνισή του. Ἀπαιτοῦν σὰν πρώτη πράξη τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης τὴν κατάργηση τῆς ἐξουσίας. Εἶδανε ποτὲ μιὰ ἐπανάσταση οἱ κύριοι αὐτοί; Ἡ ἐπανάσταση εἶναι σίγουρα τὸ πιδ ἐξουσιαστικὸ πρᾶγμα πού ὑπῆρξε ποτέ· εἶναι ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ἓνα μέρος τοῦ πληθουςμοῦ ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του σ' ἓνα ἄλλο μὲ τὰ ντουφέκια, τὶς ξιφολόγχες καὶ τὰ κανόνια — καθαρὰ ἐξουσιαστικὰ μέσα, σίγουρα· καὶ στὴν περίπτωση πού τὸ νικηφόρο κόμμα δὲν ἔχει διάθεση νὰ χαραμίσει τοὺς ἀγῶνες του, πρέπει νὰ διατηρήσει τὴ δύναμή του μὲ τὴν ἐπιβολὴ τρομοκρατίας, πού μόνο μὲ αὐτὴ συνετίζονται οἱ ἀντιδραστικοί». (52)

Ἡ τραγωδία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος εἶναι ὅτι ὁ Ἔγκελς εἶχε δίκιο. Ἐνῶ οἱ κομμουνιστὲς ἐξακολουθοῦν νὰ διακηρύττουν — ὅπως ὑπαινίχθηκε ὁ Χρουτσώφ στὸ 22ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ — πῶς ἡ ἐξάλειψη τοῦ κράτους εἶναι ὁ τελικὸς στόχος, ὀφείλουν μεγάλο μέρος τῆς ἀποτελεσματικότητάς τους στὴν ἀνελέγητη καὶ αἰματηρὴ πειθαρχία τῆς ὀργάνωσής τους· ἐνῶ ἐκεῖνοι οἱ ἐπαναστάτες, ὅπως οἱ ἀναρχικοὶ στὸν ἰσπανικὸ ἐμφύλιον πόλεμον, πού ἐφάρμοσαν στὴν πράξη τὶς ὀργανωτικὲς θεωρίες τοῦ Μπακούνιν, δὲν κατάφεραν νὰ ἐπιδιώσουν.

Ἡ διαμάχη τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Μάρξ τὸν ὠθησε νὰ διατυπώσῃ: πολλὰς ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις του γιὰ τὴν ἐλευθεριακὴ κοι-

ωνία και για τή φύση τής επανάστασης σαφέστερα απ' ό,τι είχε κάνει προηγουμένως. Στά χρόνια τών σχέσεών του με τή Διεθνή κατάφερε επίσης νά πλησιάσει περισσότερο από άλλοτε στην πραγμάτωση του ονείρου του για ένα διεθνές επαναστατικό κίνημα με τόν έαυτό του στό επίκεντρο. Δημιουργούσε νέες επαφές στην Ίταλία, και σέ πάρα πολλά μέρη εμφανίζονταν διάφορες αναρχικές ομάδες και περιοδικά, οργανωμένες από νεαρούς διανοούμενους και σπουδαστές, όπως ο φοιτητής τής Ίατρικής Έρρίκο Μαλατέστα, πού πρωτογνώρισε τούς αναρχικούς στή Νάπολη τò 1871 και πού έμελλε νά συνεχίσει με ιδιαίτερη δραστηριότητα τήν προπαγάνδη τών αναρχικών ιδεών του ακόμα και τήν εποχή τών φασιστικών καθεστώτων. Οί περισσότερες απ' αυτές τις ομάδες δέν κράτησαν πολύ, αλλά πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν καινούργιες. Η ιδέα του αναρχισμού σαν θεωρία ταίριαζε εκπληκτικά με τις κοινωνικές συνθήκες στην Ίταλία και δέν εξαφανίστηκε ποτέ και μολονότι τò κίνημα δέν απέκτησε ποτέ τή δύναμη πού είχε στην Ίσπανία, ο αναρχισμός παρέμεινε πάντοτε ζωντανή θεωρία στην Ίταλία και επρόκειτο νά επηρεάσει μεγάλο μέρος τής Ιταλικής πολιτικής πρακτικής και νά προκαλέσει συνεχείς αναταραχές, ένω οί Ίταλοί μετανάστες στις ΗΠΑ έφεραν μαζί τους τις ιδέες τους και ανακάλυψαν πώς ήταν κατάλληλες για τήν άξεστη, βίαιη ταξική πάλη πού ήταν χαρακτηριστική τής βιομηχανικής ζωής σέ πολλά μέρη τής Αμερικνής στό τέλος του 19ου αιώνα. Στή δεκαετία του 1920, ή περίπτωση δύο Ίταλών αναρχικών, του Σάκκο και του Βαντζέτι, επισφράγισε τήν εποχή κατά τήν όποια ένηλικιώθηκε δλόκληρη γενιά Αμερικανών φιλελεύθερων.

Οί σημαντικότερες επιτυχίες του Μπακούιν σημειώθηκαν στην Ίσπανία. Τò 1868, ο Έλι Ρεκλύ, ένα από τά δύο άδελφια πού έμελλαν νά γίνουν πνευματικοί ηγέτες του αναρχικού κινήματος, πήγε στην Ίσπανία τήν εποχή τής ανακήρυξης τής Πρώτης Δημοκρατίας. Τόν Οκτώβριο, τò τμήμα Γενεύης τής Διεθνούς κυκλοφόρησε μιá διακήρυξη πρòς τούς Ίσπανούς εργάτες, όπου άποσαφήνιζε ότι τò αίτημα για άυτονομία τών επαρχιών, πού υποστήριζε συνέχεια ο φιλελεύθερος ηγέτης Πι ο Μαργκάλ, θά προετοίμαζε τò έδαφος για τόν αναρχισμό: «Ο λαός τής Ίσπανίας θά

ανακηρύξει τή δημοκρατία με θάση τήν δημοσπονδία τῶν αὐτόνομων ἐπαρχιῶν, τή μοναδική μορφή διακυβέρνησης πού προσωρινά και σάν μέσο ἐπίτευξης μιᾶς δίκαιης κοινωνικῆς ὀργάνωσης προσφέρει πραγματικές ἐγγυήσεις γιά τή λαϊκή ἐλευθερία». (53) Στά μέσα τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1868 στάλθηκε στήν Ἰσπανία ἕνας ἄλλος συνεργάτης τοῦ Μπακούνιν και βοήθησε στή δημιουργία τοῦ ὀργανωμένου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πρόκειται γιά τόν Γκιουζέπε Φανέλλι. Ὁ Φανέλλι ἦταν ἕνας νεαρός ἀρχιτέκτονας και μηχανικός πού εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ ἐπάγγελμά του γιά νά ἀφοσιωθεῖ στήν πολιτική. Στήν ἀρχή ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Ματσίνι και εἶχε ἐκλεγεί βουλευτής (και ἐκμεταλλεύτηκε φοβερὰ τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθέρως κυκλοφορίας με τὰ τραῖνα πού εἶχαν οἱ βουλευτές, λέγε μάλιστα πὼς περνοῦσε κάθε νύχτα του στά τραῖνα γιά νά ἐξοικονομήσει τὰ ἐξοδα στέγης). Τὸ 1865 συνάντησε τὸν Μπακούνιν, και σάν τὸς αὐτοῦ ἄλλους νεαροὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ματσίνι, τοῦ πρόσφερε ἀμέσως τήν ὑποστήριξή του θεωρώντας τον ἀντιπρόσωπο τῆς ἀληθινῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἀποστολή τοῦ Φανέλλι στήν Ἰσπανία εἶχε ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία. Δὲν ἤξερε Ἰσπανικά δὲν κατάφερε νά βρεῖ τὸν σύντροφο πού εἶχε κανονιστεῖ νά ταξιδέψει μαζί του· τοῦ εἶχαν δώσει λάθος διεύθυνση στή Μαδρίτη· δὲν διέθετε πολλὰ χρήματα. Παρόλα αὐτὰ κατάφερε νά δημιουργήσει ἐπαφές με μιὰ ομάδα νεαρῶν διανοοῦμενων πού εἶχαν ἤδη γνωρίσει τίς θεωρίες τοῦ Φουριέ και τοῦ Προυντόν και πού προσπαθοῦσαν νά χρησιμοποιήσουν τήν ἀνατροπὴ τῆς μοναρχίας και τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας σάν εὐκαιρία γιά τήν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ἐνθουσιάστηκαν ἀκούγοντας γιά τήν ὑπαρξή τῆς Διεθνούς και ὁ Φανέλλι τοὺς ἐντυπωσίασε ἄμεσα. «Ἦταν ἕνας ἄντρας γύρω στὰ σαράντα», ἔγραφε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ἕνας ἀπὸ τὴν ομάδα, «ψηλὸς με σοβαρὸ και εὐχάριστο πρόσωπο, μεγάλη μαύρη γενειάδα, ἐκφραστικά μαῦρα μάτια πού ἔλαμπαν σάν πυρσοὶ ἢ ἔδειχναν στοργικὴ συμπόνια ἀνάλογα με τὰ συναισθήματά του. Ἡ φωνή του ἀκουγόταν μεταλλικὴ και μποροῦσε νά πάρει ὅλες τίς ἀποχρώσεις ἀνάλογα μ' αὐτὰ πού ἔλεγε, περνώντας γρήγορα ἀπὸ τὸν ὀργισμένο και ἀπειλητικὸ τόνο ἐναντία στοὺς τυράννους και τοὺς ἐκμεταλλευτές, στὸν πόνο, τὸ ἔλεος και τήν παρηγοριά...» (54) Μιλώντας Γαλλικά,

πού μόλις τὰ καταλάβαιναν οἱ ἀκροατές του, ὁ Φανέλλι κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἓνα τμήμα τῆς Διεθνούς πού ἀποδέχτηκε τὸ πρόγραμμα τῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούιν, χωρὶς νὰ συνειδητοποιήσει πὼς ὑπῆρχε αὐξανόμενη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Μπακούιν καὶ τὸν Μάρξ· πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ στὴν Ἰσπανία, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, συχνὰ ἤξεραν πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὶς διασπάσεις, τὰ σχίσματα καὶ τὶς διαφωνίες τοῦ Λονδίνου ἢ τῆς Γενεύης. Τὸ κίνημα δημιουργήθηκε καὶ πολὺ γρήγορα ἀπέκτησε ρίζες· καὶ τὸ αἴτημα τῶν πρώτων ὁπαδῶν τοῦ Μπακούιν στὴ Βαρκελώνη: «Θέλουμε τὴν καταστροφή τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὰ ἐρείπιά τους θέλουμε νὰ οἰκοδομήσουμε τὴν ἀναρχία, τὴν ἐλεύθερη ἄμοσπονδία τῶν ἐλεύθερων ἐνώσεων τῶν ἐργατῶν»⁽⁵⁵⁾ — αὐτὸ τὸ αἴτημα ἔγινε τὰ ἐπόμενα ἐξήντα χρόνια ἡ πίστη ἑκατομμυρίων Ἰσπανῶν.

Ὁ Μπακούιν διαψεύστηκε τὸ 1871 ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐλπίδες του νὰ γίνει τὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ κινήματος γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ἐίχε ἐνθουσιαστῆ πάρα πολὺ μὲ τὸν γαλλο-πρωσικὸ πόλεμο, καὶ τὰ ἀντιγερμανικὰ του αἰσθήματα, φλογωμένα ἀπὸ τὶς διαφορὲς του μὲ τὸν Μάρξ, τὸν ἔκαναν τόσο παθιασμένο γαλλόφιλο, πού ἡ ἦττα τῶν Γάλλων τὸν φόβησε πὼς ἡ Γαλλία θὰ γινόταν γερμανικὴ ἐπαρχία καὶ πὼς «ἀντὶ νὰ ἐπικρατήσει ὁ ζωντανὸς σοσιαλισμὸς, θὰ κυριαρχήσει ὁ δογματικὸς σοσιαλισμὸς τῶν Γερμανῶν». ⁽⁵⁶⁾ Ἀρχικὰ ἡ πτώση τοῦ Ναπολέοντα ΙΙΙ ἔδωσε στὸν Μπακούιν τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔπαιρνε μέρος σὲ μιὰ πραγματικὴ ἐπανάσταση, πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1849, ἔτρεξε ἀμέσως στὴ Λυὼν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1870 καὶ ἀνακατεύτηκε στὴ δημοκρατικὴ πολιτικὴ. Παρόλα αὐτὰ οἱ παθιασμένες ἐκκλήσεις του γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση βρῆκαν ἐλάχιστη ἀνταπόκριση, καὶ στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀναγκάστηκε νὰ φύγει· γιὰ τὴ Μασσαλία κι ἀπὸ κεῖ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλβετία σὲ κατάσταση ἀπογοήτευσης καὶ ἀθλιότητος. Ἀκόμα καὶ ἡ Κομμουνὰ τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1871 δὲν κατάφερε νὰ τὸν ἐνθαρρύνει, μολοντί δρισμαῖοι ἀπὸ τοὺς φίλους του, τοὺς συνεργάτες του ἢ τοὺς θαυμαστὲς του —ὁ Βαρλέν, ὁ Μπενουὰ Μαλόν, ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ— εἶχαν συμμετάσχει ἄμεσα. Στὴν οὐσία, μετὰ τὸ 1871 ὁ Μπακούιν, νιῶθοντας γέρος, ἄρρωστος καὶ ἀπογοητευμένος, ἀ-

ποσύρθηκε στην Έλβετία. Άσχολήθηκε με την επέκταση της επιρροής του στην Ίταλία, και από το κτήμα κοντά στα Ιταλικά σύνορα στη λίμνη Ματζιόρε που του είχε προσφέρει ο γεαρός Ίταλός θαυμαστής του Κάρλο Καφιέρο, βρισκόταν σε έπαφή με το Ιταλικό τμήμα της Διεθνούς και άσκουσε έντονη κριτική και πολεμική ενάντια στον Μαρξ, που δεν έπηρέαζε πιά τους νεότερους επαναστάτες βστερα από τις απροκάλυπτες επιθέσεις του ενάντια στην Κομμούνα. Το 1874 ο Μπακούνιν πήγε για λίγο στην Ίταλία με την πρόθεση να πάρει μέρος σε μιιά εξέγερση στη Μπολώνια — οι Ίταλοι άναρχικοί πίστευαν πως αυτό το ξεσήκωμα θά γινόταν μέσα στα πλαίσια μιιάς γενικής αυθόρμητης εξέγερσης σε όλη τή χερσόνησο. Η προσπάθεια αυτή, όπως και τόσα άλλα σχέδια του Μπακούνιν, απέτυχε παταγωδώς: τ'α σχέδια είχαν παραδοθεί στην άστυνομία από χαφιέδες, πολλοί από τούς συνωμότες έχασαν τήν ψυχραιμία τους, και ο Μπακούνιν, αφού σκέφτηκε να αυτοκτονήσει (ή, προσωπική και ή οίκογενική του κατάσταση ήταν χειρότερη παρά ποτέ) δραπέτευσε μεταμφιεσμένος σε παπά και έγκαταστάθηκε γι' άλλη μιιά φορά στην Έλβετία, όπου τελικά αποσύρθηκε από τήν ένεργό επαναστατική δράση και πέθανε τήν 1η Ίουλίου 1876.

Ένα χρόνο πριν πεθάνει έγραψε στον Έλιζέ Ρεκλύ: «Ναί, έχεις δίκιο, ή επανάσταση έχει προς το παρόν ύποχωρήσει, γυρίσαμε πίσω σε μιιά περίοδο εξέλιξης, δηλαδή σε μιιά από αυτές τίς ύπόγειες επαναστάσεις, που είναι άνεπαίσθητες και συχνά δέν τίς αντιλαμβάνεται κανείς». (57)

Η καταστολή τής Κομμούνας του Παρισιού και τ'α μέτρα που πάρθηκαν από πολλές κυβερνήσεις τής Εδρώπης, ενώ κατάφεραν να δώσουν τήν εντύπωση ότι ή Διεθνής ύπηρξε πολύ περισσότερο αποτελεσματική απ' ό,τι ήταν τήν πραγματικότητα, έκαναν άδύνατη σχεδόν όποιαδήποτε επαναστατική δράση. Η Διεθνής δέν είναι σίγουρο αν θά κατάφερε να επιδιώσει ακόμα κι: αν δέν είχε αποφασίσει ο Μάρξ ότι έληξε ή άποστολή της, ακόμα κι αν δέν είχε γίνει ή διάσπαση ανάμεσα στους μαρξιστές και τούς άναρχικούς. Πολύ γρήγορα όμως έγινε θρύλος και χρησίμευσε σαν ιδανικό για τήν εργατική τάξη τής Εδρώπης για περισσότερο από πενήντα χρόνια. Ταυτόχρονα και ή Κομμούνα δημιούργησε

τὸ μῦθο ποῦ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τόσο οἱ μαρξιστές ὅσο καὶ οἱ ἀναρχικοί. Γιὰ τοὺς μαρξιστές, ἡ Κόμμουνά ἦταν τὸ κλασικὸ παράδειγμα μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ποῦ καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὴ Διεθνή. Γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, ἦταν ἕνα πρότυπο γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀναρχικὴ κοινωνία· ἦταν «ἀπλῶς ἡ Πόλη τοῦ Παρισιῦ ποῦ αὐτοδιευθύνθηκε... ὦ! πόσο θαυμάσιο θὰ ἦταν, τὸ Παρίσι νὰ διευθύνει τὸ ἴδιο τὶς δουλειές του, νὰ ἔχει τὸν ἴδιο στόχο γιὰ τὸν καθένα, τὴν ἴδια κλίμακα, τὴν ἴδια δικαιοσύνη, τὴν ἴδια ἀδελφосύνη!»⁽⁵⁸⁾ Ἦταν ἐπίτευγμα τοῦ Μπακούνιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀντιεξουσιαστικῆς ἐπανάστασης ἦταν τόσο γερά θεμελιωμένη ὅσο καὶ ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ μιὰ πειθαρχημένη ταξικὴ πάλη κι ἕνα συγκεντρωτικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Σύμφωνα μὲ τὸν Φράνκο Βεντούρι: «Ὁ Μπακούνιν κατάφερε νὰ δημιουργήσει μᾶλλον μιὰ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία παρά μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση».⁽⁵⁹⁾ Στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια, καθὼς οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν καινούργιες μεθόδους ἀποτελεσματικῆς δράσης, φάνηκε συχνὰ πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Τρομοκρατία και προπαγάνδα με τη δράση

“Ας ξεσηκωθοῦμε, ἄς ξεσηκωθοῦμε ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς τῆς ἀνθρωπότητος. “Ὅλοι οἱ βασιλιάδες, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι τῶν δημοκρατιῶν, οἱ παπάδες ὄλων τῶν θρησκειῶν εἶναι οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ· ἄς καταστρέψουμε μαζί μ’ αὐτοὺς ὄλους τοὺς δικαστικούς, πολιτικούς, ἀστικούς καὶ θρησκευτικούς θεσμούς.»

Μανιφέστο ἀναρχικῶν στὴ Ρομάνια, 1878

«Δὲν θὰ χτυπήσω ἀθῶο, χτυπώντας τὸν πρῶτο τυχόντα μπουρζουά.»

Λεὸν - Ζὺλ Λεωτιέ, 1894

I

Ἡ Κομμουνία τοῦ Παρισιοῦ κυριάρχησε στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ γιὰ τριάντα χρόνια. Γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἦταν ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση πού ἀπέτυχε, ἀλλὰ πού εἶχε τουλάχιστον ἀναπτέρωσε ἐν εὐελπίδεις τοὺς πῶς κάποια μέρα θὰ γίνεῖ μιὰ ὀλοκληρωμένη κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ πῶς ὅταν γίνεῖ θὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ αἱματηρῆ. Γιὰ τοὺς μετριοπαθεῖς ἦταν μάθημα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κινδύνους τῆς ὀχλοκρατίας, καὶ ἐνίσχυσε τοὺς φόβους τοὺς ἀπέναντι στὴ βία καὶ τὴν ἐπιθυμία τοὺς γιὰ εἰρηνικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις. Γιὰ τοὺς συντηρητικούς ἦταν ἡ περίπτωση πού ἀναβίωσε ὄλους τοὺς φόβους τοὺς καὶ τὶς κληρονομημένες ἀναμνήσεις τοὺς ἀπὸ τὴν γαϊκωβίνικη τρομοκρατία καὶ τοὺς ἔπεισε πῶς μιὰ ἐπανάσταση στὸν 19ο αἰῶνα, μαζί μὲ τὴν δυναμικότητα τῶν «ἐμπρηστῶν», πού ὑποτίθεται πῶς ἔβαλαν φωτιὰ στὸ Παρίσι, θὰ ἦταν πολὺ χειρότερη ἀπ’ αὐτὴ τοῦ 1792. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ἡγέτες κομμουνάριοι ὑπῆρξαν μέλη τῆς Διεθνούς μαζί μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὄλα τὰ τμήματα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης διακήρυσαν μὲ μεγάλη προθυμία τὴν ἀλληλεγγύη τοὺς πρὸς

τούς φυλακισμένους και εξορισμένους κομμουνάριους, έπεισε τις κυβερνήσεις και τις αστυνομίες των ευρωπαϊκών χωρών να πάρουν στα σοβαρά τη Διεθνή, με αποτέλεσμα, στην εποχή της διάλυσής της να εμπνέει περισσότερο φόβο απ' ό,τι στη διάρκεια της λειτουργίας της. Η επαγρύπνηση των αρχών σ' όλη την Εύρώπη και οι έσωτερικές διασπάσεις της Διεθνούς έκαναν τους επαναστάτες να αναθεωρήσουν τη μεθοδολογία τους. Πάνω απ' όλα η έμπειρία της Κομμούνας φαίνεται πως απόδειχνε πόσο δύσκολο ήταν να πετύχει μια παλαιού στυλ εξέγερση, με δσοφράγματα και έθελοντές πολίτες, σέ μια σύγχρονη πόλη όπου βρίσκεται: αντιμετώπιση με έντελώς σύγχρονα όπλα. Στις βιομηχανικές χώρες της βόρειας Εύρώπης οι εργάτες παροτρύνονταν τὰ επόμενα εικοσιπέντε χρόνια να αποβλέπουν στα καλά οργανωμένα πολιτικά κόμματα ή στα πειθαρχημένα συνδικάτα για τη βελτίωση της κατάστασής τους. Στις πιο καθυστερημένες χώρες, όμως, όπως στην Ίταλία και την Ίσπανία, όπου η ένδημική αγροτική δυσαρέσκεια ένισχυόταν από την επίδραση που είχαν οι καινούργιες βιομηχανικές διαδικασίες στην παλιά τάξη των τεχνιτών, δέν έσβησε ποτέ η πίστη στην άμεση δράση, στην εξέγερση και στις πράξεις τρομοκρατίας.

Στην Ίταλία η ύπερένταση που προήλθε από τον άγώνα για την έννοποίηση και από την εκδίωξη των Αυστριακών προκάλεσε σημαντική οικονομική δυσαρέσκεια στην αρχή της δεκαετίας του 1870. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει: φορολογία που δέν ήταν και τόσο δημοφιλής — ιδιαίτερα ο φόρος για τὸ άλεσμα του σταριού. Στο νότο η διάλυση της φεουδαλικής οικονομίας και η ανατροπή της μοναρχίας των Βουρβόνων θεωρήθηκε από πάρα πολλούς Καλαθρέζους ή Σικελούς άπλως σαν έγκαθίδρυση μιας νέας τάξης έκμεταλλευτών δίπλα στους γαιοκτήμονες του παλιού καθεστώτος. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγιναν πολλές τοπικές ένέργειες κοινωνικής διαμαρτυρίας στην Ίταλία. Οι αγρότες και οι άκτιήμενες εργάτες άρπάζονταν απ' οτιδήποτε τους φαινόταν ότι πρόσφερε κάποια διέξοδο από την άπελπισμένη τους κατάσταση. Στη δεκαετία του 1870 οι διαμαρτυρίες αυτές ήταν ποικιλόμορφες: από τον άποκαλυπτικό θρησκευτικό αίρετισμό του Λατζαρέττι στην Τροσκάνη (1) μέχρι τις πιο συνηθισμένες εκδηλω-

εις αὐθόρμητης ἀγροτικῆς ἐξέγερσης καὶ ληστείας. Ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἀναταραχῆς, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὲς κακὲς σοδεῖες τοῦ 1873 καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν οἰκονομικὴν κρίσιν τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, πράγματα ποῦ ἐπιδράσανε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στοὺς Ἰταλοὺς ἀγρότες καὶ τεχνίτες, ἐνθάρρουναν ἐκείνους τοὺς ὑποστηρικτὰς τοῦ Μπακούνιν ποῦ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐλπίζουσαν σὲ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση. Πράγματι, ὅπως ἡ Διεθνὴς εἶχε τὴν τάσιν νὰ προβάλῃ τὸν ἰσχυρισμὸν πὼς εἶχε παρακινήσει τὴν δημιουργίαν τῆς Κομμούνας, ἔτσι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν τὴν τάσιν νὰ ἀναλαμβάνουσαν τὴν εὐθύνην γιὰ καθὲ πρᾶξιν θίαιης κοινωνικῆς διαμαρτυρίας στὴν Ἰταλία, καὶ ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ μπορούσαν νὰ ἐκμεταλλεῦτοσαν τὴν συγκεχυμένην κατάστασιν, σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μπακούνιν, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουσαν τοὺς στόχους τους. Τοῦτο ὁδήγησε μερικὰς φορὰς σὲ ἀπογοήτευσιν φαίνεται, λογουχάρη, πὼς τὸ 1873 ὁ Μαλατέστα πῆγε στὴ Σικελίαν μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ προσελκύσει τοὺς ληστὰς στὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀναρχίας, — καὶ ἐκεῖ τοῦ δόθηκε ἡ ἀπάντησιν πὼς «οἱ ληστὰς ἦταν πάρα πολὺ θρηῆσκοι καὶ τίμιοι γιὰ νὰ πάρουσαν μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερσιν σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κομμούνας, ὅπου οἱ ἐξεγερμένοι εἶχαν ἐκτελέσει τὸν ἀρχιεπίσκοπον». (2)

Σ' αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιραν δὲν εἶναι περιέργον ποῦ ἦταν πιδὸν δημοφιλεῖς οἱ θεωρίαι τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἐκείνας τοῦ Μάρξ καὶ ποῦ, στὴν δεκαετίαν τοῦ 1870, προσχώρησιν στὴν Διεθνὴν σήμαινε στὴν Ἰταλίαν ἀποδοχὴν τῆς ὑπόθεσιν τῆς ἀναρχίας. Οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος στὴν Ἰταλίαν ἦταν ὁ Κάρλο Καφιέρο, ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἐρρίκο Μαλατέστα. Ὁ Καφιέρο ἦταν ἕνας νεαρὸς Ναπολιτάνος ποῦ εἶχε κληρονομήσει σημαντικὴν κτηματικὴν περιουσίαν στὴν Ἀπουλίαν. Ἀρχικὰ ἦταν ὁ πιδὸν πιστὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐγκελς στὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἔγινε ὑποστηρικτὴς τοῦ Μπακούνιν, τόσο γιὰ τὴν πίστευσιν στὴν ὀρθότηταν τῆς ἀνάλυσιν ποῦ ἔκανε ὁ Μπακούνιν γιὰ τὴν κατάστασιν στὴν Ἰταλίαν ὅσο καὶ γιὰ τὴν, σὰν τόσοι ἄλλοι, παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν προσωπικὴν γοητείαν του. (Πράγματι, ὁ Καφιέρο ξόδεψε μὲγάλον μέρος τῆς περιουσίας του βοηθώντας τὸν Μπακούνιν καὶ τὴν οἰκογένειάν του καὶ διαφιωνώντας μαζί του γύρω ἀπὸ τὰ σχέδια γιὰ τὴν δημιουργίαν

μιας φάρμας στη λίμνη Ματζιόρε). Ο Κόστα ήταν ένας από εκείνους τους σπουδαστές που, απογοητευμένοι από τον ρεπουμπλικανισμό του Ματσίι, στράφηκαν πρόθυμα στις θεωρίες της Διεθνούς. Όταν ήταν στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, αγαπημένος φοιτητής του ποιητή Τζ. Καρντούτσι, προσχώρησε στο αναρχικό κίνημα και τα νέα της Κομμούνας του Παρισιού τον έπεισαν για τη δυνατότητα μιας επανάστασης στην Ίταλία. Η σταδιοδρομία του Καφιέρο σαν αναρχικού προπαγανδιστή τέλειωσε άδοξα στη δεκαετία του 1880, όταν ο συνωμοτικός ζήλος των νιάτων του μετατράπηκε σε ψυχοπαθολογική μανία καταδίωξης και η ρομαντική του πίστη στην ισότητα σε παθητικό φόβο μήπως καταβάλωπε περισσότερο από το μερίδιο που του άνηκε σε τούτο τον κόσμο. (3) Ο Άντρεα Κόστα και ο Έρρίκο Μαλατέστα έγιναν άργότερα οι ηγέτες των δύο αντιπάλων παρατάξεων του Ιταλικού επαναστατικού κινήματος, γιατί ο Κόστα στην αρχή της δεκαετίας του 1880 πείστηκε πως δεν υπήρχε δυνατότητα μιας άμεσης επανάστασης και συνειδητοποίησε την αναγκαιότητα οίκοδόμησης ενός αποτελεσματικού συνταγματικού πολιτικού κόμματος, ενώ ο Μαλατέστα παρέμεινε μέχρι το θάνατό του το 1932, παρόλες τις φυλακίσεις του, τις εξορίες και τις περιπέτειές του κάτω από το φασιστικό καθεστώς, ο πιο συνεπής από τους Ίταλούς αναρχικούς, ένα είδος Ματσίι του αναρχικού κινήματος.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 αυτοί οι αναρχικοί ηγέτες έλπίζανε ότι θα ήταν δυνατή μια γενική εξέγερση στην Ίταλία και ότι θα μπορούσαν να εφαρμοστούν οι ιδέες του Μπακούινι. Ο Ματσίι είχε χάσει μεγάλο μέρος της έπιρροής του λόγω της κριτικής του ενάντια στην Κομμούνα· η πίστη του Μάρξ σ' ένα ισχυρό συγκεντρωτικό βιομηχανικό κράτος σαν αρχική προϋπόθεση για μια προλεταριακή επανάσταση δεν έδειχνε να ταιριάζει στην Ίταλία. Έπομένως, σ' αυτή την ατμόσφαιρα και την παράδοση της κοινωνικής εξέγερσης, το έδαφος προσφερόταν για τις θεωρίες του Μπακούινι. Ο Κόστα έγραψε άργότερα: «Η ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε στην Ίταλία αυτό το καινούργιο πνεύμα ήταν εκπληκτική... Ριχτήκαμε με τα μούτρα στο κίνημα, παρακινημένοι πολύ περισσότερο από την έπιθυμία μας να διακόψουμε τις σχέσεις μας μ' ένα παρελθόν που μάς καταπνίξε και δεν

άνταποκρινόταν στις φιλοδοξίες μας παρά γιατί σκεφτήκαμε συνειδητά τι θέλαμε. Νιώθαμε πώς τὸ μέλλον βρισκόταν μπροστά μας: ὁ χρόνος θ' ἀποφάσιζε ποιᾶς ιδέες θὰ μᾶς ἐμπνέανε». (4) Σὲ τούτην ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀκαθόριστου ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἀπόλυτης αἰσιοδοξίας σχεδιάστηκε ἡ ἐξέγερση τῆς Μπολῶνια τὸ 1874, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, ὁ γέρος καὶ ἄρρωστος Μπακούνιν ἔκανε μιὰ τελευταία, μᾶλλον παθητικὴ, ἐπαναστατικὴ ἐμφάνιση.

Ὁ ἴδιος ὁ Κόστα, βασικὸς ὀργανωτὴς τοῦ κινήματος στὴ Μπολῶνια, συνελήφθηκε πρὶν ξεκινήσει ἡ ἐξέγερση, καὶ σ' ὄλα τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔληξε τόσο ἄδοξα ὅσο καὶ στὴν Μπολῶνια. Οἱ ἡγέτες ποὺ συνελήφθησαν ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐκπληκτικὴ ἐπιείκεια. Οἱ δίκες τους πρόσφεραν ευκαιρίες γιὰ θεαματικὲς ρητορικὲς ἐκκλήσεις καὶ καταγγελίες, ἐνῶ οἱ συνήγοροι ποὺ τοὺς υπεράσπισαν (ἀνάμεσά τους κι ἕνας ἀνερχόμενος νεαρὸς ἀναρχικὸς διανοούμενος, ὁ Σαβέριο Μερλίνο) φαίνεται πὼς ἦταν τόσο ἐξυπνοὶ ὅσο ἀνόητα ἐνέργησαν οἱ ἀρχές: ἡ κυβέρνησις δὲν ἦταν καθόλου δημοφιλὴς στὸ λαὸ καὶ οἱ ἔνοχοι φαίνεται πὼς δὲν παρέμειναν ἀσυγκίνητοι ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀθλια θέση τῶν φτωχῶν ποὺ περιγράφηκε τόσο ζωντανὰ ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς συναρπαστικὸς νεαροὺς, ὅπως τὸν Κόστα καὶ τὸν Μαλατέστα. (5) Ὁ Μαλατέστα, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀπουλία στὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης, ἀπαλλάχτηκε· ὁ Κόστα, ὅστερα ἀπὸ τὴν κατάθεση τοῦ Καρντούτσι σὰν μάρτυρα υπεράσπισης, θεωρήθηκε ἀθῶος· ὁ Καφιέρο ἦταν ἀσφαλῆς στὴν Ἑλβετία.

Ἀκόμα κι ἂν διαφεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση, τὰ γεγονότα τοῦ 1874 ἐξασφάλισαν σημαντικὴ δημοσιότητα γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, ποὺ ἡ δύναμή τους ὑπολογίστηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση σὲ 30.000 ἄτομα. Ταυτόχρονα ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τοὺς ἔκανε νὰ σκεφτοῦν πὼς ἦταν πολὺ φανεροὶ καὶ ὄχι ἀρκετὰ συνωμοτικοὶ ὅσον ἀφορᾶ τὶς μεθόδους τους. Συνειδητοποίησαν ὅμως πὼς δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄμεση δυνατότητα γιὰ πλατιὰ ἐπανάσταση, καὶ καλλιέργησαν μιὰν ἀποψη ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς τακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἦταν ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση». Σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ἀποψη μονάχα ἡ βίαιη δράση

μπορούσε να πείσει τον κόσμο τόσο για την αθλιότητα της κοινωνικής κατάστασης όσο και για την ανελέητη αποφασιστικότητα όλων εκείνων που ήθελαν να την αλλάξουν. Έπομένως — και πρόκειται βέβαια για ιδέα του Μπακούνιν — μιὰ μικρή ομάδα αποφασισμένων ανθρώπων μπορούσε να δείξει το δρόμο για την επανάσταση και να ενθαρρύνει εξεγέρσεις. Μιὰ μικρή ξυμπληθὴ ομάδα είχε τὴ δυνατότητα, σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα, «να μετακινεῖται σὲς ἐπαρχίες ὅσο μπορούσε, διακηρύχοντας τὸν κοινωνικὸ πόλεμο, παροτρύνοντας τὸ λαὸ σὲ πράξεις κοινωνικῆς ληστείας, καταλαμβάνοντας μικρὲς κοινότητες και φεύγοντας, ἀφοῦ ἐκτελέσει ὅσες ἐπαναστατικὲς πράξεις μπορεῖ, και πηγαίνοντας σὲ ἐκείνες τίς περιοχὲς πού ἡ παρουσία μας θὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ τὸν πιὸ χρήσιμο τρόπο». (6)

Ὅταν γράφτηκε τοῦτο τὸ κείμενο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1881, ὁ Μαλατέστα και οἱ φίλοι του εἶχαν γνωρίσει ἤδη τὴν καταστροφικὴ ἐμπειρία αὐτῆς τῆς τακτικῆς, πού στὴν οὐσία δὲν ἐπανελάβαν ποτέ. Στὸ τέλος τοῦ 1876 ὁ Μαλατέστα και ὁ Καφιέρο εἶχαν ἀποφασίσει νὰ προγραμματίσουν μιὰν ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἀνοίξη τοῦ 1877 στὴν ἐπαρχία τοῦ Μπενεβέντο, βορειοανατολικά τῆς Νάπολης. Βοηθήθηκαν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση ἀπὸ ἕναν Ρώσο ἐπαναστάτη, τὸν Σεργκεῖ Κραβσίνοκι, πού ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο θὰ σκότωνε μ' ἕνα μαχαίρι στοὺς δρόμους τῆς Πετρούπολης τὸν ἀρχηγὸ τῆς ρωσικῆς μυστικῆς ἀστυνομίας και πού ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν ἐπαναστατῶν στὸ Λονδίνο μὲ τὸ ὄνομα Στεπνιάκ. Ὁ Στεπνιάκ, πού εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐξέγερση ἐνάντια στοὺς Τούρκους στὴ Βοσνία τὸν προηγούμενο χρόνο και μὲ δάση τίς ἐμπειρίες του ἔγραψε ἕνα ἐγχειρίδιο ἀνταρτοπολέμου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔτυχε νὰ βρισκεται στὴ Νάπολη. Στὴ συνέχεια, ὁ Μαλατέστα, ὁ Στεπνιάκ και μιὰ Ρωσίδα νοίκιασαν ἕνα σπίτι στὸ χωριὸ Σὰν Λούπο μὲ τὴν πρόφαση ὅτι ἡ Ρωσίδα κυρία χρειαζόταν τὸ κλίμα τοῦ βουνοῦ γιὰ τὴν ὑγεία της. Ἐκεῖ ἀποθήκευσαν ἀρκετὰ κιβώτια πυρομαχικῶν πού τὰ παρουσίασαν ὡς ἀποσκευὲς τῆς κυρίας. Δυστυχῶς ὁμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα εἶχε προδώσει τὰ σχέδια στὴν ἀστυνομία και τὸ Σὰν Λούπο βρισκόταν κάτω ἀπὸ παρακολούθηση καθὼς ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται ἐκεῖ τὰ μέλη

ιής αναρχικής ομάδας. Ἄρκετοι ἀπ' αὐτούς, μαζί κι ὁ Στεπνιάκ, πυνελλήφθηκαν στὸ δρόμο· μέσα στὸ χωριὸ ἀνταλλάχθηκαν πυροβολισμοὶ μεταξὺ τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῆς ἀστυνομίας, κι ἓνας ἀστυνομικὸς πέθανε ἀργότερα ἀπὸ τὰ τραύματά του. Ὁ Μαλατέστα, ὁ Καφιέρο καὶ κάπου εἰκοσιπέντε ἄλλοι ἀποφάσισαν ν' ἀνέβουν πρὸς τὸ βουνὸ καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ προκαλέσουν ἐξέγερση στὰ ἀπομακρυσμένα χωριά. Ἄντί, ἄς ποῦμε, νὰ δημιουργήσουν μιὰ θάση ἐπιχειρήσεων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ προσπαθήσουν νὰ ὑποκινήσουν τὴ γύρω περιοχὴ, ξεκίνησαν ἐντελῶς πρόχειρα σὲ μιὰ ἐποχὴ (ἀρχὲς Ἀπριλίου) ποῦ ὁ καιρὸς στὰ βουνὰ ἦταν ψυχρὸς καὶ ὑγρὸς.

Στὴν ἀρχὴ βέβαια εἶχαν σημαντικὴ ἐπιτυχία. Ἡ ομάδα ἔφτασε μιὰ Κυριακὴ πρῶτ' στὸ χωριὸ Λεντίνο, διακήρυξε τὴν καθάρωση τοῦ βασιλιά Βίκτωρα Ἐμμανουήλ καὶ ἔκαψε τὰ ἀρχεῖα ποῦ περιεῖχαν συμβόλαια ἰδιοκτησίας, καταγραφὰς χρεῶν καὶ φόρων. Ἡ ἐπανάσταση στὸ Λεντίνο χαιρετίστηκε μὲ κάποιο ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς, καὶ οἱ ἀντάρτες βοηθήθηκαν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ. Ὑστερα ἡ ομάδα ξεκίνησε γιὰ τὸ ἐπόμενο χωριὸ, ἀφήνοντας στὸν τοπικὸ πανδοχεῖα ἓνα κομμάτι χαρτί ποῦ ἔγραφε: «Στὸ ὄνομα τῆς Κοινωνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Δήμαρχος τοῦ Λεντίνο διατάσσεται νὰ πληρώσει εἰκοσιοκτὼ λίρες στὸν Φερντινάντο Ὅρσο γιὰ τρῶφιμα ποῦ ἔδωσε στὴν ομάδα ποῦ μπῆκε στὸ Λεντίνο στίς 8 Ἀπριλίου, 1877». (?) Στὸ ἐπόμενο χωριὸ, στὸ Γκάλλο, ἔγιναν περίπου τὰ ἴδια, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ χωρικοὶ ἔδειξαν λιγότερο ἐνθουσιασμὸ, μιὰ καὶ τὰ κυβερνητικὰ στρατεύματα εἶχαν ξεκινήσει γιὰ νὰ κυκλώσουν τοὺς ἐπαναστάτες. Γιὰ δυὸ μέρες ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του τριγυροῦσαν στὰ βουνὰ ψάχνοντας μάταια γιὰ τρῶφιμα καὶ καταφύγιο. Τελικὰ, πεινασμένοι καὶ τουρτουρίζοντας ἀπὸ τὸ κρύο, περικυκλώθηκαν καὶ ὁδηγήθηκαν στὴ φυλακὴ.

Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ, ὅμως, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἐκπληκτικὰ ἐπιεικῆς, μολονότι κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ γιὰ δεκαῆξι μῆνες χωρὶς δίκη. Κατηγορήθηκαν γιὰ πρόκληση τοῦ θανάτου ἀστυνομικοῦ καὶ, μολονότι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν περιλαμβάνονταν στὴν ἀμνηστία ποῦ παραχωρήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1878 μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου βασιλιά τῆς Ἰταλίας, τοῦ Οὐμβέρ-

του Ι, μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τη γενική ατμόσφαιρα ήπιότητας και τη συμπάθεια των ενόρκων. Τόν Αύγουστο του 1878 απαλλάχτηκαν.

Οι συνέπειες της αποτυχίας της εξέγερσης στο Μπενεβέντο ήταν σημαντικές. Παρόλο που ο Μαλατέστα και δρισμένοι από τους συνεργάτες του εξακολουθούσαν να πιστεύουν πως θα μπορούσαν να πετύχουν κάτι με την μέθοδο της προπαγάνδας με τη δράση και δίνοντας συνεχώς το παράδειγμα εξέγερσης στους αγρότες της νότιας Ίταλίας, άλλοι, και κυρίως ο Άντρεά Κόστα, άρχισαν να πιστεύουν πως αυτές οι ενέργειες ήταν μάταιες και πως η πρόοδος σε σχέση με το κοινωνικό ζήτημα στην Ίταλία θα ήταν αποτέλεσμα της καλύτερης οργάνωσης και της ανάπτυξης πολιτικής δράσης. «Με τη μέθοδο της συνωμοσίας», έγραφε ο Κόστα πριν ακόμα από την υπόθεση του Μπενεβέντο, «είναι δυνατό να επιτευχθεί μιá αλλαγή στη μορφή διακυβέρνησης' μιá θεωρητική αρχή μπορεί να χάσει το νόημά της ή να περιέλθει σε άχρηστία και να εφαρμοστεί μιá άλλη, αλλά δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί ή κοινωνική επανάσταση... Γι' αυτό το σκοπό είναι απαραίτητη ή πλατιά διάδοση των νέων θεωρητικών αρχών στις μάζες, ή μάλλον, είναι απαραίτητο να ξυπνήσουμε αυτές τις ιδέες στις μάζες, μιá και ήδη υπάρχουν ένστικτώδεια, και να οργανώσουμε τους εργάτες όλου του κόσμου, ώστε να γίνει ή επανάσταση από μόνη της από τη βάση προς την κορυφή και όχι αντίθετα, με νόμους και διατάγματα ή με τη βία. Πράγμα που απαραίτητα χρειάζεται τη δημοσιότητα, μιá και είναι αδύνατο να περιορίσουμε την ιδέα μιáς τόσο τεράστιας προπαγάνδας μέσα στα αναγκαστικά αυστηρά πλαίσια μιáς συνωμοσίας». (8) Τούτη ή πίστη στη μαζική προπαγάνδα και στην πλατιά δημοσιότητα για να καταδειχθεί στους καταπιεζόμενους το συμφέρον τους είναι πολύ διαφορετική από τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων που δίνουν το παράδειγμα της άμεσης εξέγερσης, άποψη που υποστήριζαν ο Μαλατέστα και ο Καφιέρο' και στα επόμενα χρόνια ο Κόστα έφτασε στο σημείο να αποδεχτεί την ιδέα της μαζικής οργάνωσης και της πολιτικής δράσης. Το 1882 ήταν έτοιμος να δηλώσει υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο και να ισχυριστεί πως, εάν βουλευτής, θα διεξήγαγε τον α-

γώνα τόσο αποτελεσματικά όσο κι όταν ήταν στη φυλακή.^(*) Πολύ γρήγορα έγινε ένας από τους πιο σεβαστούς ηγέτες του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1878 ένας νεαρός έριξε μια βόμβα στην παρέλαση που γινόταν στην Φλωρεντία στη μνήμη του Βίκτωρα Έμμανουήλ ΙΙ, που είχε μόλις πεθάνει. Δεν σκοτώθηκε κανένας και οι Ίταλοι άναρχικοί δήλωσαν πως δεν είχαν καμιά σχέση με την απόπειρα. Ύστερα από έννιά μήνες ένας μάγειρας, είκοσιεννιά χρονών, ο Τζιοβάνι Πασανάντε, που είχε στη κατοχή του ένα μαχαίρι χαραγμένο με τις λέξεις «Ζήτω η Διεθνής Δημοκρατία!» έπιτίθηκε ενάντια στο νέο βασίλειο, Ουμβέρτο Ι, καθώς έβγαινε έξω από τη Νάπολη. Ο βασιλιάς ύπεστη άπλές άμυχές, αλλά ο πρωθυπουργός, που ήταν μαζί του, τραυματίστηκε έλαφρά. Για έλλη μιá φορά δεν άνακαλύφθηκε καμιά σχέση άνάμεσα στον παραλίγο δολοφόνο και στους άναρχικούς της Διεθνούς. Όταν όμως μιá ομάδα μοναρχικών όργάνωσε στην Φλωρεντία παρέλαση για νά γιορτάσει τη σωτηρία του βασιλιά ρίχτηκε μιá βόμβα που σκότωσε τέσσερα άτομα και τραυμάτισε δέκα. Δυό μέρες άργότερα ρίχτηκε μιá βόμβα σ' ένα πλήθος ανθρώπων στην Πίζα που γιόρταζε τά γενέθλια της βασίλισσας.

Τά έπεισόδια αυτά σήμαναν τó τέλος της σχετικής έπιείκειας με την όποια αντιμετώπιίστηκαν τó 1874 και τó 1877 οι προσπάθειες των άναρχικών για την πρόκληση έξεγέρσεων. Από όω και πέρα οι άναρχικοί ηγέτες παρακολουθούνταν στενά και άπειλούνταν συνέχεια με σύλληψη, φυλάκιση και έξορία. Προς τó τέλος του 1878 ο Μαλατέστα έφυγε από τη χώρα, άρχίζοντας έτσι την πρώτη περίοδο της έξορίας του. Η Διεθνής είχε διαλυθεί έπίσημα τó 1876, και οι άναρχικοί που ήταν μέλη της άναγκάστηκαν νά έγκαταλείψουν κάθε πρόφαση πως έξακολουθούσαν νά αποτελούν διεθνή όργάνωση. Η τελευταία συγκέντρωση των πιο πιστών ύποστηριχτών του Μπακούνιν στην παλιά Διεθνή, εις Όμοσπονδίας Ζυρά, έγινε τó 1880. Ένας Ίταλός άναρχικός περιέγραψε με μελανά χρώματα την κατάσταση τόν Ιούλιο του 1879: «Η Διεθνής... δεν ύπάρχει πιά, ούτε σαν μαρξιστική όργάνωση ούτε και σαν μπακουνινική άίρεση. Ύπάρχουν έπικραστάτες και άναρχικοί σοσιαλιστές σ' όλο τόν κόσμο, αλλά

δὲν ὑπάρχει πιά καμιά ἐπαφή, φανερή ἢ κρυφή, ἀνάμεσά τους». (10)

2

Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ βασιλιά Οὐμβέρτου συνέπεσε μὲ δύο ἀπόπειρες δολοφονίας ἐνάντια στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ μὲ μιὰ ἐνάντια στὸ βασιλιά τῆς Ἰσπανίας. Ἡ φράση «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση» ἀποκοτοῦσε τώρα περισσότερο ἐπικίνδυνο νόημα. Οἱ δύο παραλίγο δολοφόνοι τοῦ Κάιζερ, ὁ Χαίντελ καὶ ὁ Νόμπιλιγκ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐπαφές μὲ ἀναρχικοὺς, ἀλλὰ ἦταν φανερὸ πὼς ἡ ἀστυνομία θὰ ἰσχυριζόταν πὼς εἶχαν ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς σοσιαλιστικῆς Διεθνούς, ὅπως ἡ ἰσπανικὴ ἀστυνομία ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Χουάν Ὀλίβα Μονκάσι, ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσει τὸν βασιλιά Ἀλφόνσο XII, ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Φινέλλι. Καὶ ὅπως ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἔκανε ὁ Πασανάντε ἐνάντια στὸν βασιλιά Οὐμβέρτο ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν καταδίωξη τῶν Ἰταλῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν, ἔτσι καὶ στὴ Γερμανία, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στὸν Κάιζερ, ὁ Βίσμαρκ θέσπισε ἀντισοσιαλιστικοὺς νόμους, ἐνῶ στὴν Ἰσπανία ἔγινε ἀδύνατη ὁποιαδήποτε συνδικαλιστικὴ καὶ ἐργατικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα. Δὲν εἶναι περιέργο ποὺ οἱ ἀρχές σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χώρες πίστευαν πραγματικά, ὅπως καὶ ὁ Βίσμαρκ, στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς διεθνούς συνωμοσίας γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κομμούνας οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἀναλάμβαναν τὴν εὐθύνη γιὰ πάρα πολλὰ πράξεις μὲ τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν καμιά σχέση, καὶ βιάζονταν νὰ ἐκδηλώσουν τὴ συμπάθειά τους γιὰ τοὺς ὑποψήφιους βασιλοκτόνους. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες στὸ Ζυρά, λογουχάρη, χαιρέτισε τὸν δράστη τῆς ἀπόπειρας ἐνάντια στὸν Κάιζερ μὲ τὰ λόγια: «Ἡ ἀνθρωπότητα θὰ διατηρήσει στὴ μνήμη τῆς τὸ ὄνομα τοῦ σιδερεῖ Χαίντελ, ποὺ ἦταν ἔτομος νὰ θυσιάσει τὴ ζωὴ του γιὰ νὰ κάνει μιὰ ἀνώτερη πράξη ἐνάντια στὴν κοινωνία, καί, καθὼς τὸ αἷμα του χυνόταν κάτω ἀπὸ τὸ πελέκι τοῦ ἐκτελεστή, μπόρεσε νὰ γράψει τὸ ὄνομά του στὸν μεγάλο κατάλογο τῶν μαρτύρων ποὺ ἔδειξαν στὸ λαὸ τὸ

δρόμο για ένα καλύτερο μέλλον, για την κατάργηση κάθε οικονομικής και πολιτικής σκλαβιάς». (11)

Ἡ πίστη σέ παλιές διεθνείς συνωμοσίες αἰξήσε ἀναπόφευκτα τὸ κύρος ἐκείνων τῶν ἐπαναστατῶν ποὺ προκαλοῦσαν τὸ θαυμασμό ἢ τὸ φόβο γιὰ τὸν ἀνυποχώρητο ζῆλο τους καὶ ποὺ ἔδειχναν νὰ ὑποκινοῦν παντοῦ ἐξεγέρσεις. Ὁ Μπακούιν, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τούτες τίς ἰσχυρές θρυλικές φυσιογνωμίες, εἶχε πεθάνει τὸ 1876, ἀλλὰ στὴν ἐπόμενη γενιὰ ὑπῆρχαν ἄλλοι ποὺ κατεῖχαν παρόμοια θέση στὰ μάτια τῆς ἀστυνομίας καὶ τῶν δικῶν τους ὑποστηρικτῶν. Ὁ Μαλατέστα, στὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς ἐξορίας του, ἀπέκτησε τέτοια φήμη καὶ στὰ 1920, ὕστερα ἀπὸ πηνήγτα περίπου χρόνια ἐπαναστατικῆς δράσης, ἦταν σὲ θέση νὰ προκαλέσει τὴ δίωξή του ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μποροῦσε νὰ διεκδικήσει τὴ θέση ποὺ ἄφησε κενὴ ὁ θάνατος τοῦ Μπακούιν ἦταν ἕνας ἄλλος Ρώσος, ὁ Πιότρ Ἀλεξέγιεβιτς Κροπότκιν.

Ὁ Κροπότκιν γεννήθηκε τὸ 1842 καὶ ἡ οἰκογένειά του ἀνήκε στὴν ἀνώτερη ρωσικὴ ἀριστοκρατία. (12) Ὅταν ἦταν παιδί ἐκδήλωσε λογοτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ στὸ βιβλίο του «Τὰ ἀπομνημονεύματα ἐνὸς ἐπαναστάτη» περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα κάποια θραδιὰ ποὺ ὁ ἀδελφός του τὸ ἔσκασε ἀπὸ τὴ σχολὴ εὐελπίδων γιὰ νὰ τὸν συναντήσει καὶ κάθησαν μέχρι τὰ μεσάνυχτα «συζητώντας γιὰ τὰ νεφελώματα καὶ τὴ θεωρία τοῦ Λαπλάς, γιὰ τὴ δομὴ τῆς ὕλης, γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ παπισμοῦ ἠὲν ἐποχῆ τοῦ Βονιφάτιου VIII μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, καὶ πάει λέγοντας». Τοῦ ἔδωσαν, ὅμως, καθαρὰ συμβατικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἔγινε μέλος τοῦ ἐκλεκτοῦ Σώματος Μαθητεουμένων Ἱπποτῶν μὲ προσωπικὴ σύσταση τοῦ αὐτοκράτορα Νικολάου I. Πολὺ γρήγορα ἐξεγέρθηκε ἐνάντια στὴν πειθαρχία καὶ τὴ συμβατικότητα τῆς αὐλικῆς ζωῆς καί, παρόλη τὴν ἀηδία ποὺ ἐνῴωσε ἡ οἰκογένειά του, κατατάχτηκε σὲ ἕνα σύνταγμα στὴ Σιδηρία ποὺ δὲν τὸ θεωροῦσαν καθόλου ἀριστοκρατικὸ. Ἐκεῖ, ἔχοντας καιρὸ γιὰ διάδασμα καὶ συλλογισμοὺς, ἄρχισε νὰ σκέπτεται τὰ κοινωνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Διάβασε Προυντόν ἐνδιάρθηκε γιὰ τὰ προβλήματα τῶν σωφρονιστικῶν μεταρρυθμίσεων. Ταυτόχρονα ἐμεταλλεύτηκε τὴν παραμονή του σὲ τούτῃ τὴν ἀπό-

μακρη περιοχή τής κεντρικής Ἀσίας γιά νά γίνει ἕνας σοβαρός ἐπιστήμονας, γεωγράφος καί ἐξερευνητής. Ἡ εὐρύτητα τῶν μελετῶν του, ἡ ἐπιστημονική του δραστηριότητα καί ἡ πείρα πού εἶχε, σάν μέλος τῆς τάξης τῶν γαιοκτημόνων, γιά τά ἀγροτικά προβλήματα στά χρόνια μετὰ τή χειραφέτηση τῶν δούλων, καθώς καί ἡ ὀργή του γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μεταχειρίζονταν τοὺς Πολωνοὺς αἰχμαλώτους μετὰ τὴν πολωνική ἐξέγερση τοῦ 1863, ὅλα αὐτὰ ἀτσάλωσαν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ χαρακτήρα του καί τὸν ὠθησαν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ.

Τὸ 1872 ὁ Κροπότκιν ἔκανε τὴν πρώτη καθοριστική του ἐπίσκεψη στὴ Δύση, καί γνώρισε τὸ Τζέημς Γκυγιώμ καί τοὺς ὠρολογιοποιοὺς τοῦ Ζυρά. (Δὲν ἐπισκέφτηκε τὸν Μπακούνιν, πού ὅπως φαίνεται δίσταζε νά τὸν δεῖ λόγω τῆς φιλίας του μ' ἕναν ἄλλο Ρώσο ριζοσπάστη, τὸν Πιότρ Λαβρόφ, πού τις συγκριτικὰ ἤπιες ρεφορμιστικὲς ἀπόψεις του ἀποδοκίμαζε ὁ Μπακούνιν). Ὁ Κροπότκιν ἐνθουσιάστηκε ἀμέσως μέ τοὺς Ἑλβετοὺς ἀναρχικοὺς ἐργάτες καί πείστηκε νά μὴν παραμεινεῖ στὸ Ζυρά σάν ἐργάτης ἀπὸ τὸ ἐπιχέρισμα τοῦ Γκυγιώμ ὅτι θὰ ἦταν περισσότερο χρήσιμος στὴν ἀναρχικὴ ὑπόθεση ἄλλου. Ὅταν γύρισε στὴ Ρωσία, φέροντας κρυφὰ μαζί του μέσα στὴ χώρα ἀρκετὰ ἀνατρεπτικὰ βιβλία καί μπροσούρες, παραιτήθηκε ἀπὸ τις δημόσιες ὑπηρεσίες καί ρίχτηκε μέ τὰ μούτρα στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Πράγμα πού πολὺ γρήγορα κατέληξε στὴ σύλληψή του, γιὰτι οἱ φίλοι του στὴν Πετρούπολη ἀνῆκαν στὸν κύκλο τοῦ Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, τοῦ ἡγέτη τοῦ λαϊκιστικοῦ κινήματος, καί πῆραν ἄμεσο μέρος στὴν ἔκδοση καί τὴν κυκλοφορία ἀπαγορευμένων κειμένων καθώς καί σὲ ἐκπαιδευτικὰ πειράματα μέ ἐργάτες καί ἀγρότες. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν ὑποστήριξε τώρα τὸ σχηματισμὸ ἑνοπλίων ομάδων ἀγροτῶν καί ἀπέριπτε ἤδη ὁποιοσδήποτε μερικὲς μεταρρυθμίσεις σάν αὐτὲς πού ἦταν ἔτοιμοι νά ἀποδεχτοῦν τόσο πολλοὶ συνεργάτες του. «Κάθε προσωρινὴ βελτίωση στὴ ζωὴ μιᾶς ομάδας ἀνθρώπων στὴν τωρινὴ μας κοινωνία βοηθαίει ἀποκλειστικὰ καί μόνο γιά νά διατηρηθεῖ ἄθικτο τὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητισμοῦ», ἔγραφε τὸ 1873. (13)

Οἱ δραστηριότητες τοῦ κύκλου τοῦ Τσαϊκόφσκυ εἶχαν ἤδη προκαλέσει τις ὑποφίλιες τῶν ἀρχῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1873, καί πολ-

λά μέλη του συνελήφθησαν για τὸ προπαγανδιστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ τους ἔργο. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν συνελήφθηκε λίγες βδομάδες ἀργότερα καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1874 φυλακίστηκε στὸ φρούριο Πετερπαυλόφσκ. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια κλονίστηκε ἡ ὑγεία του καὶ τὸν μετέφεραν στὴ φυλακὴ ποὺ συνδεόταν μὲ τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο στὴν Πετρούπολη. Ἐδῶ διάφοροι φίλοι ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλληλογραφῆσουν μυστικὰ μαζὶ του μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ φημισμένες καὶ δραματικὲς ἀποδράσεις τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐνα διολι ποὺ ἔπαιζε σ' ἓνα παράθυρο κοντὰ στὸ δρόμο ἔδωσε τὸ σῦνθημα· ἓνα ἑμάξι περιμένε· ὁ Κροπότκιν βγήκε τρέχοντας ἀπὸ τὸν περίβολο, προσπέρασε τὸν φρουρὸ τῆς πύλης καὶ σὲ λίγο ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. (14) Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1876 ἀποβιβάστηκε στὴν Ἀγγλία, ποὺ θὰ γινόταν τελικὰ δεύτερη πατρίδα του μέχρι τὸ 1917, ποὺ γύρισε στὴ Ρωσία, ὅπου πέθανε τὸ 1921.

Ἡ ζωὴ τοῦ Κροπότκιν στὴν Ἀγγλία μετὰ τὸ 1886, ὅποτε κι ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὀριστικά, ἦταν ἥσυχη, ἀξιοσεβαστὴ καὶ σχολαστικὴ καὶ εἶχε ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὸ συναγεμιδὸ ποὺ ξεσήκωναν οἱ ἰδέες του. Παρόλα αὐτά, γιὰ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια ἦταν ὁ σύμβουλος καὶ ὁ φιλόσοφος ὀλόκληρου τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀπὸ συνωμότης καὶ ἀγκιτάτορας ἔγινε φιλόσοφος καὶ προφήτης. Ὅταν ὁμως ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Δύση, ἐνθάρρυνε κι αὐτὸς τὴ βία. Ἐνα κύριο ἄρθρο στὴ *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση»), στὴν ἐφημερίδα ποὺ ἔβγαζε στὴν Ἑλβετία τὸ 1879, καθορίζει τὸ κλίμα τῆς ἀναρχικῆς δράσης στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα: «Διαρκῆς ἐξέγερση μὲ λόγους, μὲ κείμενα, μὲ τὸ μαχαίρι, μὲ τὸ ντουφέκι, μὲ τὸ δυναμίτη... Ὅτιδήποτε βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς νομιμότητος μᾶς ταιριάζει». (15)

Ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II τὴν 1η Μαρτίου 1881 ἀπὸ τὴν ομάδα «Ναρόντναγια βόλια» («Ἡ Θέληση τοῦ Λαοῦ») ἔδωσε τεράστια ὄθηση στὴν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης ποὺ γίνεται μὲ δολοφονίες, καὶ ἀναπτέρωσε τίς ἐλπίδες διὸ ἡ αὐτοθυσιαστικὴ χειρονομία τῶν νεαρῶν τρομοκρατῶν θὰ εἶχε ἀμεσο ἠθικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Κροπότκιν ἔγραψε μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς Σοφίας Περόφσκαγια, μιᾶς ἀπὸ τοὺς πέντε ποὺ ἀπαγχονίστηκαν γιὰ τὴ συμ-

μετοχή τους στο φόνο: «'Από τή στάση τοῦ πλήθους κατάλαβε διτι εἶχε ἐπιφέρει θάνασιμον χτύπημα στήν αὐτοκρατορία. Καί στά λυπημένα βλέμματα ποῦ ἦταν καρφωμένα γεμάτα συμπάθεια πάνω της διάδασε πῶς ὁ θάνατός της θά ἦταν ἕνα πρόσθετο τραμακτικό χτύπημα ἀπό τό ὁποῖο δέν θά ἀναλάμβανε ποτέ ὁ δεσποτισμός». (16)

Τό 1881 ἀρκετοί σημαντικοί ἐπαναστάτες, ἀνάμεσά τους ὁ Κροπότκιν καί ὁ Μαλατέστα, συναντήθηκαν στο Λονδίνο καί ἐκδήλωσαν τήν πίστη τους στήν ἀποψη διτι μόνο ἡ παρανομία θά ὀδηγοῦσε στήν ἐπανάσταση, ἐνῶ πολλοί ἀπ' αὐτούς, παρόλο τόν σκεπτικισμό τοῦ ἴδιου τοῦ Κροπότκιν — ἦταν ἀρκετά καλός ἐπαγγελματίας ἐπιστήμονας γιά νά πιστεύει στούς ἐρασιτεχνισμούς — δήλωσαν πῶς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῶν τεχνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ χημεία, γιά νά μάθουν νά φτιάχουν βόμβες ποῦ θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά «ἐπιθετικούς καί ἀμυντικούς σκοπούς». Ἐκεῖνοι οἱ ἀναρχικοί ποῦ δέν εἶχαν προσχωρήσει, ὅπως ὁ Κόστα, στή νόμιμη πολιτική δράση, εἶχαν στρατευτεῖ τώρα στήν τακτική τῆς «προπαγάνδας μέ τή δράση» μέ τήν πειῶ ἀκραία της μορφῆ. Ἐπό αὐτές ἀκριβῶς τίς ἀναρχικές πράξεις τῶν ἐπόμενων εἴκοσι χρόνων ἀντλεῖται ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τοῦ ἀναρχικοῦ — μιᾶ φιγούρα ποῦ κινεῖται ὑποπτα μέ τό καπέλο ριγμένο πάνω ἀπό τά μάτια καί μιᾶ βόμβα νά καπνίζε στήν τσέπη. Πρόκειται γιά εἰκόνα στήν ὁποία συνέβαλαν πολλοί συγγραφεῖς, ἔτσι ποῦ οἱ ἀναρχικοί κάνουν παρόμοια ἐμφάνιση ἀκόμα καί στίς σελίδες τοῦ Χένρυ Τζαίμς (στήν «Πριγκίπισσα Καζαμασίνα») καθῶς καί στήν κλασική περιγραφή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στούς ἀναρχικούς καί τήν ἀστυνομία ποῦ γίνεται στο «Ὁ μυστικός πράκτορας» τοῦ Τζότζεφ Κόνραντ. (17)

Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου τό ἀναρχικό κίνημα δροῦσε σέ δύο ἐπίπεδα. Οἱ ἡγέτες — ὅπως ὁ Κροπότκιν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Ἐλί καί ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ — ἔγραφαν ἀρθρα καί φιλοσοφικά ἔργα, συγκαλοῦσαν συνέδρια καί ἐπεξεργάζονταν μεθόδους κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἢ τά προβλήματα τῆς ἰδιοκτησίας σέ μιᾶ μελλοντική κοινωνία. Ταυτόχρονα σ' ὀλη τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική δημιουργοῦνταν μικρές ομάδες, χωρίς γραφεῖτα ἢ γραμματεῖς, ἢ λέσχες, ἀποτελούμενες συχνά ἀπό δύο ἢ τρεῖς ἀνθρώπους, ἀποφα-

πισμένους να έκδηλώσουν την περιφρόνησή τους για την κοινωνία με κάποια πράξη άπροκάλυπτης άνυπακοής. Έτσι λοιπόν είναι σχετικά δύσκολο να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στον άφοσιωμένο άναρχικό άγωνιστή, που κινείται από κάποιο βαθύ πάθος για δικαιοσύνη, και στον ψυχοπαθή που κάποιες μυστικές φωνές τον παροτρύνουν να έκδικηθεί προσωπικά την κοινωνία με πράξεις για τις όποιες του έδωσαν το παράδειγμα οι άναρχικοί. Άναπόφευκτα, άρκετοι έπιφανείς άναρχικοί θεωρήθηκαν ύποπτοι ότι ύποκίνησαν διάφορες ενέργειες για τις όποιες δεν ήξεραν τίποτα· τόσο ο Κροπότκιγ όσο και ο Μαλατέστα ύποστήκανε πολλά πλήγηματα μ' αυτό τον τρόπο. Πάρα πολλές φορές οι «προβοκάτορες» της άστυνομίας δημιουργοῦσαν σκόπιμα «άναρχικές» ομάδες για να παγιδεύουν άνυποφίαστους άναρχικούς· η γαλλική άστυνομία έφτασε στο σημείο να διευθύνει μιá άναρχική έφημερίδα για κάμποσο διάστημα κι έστειλε άντιπρόσωπο στη συγκέντρωση του Λονδίνου το 1881. Η ιταλική κυβέρνηση συντηρούσε δύο πράκτορες στο Παρίσι· στις άρχές της δεκαετίας του 1900, γνωστους σαν Δάντη και Βιργίλιο, που «είχαν κάτι παραπάνω από έπιφανειακή έπαναστατική κουλτούρα» και που ανέφεραν στους σοκαρισμένους και συνεπαρμένους άνώτερους τους γλαφυρές λεπτομέρειες για άναρχικά όργια άφιερωμένα στην έφαρμογή του ελεύθερου έρωτα, και για άναρχικές συνωμοσίες που το άπίθανο έπίκεντρό τους ήταν η βίλλα στο Νεϊγύ της πρώην βασίλισσας της Νάπολης, Μαρίας-Σοφίας.⁽¹⁸⁾ Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι κατά πόσο όρισμένες άναρχικές ομάδες, σαν τη διαβόητη *Mano Negra* («Μαύρη Χείρ») στην Άνδαλουσία, ύπήρχαν έξω από τη φαντασία της άστυνομίας, ενῶ όρισμένες τρομοκρατικές ενέργειες της δεκαετίας του '80 και της δεκαετίας του '90 έχουν άποδοθεί σε άστυνομικούς που ήθελαν να κάνουν συλλήψεις και όχι σε άναρχικούς άγωνιστές.

Η τρομοκρατία είναι μεταδοτική· και είναι καταπληκτικό πόσο συχνά έγιναν επιθέσεις ενάντια σε διάσημα πρόσωπα στη χρονική περίοδο 1880 — 1914. Όρισμένες άπ' αυτές τις επιθέσεις, βίβαια, δεν ήταν καθόλου άναρχικές, αλλά έξυπνηρετοῦσαν διαφορετικούς πολιτικούς σκοπούς — παραδείγματα, η δολοφονία του τσάρου Άλεξάνδρου II το 1881 ή του άρχιδούκα Φραγκίσκου

Φερδινάνδου τὸ 1914. Παρόλα αὐτὰ ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντι Καρνὸ τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ προέδρου Γουίλλιαμ ΜακΚίνλεϋ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ δολοφονίες τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ἰσπανίας, καθὼς καὶ οἱ ἀναρίθμητες ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἐναντία σὲ ἄλλους ἄρχοντες, πρίγκιπες καὶ πολιτικούς — ὅλα αὐτὰ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναρχικῆς πίστεως στὴν ἄμεση, ἀποκαλυπτικὴ ἀξία μιᾶς πράξης αὐτοθυσίας ποῦ θὰ καταράκωνε ταυτόχρονα καὶ τὸ σύμβολο τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας ἐνὸς βασιλιά ἢ ἐνὸς ὑπουργοῦ εἶχε τουλάχιστον ἄμεση πρακτικὴ σημασία· μὲ τὴν ἐξολόθρευση ἐνὸς τέτοιου προσώπου, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ, τὸ κράτος ἴσως ν' ἀρχίζε νὰ μαραίνεται. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀλήθεια κάτι τέτοιο, πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὲς ἐνέργειες ἦταν ἄστοχες. Ὅταν, λογουχάρη, ἡ αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ τῆς Αὐστρίας μαχαιρώθηκε ἀπὸ ἓναν νεαρὸ Ἴταλὸ καθὼς περπατοῦσε στὴν ἀποβάθρα γιὰ ν' ἀνεβεῖ σ' ἓνα ἀτμόπλοιο στὴ λίμνη τῆς Γενεύης, ὁ δολοφόνος δὲν ἔδωσε προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι τὸ θῦμα τοῦ ζοῦσε γιὰ χρόνια χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἄντρα τῆς καὶ τὸ μόνο ποῦ ἤθελε ἦταν νὰ βρεῖ κάποιον τρόπο γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς μοίρα καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴν καθαρὰ προσωπικὴ τῆς ζωῆ. Ὅρισμένες φορὲς, πάλι, τὸ θάρρος τοῦ μονάρχη ἐξισωνόταν μὲ αὐτὸ τοῦ δολοφόνου καὶ αὔξαινε τὴ δημοτικότητά του, ὅπως ὅταν ὁ βασιλιάς Οὐμβέρτος I παρατήρησε πῶς τέτοιου εἴδους ἐπεισόδια περιλαμβάνονταν στοὺς «κινδύνους τοῦ ἐπαγγέλματος», καὶ μετέτρεψε τὴ θανατικὴ ποινὴ ποῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸν παραλίγο δολοφόνου του καὶ πρόσφερε κάποια σύνταξη γιὰ τὴν μητέρα του.

Πολὺ συχνὰ οἱ ἀναρχικὲς πράξεις βίας δὲν ἦταν παρὰ πράξεις συμβολικῆς ἐκδίκησης ἐναντία στὸ κράτος γιὰ τὴν ἐκτέλεση κάποιου συντρόφου. Στὴν Ἰσπανία, λογουχάρη, τὸ 1892 ἓνας νεαρὸς ἀναρχικὸς, ὁ Παλλιάς, ἔριξε μιὰ βόμβα ἐναντία στὸ στρατηγὸ Μαρτινέζ Κάμπος, γιὰ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἐκτέλεση τεσσάρων ἀναρχικῶν ποῦ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐξέγερση τοῦ Χερές τὸν προηγούμενο χρόνο. Καὶ στὴ συνέχεια ὁ φίλος τοῦ Παλλιάς, Σαντιάγκο Σαλθαντόρ, ἐκδικήθηκε τὴν κοινωνία μὲ μιὰ πράξη τρομακτικὰ ἀπρόσωπη, ὅταν ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἓνα

ἀριστοκρατικό θέατρο στη Βαρκελώνη, σκοτώνοντας είκοσι άτομα, άντρες και γυναίκες. Και πάλι ύστερα από λίγο ρίχτηκε μια βόμβα από ένα παραθύρο πάνω στο πλήθος, κατά την περιφορά του Σώματος του Χριστού, τραυματίζοντας μονάχα φτωχούς ανθρώπους του λαού και προκαλώντας την υποψία πώς είχε ριχτεί από την αστυνομία, που έβηκε άφορμή για να φυλακίσει, να εκτελέσει και να βασανίσει πολλούς αναρχικούς ακόμα και φιλελεύθερους. Ένας Ίταλος αναρχικός, ο Αντζιολίλλο, που βρισκόταν στο Λογδίο όταν έμαθε τα νέα, αγανάκτησε τόσο πολύ που πήγε άμέσως στην Ίσπανία και δολοφόνησε τον πρωθυπουργό Κανόδας ντέλ Καστίλλιο.

Οι επιθέσεις αυτές δεν στρέφονταν μόνο ενάντια στους άρχηγους των κρατών και τους λακέδες τους ή δεν ήταν αποκλειστικά συμβολικές πράξεις εκδίκησης. Γίνονταν κι άλλες βίαιες ενέργειες ενάντια σε θεσμούς που φαίνονταν να συμβολίζουν τις ψεύτικες αξίες της αστικής κοινωνίας. Όταν λογουχάρη ρίχτηκε μια βόμβα τó 1882 γωρίς τό πρωτ' σ' ένα περιβόητο πολυτελές μιούζικ-χάλ στη Λυών, όρισμένοι άνθρωποι, κι ανάμεσά τους ή αστυνομία, θεώρησαν την ενέργεια αυτή άμεση έφαρμογή στην πράξη ενός άρθρου που είχε δημοσιευτεί σε κάποια αναρχική έφημερίδα πριν από λίγους μήνες: «Μπορείτε να δείτε εκεί, ιδιαίτερα μετά τα μεσάνυχτα, τό λεπτεπίλεπτο άνθος της μπουρζουαζίας και του έμπορίου... Η πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης θά πρέπει να είναι ή καταστροφή αυτού του άντρου». (19) Ένας νεαρός αναρχικός, που ονομαζόταν Συβώ, συνελήφθηκε άργότερα και καταδικάστηκε σε φυλάκιση, παρόλο που σχεδόν κανείς δεν ήταν σίγουρος για την ένοχή του' για πάρα πολύ καιρό τον θεωρούσαν άθώο μάρτυρα που θυσιάστηκε για την υπόθεση της αναρχίας. Ταυτόχρονα συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν αρκετοί γνωστοί αναρχικοί, μεταξύ τους κι ο Κροπότκιν. Βρισκόταν στη Γαλλία εκείνη την έποχή και ή κυβέρνηση πίστευε πώς ύποκίνησε τις άπεργίες που είχαν καταλήξει σε ταραχές στην περιοχή των όρυχειών του Μονσώ' αποτέλεσμα, κάθησε τρία χρόνια μέσα στη φυλακή.

Δυό άλλα περιστατικά στη Γαλλία είναι χαρακτηριστικά των αναρχικών επιθέσεων ενάντια στους θεσμούς της αστικής κυβέρνη-

νησης και τῆς ἀστικής κοινωνίας. Τὸ 1886 ὁ Σὰρλ Γκαλλὸ ἔριξε ἀπὸ ἕνα θεωρεῖο τοῦ χρηματιστήριου τοῦ Παρισιοῦ μιὰ μπουκάλια βιτριόλι ἀνάμεσα στοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τους· στὴ συνέχεια ἔριξε τρεῖς πιστολιές πού δὲν τραυμάτισαν κανένα. Στὴ δίκη του —δπου ἐπέμενε νὰ ἀποκαλεῖ τὸν δικαστὴ Πολίτη Πρόεδρο— διακήρυξε «Ζήτω ἡ ἐπανάσταση! Ζήτω ὁ ἀναρχισμός! Θάνατος στὴν ἀστική δικαιοσύνη! Ζήτω ὁ δυναμίτης! Συμμορία ἠλιθίων!»⁽²⁰⁾ Ὁ Γκαλλὸ ἦταν στὴν οὐσία ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ χαρακτηριστικούς τύπους νεαροῦ τρομοκράτη, στὸ μεταίχμιο τῆς ψυχικῆς ἀνισοροπίας, ἐν μέρει ἐγκληματίας καὶ ἐν μέρει φανατικός. Ἦταν νόθο παιδί, ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ τὴ μητέρα του. Διέθετε κάποια πνευματικότητα καὶ εἶχε καταφέρει νὰ μορφωθεῖ ἀρκετὰ. Στὰ εἴκοσι χρόνια του κλείστηκε στὴ φυλακὴ γιατί παραχάραξε χρήματα καὶ προφανῶς ἐκεῖ ἀνακάλυψε τὶς ἀναρχικὲς ιδέες πού ἀποφάσισε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του. Στὴ δίκη του, μετὰ τὴν ἐπιθεσί του ἐνάντια στὸ χρηματιστήριο, ἀφοῦ καταδικάστηκε σὲ εἴκοσι χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα, παρέμενε ἀμετανόητος καὶ τὸ μόνο πού τὸν στενοχωροῦσε ἦταν ὅτι δὲν εἶχε καταφέρει νὰ σκοτώσει κανέναν. Ἔκανε στὸ δικαστήριο μιὰμιση ὥρα διάλεξη γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ δήλωσε συγκεκριμένα πὼς εἶχε τὴν πρόθεση νὰ κάνει «μιὰ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». ⁽²¹⁾

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἐνάντια στοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους ἦταν ἐκείνη πού ἐγίνε ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιο στὸ Παρίσι τὸ 1893. Ὁ Ὁγκύστ Βαγιάν —κι αὐτὸς δταν ἦταν παιδί εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του— εἶχε ἀλλάξει ἀρκετὲς δουλειές καὶ εἶχε γίνε μέλος πάρα πολλῶν μικρῶν ἐπαναστατικῶν ομάδων. Πέρασε δυὸ χρόνια στὴν Ἀργεντινὴ τόσο ἀνήσυχια καὶ ἀνικανοποίητα ὅσο καὶ στὴ Γαλλία. Γυρίζοντας στὴ Γαλλία φαίνεται πὼς ἔκανε κάποια προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιδίωξη τῆ δικῆ του, τῆς κόρης του καὶ τῆς κοπέλας μὲ τὴν ὁποία συζοῦσε τότε· ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια, οἱ δυσκολίες πού συνάντησε σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια τὸν ὤθησαν στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Συγκέντρωσε ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ ἕναν ἀναρχικὸ διαρῆκτη γιὰ νὰ νοικιάσει ἕνα δωμάτιο καὶ

νά φτιάξει: μιὰ βόμβα και ἀποφάσισε νά σκοτωθεῖ κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία πού, ὅπως εἶπε, θά ἦταν «ἡ κραυγή μιᾶς δολοκλήρης τάξης πού ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματά της και πολύ γρήγορα θά κάνει τὰ λόγια της πράξεις». (22) Ἐτοίμασε μιὰ ἰσχυρή βόμβα, σχεδιασμένη γιὰ νά πετάξει πολλά θραύσματα, και στίς τέσσερες ἡ ὥρα τὸ ἀπόγευμα στίς 9 Δεκεμβρίου 1893 τὴν πέταξε ἀπὸ ἕνα θεωρεῖο τῆς Βουλῆς. Ἀκολούθησε καταγώδης ἔκρηξη. Ὅταν ξεκαθάρισαν οἱ καπνοὶ και ἀποκάλυψαν μιὰ σκηνὴ γεμάτη αἷματα και σπασμένα γυαλιά, ὁ Πρόεδρος τῆς συνεδρίασης, Ντυπιτ, πέρασε στὴν ἱστορία, ἀναγγέλοντας δυνατὰ «Ἡ συνεδρίαση συνεχίζεται». Παρόλο πού κανένας δέν εἶχε σκοτωθεῖ, ὁ Βαγιάν καταδικάστηκε σὲ θάνατο και παρὰ τὴ συγκινητικὴ αἴτηση τῆς κόρης του ἐκτελέστηκε, κραυγάζοντας τὴν τελευταία στιγμή: «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Θὰ πληρῶσετε γιὰ τὸ θάνατό μου».

Ἡ προφητεία ἀποδείχτηκε ἀληθινή: στίς 24 Ἰουνίου 1894, ὁ Σαντί Καρνὸ, Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρνηθεῖ νά δώσει χάρη στὸν Βαγιάν, μαχαιρώθηκε θανάσιμα σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴ Λυών. Ὁ δολοφόνος ἦταν ἕνας 21χρονος Ἴταλὸς, ὁ Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο, πού εἶχε ἀπελαθεῖ ἀπὸ τὴν Ἰταλία λόγω τῶν ἀναρχικῶν του ιδεῶν και ἀναζητοῦσε τρόπο νά τις ἐπαληθεύσει. Φαίνεται πὼς παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νά κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση παρὰ ἀπὸ ἄμεση πρόθεση νά πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βαγιάν. Ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντί Καρνὸ ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σειράς τρομοκρατικῶν πράξεων ἀπὸ μέρους τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν, πού τελικὰ ὑποχρέωσε τὴν ἀστυνομία νά πάρει σοβαρὰ μέτρα ἐναντίον ὁποιοδήποτε θεωροῦσε ὑποπτο ἀναρχικῶν ἀπόψεων. Ἐρρευνήθηκαν σπίτια, ἀπαγορεύτηκαν ἐφημερίδες και περιοδικὰ, και πολλοὶ γνωστοὶ ἀναρχικοὶ ὑποκείμετοι δέχονταν τις ἐπισκέψεις τῆς ἀστυνομίας πολλές φορές τὴν ἡμέρα. Ἡ ἀστυνομία προσπάθησε ἐπίσης νά κατηγορήσει τοὺς ἀναρχικοὺς θεωρητικούς και δημοσιογράφους γιὰ κοινὰ ἐγκλήματα κλοπῆς και βιαιοπραγίας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τις γνωστὲς δίκες τῆς δεκαετίας τὸν Αὐγούστο τοῦ 1894, κατηγορήθηκαν τριάντα ἄτομα γιὰ σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας. Ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους ἦταν ἐπιφανεῖς ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Σεμπαστιέν Φῶρ και ὁ Ζᾶν Γκράβ,

ἐκδότης τῆς *Le Révolté* («Ὁ Ἐξεγερμένος»), πού εἶχε διαδεχθεῖ τὴν *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση») τοῦ Κροπότκιν, μαζί μέ κοινούς διαρῆκτες. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, λογουχάρη ὁ Ἐμίλ Πουζέ, ἐκδότης τῆς βίαιης καὶ χυδαιολόγας ἀναρχικῆς ἐφημερίδας *Le Père Peinard*, καὶ ὁ Πῶλ Ρεκλύ, ἀντιψιὸς τοῦ Ἐλιζέ, διέφυγαν στὸ ἐξωτερικό· οἱ ὑπόλοιποι ἀπαλλάχτηκαν, μιά καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς κατηγορίας. Στὴ δίκη κατέθεσε ὁ Στεφάν Μαλλαρμέ σὰν μάρτυρας υπεράσπισης ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, τοῦ συγγραφέα καὶ κριτικοῦ Φελίξ Φενεδόν. Στὴν οὐσία, ἡ «Δίκη τῶν Τριάντα» προσφέρει μιά γλαφυρὴ εἰκόνα ἐκείνου τοῦ ιδιότυπου μείγματος πολιτικῆς καὶ μποέμικης ἐξέγερσης, κοινου ἐγκλήματος καὶ ἰδεαλιστικῆς δράσης, πού χαρακτηρίζει τὸν παριζιάνικο ἀναρχισμό στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890.

Σὲ αὐτὲς τίς καθαρὰ ἀναρχικὲς τρομοκρατικὲς πράξεις, συχνὰ ἄστοχες, ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς συμβατικῆς εἰκόνας τοῦ ἀναρχικοῦ μέ τὴ βόμβα στὴν τσέπη καὶ τὸ μαχαίρι στὸ χέρι. Ὅρισμένοι ἐγκληματίες ἰσχυρίστηκαν πὼς ἦταν ἀναρχικοὶ πού ἀπλῶς ἐπανάρθωναν τὰ λάθη τῆς κοινωνίας. Ὅταν, λογουχάρη, τὸ 1886 συνελήφθηκε ὁ Κλεμάν Ντυβάλ γιὰ διάρρηξη, ἐπιτέθηκε ἐναντία στοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ λέγεται πὼς υπερασπίστηκε τὴν πράξη του μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὁ ἀστυφύλακας μέ συνέλαβε στὸ ὄνομα τοῦ νόμου· ἐγὼ τὸν χτύπησα στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας». Στὴ δίκη του (πού καθιέρωσε τὴ φήμη τοῦ νεαροῦ συνηγόρου του, Λαμπορί, πού ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστὸς σὰν δικηγόρος τοῦ Ντρέυφους) ἐπέμενε πὼς ἔδρασε ἔτσι γιατί ἤθελε νὰ πραγματοποιήσει τὴ δικαιοτέρα κατανομή τοῦ πλοῦτου: «Ὅταν ἡ κοινωνία σου ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχεις, πρέπει νὰ τὸ πάρεις μόνος σου». Τελικά, ὅταν τὸν ἔβγαζαν ἀπὸ τὸ δικαστήριο, φώναξε «Ζήτη τὴν ἀναρχία! Ζήτη τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση! Ἄχ! Ἄν ἐλευθερωθῶ ποτὲ θὰ σᾶς τινάξω στὸν ἀέρα!». (23) Δὲν πραγματοποίησε ποτὲ τὴν ἀπειλή του· παρόλο πού καταδικάστηκε σὲ θάνατο, τοῦ δόθηκε χάρη ἀπὸ τὸν πρόεδρο Γκρεβὺ καὶ τὸ 1901 δραπετεύσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ, τελειώνοντας τὴ ζωὴ του στὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου πέθανε τὸ 1935, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὸ θαυμασμὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν τῆς περιοχῆς.

Στὸ Παρίσι τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 δύο ἄλλα ἄτομα ἔγιναν θρυλικές καὶ ἀντιφατικές φυσιογνωμίες τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Στις 11 Ἰουλίου 1892 ἐκτελέστηκε ὁ Φρανσουά - Κλώντ Ραβασὸλ ἔιχε καταδικαστεῖ γιὰ μιὰ σειρά βίαιες δολοφονίες, γιὰ μικροκλοπές καὶ γιὰ πολυάριθμους βομβισμούς. Ὁ Ραβασὸλ ἦταν δυσνόητη καὶ αἰνιγματική φυσιογνωμία τόσο γιὰ τοὺς συγχρόνους του ὅσο καὶ γιὰ μᾶς σήμερα. (24) Οἱ ἀναρχικοὶ τὸν δέχτηκαν σὰν δικό τους μόνο μετὰ τὴν ἐκτέλεσή του, κι αὐτὸ μὲ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ φύση τῶν ἐγκλημάτων του καὶ κάποια ἀρχικὴ ὑποψία ὅτι ἦταν κοινὸς ἀπατεώνας ποὺ ἔγινε πληροφοριοδότης τῆς ἀστυνομίας ἦταν οἱ βασικὲς αἰτίες τοῦ γεγονότος ὅτι μόνο μετὰ τὸ θάνατό του καθιερώθηκε σὰν ἀναρχικὸς μάρτυρας — γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν γράφτηκαν μπαλλάντες καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του προήλθε ἕνα ρῆμα — ravaucholiser: ἀνατινάζω.

Ὁ Ραβασὸλ γεννήθηκε τὸ 1859 κοντὰ στὸ Σαίλντ - Ἐτιέν πῆρε τὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, μιὰ καὶ ὅταν ἦταν παιδί τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει ὁ πατέρας του. Φερνόταν καλὰ στὰ μικρά του ἀδελφία καὶ φαίνεται πράγματι πὼς ὑπῆρξε εὐγενικὸς, φιλικὸς καὶ ἀξιοσέβαστος, μολονότι ματαιόδοξος, ὅπως λέγεται, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἔβαζε ρούζ στὰ μάγουλά του γιὰ νὰ κρύψει τὴ χλωμάδα τοῦ προσώπου του. Ἐργάστηκε σὲ διάφορες δουλειὲς στὴν περιοχή τοῦ Σαίλντ - Ἐτιέν καὶ ἔγινε ἀναρχικὸς, ἀφοῦ ἔπαψε νὰ πιστεῖει στὸ θεὸ μετὰ τὸ διάβασμα ἐνὸς μυθιστορήματος τοῦ Εὐγένιου Σὺ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διέπραξε ὀρισμένα μικρόπρεπα καὶ βίαια ἀδικήματα — δολοφόνησε ἕναν ἠλικιωμένο ἔμπορο χαλιῶν, δολοφόνησε ἕναν πολὺ γέρο ἐρημίτη καὶ τοῦ ἔκλεψε τὶς οἰκονομίες, σύλησε τὸν τάφο μιᾶς νεκρῆς κόμησας, δολοφόνησε δυὸ γεροντοκόρες ποὺ εἶχαν ἕνα μαγαζὶ μὲ σιδηρικά. Ὁ Ραβασὸλ παραδέχτηκε μόνο τὴ σύληση τοῦ τάφου καὶ τὴ δολοφονία τοῦ ἐρημίτη, καὶ ἰσχυρίστηκε πὼς καὶ μὲ τὶς δυὸ του ἐνέργειες σκόπευε νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας. Συνελήφθηκε ἀλλὰ κατὰφερε νὰ δραπετεύσει καὶ πῆγε στὸ Παρίσι μὲ ψεύτικο ὄνομα. Ἐκεῖ ἄρχισε στὰ σοβαρὰ νὰ σχεδιάζει ἀληθινὲς ἀναρχικὲς ἐνέργειες «προπαγάνδας μὲ τὴ δράση». Ἐγκαταστάθηκε στὸ Σαίλντ - Ντενί, βρῆκε ἕναν ἀφοσιωμένο νεαρὸ βοηθό, τὸν «Σιμόν Μπισκουί», καὶ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὕλικά γιὰ νὰ φτιά-

Ξει βόμβες. (Τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν πρακτικὴ χημεία διάνθιζαν τότε πάρα πολλὰ ἀναρχικὰ ἔντυπα). Σκόπευε, ἰσχυρίστηκε ἀργότερα, νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη ἐκδίκησης ἐνάντια σὲ συγκεκριμένους δικαστὲς ποὺ εἶχαν καταδικάσει τοὺς ἐργάτες ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὶς διαδηλώσεις τῆς Πρωτομαγιάς τοῦ 1891. Στὴν πραγματικότητά, μολονότι κατάφερε νὰ προκαλέσει σημαντικὲς ζημιὲς στὰ κτίρια ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ ποὺ ζοῦσαν οἱ δικαστὲς, στὸ Βουλευτάρτο Σαίλν - Ζερμαίν καὶ στὴν ὁδὸ ντὲ Κλιού, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ βόμβα τοποθετήθηκε ἔξω ἀπὸ ἀσχετὴ πόρτα, μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθοῦν ζημιὲς στὰ κτίρια χωρὶς νὰ σκοτωθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τους. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀστυνομία —μὲ πληροφορίες, ὅπως πιστεῦεται, τοῦ σπιτονοικοκύρη τοῦ Ραβασόλ— εἶχε συνδέσει τὸ δολοφόνου τοῦ Σαίλντ - Ἐτιέν μὲ τὸ δράστη τῆς ἐκρηξῆς στὸ βουλευτάρτο Σαίλν - Ζερμαίν, καὶ ὅταν ἐγινε ἐκρηξὴ στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ ντὲ Κλιού τὸν ἔψαχναν μὲ μανία.

Ὁ Ραβασόλ, ἀφοῦ ἔβαλε τὴ βόμβα στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ ντὲ Κλιού, πῆγε γιὰ φαγητὸ σ' ἓνα μικρὸ ἐστιατόριον —στὸ ρεστωρὰν Βερύ— ὅπου προσπάθησε μάταια νὰ προσηλυτίσει τὸ σερβιτόρο στὶς ἀναρχικὲς του ἰδέες. Φαίνεται ὅμως πῶς τοῦ ἄρεσε ἀρκετὰ τὸ μικρὸ ἐστιατόριον γιατί ξαναγύρισε ἐκεῖ μιὰ-δυὸ μέρες ἀργότερα, ἀλλὰ τὴν ὥρα ὁ σερβιτόρος εἶχε συνδέσει τὴ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀναρχία καὶ τὶς ἀναφορὲς του στὴν πρόσφατὴ ἐκρηξὴ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Ραβασόλ ποὺ εἶχε μοιράσει ἡ ἀστυνομία. Ὁ Ραβασόλ συνελήφθηκε στὸ ἐστιατόριον. Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς δίκης του τὸ ρεστωρὰν Βερύ καταστράφηκε ἀπὸ μιὰ βόμβα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης του σκοτώθηκε (οἱ ἀναρχικοὶ ἰσχυρίστηκαν ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δόθηκε καινούργιον νόημα στὴ λέξη «ἐπαλήθευση»), παρόλο ποὺ ὁ σερβιτόρος ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς καὶ γλύτωσε ἀργότερα ἀνταμειφθῆκε γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ σύλληψη τοῦ Ραβασόλ μὲ κάποια κατώτερη θέση στὴν ἀστυνομία. Ὁ δράστης τῆς ἐκρηξῆς δὲν ἀνακαλύφθηκε ποτέ, ἀλλὰ αὐτὴ μὴ νάχα ἡ ἐνέργειά του ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιβάλλει τὴ δίκην τοῦ Ραβασόλ μὲ ἀτμόσφαιρα ἐκδίκησης καὶ τρομοκρατίας. Οἱ ἔνοχοι, γιὰ διάφορους λόγους, τὸν θεώρησαν ἔνοχο γιὰ τοὺς βομβισμοὺς, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρυντικά, καὶ δὲν καταδικάστηκε σὲ θάνατον. Τοῦτο

ἀνατέθηκε στο δικάστήριο του Μονμπρισόν, πού τόν καταδίκασε γιά τούς προηγούμενους φόνους του. Τώρα πιά όμως ἡ ἀπαθής στάση τοῦ Ραβασόλ, ἡ ειλικρινῆς παραδοχή τῶν εὐθυνῶν του, καί ἡ κραυγή «Ζήτω ἡ ἀναρχία!» μέ τήν ὁποία δέχτηκε τήν ἐτυμηγορία τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν διαλύσει τούς δισταγμούς πού ἐνωθάν γιά τὸ ἄτομό του πολλοί ἀναρχικοί. Ἡ ἐντύπωσή τους αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ συμπεριφορά του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής του, ὅπου δάδισε γενναῖα καί ἀμετανόητος στὸ θάνατό του, τραγουδώντας ἕνα σακαμπρόζικο τραγουδάκι ἐνάντια στοὺς ἰδιοκτήτες πού θέλησε νὰ καταστρέφει καί ἐνάντια στὴν ἐκκλησία πού τὴν εὐλογία τῆς εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ἀρνηθεῖ. Ἀκόμα καί μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ ὀλοένα περισσότερες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι γιορτάζονταν στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους μέ τὸ τραγούδι:

«Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ!
Ζήτω ὁ πάταγος, ζήτω ὁ πάταγος,
Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ,
Ζήτω ὁ πάταγος
Τῆς ἐκρήξης!» (25)

Ὁ Ραβασόλ ἀνακηρύχτηκε ἀμέσως μάρτυρας ἀπὸ τούς ἀναρχικούς καί τούς συμπαθοῦντες, καί ὁ συμβολιστῆς συγγραφέας Πῶλ Ἄνταμ δήλωσε, «Σὲ τούτη τὴν ἐποχὴ τοῦ κυνισμοῦ καί τῆς εἰρωνίας ἕνας ἄγιος γεννήθηκε ἀνάμεσά μας». (26) Παρόλο πού οἱ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καί σχέσεις τοῦ Ραβασόλ φαίνεται πὼς ὑπῆρξαν ἄρκετὰ γνήσιες, ὁ χαρακτήρας του παραμένει σκοτεινός, καί μένουμε μέ τὴν ἀπορία ποιά ἐπιθυμία του ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία γιά ν' ἀκολουθήσει μιὰ τόσο παράξενη, ἀν καί συνεπῆ, πορεία.

Ἕνας ἄλλος ἀπὸ τούς τρομοκράτες πού ἦταν ὑπεύθυνοι γιά τὴν ἐπιδημία ἐκρήξεων στὴ Γαλλία ἀνάμεσα στὸ 1892 καί τὸ 1894 —ἐντεκα μεγάλες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι, καθὼς καί ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνὸ στὴ Λυὼν— προσφέρει ἕνα πῶλο τρομακτικὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, κι αὐτὸ γιατί ἦταν περισσότερο λογικὸς καί διανοούμενος. Πρόκειται γιά τὸν Ἐμίλ Ἄγγρὺ πού ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Ραβασόλ καί κατόγταν ἀπὸ ἀστικὸ καί μορφωμένο περιβάλλον. Γεννήθηκε τὸ 1872

στην 'Ισπανία' ο πατέρας του ήταν εξόριστος λόγω της συμμετοχής του στην Κομμούνα· γύρισε στο Παρίσι: όταν δόθηκε άμνηστία στον πατέρα του και ήταν λαμπρός μαθητής στο σχολείο. Ύστερα όμως από την επιτυχημένη του είσοδο στην Πολυτεχνική Σχολή, πείσθηκε για την αλήθεια των αναρχικών θεωριών, εγκατέλειψε τις σπουδές του και την προοπτική μιας εξασφαλισμένης και πετυχημένης σταδιοδρομίας, και ρίχτηκε με τὰ μούτρα στην αναρχική προπαγάνδα με τὴ δράση. Φαίνεται πὼς είχε κάποιους συνεργάτες, μολονότι δὲν ἀνακαλύφθηκαν ποτὲ και μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὑπῆρξαν ἄνθρωποι στὸ Παρίσι ποὺ περηφανεύονταν πὼς ἦταν φίλοι του, ὅπως ὁ νεαρὸς ποιητὴς ποὺ συνάντησε ὁ Ὕσκαρ Οὐάιλντ τὸ 1898.⁽²⁷⁾ Ἡ πρώτη τρομοκρατικὴ ἐπιθέση τοῦ Ἐμίλ Ἄνρῦ — μὲ μιὰ αὐτοσχέδια βόμβα — ἔγινε στὸ Παρίσι ἐνάντια στὰ γραφεῖα τῆς «Ἐταιρείας Ὀρυχείων Καρμὺ» ἡ ἐταιρεία αὐτὴ εἶχε καταστειλεῖ ἐκείνη τὴ ἐποχὴ μιὰ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς μὲ πρωτοφανῆ ἀγριότητα. Τελικὰ ἡ βόμβα ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, ποὺ τὴν μετέφερε στὸ ἀστυνομικὸ τμήμα, ὅπου ἔσκασε καὶ σκότωσε πέντε ἀστυνομικούς. Ὁ Ἄνρῦ δὲν πιάστηκε. Ύστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο περίπου ἔκανε μιὰ πράξη ποὺ σοκάρισε σχεδὸν ὅλο τὸν κόσμον, ἀκόμα καὶ πολλοὺς ἀναρχικούς. Τὸ βράδυ τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1894 — μιὰ ἑβδομάδα μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Βαγιάν γιὰ τὴν ἐπιθέση του ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιο — ὁ Ἄνρῦ ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἕνα καφενεῖο κοντὰ στὸ Σταθμὸ Σαιν - Λαζάρ τὴν ὥρα ποὺ ἕνα πλῆθος Παριζιάνοι καταστηματαρχεῖς, ὑπάλληλοι καὶ ἐργάτες ἔπιναν ἡσυχα τὸ ποτό τους κι ἄκουγαν μουσική. Ἡ βόμβα προκάλεσε τεράστιες ζημιές· τραυματίστηκαν εἴκοσι ἄτομα κι ἕνα πέθανε στὴ συνέχεια. Ὁ Ἄνρῦ συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σύντομη καταδίωξη.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἐμίλ Ἄνρῦ στὴ δίκη του καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του ἀπέδειξε πὼς παρέμεινε μέχρι τέλους διανοούμενος. Οἱ πράξεις του ἦταν ἐμπνευσμένες ἀπὸ μιὰ ψυχρὴ λογικὴ καὶ ἀπὸ ἕνα ἐλεγχόμενο, φανατικὸ μίσος γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνία. Ὅταν τὸν ἐπιτίμησαν γιὰ τὴν σκότωσε ἀθώου ἀνθρώπου, ἀπάντησε: «Δὲν ὑπάρχουν ἀθῶοι».⁽²⁸⁾ Τὴ θανατικὴ καταδίκη τὴ δέχτηκε μὲ τὰ λόγια: «Προκαλοῦμε τὸ θάνατο· καὶ ξέροῦμε πὼς νὰ τὸν ἀντέξουμε». Ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὴ βοήθεια ἐνδὸς οἰ-

κογενειακού γιατρού, πού προσπάθησε νά καταθέσει ότι τὸ μυαλό του ἦταν διαταραγμένο ἀπὸ κάποια ἀσθένεια ὅταν ἦταν παιδί. Στὴ φυλακὴ εἶχε ἐκτεταμένες συζητήσεις μὲ τὸν διευθυντὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγραψε ἕνα γλαφυρὸ δοκίμιο, ὅπου ἐκθέτει τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία. Καὶ στὸ ἐδῶλιο ἔκανε τὴν πιὸ σαφὴ καὶ ἀνυποχώρητη δῆλωση τῆς θέσης τῆς τρομοκρατίας: «Ἦμουν πεπεισμένος πὼς ἡ ὑπάρχουσα κοινωνικὴ ὀργάνωση ἦταν κακὴ ἤθελα νά ἀγωνισθῶ ἐναντιὰ τῆς γιὰ νά ἐπισπεύσω τὴν ἐξάλειψή της. Ἐφερα μαζί μου στὸν ἀγῶνα ἕνα θαθὺ μίσος πού γινόταν πιὸ ἔντονο κάθε μέρα πού περνοῦσε ἀπὸ τὸ ἀποτρόπαιο θέαμα τῆς κοινωνίας, ὅπου ὅλα εἶναι χαμερπῆ, ὅλα εἶναι γεμάτα δειλίαι, ὅπου τὸ καθεστὸς ἀποτελεῖ φραγμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, γιὰ τίς γενναιόδωρες τάσεις τῆς καρδιάς, γιὰ τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῆς σκέψης... Ἦθελα νά ἀποδείξω στοὺς μπουρζουάδες πὼς οἱ ἀπολαύσεις τους δὲν θὰ διαρκέσουν πολὺ, πὼς οἱ ἀπαύσιοι θριαμβοὶ τους θὰ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα, πὼς ἡ χρυσὴ τους ἀγγελάδα θὰ ἔτρεμε βίαια πάνυ στὸ δάθρο τῆς μέχρι πού τὸ τελικὸ χτύπημα νά τὴ σωριάσει στὴ λάσπη καὶ στὰ αἵματα». Ἡ βόμβα στὸ καφενεῖο ἦταν ἡ ἀπάντηση σ' ὅλες τίς ἀδικίες πού διέπραττε ἡ ἀστικὴ κοινωνία. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν σέβονται τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, γιὰτί δὲν τὴν σέβονται: οὔτε καὶ οἱ ἄστοι. Οἱ ἀναρχικοὶ, εἶπε δ' Ἄνρῦ, «δὲν νοιάζονται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν ἀστῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τους, γιὰτί κανεὶς δὲν νοιάζεται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν ἐκείνων πού ἀγαποῦν. Δὲν εἶναι: ἀθῶα θύματα ἐκεῖνα τὰ παιδιά πού πεθαίνουν ἀπὸ ἀναιμία στὶς παραγκοσυνοικίες, γιὰτί δὲν ὑπάρχει ψωμὶ στὸ σπιτί τους; Ἡ ἐκεῖνες οἱ γυναῖκες πού χάνουν τὸ χρῶμα τους μέσα στὰ ἀνήλια ἐργαστήριά σας καὶ γίνονται κομμάτια γιὰ νά κερδίσουν σαράντα δεκάρες τὴν ἡμέρα καὶ εἶναι τυχερὲς ὅταν δὲν καταλήγουν πόρνες ἀπὸ τὴ φτώχεια; ἐκεῖνοι οἱ γέροι πού σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ τοὺς ἔχετε κάνει μηχανεὲς μέσα στὴν παραγωγὴ καὶ τοὺς ρίχνετε στὰ σκουπίδια ἢ στὰ γηροκομεῖα τῶν ἀπόρων ὅταν χάνουν πιά τὴ δύναμή τους; Τουλάχιστον ἄς ἔχετε τὸ θάρρος νά παραδεχτεῖτε τὰ ἐγκλήματατά σας, ἀξέτιμοι κύριοι τῆς μπουρζουαζίας, καὶ νά συμφωνήσετε πὼς τὰ ἀντίποινά μας εἶναι ἀπόλυτα νόμιμα!» Τελικά, δ' Ἐμίλ Ἄνρῦ συνέδεσε σαφῶς τίς πρά-

Ξεις του μέ τὸ διεθνές ἀναρχικὸ κίνημα: «Κρεμάσατε ἀνθρώπους στὸ Σικάγο, ἀποκεφαλίσσατε ἄλλους στὴ Βαρκελώνη, τοὺς κατατομήσατε στὸ Μομπρισόν καὶ στὸ Παρίσι, ἐκεῖνο ὁμως ποὺ δὲν θὰ μπορέσατε ποτὲ νὰ ἐξολοθρευθετε εἶναι ὁ ἀναρχισμός. Οἱ ρίζες του εἶναι πολὺ βαθιές: γεννιέται μέσα στὴν καρδιά μιᾶς κοινωνίας ποὺ σωριάζεται στὸ χῶμα· εἶναι μιὰ βίαιη ἀντίδραση ἐναντίον τῆς κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Ἀντιπροσωπεύει τὴς βλάβεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος ποὺ συντρέχουν τὴν ὑπάρχουσα ἐξουσία· θρῖσκεται παντοῦ ὀλόγυρά σας, πράγμα ποὺ κάνει ἀδύνατο νὰ τὸν συλλάβετε. Στὸ τέλος θὰ σᾶς σκοτώσει ὁ-λους σας». (20)

3

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890 ἦταν πραγματικὰ διεθνές, καὶ οἱ διάφορες πράξεις προπαγάνδας μέ τὴ δράση, εἴτε γίνονταν σὰν ἀτομικὴ διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν κοινωνία σὰν σύνολο, εἴτε στρέφονταν ἐνάντια σὲ μονάρχες καὶ πολιτικούς ἡγέτες, συμβόλιζαν μιὰ βαθιὰ αἰσθησιὴ ἀνησυχίας καὶ ἐξεγέρσεως ἐνάντια στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία. Οἱ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν σὲ πολλὰς βιομηχανίες τόσο στὴν Ἑυρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἀμερικὴ προκαλοῦσαν ἕνα αἰσθημα πραγματικοῦ ταξικοῦ πολέμου. Παρατηρήθηκαν ξεσπάσματα βίας ποὺ ἦταν πιὸ ἀυθόρμητα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ὑπολογισμένα χτυπήματα τῶν δολοφόνων ἢ τῶν βομβιστῶν. Οἱ ἐργάτες τῆς Ἑταιρείας Ὀρυχείων Μονσώ, ποὺ δολοφόνησαν τὸν μισητὸ ἐπιστάτη, οἱ διαδηλωτὲς τοῦ Φουρμιέ στὴ βόρεια Γαλλία ποὺ πυροβολήθηκαν τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1891, οἱ ἀπεργοὶ στὰ ὄρυχέα τοῦ Πλο Τίντο στὴν Ἰσπανία ἢ οἱ ἀγρότες τῆς Σικελίας ἢ τῆς Ἀνδαλουσίας ποὺ ἐξεγέρθηκαν καὶ ἀκολούθησε ἡ καταστολὴ τους ἀπὸ στρατιωτικὰς δυνάμεις, ὅλα αὐτὰ δημιούργησαν μάρτυρες ποὺ τοὺς διεκδίκησαν σὰν δικούς τους οἱ ἀναρχικοί. Ὅπου ἡ κατάσταση ἐδειχνε ἀπελπι-στικὴ, ὅπου οἱ τσιφλικάδες ἢ οἱ ἐργοδότες ἦταν ιδιαίτερα σκληροὶ καὶ ἄρπαγες, κι ὅπου ἦταν ἀφόρητες οἱ συνθήκες δουλειᾶς, ἐβρῖσκον συμπάθεια οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ παρακινούσαν τοὺς

άνθρώπους σέ δράση. Οι μελετημένες διαμαρτυρίες τών τρομοκρατών φαίνεται πώς ήταν τά σύμβολα τής μαζικής δυσaréσκειας και του ύπόκωφου επανάστατικού πάθους.

Οι καταστάσεις αυτές δέν επικρατούσαν μονάχα στην Εύρώπη. Οι άναρχικοί από την Εύρώπη έφεραν τις άναρχικές ιδέες στις ΗΠΑ και, για λίγο τουλάχιστον, επηρέασαν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος εκεί. 'Ο πιο γνωστός άπόστολος του άναρχισμού στις ΗΠΑ ήταν ένας Γερμανός, ο Γιόχαν Μόστ, που έφτασε εκεί τό 1882. 'Ο Μόστ είχε γεννηθεί στό "Αουγκσμπουργκ τής Βαυαρίας και ήταν νόθο παιδί ενός φτωχού υπαλλήλου και μιās γκουβερνάντας. (30) 'Ανατράφηκε από μιá μητριά που τή μισούσε, και στά δεκατρία του χρόνια του έκαναν μιá έγχειρηση στό πρόσωπο που τον άφησε παραμορφωμένο — άν και άργότερα μπόρεσε νά καλύψει έν μέρος τήν παραμόρφωσή του με μιá μεγάλη γενειάδα. Μαθήτευσε σαν διδλιοδέτης και τό 1860 δρισκόταν στην Έλβετία, όπου προσχώρησε στη Διεθνή. 'Υστερα από δέκα χρόνια περίπου σοσιαλιστικής προπαγάνδας στη Γερμανία και την Αύστρια, όποτε και για πολύ μικρό διάστημα διατέλεσε μέλος του γερμανικού Ράϊχστακ, έφυγε για τό Λονδίνο τό 1878, μετά από μιá περίοδο φυλάκισης λόγω τής προπαγάνδας του ενάντια στόν Κάιζερ και τον κληρο. Στα επόμενα δέκα χρόνια διέκοψε τις σχέσεις του με τους Γερμανούς σοσιαλιστές και έπαψε πιά νά πιστεύει στη δυνατότητα αποτελεσματικής πολιτικής δράσης. Διαγράφηκε από τό γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, που τά επόμενα είκοσι χρόνια διέγραφε άσύστολα όποιοδήποτε ύποψιαζόταν για όπαδό κάποιας άναρχικής αίρεσης. 'Ο Μόστ είχε επηρεαστεί από τις ιδέες του Μπακούνιν, ιδιαίτερα μέσω όρισμένων Βέλγων όπαδών του Μπακούνιν, καθώς και από τον 'Ωγκύστ Μπλανκί, τό βετεράνο Γάλλο επαναστάτη, για τον όποιο ή επανάσταση ήταν σχεδόν άυτοσκοπός. Στο Λονδίνο, ο Μόστ άρχισε νά εκδίδει μιá έφημερίδα, τήν Freiheit («Έλευθερία»), και μέσα από κεί διακήρυχνε τή θεωρία τής άμεσης δράσης. Τό 1881 κλείστηκε στη φυλακή εξαιτίας κάποιου άρθρου του όπου έπυδοκίμαζε τή δολοφονία του τσάρου 'Αλεξάνδρου ΙΙ. 'Η έφημερίδα του θεωρήθηκε ύποπτη για ύποκίνηση κάθε είδους δολοφονίας, κι όταν ο λόρδος Φρέντερικ Κάβεντις δολοφονήθηκε στό

Δουβλίνο από Ίρλανδούς εθνικιστές που δεν είχαν καμιά σχέση με το αναρχικό κίνημα και που τους στόχους τους σίγουρα αποδοκίμαζε ο Μόστ, τα γραφεία της Freiheit δέχτηκαν κι άλλη επιδρομή από την αστυνομία και πιάστηκαν δύο από τους τυπογράφους. Όταν ο Μόστ βγήκε από τη φυλακή αντιλήφθηκε ότι κάθε παραπέρα δράση στο Λονδίνο ήταν αδύνατη, και το Δεκέμβριο του 1882 μπάρκαρε για την Αμερική.

Στή Γερμανία ο Μόστ είχε ελάχιστη επιρροή, και οι αναρχικοί εκεί περιόριζονταν στα άτομα εκείνα που βρίσκονταν σε επαφή με τους υποστηρικτές του Μπακούιν και του Γκυγιώμ στο Ζυρά. Παρόλα αυτά ακόμα και η πειθαρχική ατμόσφαιρα της Γερμανίας δεν έμεινε εντελώς ανέπαφη από την επιδημία της τρομοκρατίας. Εκτός από τις επιθέσεις ενάντια στον Κάιζερ το 1878, που ήταν αναρχικές από την άποψη της μεθόδου, μοιολογί οι δράστες τους είχαν ελάχιστη ή καμιά επαφή με τις αναρχικές ιδέες και ομάδες, έγιναν μιά-δυο απόπειρες για προπαγάνδα με τη δράση. Ένας νεαρός που ονομαζόταν "Αουγκουστ Ράϊνστορφ σχεδίασε να ανατινάξει το Έθνικό Μνημείο στο Ρουντεσχάιμ στο Ρήνο την ημέρα των εγκαινίων του, όπου θα παρεβρισκόταν ο Κάιζερ και οι πριγκίπες. Δυστυχώς όμως για τον Ράϊνστορφ, χτύπησε το πόδι του λίγο πριν από την τελετή, και αναγκάστηκε να έμπιστευθεί την υπόθεση σε δυο συνεργάτες του, που ξέχασαν να αγοράσουν ένα αδιάδροχο κάλυμα για τη βόμβα. Μια και έβρεξε γερά τη νύχτα πριν από την απόπειρα, η βόμβα, όπως ήταν φυσικό, δεν έσκασε. Λίγες βδομάδες αργότερα όμως έγινε μια έκρηξη στο αρχηγείο της αστυνομίας της Φρανκφούρτης, και ο αρχηγός της αστυνομίας, Ρούμπφ —που ενδέχεται να προκάλεσε ο ίδιος την έκρηξη— κατόρθωσε με συνεχείς ανακρίσεις να ανακαλύψει, χάρη στην αδιακρισία των φίλων του Ράϊνστορφ, δολοκλήρο το ιστορικό της εκτροματικής συνωμοσίας για τη δολοφονία του Κάιζερ και των πριγκίπων. Το Δεκέμβριο του 1884 συνελήφθη ο Ράϊνστορφ και εκτελέστηκε στις αρχές του 1885, φωνάζοντας πριν πεθάνει: «Κάτω η βαρβαρότητα! Ζήτω η αναρχία!»⁽³¹⁾

Η εκδίκηση για τον Ράϊνστορφ δεν άργησε και τόσο πολύ, γιατί λίγο πριν την εκτέλεσή του δολοφονήθηκε ο αρχηγός της

άστυνομίας, Ρούμπφ. Ένας νεαρός αναρχικός πού είχε ξρθει τόν τελευταίο καιρό από τήν Έλβετία κατηγορήθηκε γιά τó φόνο, παρόλο πού τά έναντίον του στοιχεία ήταν άνεπαρκή και δρμιζόταν πώς ήταν άθώος. Όταν ó εισαγγελέας ζήτησε τή θανατική ποινή, ó νεαρός κραύγασε μέ πραγματικά αναρχικό στυλ: «Δέν θά προλάβεις νά ζητήσεις κι άλλη θανατική καταδίκη». Στήν προκειμένη περίπτωση δέν χρειάστηκε νά γίνει κάποια άλλη πράξη αναρχικής εκδίκησης, μιá και ó εισαγγελέας σέ πολύ λίγο διάστημα τρελάθηκε. Όλες αυτές οι περιπτώσεις όμως δέν ήταν παρά μεμονωμένες ενέργειες, και πολύ γρήγορα εξαφανίστηκαν από τή Γερμανία οι αναρχικές ιδέες, έκτός βέβαια από τούς κύκλους τών μποέμ διανοούμενων, όπως τού Βαυαρού συγγραφέα Γκούσταφ Λαγκάουερ και ορισμένων διαφωνούντων σοσιαλδημοκρατών, πού είχαν διαγραφεί από τó σοσιαλιστικό κόμμα γιati ύποστήριζαν τήν άμεση επαναστατική δράση.

Στήν Άμερική, από τήν άλλη μεριά, ó Μόστ βρήκε γονιότερο έδαφος γιά τήν προπαγάνδα του άπ' ό,τι στή Γερμανία ή τήν Άγγλία. Όταν έφτασε εκεί δέν είχε περάσει πολús καιρός πού είχαν γίνει άπεργίες σ' όλη τή χώρα, και τó κίνημα γιά τήν έφαρμογή τού όχτάωρου θρισκόταν στήν άνθησή του. Πολλοί από τούς πρόσφατους μετανάστες, ιδιαίτερα οι Ρώσοι και οι Ίταλοί, είχαν φέρε: μαζί τους τις αναρχικές πεποιθήσεις τους και διατηρούσαν έπαφές μέ άλλους αναρχικούς στήν πατρίδα τους. (Μιá ομάδα Ίταλών αναρχικών στο Πάτερσον, στο Νιού Τζέρσεϋ σχεδίασε και εκτέλεσε τή δολοφονία τού βασιλιά Ουμβέρτου Ι τó 1900). Στόν σκληρό κόσμο τού ανερχόμενου άμερικάνικου καπιταλισμού μιá άπλή έργοστασιακή διαμάχη μπορούσε εύκολα νά μετατραπεί σέ πραγματικό πόλεμο ανάμεσα στους έργοδότες και τούς εργάτες, όπως όταν, λογουχάρη, οι άπεργοί στά χαλυβουργεία τής Έταιρείας Κάρνεγκυ στήν Πενσυλβανία πήραν μέρος σέ μιá μάχη εκ παρατάξεως ένάντια στους άνδρες πού είχαν προσληφθει από τή έργοδοσία γιά τó σπάσιμο τής άπεργίας. Ό Μόστ άρχισε νά εκδίδει τήν Freiheit σαν γερμανόφωνη αναρχική έφημερίδα και πολύ γρήγορα υπήρχαν Ιταλικά και Ισπανικά περιοδικά πού προπαγάνδιζαν τις ιδέες και τις μεθόδους τής αναρχικής κοινωνικής επανάστασης καθώς και άλλα αναρχικά περιο-

δικά στα Γαλλικά, τὰ Τσέχικα και τὰ Ἑβραϊκά. Στὴν οὐσία, πῆ διάρχεια αὐτῶν τῶν χρόνων τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς ΗΠΑ ἦταν ἀπάλυτα ξενοφερμένο· και οἱ διαδόχοι υποκινήτες ἐδραζαν τοὺς φλογισμένους λόγους τους στὰ Γερμανικά, τὰ Ρωσικά, τὰ Ἱταλικά ἢ τὰ Ἑβραϊκά. Ἡ βιαιότητα αὐτῆς τῆς προπαγάνδας και ἡ σαφῆς υποκίνηση σὲ δράση ποὺ περιεῖχαν μπροσοῦρες διπὼς τοῦ Μόστ, «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐπαναστατικοῦ πολέμου» («ἐγχειρίδιο μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν χρῆση και προετοιμασία νιτρογλυκερίνης, δυναμίτη, πυρίτιδας, ἐκρηκτικοῦ ὑδράργυρου, βομβῶν, πυροσωλήνων, δηλητηρίων κλπ») (32), βοήθησαν γιὰ νὰ θεωροῦνται οἱ ἀναρχικοὶ ὑπεύθυνοι γιὰ κάθε βίαιη ἀναταραχὴ. Οἱ ἀναρχικὲς διαδηλώσεις, μαζί μὲ τὴ μαύρη σημαία ποὺ εἶχε γίνεи τώρα πιά τὸ ἐπίσημο ἔμβλημα τῶν ἀναρχικῶν, προκαλοῦσαν σχεδὸν πάντοτε τὴν ὑποψία ὅτι θὰ κατέληγαν σὲ κάτι χειρότερο· ὅταν μάλιστα οἱ ἀναρχικὲς ἐφημερίδες δημοσίευαν ἐξορκισμοὺς σὰν τὸν ἀκόλουθο: «Δυναμίτης! Ἄπ' ὄλα τὰ καλὰ πράγματα, τοῦτο εἶναι τὸ καλύτερο. Χώστε ἀρκετὲς λίμπρες ἀπὸ τοῦτο τὸ καλὸ ὕλικὸ σ' ἓνα σωλήνα... βουλῶστε τίς δυὸ ἄκρες, βάλτε ἓνα καψούλι μέσα σ' ἓνα φυτίλι, τοποθετήστε το κάπου κοντὰ σὲ πλοῦσιους τεμπέληδες ποὺ ζοῦνε ἀπὸ τὸν ἰδρώτα ἄλλων ἀνθρώπων, κι ἀνάψτε τὸ φυτίλι. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἱκανοποιητικὸ, τί ὠρατὸς κρότος!... Μιὰ λίμπρα ἀπὸ τοῦτο τὸ ἀνώτερο ὕλικὸ κάνει νὰ φαίνονται: ἀνίκανα χιλιάδες ψηφοδέλτια — και μὴν τὸ ξεχνάτε!» (33)

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα συνέβη ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ περιστατικὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικανικοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1886 ἡ κατάσταση στὸ Σικάγο ἦταν τεταμένη: ἡ πόλη ἦταν τὸ ἐπίκεντρο τῆς κινητοποίησης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀχτάωρου· ὑπῆρχε μιὰ ὁμάδα ἀπὸ δραστήριους ἀναρχικοὺς, βασικὰ γερμανικῆς καταγωγῆς· και εἶχαν γίνεи συχνὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀπεργοὺς και τοὺς ἀπεργοσπάστες στὰ ἐργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ἦταν στὸ Σικάγο ποὺ γιορτάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Πρωτομαγιά σὰν ἡμέρα ἐργατικῶν διαδηλώσεων και παρόλο ποὺ ἡ 1η Μαΐου 1886 εἶχε περάσει ἤσυχα, δυὸ μέρες ἀργότερα ἡ ἀστυνομία ἄρχιζε νὰ πυροβολεи κατὰ τὴ διάρχεια μιᾶς σύγκρουσης στὰ ἐργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ἀποτέλεσμα, ἡ τοπικὴ γερμανικὴ

ἀναρχική ἐφημερίδα «Arbeiterzeitung» («Ἐργατική Ἐφημερίδα»), δημοσίευσε ἕνα κύριο ἄρθρο τοῦ ἀρχισυντάκτη Ὕγκαστ Σπάις μὲ τίτλο, «Ἐκδίκηση! Ἐργάτες! Στὰ Ὅπλα!» Ταυτοχρο-
να, προγραμματίστηκε μιὰ συγκέντρωση διαμαρτυρίας στὸ Χαιὺ-
μάρκετ, ἕναν μεγάλο ἀνοιχτὸ χῶρο, ἔπου, ὅπως ἀναγγέλθηκε μὲ
τὴν προκήρυξη, «Θὰ παρευρεθοῦν καλοὶ ὀμιλητὲς γιὰ νὰ καταγ-
γείλουν τὶς τελευταῖες θηριωδίες τῆς ἀστυνομίας, τοὺς πυροβολι-
σμοὺς ἐνάντια στοὺς συντρόφους μας ἐργάτες χτὲς τὸ ἀπόγευ-
μα». (34)

Ἡ συγκέντρωση προχώρησε ἀρκετὰ ἤσυχα καὶ πρὸς τὸ τέλος
τὸ ξέσπασμα μιᾶς δυνατῆς καταιγίδας ἔκανε πολλοὺς ἀπὸ τὸ
πλῆθος νὰ φύγουν. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἀστυνομία διέταξε τὴ
διάλυση τῆς συγκέντρωσης, ἐνῶ μιλοῦσε ὁ Σάμουελ Φήλντεν, ἔ-
νας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς διαδήλωσης. Ὁ Φήλντεν ἀρνήθηκε καὶ
δήλωσε πὼς ἡ συγκέντρωση ἦταν ἀπόλυτα εἰρηνικὴ καὶ δὲν δια-
σάλευε τὴν τάξη. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἀστυνομίας ἐπέμεινε καὶ
ἐκείνη τὴ στιγμή ρίχτηκε μιὰ βόμβα μέσα στὸ πλῆθος. Σκοτώ-
θηκε ἕνας ἀστυφύλακας καὶ κάμποσοι ἄλλοι τραυματίστηκαν, καὶ
ἡ ἀστυνομία ἄρχισε νὰ πυροβολεῖ: στὴ σύγχυση πού ἐπακολού-
θησε σκοτώθηκαν ἢ τραυματίστηκαν κι ἄλλοι ἀστυφύλακες καὶ
διεδηλωτὲς. Τὸ θέμα τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν ἀρχικὴ βόμβα δὲν
ξεκαθαρίστηκε ποτέ· ὅπως πολὺ συχνὰ σὲ τέτοια ἐπεισόδια προ-
βλήθηκαν ἰσχυρισμοὶ πὼς ἦταν προδοκατόρικη πράξη ἀπὸ τὴν
πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας.

Ἀμέσως κατέλαβε τὴν πόλη βίαιος πανικὸς ἀνάλογος μὲ τοὺς
«κόκκινους πανικούς» πού συνέβαιναν πολλὰ χρόνια μετὰ στὶς
ΗΠΑ. Σύμφωνα μ' ἕνα δημοσιογράφου τῆς ἐποχῆς: «Οἱ καλοὶ ἄν-
θρωποι: ξέχασαν τὴ λογικὴ καὶ ἀπαιτοῦν κραυγαλέα ἐκδίκηση».
(35) Ἡ ἀστυνομία ἀποφάσισε νὰ συλλάβει ἐννιά γνωστοὺς
ἀναρχικοὺς ὑποκινητὲς καὶ συγγραφεῖς. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ δύο δὲν
βρέθηκαν· ἕνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Σνάουμπελτ, πού ἐνδέχεται καὶ νὰ
ἔριξε πράγματι: τὴ βόμβα, ἐξαφανίστηκε· ἕνας ἄλλος, ὁ Ἄλμπερτ
Πάρσονς, παραδόθηκε ἀργότερα γιὰ νὰ συμμεριστεῖ τὴν τύχη τῶν
συντρόφων του. Στὸ ἐδώλιο παρουσιάστηκαν ὀκτὼ ἄνθρωποι κα-
τηγορούμενοι γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀστυφύλακα· ὅστερα ἀπὸ τὴ
δίκη πού ἀπηχοῦσε μὲ ἀκρίβεια τὴ διάθεση τῆς κοινῆς γνώμης

για έκδικηση και όχι την απόδοση αμερόληπτης δικαιοσύνης, τέσσερεις από τους κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σε θάνατο και οι υπόλοιποι σε μεγάλες ποινές φυλάκισης. Ένας απ' αυτούς, ο Λίνγκ, ήταν πραγματικά γνήσιος τρομοκράτης που είχε φτιάξει βόμβες, αλλά δεν υπήρχε καμιά απόδειξη ότι είχε σχέση με τη βόμβα στο Χαιυμάρκετ. Οι αποδείξεις ενάντια στους υπόλοιπους ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Οι κατηγορούμενοι άμφισβήτησαν την άρμοδιότητα του δικαστήριου και χρησιμοποίησαν μιιά δεύτερη δίκη για να βγάλουν τολμηρούς αναρχικούς λόγους. Ο Πάρσονς μιλούσε επί οκτώ ώρες και ο Φήλντεν επί τρεις, ενώ ο Σθάμπ μίλησε για «μιιά κοινωνική κατάσταση όπου όλα τὰ ανθρώπινα όντα κάνουν τὸ σωστό για τὸν ἀπλό λόγο ότι αυτό είναι σωστό και μισούν τὸ ἄδικο ἀπλῶς γιατί είναι ἄδικο». (36) Ο Λίνγκ ἐκδήλωσε τὴν περιφρόνησή του για «τὴν "τάξη", σας, τὸς νόμους σας, για τὴ στηριγμένη στὴ βία ἐξουσία σας». (37)

Παρόλες τὶς ἐκκλήσεις πρὸς τὰ ἀνώτερα δικαστήρια και τὶς αἰτήσεις για χάρη —ἀνάμεσά τους και μιιά ὑπογραμμμένη ἀπὸ ἐπιφανείς συγγραφείς ὅπως ὁ Μπέρναρ Σῶ και ὁ Ὕσκαρ Ουάιλντ — οἱ τέσσερεις ἀπὸ τὸς κατηγορούμενους ἐκτελέστηκαν, ἀποδείχνοντας τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους και διεκδικώντας σκόπιμα τὴ θέση τοῦ μάρτυρα: ἓνας απ' αὐτοὺς ἰδιαιτερα, ὁ Ὡγκαστ Σπάις, ἔγινε πλατιὰ γνωστός για τὰ δραματικά του λόγια στὸ ἱκρίωμα: «Θὰ ἔρθει μιιά ἐποχὴ πού ἡ σιωπὴ μας στὸν τάφο θὰ εἶναι πιὸ ἰσχυρὴ ἀπὸ τὶς φωνές πού στραγγαλίζετε σήμερα» (38) Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων συνελήφθηκε ὁ Γιόχαν Μόστ, ἀφοῦ μίλησε σὲ μιιά συγκέντρωση συμπαρατάσεως στὴ Νέα Ὑόρκη. Σ' ὄλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του μπαινόβγαίνε στὶς φυλακές, προσπαθώντας νὰ διατηρήσει τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας του Freiheit και παίρνοντας μέρος σὲ διαμάχες με ἄλλους ἀναρχικούς, τόσο Ἀμερικανούς ὅσο και ξένους. Ὅρισμένες απ' αὐτὲς τὶς διαμάχες ἦταν ἰδιαιτερα σκληρές· σὲ κάποια συγκέντρωση ἢ θυελλώδης και ἀτρόμητη Ἔμμα Γκόλντμαν προσπάθησε νὰ τὸν χτυπήσει. Μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1906, ὁ Γιόχαν Μόστ παρέμεινε ἀκούραστος και ἀφοσιωμένος προπαγανδιστής, πού τὸ ἀνατρεπτικὸ του μῆνυμα ἔδειχνε ἐντελῶς ἀντίθετο με τὴ φιλόπονη «μικρο

αστική» φύση του, ταυτόχρονα στοργικός και γκρινιάρης, γενναίω-
δωρος και καχύποπτος.

Ἡ δίκη τοῦ Σικάγο φλόγισε τὴ φαντασία πολλῶν νεαρῶν ἐπα-
ναστατῶν καὶ μεταρρυθμιστῶν. Ἡ νεαρή Ρωσοεβραία Ἔμμα Γκόλντ-
μαν, ποὺ εἶχε ἤδη διώματα ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς τῆς
ἀμερικανικῆς ἐργατικῆς τάξης, καταπιάστηκε παθιασμένα μὲ τὴν
ἀναρχικὴ κινήσει καὶ προπαγάνδα καὶ ξεκίνησε μιὰ σταδιο-
δρομία ποὺ θὰ ἦταν μακρόχρονη καὶ παραχώδης.⁽³⁹⁾ Ὁ φίλος
τῆς, ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, Ρῶσος κι αὐτός, ἀγανάκτησε τό-
σο πολὺ μὲ τὴν ἀνταπεργία τῆς ἐταιρείας Κάρνεγκυ στὰ ἐργοστά-
σια τῆς στὴν Πενσυλβανία ποὺ ἀποφάσισε νὰ σκοτώσει τὸν Χέν-
ρυ Κλαίου Φρίκ, πρόεδρος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Στὴ συνέ-
χεια, αὐτός, ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν κι ἕνας νεαρὸς ἀναρχικὸς ζω-
γράφος —ζοῦσαν ὅλοι μαζί σὰν «ἰψενικό τρίγωνο», διατηρώντας
ἕνα κατάστημα παγωτῶν στὸ Γουορτσέστερ τῆς Μασσαχουσέτης—
σχεδίασαν τὴ δολοφονία καὶ ἀφήνοντας τὴν Ἔμμα στὴ Νέα Ὑ-
όρκη γιὰ νὰ συγκεντρῶσει χρήματα μὲ κάθε μέσο —ἔκανε καὶ
μιὰ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα πορνείας— ὁ Μπέρκμαν ξεκίνησε γιὰ
τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀποστολῆς τους. Κατάφερε νὰ μπεῖ μέ-
γα στὸ γραφεῖο τοῦ Φρίκ, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ τὸν τραυ-
ματίσει. Συνελήφθηκε καὶ καταδικάστηκε σὲ εἰκοσιδύο χρόνια
φυλάκιση. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν κινήθηκε δραστήρια γιὰ νὰ πε-
τύχει: συμπάραισταση γιὰ τὸ μετριασμὸ τῆς ποινῆς του, ἀλλὰ ὁ
Μπέρκμαν ἀποφυλακίστηκε τελικὰ μόνο τὸ 1906.

Στὸ μεταξύ, τὸ 1901 ὁ πρόεδρος Οὐίλλιαμ ΜακΚινλεϋ δολο-
φονήθηκε στὸ Μπάφαλο ἀπὸ ἕναν νεαρὸ πολωνικῆς καταγωγῆς
ποὺ ὀνομαζόταν Τσόλγκοτς. Ὁ Τσόλγκοτς, κατὰ πάσα πιθανότη-
τα, δὲν ἦταν μέλος καμιᾶς ἀναρχικῆς ὀργάνωσης καὶ φαίνεται
πῶς ἐνήργησε ἀπὸ μόνος του, παρακινήμενος ἀποκλειστικὰ ἀπὸ
κάποια ἐσωτερικὴ αἴσθηση καταδίωξης καὶ ἀδικίας. Εἶχε παρα-
κολουθήσει, ἕμως, κάποια διάλεξη τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν, καὶ ἐ-
κείνη ξεκίνησε ἀμέσως μιὰ ἔντονη περιοδεία διαλέξεων σὲ συμπα-
ράστασή του, παρόλο ποὺ δὲν τὸν ἤξερε καὶ δήλωσε πῶς δὲν
ἐπιδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου. Ὁ Τσόλγκοτς ἐκτελέ-
τηκε καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν συνελήφθηκε, ὅπως καὶ ὁ Μόστ,
κιὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε πρὶν πολὺ καιρὸ ταχθεῖ ἐναντία στὴν ἀ-

τομική τρομοκρατία, και παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν Μπέρκμαν εἶχε συντείνει στὴ ρήξη τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Γκόλντμαν, πού ἦταν κάποτε ἀφοσιωμένη ὑποστηρίχτριά του και προηγουμένως, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τῆς, εἶχε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνεи ἐρωμένη του.

Ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου ΜακΚίνλεϋ ἐπέσει τις ἀρχές πῶς ὑπῆρχε πράγματι ἀναρχικός κίνδυνος. Ὁ Θήοντορ Ρούσβελτ κατήγγειλε τὸ γεγονός στὸ λόγο του στὸ Κογκρέσο τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1901 και τὸ Κογκρέσο θέσπισε ἕνα νόμο πού ἀπέκλειε ἀπὸ τις ΗΠΑ ὅποιοδήποτε ἄτομο «δὲν πιστεῦει ἢ ἐναντιώνεται σὲ ὁ-λες τις ὀργανωμένες κυβερνήσεις». Ὁ φόβος γιὰ τὸν ἀναρχισμό παρέμεινε ζωντανὸς μέχρι και τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ὅπως ἀπέδειξε ἡ δίκη «Σάκκο και Βαντζέτι»· παρόλο ὅμως πού οἱ δραστη-ριες ἀναρχικῆς ομάδες ἐξακολούθησαν νὰ ἀκμάζουν ἀνάμεσα στοὺς μετανάστες και παρόλο πού ἀρκετοὶ διανοούμενοι συναρπάστηκαν ἀπὸ τις ἀναρχικῆς θεωρίες ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τῆς Ἐμμα Γκόλντμαν, στὴν οὐσία εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ οἱ ἀτομικῆς πράξεις τρομοκρατίας, και βασικὰ τὸ ἀναρχικὸ πνεῦμα διατήρησε σημαντικὴ ἐπιρροή στις ΗΠΑ γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια μόνο μὲ τὴν ἄμεση δράση μέσα στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας.

Γενικά, ὅμως, ἡ ἐμπειρία δύο δεκαετιῶν «προπαγάνδας μὲ τὴν δράση» ἀνάγκασε ὅλους τοὺς ἀναρχικοὺς στὴν Εὐρώπη και τὴν Ἀμερικὴ νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ ζήτημα τῶν μεθόδων και τῶν σκο-πῶν τους. Παρὰ τὴν προσωρινὴ ἀντίδραση μετὰ τὴν Κομμούνια και παρὰ τις ἐπανερχόμενες κρίσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονο-μίας, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ νομικὸς και συνταγματικὸς μη-χανισμὸς γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων και οἰκο-νομικῶν βελτιώσεων ἦταν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὸς ἀπ' ὅτι ὑ-πῆρξε στὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Στις περισσό-τερο ἀναπτυγμένες χῶρες φαινόταν πιὸ λογικὸ νὰ προσχωρήσει κανεὶς σὲ κάποιο πολιτικὸ κόμμα ἢ συνδικάτο και νὰ κινητοποιη-θεῖ νόμιμα γιὰ μερικῆς μεταρρυθμίσεις παρὰ νὰ καταφύγει στις ἀποκαλυπτικῆς χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Πράγματι, ἡ ἄμεση βιαιότητα τῶν ἀναρχικῶν ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ κάποια γοητεία μόνο σὲ χῶρες ὅπως στὴν Ἰσπανία, ὅπου ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη ἡ δυνατότητα ἀνοιχτῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς δράσης.

Ἐξάλλου ἡ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση μποροῦσε εὐκολὰ νὰ μετατραπῆι σὲ προπαγάνδα ἐναντίον καὶ ὄχι ὑπὲρ τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Ὅπως ἔγραψε τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ Ἐμιλ Ἄνρὺ ὁ Ὀκτάβ Μιρμπώ, ἕνας Γάλλος συγγραφέας τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ποῦ συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα τὸν ἀναρχισμό: «Ἕνας θανάσιμος ἐχθρὸς τοῦ ἀναρχισμοῦ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταφέρει καλύτερο πλῆγμα ἐναντίᾱ του ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἐμιλ Ἄνρὺ ὅταν πέταξε τὴν ἀνεξήγητη δόγμα του ἀνάμεσα σὲ εἰρηνικοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους ποῦ εἶχαν πάει γιὰ μιὰ μύρα πρὶν κοιμηθοῦν... Ὁ Ἐμιλ Ἄνρὺ δηλώνει, ἰσχυρίζεται, διακηρύττει πὼς εἶναι ἀναρχικός. Εἶναι πιθανό. Ἀλλὰ ὁ ἀναρχισμὸς ἔχει γερῆς πλάτες, σὰν τὸ χαρτί ἀντέχει τὰ πάντα. Σήμερα εἶναι τῆς μόδας νὰ διεκδικοῦν κάποια σχέση μαζὶ του οἱ ἐγκληματίες, ὅταν μάλιστα ἔχουν διαπράξει κάποιον ἀρκετὰ καλὸ ἐγκλημα... Κάθε πλευρὰ ἔχει τοὺς ἐγκληματίες τῆς καὶ τοὺς φρενοβλαβεῖς τῆς, γιὰτὶ κάθε πλευρὰ ἔχει ἀνθρώπινα ὄντα». (40) Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι τόσο ἀνυποχώρητοι στὴν ἀπὸ μέρους τους καταδίκη τῆς τρομοκρατίας, ἀλλὰ ὅλοι τους εἶχαν συνειδησὴ τοῦ διλήμματος ποῦ παρουσιαζόταν. Ὁ Γιόχαν Μόστ θεωροῦσε ὅλες τὶς ἐγκληματικὲς ἐνέργειες ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. «Ἀναγωνρίζω ἕναν “ἄγριο” ἀναρχικὸ σὲ κάθε ἐγκληματία, ἀνεξάρτητα ἀν τὸν συμπαθῶ ἢ ὄχι, γιὰτὶ ἕνας τέτοιος ἀνθρώπος, ἀκόμα κι ὅταν δρᾷ γιὰ δικό του ὄφελος, εἶναι ἀπλῶς προϊόν τῆς ἐποχῆς του». (41) Ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ, ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος καὶ ἀνθρώπος μὲ πραγματικὲς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες, ποῦ περιέβαλε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του μὲ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ οὐγενότικου παρελθόντος του, ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε κρίση: «Ὅταν ἕνα ἀπομονωμένο ἄτομο, ἐξαλλο ἀπὸ ὀργὴ παίρνει τὴν ἐκδίκησὴ του ἐναντίᾱ στὴν κοινωνία ποῦ τὸ ἀνέθρεψε ἄσχημα, τὸ ἔθρεψε ἄσχημα καὶ τὸ συμβούλεψε ἀκόμη πιὸ ἄσχημα, τί μπορῶ νὰ πῶ ἐγώ; Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τρομακτικῶν δυνάμεων, οἱ συνέπειες βαθιὰ ριζωμένων παθῶν, τὸ ξέσπασμα τῆς δικαιοσύνης στὰ πρωτόγονα στάδιᾱ τῆς. Νὰ ταχθῶ ἐναντίᾱ σὲ τοῦτο τὸν αὐτοχρὸ ἀνθρώπο καὶ ἔτσι νὰ δικαιώσω, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὸ σύστημα ταπεινώσεως καὶ καταπίεσεως ποῦ τὸν συνθλίβει μαζὶ μὲ ἑκατομμύρια συναθρώπους του — ποτέ!» (42) Πρόκειται γιὰ στάση ποῦ

ἐνόχλησε τὸν Ζᾶν Γκράβ, τὸν ἐκδότη τῆς La Révolte, τοῦ ὁποίου ἡ πίστη στὸν ἑαυτό του σὰν θεματοφύλακα τῶν πραγματικῶν ἀναρχικῶν ἰδανικῶν καὶ θεωριῶν τοῦ ἐξασφάλισε τὸ παρατσούκλι «ὁ πάπας τῆς ὁδοῦ Μουφτάρ». «Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνοχή του καὶ τὴν καλοσύνη του», ἔγραφε γιὰ τὸν Ρεκλύ, «πρέπει νὰ παραδεχθῶ πῶς ἀρκετὲς φορὲς μοῦ δίνουν στὰ νεῦρα καὶ συχνὰ ἦταν ἡ αἰτία νὰ τσακωθοῦμε γιὰ διάφορα θέματα προπαγάνδας. . . Ἔχουν τὸ δικαίωμα οἱ ἠλίθιοι καὶ οἱ ἀπατεῶνες νὰ καταστρέφουν τὶς ἰδέες πού ὑπερασπιζόμεστε; . . . Ἔχουμε διαφωνήσει πάρα πολλὲς φορὲς γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κλοπῆς. "Κλέφτες", μοῦ ἔγραψε κάποτε, εἴμαστε ὅλοι, κι ἐγὼ μάλιστα ὁ ἀρχικλέφτης, μιά καὶ δουλεύω γιὰ ἕναν ἐκδότη, προσπαθώντας νὰ κερδίσω δέκα ἢ εἴκοσι φορὲς περισσότερα ἀπὸ ὅσα κερδίζει ἕνας τίμιος ἄνθρωπος. Καθετὶ εἶναι ληστεία». (43)

Παρόλα αὐτὰ ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀποτελέσματα καὶ σὰν μέθοδος συγκέντρωσης προσοχῆς σ' ἕνα σκοπὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται. Οἱ παρισινὲς ἐφημερίδες τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὶς εἰδήσεις τους γιὰ τὶς τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τοῦ OAS θυμίζουν πολὺ τὶς ἐφημερίδες τοῦ τέλους τοῦ προηγούμενου αἰῶνα. Ἡ τρομοκρατία, ἀκόμα κι ἂν δημιούργησε ἐχθροὺς γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, προκάλεσε θάθυ καὶ ἔντονο φόβο μέσα στὴν ψυχὴ τῶν «ἀξιοσέβαστων» ἀνθρώπων. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονός εἶπε οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κίνητρο ἢ τὸ σκοπὸ τους, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ ἄτομα ἢ ἀπὸ πολὺ μικρὲς ομάδες ἔκανε πολὺ δύσκολη τὴν ἔρευνα καὶ τὰ προληπτικὰ μέτρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας. Ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία, σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Μαιτρὸν πού ἀποσαφήνισαν μὲ φοβερὴ ζωντάνια πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὑπολόγισε πῶς ὑπῆρχαν στὴ Γαλλία περίπου 1.000 δραστήριοι ἀναρχικοὶ ἀγωνιστὲς καὶ 4.500 συμπαθοῦντες πού διάβαζαν τακτικὰ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ 100.000 ἄνθρωποι πού συμπαθοῦσαν ἀσαφῶς τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ ὑποστηρίξουν παθητικὰ τοὺς σκοποὺς τους. Ἀφοῦ ὁμως δὲν ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη ὀργάνωση ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος ὁ ἔλεγχος τοῦ κινήματος, ἐφόσον μάλιστα οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις δὲν ἦταν συχνὰ ἔργο γνωστῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἔτσι

οί δράστες παρέμεναν ασύλληπτοι. Σέ αυτές τίς συνθήκες οί γνωστοί έκφραστές τής άναρχικής θεωρίας —λογουχάρη ό Κροπότκιν, ό Μαλατέστα, ό Έλιζέ Ρεκλύ ή ό Γιόχαν Μόστ— θεωρούσαν άναπόφευκτα ύπεύθυνοι, άκόμα κι άν ήταν άδύνατο νά άποδειχθεΐ ότιδ΄ήποτε ένάντιά τους. Τό χάσμα ανάμεσα στή θεωρία και τήν πράξη ποτέ δέν φαίνεται νά ύπήρξε μεγαλύτερο άπ' ότι, μεταξύ τών ήρεμων, σχολαστικών και θαυστοχαστων ανθρώπων, όπως τόν Κροπότκιν, πού ζούσε ήσυχα στό Χάρρου, στό Μπρούμλεϋ ή στό Μπράιτον, δίνοντας διαλέξεις στή Βασιλική Γεωγραφική Έταιρεία και κάνοντας παρέα μέ τόν Ούίλλιαμ Μόρρις και τόν Γκ. Φ. Γουότς, (*) και εκείνων πού, σαν τόν Ραθασόλ ή τόν Έμιλ Άγρύ, περιφρόνησαν άνοιχτά τήν κοινωνία, κάνοντας πράξεις τυφλής και θάρραρης τρομοκρατίας.

Αύτην άκριβώς τήν έποχή πού ή «προπαγάνδα μέ τή δράση» έκανε γνωστό τόν άναρχισμό σά δόγμα έπαναστασιακής δράσης, οί στοχαστές του κινήματος προσπαθούσαν χωρίς μεγάλη έπιτυχία νά τόν μετατρέψουν σέ σεβαστή πολιτική φιλοσοφία. Τό πρόβλημα ήταν πώς εκείνοι πού γοητεύονταν άπό τήν άπεριόριστη αισιοδοξία τής άναρχικής θεωρίας ήταν οί άνθρωποι πού έξοργίζονταν και κλονίζονταν περισσότερο άπό τήν άδιάκριτη σκληρότητα τής προπαγάνδας μέ τή δράση ή και κάθε άλλης μορφής βίαιης έπαναστασιακής δράσης. Είναι χαρακτηριστικό του χάσματος πού επικρατούσε ανάμεσα στην άναρχική θεωρία και τήν τρομοκρατική πρακτική τό γεγονός ότι όταν ό άρχισυντάκτης τής δέκατης έκδοσης τής Έγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα κάλεσε τόν Κροπότκιν νά γράψει τό λήμμα για τόν άναρχισμό, ένωσε υποχρεωμένος, ό άρχισυντάκτης, νά προσθέσει μιá υποσημείωση πού άνέφερε τά ακόλουθα: «Είναι σημαντικό νά λάβουμε υπόψη μας ότι ό όρος «Άναρχικός» άναπόφευκτα χρησιμοποιείται έκτεταμένα άπό τό κοινό σέ σχέση μέ τούς δράστες όρισμένων δολοφονικών ενεργειών», και πρόσθεσε μιá περίληψη τών «βασικών σύγχρονων “άναρχικών” περιστατικών», μιá και ό Κροπότκιν είχε παραλείψει νά τά αναφέρει. Στις άρχές όμως του 20ού αιώνα έγιναν σοβαρές

* Άκόμα και ό Στεπνάκ, δηλωμένος επαγγελματίας έπαναστάτης, ειδικευμένος στα έγχειρίδια άνταρτοπολέμου και αυτοσχέδιων βομβών, συνήθιζε νά προσκαλεί για ψάι κορίτσια άπό τήν Όξφόρδη. (Σ.τ.Σ.).

προσπάθειες να επιλυθούν τα προβλήματα που είχε αντιμετωπίσει το αναρχικό κίνημα στη δεκαετία του 1980: αναζητήθηκε τρόπος για να συνδυαστεί η εμπιστοσύνη στην ορθολογική συνεργασία και στη διαφωτισμένη πρόοδο με την πίστη στην εξαγνιστική αξία της επαναστατικής πράξης, και για να μετατραπεί ξανά βασικά απειθάρχικο ατομικιστικό πιστεύω σε αποτελεσματική βάση για πρακτική δράση.

"Άγιοι και έπαναστάτες

«Είμαι ένας από τους χιλιάδες νεαρούς της δικής μου κοινωνικής τάξης... πού μέσα στο μυαλό τους ζυμώνονται συγκεκριμένες ιδέες. Τιποτε απ' όλα αυτά πού με άφοροϋν δέν είναι πρωτόφαντο. Είμαι πολϋ νέος και ξέρω ελάχιστα πράγματα: έχουν περάσει ελάχισταί μήνες από τότε πού άρχισα νά συζητώ για τίς δυνατότητες της κοινωνικής επανάστασης με ανθρώπους πού έχουν σκεφτεί τό όλο ζήτημα πολϋ περισσότερο απ' ότι θά μπορούσα νά είχα κάνει έγώ. Είμαι μιá άπλή σταγόνα, κατέληξε ό "Υάκινθος, μέσα στή σκοτεινή άπεραντοσύνη του λαού. Τό μόνο πού Ισχυρίζομαι πώς έχω είναι καλή πίστη και τεράστια έπιθυμία για την έφαρμογή της δικαιοσύνης.»

Χένρυ Τζέημς: «Η Πριγκίπισσα Καζαμασίνα».

«Είμαι πενήντα χρονών κι έζησα πάντοτε ελεύθερος' άφήστε με νά τελειώσω τή ζωή μου ελεύθερος: όταν θά είμαι νεκρός, ένα πράγμα νά πούνε για μένα: "Δέν άνήκε σέ καμιá σχολή, σέ καμιá έκκλησία, σέ κανένα ίδρυμα, σέ καμιá άκαδημία, κι άκόμα σέ κανένα καθεστώς έκτός από τό καθεστώς της ελευθερίας.»

Γκουστάβ Κουρμπέ, όταν άρνήθηκε τό παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής.

1

Στή δεκαετία του 1890, σ' όλη την Εϋρώπη, οι νέες ιδέες και τά νέα κινήματα άμφισβητούσαν τίς πολιτικές, ήθικές και καλλιτεχνικές αξίες της προηγούμενης γενιάς. "Όσο περισσότερο έδειχνε νά επεκτείνεται ή βιομηχανική κοινωνία, τόσο περισσότερο άρχιζαν νά συνειδητοποιούν οι άνθρωποι τίς ανεπάρκειές της. "Όσο πλουσιότεροι γίνονταν οι πλούσιοι, κι όσο πιό σταθερά και φιγούρατα γίνονταν τά έξωτερικά δείγματα του πλούτου τους, τόσο μεγαλύτερο έδειχνε τό χάσμα πού ύπήρχε ανάμεσα σ' αυτούς και

τήν ἐργατική τάξη· οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ καλλιτέχνες δυσαρεστοῦν γταν ὀλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀξίες τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ὅσο ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς κοινωνίας φαινόταν σὲ πολλοὺς νὰ καταπνίγει τὴν ἀτομικὴ ἔκφραση καὶ νὰ ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποκρίνονται, τόσο ἡ ἰδέα τῆς δολοκληρωτικῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων ἀποκοῦσε προσωπικὴ καθὼς καὶ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία. Τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 20ου φάνηκαν ὅτι συμβόλιζαν τὴ δυνατότητα μιᾶς νέας κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς, ὅπως ἦταν φυσικὸ, εἶχε ἐπιρροὴ στοὺς ἐργάτες ἐκείνων τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν στερηθεῖ τὴ δυνατότητα εἰρηνικῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταρρυθμίσεων, στοὺς διανοούμενους τῶν μεγάλων πόλεων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης φαίνεται πῶς πρόσφερε μιὰ πολιτικὴ θεωρία ποὺ μπορούσε νὰ συνδυάζει τὸ δράμα γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου· καὶ ἐκείνοι οἱ καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ πίστευαν στὴν μπροῦμη ἀπόριψη τῶν ἀστικῶν συμβάσεων, θεώρησαν τὸν ἀναρχισμό —καὶ ἰδιαιτέρως τὴν «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση»— συγκλονιστικὸ παράδειγμα δολοκληρωτικῆς ἐξέγερσης. Πρόθυμοι γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγές καὶ βίαια συναισθήματα, πολλοὶ νεαροὶ διανοούμενοι, γιὰ κάποιον διάστημα τουλάχιστον, ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀκολουθήσουν ἀδιάκριτα τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Νίτσε, ἢ νὰ περάσουν ἀπὸ τὸν ἀναρχισμό σὲ διάφορες μορφές βίαιου ἐθνικισμοῦ. (Ἄργότερα, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων μαραινόταν ἡ παθιασμένη τους ἐπιθυμία γιὰ δράση καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ αἰσθησὴ τους γιὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματοποιήσιμο, πολλοὶ στράφηκαν στὰ πιδ ἀνιὰρὰ μονοπάτια τῆς ὀρθόδοξης σοσιαλδημοκρατίας). Ὅπως εἶπε ὁ Λεδὸν Μπλούμ: «Ὀλόκληρη ἡ φιλολογικὴ γενιά, στὴν ὀποία ἀνῆκα, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». (1)

Ἀπὸ τὶς φυσιογνωμίες ποὺ ἐπηρέασαν τοὺς ἀναρχικοὺς, τόσο ἐκείνους ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὀσο καὶ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ ἀπαρ῀βιαστο τοῦ ἀτόμου ἐνάντια στὴν ἀγωνυμία τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ στὴν ὑποκρισία καὶ τὸν καταναγκασμὸ τῆς ἀστικῆς «βικτωριανῆς» ἠθικῆς, ὁ Πιδτρ Κροπότκιν ἦταν ἴσως ὁ πιδ σημαντικὸς. Ὅταν

έγκαταστάθηκε τελικά στην Ἀγγλία τὸ 1886 ἦταν 44 χρονῶν· τὰ χρόνια ἄνωγ πού πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν κλονίσει τὴν υγεία του καὶ ἡ ἐποχὴ πού ἦταν δραστήριος ἡγέτης ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν πιά ξεπερασμένη. Στὴν πραγματικότητα, παρόλο πού πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ Ρωσία ὑποστήριζε τὴ δημιουργία ἐνοπλῶν ομάδων γιὰ τὴν ὑποκλίση τῆς ἐπανάστασης τῶν χωρικῶν καὶ παρόλο πού εἶχε συμμεριστεῖ τὶς ἐλπίδες πολλῶν ἀναρχικῶν στὶς δεκαετίες τοῦ ἐξομῆντα καὶ τοῦ ὀγδόντα ὅτι ἡ ἐπανάσταση θρῖσκόταν πολὺ κοντά, στράφηκε γρήγορα στὴν πεποίθηση, πού εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης θὰ μπορούσε νὰ προωθηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἐντυπὴ προπαγάνδα καὶ ὅτι μιὰ παράνομη μπροσούρα ἀξίζε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ βόμβα τοῦ τρομοκράτη ἢ τὸ μαχαίρι τοῦ δολοφόνου.

Τὸ 1886 εἶχε ἤδη ὑποστῆ τὶς συνέπειες τῶν πεποιθήσεών του. Εἶχε περάσει δυὸ χρόνια κλεισμένος στὸ φρούριο Πετερπαυλδσκ στὴν Πετρούπολη καὶ τρία χρόνια σὰν πολιτικὸς κρατούμενος στὴ Γαλλία· οἱ καταδικές αὐτές καθῶς καὶ δραματικὴ ἀπόδρασή του ἀπὸ τὴ Ρωσία τὸν εἶχαν μεταβάλει σὲ θρυλικὴ φυσιογνωμία τῶν ἐπαναστατικῶν κύκλων. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐπίσης, εἶχε μελετήσει καὶ ἐρευνήσει ἀκόμα περισσότερο τὴ φύση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ προσωπικὲς του ἐμπειρίες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ φυλακὴ τὸν εἶχαν κάνει παθιασμένο ὑποστηρικτὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος· στὴν οὐσία, σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἦταν ἐλάχιστα τὰ καλοπροαίρετα φιλελεύθερα κινήματα πού δὲν ἐξασφάλισαν τὴ συμπάθειά του καὶ καμιά συγκέντρωση ἢ ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας ἐναντία στὴν ἀδικία δὲν ἦταν δλοκληρωμένη χωρὶς τὴν παρουσία ἢ τὴν ὑπογραφή του. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔζησε σὲ ἀρκετὰ δύσκολες συνθήκες —τὰ κτήματά του στὴ Ρωσία εἶχαν κατασχεθεῖ— ἐγίνε σεβαστὸς καὶ δημοφιλῆς· ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ εὐκρίνεια του ἐντυπωσίαζαν ἀκόμα καὶ ἐκείνους πού διαφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀπόψεις του καὶ κατέληξε νὰ θεωρεῖται σὰν ἕνα εἶδος ἀναρχικοῦ ἀγίου, πού ἡ ἀκεραιότητα καὶ ἡ καλοσύνη του μπορούσαν νὰ προβληθοῦν σὰν ἐπιχειρήματα ἐναντία στὴ βία καὶ τὴν τρομοκρατία μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένο τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὰ μάτια τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅπως ἔγραψε ὁ μεγάλος Δανὸς κριτικὸς Γκέοργκ Μπραντς: «Σπάνια ὑπῆρξαν τόσο ἀν-

θρώπινοι και τόσο ήπιοι έπαναστάτες... Δέν ήταν ποτέ ο έκδικητής· ήταν πάντοτε μάρτυρας. Δέν επέβαλε στους άλλους θυσίες· θυσιαζόταν ο ίδιος». (2)

Στήν Άγγλία ο Κροπότκιν έγινε φίλος με ριζοσπάστες όλων των αποχρώσεων. Σεβόταν και αγαπούσε τον Ουίλλιαμ Μόρρις, αλλά δέν μπορούσε νά συμφωνήσει με την άποριφή από μέρους του των μηχανών και της τεχνολογικής προόδου, μιá και για τον Κροπότκιν, όπως και για τον Γκόντουϊν, οι μηχανές θα άπελευθέρωναν τελικά τον άνθρωπο από άναριθμητα κουραστικά και έξευτελιστικά καθήκοντα. «Τό μίσος τοϋ Ουίλλιαμ Μόρρις για τίς μηχανές», έγραφε, «άποδείχνει πώς ή ποιητική του μεγαλοφυα δέν μπορεί ν' αντίληφθει τή δύναμη και την άμορφιά των μηχανών». (3) Ήταν φίλος διαφόρων συνδικαλιστών ήγετων όπως τοϋ Μπέν Τίλετ και τοϋ Τόμ Μάν, και είχε έντυπωσιαστεί πολύ από την άλληλεγγύη και την άμοιβαία πίστη των λιμενεργατών τοϋ Λονδίνου κατά τή διάρκεια της γενικής άπεργίας τοϋ 1889. Ταυτόχρονα, τά γεωγραφικά του κείμενα τον έκαναν άξιοσέβαστο στους άκαδημαϊκούς κύκλους — κάποτε κυκλοφόρησε ή φήμη πώς θα τοϋ πρόσφεραν έδρα διδασκαλίας στο Καίμπριτζ. Συμμετείχε σέ δεξιώσεις της Βασιλικής Γεωγραφικής Έταιρείας και άρνιόταν έπιμόνα νά σηκωθεί και νά πιει στην ύγεια της βασιλίσσας. Μέχρι τό τέλος της ζωής του παρέμεινε συνεπής στην άρνησή του νά άναγνωρίσει τό κράτος ή νά άποδεχτεί οτιδήποτε άπ' αυτό. Όταν τελικά επέστρεψε στη Ρωσία τό 1917, άρνήθηκε νά πάρει μέρος στην προσωρινή κυβέρνηση και, πάλι, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τοϋς μπολσεβίκους, δέν άποδέχτηκε την προσφορά από μέρους τοϋ Λουνατσάρσκυ μιáς δημόσιας έπιχορήγησης με άντάλλαγμα την άνατύπωση των έργων του. Ή μοναδική φορά στη σταδιοδρομία του πού θεωρήθηκε άσυνεπής από ορισμένους φίλους του και οπαδούς του ήταν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ύποστήριξε δλόθερμα τον πόλεμο ένάντια στη Γερμανία. Συμμεριζόταν την άπέχθεια τοϋ Μπακούνιν για τοϋς Γερμανούς και τή λαϊκιστική του πίστη στις έμφυτες άρετές τοϋ ρωσικού λαοϋ, και πίστευε, όπως κι ο Μπακούνιν στα 1870, οτι ή νίκη των Γερμανών θα σήμαινε την ένίσχυση τοϋ μιλιταριστικού, πειθαρχικού κράτους, πού εξακολουθοϋσε νά τό μισεί. Ή

στάση του κατέληξε σέ διακοπή τῶν σχέσεών του μέ παλιούς συνεργάτες του, ὅπως τὸν Μαλατέστα, πού ἐξακολούθησε νά πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος «δὲν θά. ἔπρεπε ποτέ νά πολεμᾷ ἐκτὸς κι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση»,⁽⁴⁾ καὶ προκάλεσε ἐπίσης ἐκφράσεις περιφρόνησης ἀπὸ ἀντίπαλους ἐπαναστάτες: ὁ Στάλι, λογουχάρη, ἔγραψε, «ὁ γέρο - ἡλίθιος θά πρέπει νά ἔχασε τὸ μυαλό του». ⁽⁵⁾

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν ἀπέχθειά του γιὰ τὴν τρομοκρατία — «στὰ χεῖλια του ἡ λέξη “νετσαγιεφισμός” γινόταν πάντοτε ἰσχυρότατη μομφή», ἔγραψε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτῆς του ⁽⁶⁾ — πίστευε πὼς σέ συγκεκριμένες καταστάσεις ἦταν δικαιολογημένη ἡ χρῆση τῆς βίας καὶ πὼς θά μπορούσε κάλλιστα νά εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅταν ἔφτασαν τὰ νέα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905 στὴ Ρωσία ἄρχισε νά ἐξασκείται μ' ἕνα ντουφέκι στὴ σκοποβολὴ μήπως καὶ θρῆσκόταν κάποια εὐκαιρία νά ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία γιὰ νά ἀγωνιστεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα πού τὸν χῶριζαν ἀπὸ τὸν Τολστόυ, τοῦ ὁποῖου τίς ἀπόψεις συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς ἀναρχικῆς καὶ τολστοϊκῆς θέσεις ἔχει διατυπωθεῖ ξεκάθαρα ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο συγγραφέα πού ἔγραψε τὴν εἰσαγωγὴ σέ μιὰ μπροσούρα τοῦ Τολστόυ μέ τίτλο «Ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταναγκαστικὴ στρατιωτικὴ θητεία» ἡ μπροσούρα ἐκδόθηκε τὸ 1896 ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ Bibliothéque des Temps Nouveaux, μέ τὴν ὁποία συνεργαζόταν ὁ Κροπότκιν, ὁ Ζὰν Γκράδ καὶ ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ. Ὁ Τολστόυ εἶναι ἀναρχικός, βεβαιώνει ὁ συγγραφέας: «Διακηρύχνει ὅπως ὅλοι μας πὼς κάθε κυβέρνηση λειτουργεῖ μέ παθολογικὸ τρόπο καὶ μέ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση διαφθεῖρει ὅτιδήποτε ἐλέγχει· ἀρνεῖται ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς κάθε νόμος, κανονισμὸς ἢ θέληση ἀπὸ τὰ πάνω μπορεῖ νά ἔχει ἰσχύ γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων· ἀποστρέφεται τὸ στρατιωτικὸ σύστημα σὰν ἐντελῶς ἀντίθετο μέ κάθε αἴσθημα ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης· ἀλλὰ ἀπαρνεῖται κάθε ἀντίσταση ἐνάντια στοὺς κακούς. Ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτὸ του χριστιανὸ ἀναρχικό... Ὅσο γιὰ μᾶς, ἡ φράση («στρέψε καὶ τὴν ἄλλην παρεῖαν») πού ἀποδίδεται στὸν προφήτη τῆς Ναζαρέτ, φαίνεται καθαρὴ ὀδελυγμία... Κάθε ἄν-

θρωπος αξιος τοῦ ὀνόματός του πρέπει νὰ ἀντιστέκεται ὅσο μπορεῖ, ὄχι γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ ἐκπροσωπεῖ· θὰ τὰ ἐξευτελίσει μὲ τὴ δειλία του καὶ θὰ τὰ ἐξευγενίσει μὲ τὸ θάρρος του. Ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ παροιμία παραμύθει: γιὰ πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἀλήθειας: Ἐναντία στὸν ἐχθρὸ ἢ ἀντεπίθεση εἶναι αἰώνια. Ἀντεπίθεση, ὄχι ἐκδίκηση, γιατί ξέρουμε καλὰ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν συνθηκῶν καὶ δὲν νιώθουμε μίσος γιὰ κανέναν». (7)

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν σ' ἓνα γράμμα του σὲ κάποιον Ἀγγλο φίλο του πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια εἶχε ἐκφράσει παρόμοια ἀποψη γιὰ τὴν ἐκδίκηση: «Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκδίκηση δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς. Σίγουρα δὲν εἶναι. Εἶναι ἀνθρώπινη ὁμις, καὶ ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις εἶχαν καὶ θὰ ἔχουν γιὰ πολὺ καιρὸ τέτοιο χαρακτήρα. Στὴν πραγματικότητά ἐμεῖς δὲν ἔχουμε ὑποφέρει ἀπὸ τίς διώξεις ποὺ ὑπέφεραν αὐτοί, οἱ ἐργάτες· ἐμεῖς ποὺ ἀπομονωνώμαστε στὰ σπίτια μας καὶ δὲν ἀκοῦμε οὔτε βλέπουμε τὰ ἀνθρώπινα δεινὰ, δὲν εἴμαστε οἱ κριτὲς ὄλων ἐκείνων ποὺ ζοῦν μέσα σ' αὐτὴ τὴν κόλαση... Ἐγὼ προσωπικὰ μισῶ αὐτὲς τίς ἐκρήξεις, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ φερθῶ σὰ δικαστῆς, δὲν μπορῶ νὰ καταδικάσω αὐτοὺς ποὺ ἀπελπίζονται... Ἐνα μονάχα θέλω νὰ πῶ — ἡ ἐκδίκηση δὲν πρέπει νὰ ἀνυψῶθῃ στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρακινήσει τοὺς ἄλλους σὲ κάτι τέτοιο, ἀν ὁμις νιώθει ἔντονα ὅλη αὐτὴ τὴν κόλαση καὶ κάνει κάποια ἀπελπισμένη πράξη, ἄστε τον νὰ κριθεῖ ἀπὸ τ' ἀδέρφια του, ἀπὸ τοὺς ἴσους του, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑφίστανται μαζί του τὰ δεινὰ τοῦ παρῖα». (8)

Τὸ δилημμα τοῦ Κροπότκιν ἦταν τὸ ἐξῆς: ἀπὸ τὴ δικὴ του πείρα στὴ Ρωσία εἶχε διαπιστώσει πῶς ὑπῆρχαν συχνὰ περιστάσεις ὅπου μιὰ βίαιη ἐξέγερση πρόσφερε τὴ μοναδικὴ δυνατότητα ἀλλαγῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα, ἡ ἰδιοσυγκρασία του καὶ οἱ πεποιθήσεις του τὸν ἔκαναν νὰ ἀπεχθάνεται μιὰ τέτοια προοπτικὴ. Φοβόταν πάντοτε μήπως ἀναγκασθῶταν ἡ ἐπανάσταση νὰ χρησιμοποιοῦναι τίς μεθόδους τοῦ κράτους, αὐτοῦ τοῦ κράτους ποὺ σκόπευε νὰ καταστρέψει. «Ἡ τρομοκρατία», ἔγραφε στὸ βιβλίον του «Ἡ Μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», «εἶναι πάντοτε μέθοδος τῆς κυβέρνησης». (9) Καὶ ἐπαναλαμβάνανε διαρκῶς ὅτι ὁ ὁρος «ἐπανάστα-

τική κυβέρνηση» αποτελούσε έννοιολογική αντίφαση, έφόσον μιὰ επανάσταση έχει σάν στόχο τήν κατάργηση τής κυβέρνησης. Παρόλα αυτά αρνήθηκε νά δεχτεί πώς ή μη-βία μπορούσε νά ανεχθεί σέ αρχή δράσης, πράγμα πού δέχτηκε ο Τολστόυ και άργότερα θά τó δεχόταν και ο Γκάντι. Και τούτο γιατί κατά τή γνώμη του υπήρχαν όρισμένες τόσο άπελπιστικές καταστάσεις πού ή βία ήταν τó μικρότερο κακό· έτσι λοιπόν ή ύποστήριξη πού πρόσφερε ο Κροπότκιν στους συμμάχους στή διάρκεια τού Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου δέν είναι τόσο παράξενη ή τόσο άσυνεπής όσο φαίνεται μέ πρώτη ματιά.

Ο Κροπότκιν και ο Τολστόύ δέν συναντήθηκαν ποτέ, αλλά ο Τολστόύ ήξερε πολύ καλά ποιά ήταν ή θέση τού Κροπότκιν. «Η επιχειρηματολογία του υπέρ τής βίας», έγραφε, «δέν νομίζω πώς εκφράζει τις άπόψεις του, αλλά μόνο τήν πίστη του στό λάδαρο πού υπερασπίστηκε τόσο τίμια σ' όλη του τή ζωή». (10) Και ο Κροπότκιν μέ τή σειρά του αντιλήφθηκε τή σημασία τών ενεργειών τού Τολστόύ: τó ότι έγκατέλειψε τελικά τó σπίτι του και απέριψε όλες τις έγκόσμιες αξίες. «Δέν παραξενεύομαι πού μαθαίνω», έγραψε πρós τó τέλος τής ζωής τού Τολστόύ, «πώς ο Τολστόύ άποφάσισε νά άποσυρθεί σέ μιάν άγροικία όπου θά μπορεί νά συνεχίσει τή διδασκαλία του χωρίς νά είναι ύποχρεωμένος νά βασίζεται στήν εργασία κάποιου άλλου για νά εξασφαλίσει τά πολυτελή αγαθά τής ζωής γι' αυτόν και τήν οίκογένειά του. Είναι ή αναπόφευκτη έκδοση τού τρομερού έσωτερικού δράματος πού έζησε τά τελευταία τριάντα χρόνια — τού δράματος πού ζοϋν χιλιάδες διανοούμενοι στή σημερινή κοινωνία. Είναι ή πραγματοποίηση τής επιθυμίας πού είχε έδω και τόσον καιρό». (11)

Ο Κροπότκιν διέφερε άπό τόν Τολστόύ, γιατί αρνιόταν νά άποδεχτεί τή μη βία σάν θεωρητική αρχή. Διέφερε επίσης και γιατί άπέριπτε τόν χριστιανισμό ακόμα και μέ τήν αναρθόδοξη μορφή πού τού έδινε ο Τολστόύ. Βασικά θεωρούσε τόν έαυτό του έπιστήμονα· ή κοινωνική του φιλοσοφία και τó ήθικό του σύστημα πίστευε πώς βασίζονταν σέ καθαρά έμπειρικές παρατηρήσεις. Από τήν έποχή τών πρώτων έξορμήσεών του στή Σιβηρία είχε πεισθεί πώς οι άνθρωποι εργάζονται: καλύτερα όταν είναι όλοι μαζί και πετυχαίνουν περισσότερα πράγματα όταν συνεργάζονται έ-

λεύθερα και ίσα: οί άνθρωποι πού τόν συνόδευαν στις έξερευνήσεις του ανταποκρίνονταν μέ μεγαλύτερη προθυμία από τή στιγμή πού συνειδητοποιούσαν ότι ό Κροπότκιν δέν χρησιμοποιούσε τήν κοινωνική του θέση και τά προνόμιά του σαν άριστοκράτης και άξιωματικός για να εξασφαλίσει τήν ύποταγή τους. Οί πρωτόγονες φυλές πού μελέτησε φαίνεται: πώς είχαν έθιμα και έστικτα πού ρύθμιζαν τήν κοινωνική ζωή τους χωρίς να απαιτείται καμιά κυβέρνηση και κανένας νόμος. Για τόν Κροπότκιν, ή πρωτόγονη κοινωνία, άντι να είναι σύγκρουση κατά τό πρότυπο του Χόμπερς και πόλεμος όλων ενάντια σ' όλους, άποδειχνει ότι ή συνεργασία και ή «άμοιβαία βοήθεια» είναι: ή φυσική κατάσταση του ανθρώπου, όταν δέν διαφθείρεται: από τήν κυβέρνηση και τους νόμους πού πηγάζουν από τήν «έπιθυμία της άρχουσας τάξης να προσφέρει διάρκεια στα έθιμα πού επιβάλλει για δικό της όφελος», ενώ αυτό πού είναι: άπαραίτητο για μιá άρμονική ζωή είναι «έκείνα τά έθιμα πού ώφελουν τήν κοινωνία... πού δέν έχουν ανάγκη τό νόμο για να εξασφαλίσουν τό σεβασμό». (12)

Ό Κροπότκιν πίστευε πώς οί παρατηρήσεις του ένισχύονταν από τίς θεωρίες του Δαρβίνου και τό εκτενέστερο θεωρητικό του έργο, «Η άμοιβαία βοήθεια», γράφτηκε μέ σαφή στόχο να ανατρέψει τήν έρμηνεία πού έδωσε ό Τ.Χ. Χάξλεϋ για τήν εξέλικτική θεωρία του Δαρβίνου. Ό Χάξλεϋ πίστευε πώς ή ζωή ήταν μιá διαρκής έλεύθερη διαμάχη και πώς τά διάφορα είδη επιβίωναν ή εξέλισσονταν σε νέες μορφές ζωής λόγω αυτής της πάλης για τήν ύπαρξή τους. Άντίθετα, όμως, σύμφωνα μέ τόν Κροπότκιν, ό νόμος της φύσης ήταν ό νόμος της συνεργασίας, της άμοιβαίας βοήθειας και όχι της πάλης και της διαμάχης. Μέσα σε κάθε είδος είναι κανόνας ή άμοιβαία ύποστήριξη, και για κάθε παράδειγμα ανταγωνισμού ύπάρχει τό αντίστοιχο παράδειγμα άμοιβαίας βοήθειας. «Μιá περίπτωση είναι: οί κυριαρχικοί κύκνοι: άλλη περίπτωση είναι: οί έξαιρετικά κοινωνικοί τριδαχτυλόγλαροι, πού ανάμεσά τους είναι σπάνιες και βραχύβιες οί διαμάχες: οί συμπαθητικές άρκτικές ούρίες πού διαρκώς χαϊδεύονται...» (13) Ό Κροπότκιν στα κείμενά του επανέρχεται συχνά στο παράδειγμα πού αναφέρει ό Δαρβίνος για τόν τυφλό πελεκάνο πού του εξασφαλίζουν συνέχεια φάρια οί καλοί σύντροφοί του.

Οι αισιόδοξες και ιδεαλιστικές υποθέσεις του Κροπότκιν για τον κόσμο των ζώων επαναλαμβάνονταν σε σχέση με τις πρωτόγονες κοινωνίες των ανθρώπων. Ο άνθρωπος ήταν αρχικά κοινωνικός και άθωος, και σ' όλη τη διάρκεια της Ιστορίας του εκδηλωνόταν το ένστικτό του γι'α συνεργασία —στις πρωτόγονες κοινότητες, στις αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη, στις μεσαιωνικές αστικές κοινότητες— μόνο και μόνο για να φθαρεί από την υπερβολική επεξεργασία του κοινωνικού μηχανισμού, από την τυφλή απληστία ελάχιστων εμπόρων, από την άρνηση των πολιτών να ασκήσουν τα δικαιώματά τους, και κατά συνέπεια από την προθυμία τους να αναθέσουν την εξουσία τους σε αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις που τα μέλη τους ήταν στην καλύτερη περίπτωση μετριότητες και στη χειρότερη περίπτωση τύραννοι.. Ο Κροπότκιν, παρόλη την αισιοδοξία και την αφέλειά του, συνειδητοποίησε ότι η ιδανική κοινωνία μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με αλάνια επαγρύπνηση. Μολονότι: τα φυσικά ένστικτα του ανθρώπου είναι: αγαθά, το θεμελιακό πρόβλημα της ήθικης είναι: να βρεθεί μια λύση για την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα σε εκείνα τα αίσθήματα «που παροτρύνουν τον άνθρωπο να υποδουλώνει άλλους ανθρώπους για να τους χρησιμοποιήσει για τους δικούς του σκοπούς» και σε εκείνα «που παροτρύνουν τα ανθρώπινα όντα να συνενώνονται για την επίτευξη κοινών στόχων με κοινή προσπάθεια: τα πρώτα ανταποκρίνονται σε μια θεμελιακή ανάγκη της ανθρώπινης φύσης —στον αγώνα, και τα δεύτερα αντιπροσωπεύουν μια θεμελιακή τάση— την επιθυμία για ενότητα και αμοιβαία συμπάθεια». (14)

Τα ένστικτα που προωθούν την ανθρώπινη αλληλεγγύη, την αμοιβαία βοήθεια και συμπάθεια — πρέπει να ενθαρρύνονται με δύο τρόπους, με μια ασφαλή και πλήρη οικονομική οργάνωση και με μια νέα προσέγγιση στα συστήματα ήθικης. Μ' αυτά τα μέσα ή ανθρωπότητα θα μπορούσε να βοηθηθεί για το επόμενο στάδιο της εξέλιξης. «Το ιδανικό του αναρχικού... είναι: απλώς ή ανακεφαλαίωση όλων όσων θεωρεί πως είναι: ή επόμενη φάση της εξέλιξης. Δεν είναι πια ζήτημα πίστης, αλλά θέμα επιστημονικής συζήτησης». (15) Στο πεδίο της ήθικης εκείνο που χρειάζεται: είναι ήθικό σύστημα που να εκπορεύεται από τα καλά ένστικτα

του ανθρώπου και να μη βασίζεται για την εφαρμογή του σε καμιά εξωτερική επικύρωση.

Στις απόψεις του για την ήθικη ο Κροπότκιν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από έναν νεαρό Γάλλο φιλόσοφο, τον Μ. Γκυγιώ, που το σημαντικότερο έργο του, «Σκιαγραφία μιας ήθικης χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» κυκλοφόρησε το 1885, την περίοδο που ο Κροπότκιν ήταν κλεισμένος σαν πολιτικός κρατούμενος στο παλιό μοναστήρι του Κλα:ρβώ, όπου επεξεργαζόταν θεωρητικά την ήθικη βάση της κοινωνίας. Ο Κροπότκιν αποκάλεσε τον Γκυγιώ «άσυνείδητο αναρχικό» και χρησιμοποίησε συχνά τη φράση του «ήθικη χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» για να περιγράψει τις δικές του ήθικες δοξασίες. Ο Γκυγιώ ήταν ένας ενδιαφέρων συγγραφέας που ανέλυσε την προηγούμενη ήθικη φιλοσοφία και αποκάλυψε τις εσφαλμένες αντιλήψεις της, αποδειχνοντας ότι η πεποίθηση που έκανε την ήθικη να εξαρτάται από μια εξωτερική μεταφυσική επικύρωση ήταν τόσο λαθεμένη όσο και έκλεινη που βασίζόταν στον ήθονικό λογισμό των ώφελμιστών και ενώ είχε αρκετή συμπάθεια για την Καντιανή ιδέα της αδιάσειστης κατηγορηματικής προστακτικής που μας επιβάλλει το καθήκον, ανακάλυψε ότι και αυτή η θέση ήταν φιλοσοφικά αβάσιμη. Ο άνθρωπος επιστρέφει στον μοναχικό έαυτό του: τα κίνητρα των πράξεών του βρίσκονται μέσα του, άσυνείδητα και συνειδητά, και η συμπεριφορά του είναι: όπως σήπαστε προΐον αυτών των κινήτρων. Ήταν άνοητο κατά τη γνώμη του να δριστεί το καθήκον ανεξάρτητα από τις ικανότητες του ανθρώπου: «Μπορώ, έρα όφείλω». Δεν έχει νόημα να περιμένει κανείς από τον άνθρωπο να συμπεριφέρεται διαφορετικά απ' ό,τι του επιτάσσει η φύση του. «Η άνηθικότητα είναι ένας έσωτερικός άκρωτηριασμός». Η σκέψη και η πράξη είναι ενιαία, και η σκέψη πρέπει να καταλήγει σε δράση: «Εκείνος που δεν δρά σύμφωνα με τη σκέψη του, δεν σκέφτεται ολοκληρωμένα». (16)

Ο νεοστοϊκισμός του Γκυγιώ είναι πολύ πιο ψυχρός από την ήθικη του Κροπότκιν που βασίζεται στο φυσικό ένστικτο για αμοιβαία βοήθεια. Ο Γκυγιώ αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο σαν έναν ναυτικό χαμένο στη θάλασσα μ' ένα κατατσακισμένο καρδί: «Κανένα χέρι δεν μάς καθοδηγεί, κανένα μάτι δεν βλέπει για

μᾶς τὸ πηδάλιο ἔχει πρὸ πολλοῦ καταστραφεῖ, ἢ μᾶλλον δὲν εἴχαμε ποτέ μας πηδάλιο, πρέπει νὰ τὸ φτιάξουμε· τὸ καθήκον αὐτὸ εἶναι τεράστιο καὶ εἶναι τὸ δικό μας καθήκον». (17) Παρόλα αὐτὰ ὁ Γκυγιὼ τονίζει, ὅπως καὶ ὁ Κροπότκιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γενναϊδῶρα καθὼς καὶ ἐγωῖστικά ἔνστικτα, καὶ ὅτι ἡ συμπάθεια καὶ ἡ συμπόνια εἶναι αἰσθήματα τόσο φυσικά ὅσο ὁ φθόνος καὶ τὸ μῖσος. «Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ διατροφή, εἶναι ἐπίσης παραγωγή καὶ γονιμότητα. Νὰ ζεῖς σημαίνει: νὰ ξοδεύεις, ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίζεις». (18) Γιὰ τὸν Κροπότκιν, ὁ Γκυγιὼ ἐνίσχυσε τίς πεποιθήσεις γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης προόδου πού τίς θεωροῦσε δικαιωμένες ἀπὸ τὴ δική του ἐρμηνεία γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης καὶ τίς παρατηρήσεις του γιὰ τίς πρωτόγονες κοινότητες. Αὐτὸ πού ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση ἦταν μιὰ νέα οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων στὴν κοινωνία πού θὰ προωθοῦσε μόνο τὰ καλὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν θὰ ἀφηγε νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ ὑποτιθέμενα κακὰ ἔνστικτά του. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἡ δλικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάστασή πού ἀποκαλοῦσε ὁ Κροπότκιν «ἀναρχικός κομμουνισμός». Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀναγκαία γιὰτὶ «ὄλα εἶναι ἀλληλένδετα μέσα στὴν κοινωνία μας καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταρρυθμιστεῖ ὀτιδήποτε χωρὶς νὰ καταρεύσει ὀλόκληρη ἢ κοινωνικὴ δομὴ. Τὴ στιγμή πού καταφέρνεις ἓνα πλῆγμα σὲ μιὰ μορφή τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας — ἔγγειο ἢ βιομηχανικὴ — θὰ ἀναγκαστεῖς νὰ καταφέρεις πλῆγματα καὶ σ' ὄλες τίς ἄλλες. Αὐτὴ καθαυτὴ ἢ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης θὰ τὸ ἐπιβάλει». (19) Οἱ προηγούμενες ἐπαναστάσεις εἶχαν ἀποτύχει, γιὰτὶ μόνο μὲ τὴν ἄμεση ἀπαλλοτρίωση τῶν ζώων, τῶν χωραφιῶν καὶ τῶν ἐργοστασίων εἶναι δυνατόν νὰ διατηρηθεῖ ἐπάρκεια τροφίμων, ἐνῶ, θὰ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς νέας κοινωνίας: «Ψωμί, πρέπει νὰ ἔχουμε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔλπιζε ὁ Κροπότκιν ὅτι δὲν θ' ἀποφεύγονταν μόνο οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, πού εἶχαν ὀδηγήσει στὴν Τρομοκρατία τοῦ 1792 καὶ στὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὴ Δεύτερη Δημοκρατία τὸ 1848, ἀλλὰ θὰ γινόταν καὶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴ νέα τάξη πραγμάτων. «Γιὰ νὰ γίνεῖ πραγματικότητα ἡ εὐημερία,

τὸ τεράστιο κεφάλαιο —οἱ πόλεις, τὰ σπίτια, τὰ καλλιεργημένα χωράφια, τὰ ἐργοστάσια, τὰ μέσα ἐπικοινωνίας, ἡ ἐκπαίδευση, πρέπει νὰ πάθουν νὰ θεωροῦνται ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία πού μπορεῖ νὰ διατεθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ διάθεση τῶν μονοπωλίων. Αὐτὸς ὁ πλούσιος παραγωγικὸς ἐξοπλισμὸς, πού ἀποκτήθηκε, κατασκευάστηκε, ἀναπτύχθηκε, ἐφευρέθηκε μὲ τόσο κόπο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, πρέπει νὰ γίνῃ κοινὴ ἰδιοκτησία ἔτσι πού τὸ συλλογικὸ πνεῦμα νὰ μπορέσει νὰ ἀντλήσῃ ἀπ' αὐτὸν τὰ μεγαλύτερα ὠφέλη γιὰ ὄλους. Πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ. Ἡ εὐημερία γιὰ ὄλους εἶναι ὁ σκοπός, ἡ ἀπαλλοτρίωση εἶναι τὸ μέσο». (20)

Ἄπὸ τὴ στιγμή πού θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωση θὰ ἔχει ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἀναρχοκομμουνισμό. Ὁ Κροπότκιν ἐπέμεινε πὼς ὁ ἀναρχοκομμουνισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του», καὶ δὴλωνε ἐπαινημένα πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανεμηθοῦν οἱ καρποὶ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Στους ἀναρχικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφωνίες γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὄλο ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Προυντὸν εἶχε δραματιστεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ κάθε μέλος θὰ κατεῖχε μιὰ μικρὴ ποσότητα οἰκιακῆς ἰδιοκτησίας· τὰ διάφορα συνεργατικὰ κινήματα πού ἐνέπνευσε θεώρησαν τὰ μέσα παραγωγῆς ὡς κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν μελῶν — τὸ κάθε μέλος κατεῖχε ἓνα μερίδιο τῶν προϊόντων ἢ τῶν εἰσπράξεων ἀπὸ τὶς πωλήσεις τους. Γιὰ τὸ Κροπότκιν, ὅμως, αὐτὸ ἦταν ἀπλῶς ἓνα μεταβατικὸ στάδιο. Τελικὰ δὲν θὰ ὑπάρχει καθόλου ἰδιοκτησία καὶ ὄλα θὰ εἶναι ἀπλῶς ἐλεύθερα στὴ διάθεση ὁποιοῦδήποτε τὰ χρειάζεται. Μὲ μεγάλη αἰσιοδοξία ἀναζητοῦσε πάντοτε στὴ σύγχρονη κοινωνία τὶς ἐξελίξεις ἐκεῖνες πού νόμιζε πὼς εἶδειχναν ὅτι ὁ κόσμος ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση πού ἤθελε αὐτός· εἶχε ἐνθουσιαστεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δωρεᾶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν: «Ὁ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου δὲν ρωτᾷε τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὶς προηγούμενες ὑπηρεσίες του στὴν κοινωνία, ἀλλὰ ἀπλῶς τοῦ δίνει τὰ βιβλία πού ζήτησε» (21) Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία τῆς μεταβικτωριανῆς Ἀγγλίας εἶχε ἐντυπω-

σιαστεί από το γεγονός ότι το κράτος φαινόταν να παραιτείται από ορισμένες λειτουργίες που ανέλαμβαναν έθελοντικές ενώσεις. Συγκέντρωσε έπανελλημένα την προσοχή του στον Βρετανικό Σύλλογο Σωσιβίων Λεμβών σαν παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ή κοινωνία θα μπορούσε να οργανωθεί με βάση την ελεύθερη συνεργασία για ανθρωπιστικούς σκοπούς από ανθρώπους που πρόσφεραν έθελοντικά τη βοήθειά τους σε εκείνους που τη χρειάζονταν. Συνόψισε τις αντιλήψεις του ως εξής: «Η κοινή κατοχή των αναγκαίων για την παραγωγή συνεπάγεται την κοινή απόλαυση των καρπών της κοινής παραγωγής» και πιστεύουμε πως μπορεί να θεμελιωθεί μιὰ δίκαιη οργάνωση της κοινωνίας μόνο όταν εγκαταλειφθούν όλα τα συστήματα μισθωτής εργασίας κι όταν καθένας, συμβάλλοντας στην κοινή ευημερία μ' όλες του τις δυνάμεις, μπορεί να απολαμβάνει από τα κοινά αποθέματα της κοινωνίας, ικανοποιώντας στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τις ανάγκες του». (22)

Πρόκειται για ιδανικό που συμμερίστηκαν οι αναρχικοί με τους κομμουνιστές. Ο Χρουτσώφ, λογουχάρη, στο 22ο συνέδριο του ΚΚΣΕ δήλωσε πως στη δεκαετία 1971—80 «θα δημιουργηθεί ή υλική και τεχνολογική βάση του κομμουνισμού, και θα υπάρξει αφθονία υλικών και πολιτιστικών ωφελημάτων για όλους πληθυσμό· ή σοβιετική κοινωνία θα πλησιάσει στο στάδιο εκείνο που θα μπορεί να εφαρμόσει την αρχή της διανομής ανάλογα με τις ανάγκες». (23) Ο Κροπότκιν όμως και οι αναρχικοί σύντροφοί του πίστευαν πως αυτοί οι σκοποί θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν όχι με τη συγκεντρωτική κρατική διεύθυνση, αλλά με την αμοιβαία συνεργασία και την ελεύθερη συνένωση. Όπως ακριβώς είχε έντυπωσιαστεί με το έργο των έθελοντικών εταιρειών στην Αγγλία, αντιμετώπισε με αισιοδοξία και τα παραδείγματα έθελοντικής συνεργασίας σε διεθνή κλίμακα στον άφορμα τη διεύθυνση τεράστιων επιχειρήσεων χωρίς κυβερνητική παρέμβαση. Πράγματι, με τον ενθουσιασμό του για την Διεθνή Ταχυδρομική Ένωση και ιδιαίτερα για τη Διεθνή Έταιρεία Βαγκών-Αί, προσεγγίζει την Σαιν-Σιμονική πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες των μεγάλων εταιρειών. Πίστευε πως στο ενδιάμεσο στάδιο της επανάστασης, πριν θεμελιωθεί τελικά ή ίδια

νική κοινωνία, ή άμοιβαία βοήθεια και ή δρθοφροσύνη θά έλυναν όλα τά προβλήματα. "Αν υπήρχε προσωρινή έλλειψη, τότε θά έπρεπε νά καθιερωθεί δελτίο τροφίμων' και στην ανάγκη, τά «τελευταία δελτία θά πρέπε: νά φυλαχτοyn για εκείνους πού τά χρειάζονται περισσότερο από τούς άλλους' πέστε το αυτό στον κόσμο και θά δείτε αν θά έξασφαλιστεί δμόφωνη συμφωνία». (24) Δέν πίστευε πώς τέτοιες περιοδοι: έλλειψεων θά κρατούσαν πολύ. 'Ο ίδιος ο Κροπότκιν —και ακόμα περισσότερο ή γυναίκα του— ήταν φανατικός κηπουρός, και συμμεριζόταν την πίστη του Φουριέ στις άπολαύσεις και τις άρετές τής κηπουρικής. Καί πραγματικά, στα τελευταία δύσκολα χρόνια τής ζωής του, όταν γύρισε στη Ρωσία μετά την Έπανάσταση, διατηρήθηκαν ζωντανοί χάρη στα προϊόντα του λαχανόκηπου τής γυναίκας του. Πίστευε πώς με τις σύγχρονες έντατικές μεθόδους τής επαγγελματικής καλλιέργειας περιβολιών, σύμφωνα με τις προσωπικές παρατηρήσεις του, θά μπορούσε νά έξασφαλιστεί ή διατροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού των πόλεων. 'Η περιφέρεια του Σέν-ετ-Ουάζ ήταν άρκετή κατά τή γνώμη του για νά έφοδιάσει με τρόφιμα δλόκληρο τό Παρίσι, αν τήν καλλιεργούσαν κατάλληλα. Τά βιομηχανικά προϊόντα πού θά παίρνει ο γεωργός σέ αντάλλαγμα των δικών του προϊόντων —τό χρήμα βέβαια θά έχει καταργηθεί— θά υπάρχουν σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σέ άφθονία χάρη σέ βελτιωμένες μηχανικές διαδικασίες. 'Ο Κροπότκιν πίστευε πολύ στις δυνατότητες των μηχανών, όχι μόνο για τήν αύξηση τής παραγωγής, αλλά και για τήν εκπλήρωση των καθηκόντων εκείνων πού, ακόμα και σέ μιá ιδανική κοινωνία, κανένας δέν θά ήθελε νά αναλάβει. «"Αν έξακολουθεί νά υπάρχει έργασία πού είναι αυτή καθαυτή αηδιαστική, αυτό όφείλεται στους έπιστήμονές μας πού δέν νοιάστηκαν ποτέ νά βρουν ένα τρόπο για νά τήν κάνουν λιγότερο αηδιαστική», (25) έγραψε κάποτε' και είχε ένθουσιαστεί γιατί κάποια κυρία Κοχρέην στο 'Ιλλινδός είχε κατασκευάσει ένα πλυντήριο.

Παρόλο όμως πού οι μηχανές θά μπορούσαν νά μειώσουν τό ποσοστό τής κουραστικής και δυσάρεστης έργασίας, θά υπάρχει και κάποια χειρωνακτική δουλειά πού θά είναι επιθυμητή. "Όπως και ο Προυντόν, ο Κροπότκιν πίστευε πώς ή έργασία έκρυβε κά-

ποια δική της ἀρετή, καὶ κατὰ τὴ γνῶμη τοῦ θὰ ἔπρεπε ὄλοι νὰ κάνουν κάτι μὲ τὰ ἴδια τοὺς τὰ χέρια, ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν παραγωγὴ τῶν συλλογικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρη αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἐργασίας. Πράγμα πού τὸ θεωροῦσε ἀπαραίτητο γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸν καλλιτέχνη: οἱ συγγραφεῖς πρέπει πρῶτα ἀπ' ὄλα νὰ ξέρουν τυπογραφία καὶ οἱ ζωγράφοι θὰ πρέπει νὰ ἔχουν ζήσει τίς σκηνές πού ζωγραφίζουν. «Πρέπει νὰ ἔχει δεῖ τὸ ἡλιοβασίλεμα καθὼς γυρίζει σπῆτι ἀπὸ τὴ δουλειά. Πρέπει νὰ ἔχει ζήσει σὰν ἀγρότης ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἀγρότες γιὰ νὰ νιώσει τὸ μεγαλεῖο τοὺς». (26) Ἐφόσον θὰ ἔχει κάνει ἕνας ἄνθρωπος τὴν ἀπαραίτητη δλιγώωρη ἐργασία του, θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιδοθεῖ στὶς δικές του ἐπιδιώξεις καὶ νὰ παράγει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅτιδήποτε θέλει πέρα ἀπ' αὐτὸ πού διαθέτει γιὰ τὸ σύνολο. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν θὰ ρυθμίζεται ἡ ἐργασία του· δὲν θὰ ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτὸν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ πού εἶναι πρόθυμος νὰ προσφέρει. «Οἱ ἀναρχικοὶ δραματίζονται μιὰ κοινωνία», γράφει ὁ Κροπότκιν σ' ἕνα ἀπόσπασμα πού συνοψίζει τίς βασικὲς πεποιθήσεις του, «ὄπου ὄλες οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν μελῶν τῆς δὲν ρυθμίζονται ἀπὸ τοὺς νόμους ἢ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, αὐτοεπιβεβλημένη ἢ ἐκλεγμένη, ἀλλὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες συμφωνίες ἀνάμεσα στὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων — πού δὲν εἶναι ἀπολιθωμένα ἀπὸ τὸ νόμο, τὴ ρουτίνα ἢ τὴν προκατάληψη, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀναπτύσσονται καὶ ἀναπροσαρμόζονται συνεχῶς ἀνάλογα μὲ τίς ὀλοένα αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις μιᾶς ἐλεύθερης ζωῆς, ἀπαιτήσεις πού ὑποκιοῦνται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, τὴ δημιουργικὴ ἱκανότητα καὶ τὴ σταθερὴ ἀνάπτυξη τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν. Καμιὰ κυβερνητικὴ ἀρχή, λοιπόν. Καμιὰ κυβέρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο· καμιὰ ἀποτελμάτωση καὶ ἀκίνησια, ἀλλὰ συνεχῆς ἐξέλιξη σὰν κι αὐτὴ πού βλέπουμε στὴ φύση». (27)

Ἡ δύναμη καὶ ἡ γοητεία τοῦ Κροπότκιν ὀφείλεται τόσο στὴν καλοσύνη καὶ τὴν ὀλοφάνερη εἰλικρίνεια τῆς ἴδιας του τῆς φύσης, ὄσο καὶ στὴν ἱκανότητά του νὰ συμβιδάζει καθαρά ἀντιφατικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἀξίες. Ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει τὸ τέλος ὄλων τῶν ἀξιῶν· γιὰτι στὶς παραδοσιακὲς σχέσεις

τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν βρίσκεται τὸ πρότυπο γιὰ τὴ νέα ἱποχὴ. Μιὰ κοινωνία βασισμένη σὲ μικρὲς ἀνθρώπινες μονάδες δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀγνοῆσει τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο τοῦ αἰῶνα τῶν μηχανῶν: «Τὰ ἐργοστάσια καὶ τὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ εἶναι δίπλα στοὺς ἀγροὺς καὶ στοὺς κήπους σας». (28) Οἱ κοινότητες τῶν χωρικῶν θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σύγχρονα μηχανήματα γιὰ τὰ συλλογικά τους ἐργοστάσια. Ἐπίσης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Μάρξ, ποὺ ἡ θεωρία του εἶπε ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων συνεπάγεται πῶς ἡ ἐπανάσταση καὶ ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα αἱματηρῆς σύγκρουσης, ὁ Κροπότκιν πίστευε ὅτι ὑπάρχουν ἤδη ὀρισμένες ἐνδείξεις στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι λειτουργεῖ ἤδη ἡ διαδικασία τῆς ἐξέλιξης καὶ ὅτι ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν εὐεργετικῶν διαδικασιῶν τῆς φύσης καὶ ὄχι τῶν ἀνελέητων δυνάμεων τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας.

Ἐπειδὴ ἔδειχνε νὰ προσφέρει τὸ καλύτερο δράμα γιὰ τὸν κόσμο, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ἀπαδῶοι τοῦ Κροπότκιν ἦταν ἐντελῶς διαφορετικοὶ μεταξὺ τους. Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἔργα του, «Λόγοι ἐνὸς ἐπαναστάτη» (ἐπιλογή ἀρθρῶν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα του) καὶ «Ἡ Μεγάλῃ Γαλλικῇ Ἐπανάστασι», μεταφράστηκαν στὰ Ἰταλικά ἀπὸ ἓναν νεαρὸ σοσιαλιστὴ δάσκαλο, τὸν Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ βρῆκε πῶς τὸ πρῶτο βιβλίο «ξεχυλίζει ἀπὸ μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὴν καταπιεσμένη ἀνθρωπότητα κι ἀπὸ ἀπεριόριστη καλοσύνη». (29) Ὁ Γκάντι καὶ οἱ ἀπαδῶοι του ἀνταποκρίθηκαν στὸ λαϊκιστικὸ μῆνυμα τοῦ Κροπότκιν καὶ στὸ δράμά του γιὰ φυσικὲς κοινότητες χωρικῶν ποὺ δημιουργοῦνται αὐθόρμητα. Ὁ Ὄσκαρ Οὐάιλντ εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἀπόψεις του: «Δυὸ εἶναι οἱ τέλειες ζωὲς ἀπ' ὅλες ὅσες γνώρισα», ἔφραφε ὅταν ἦταν στὴ φυλακὴ, «ἡ ζωὴ τοῦ Βερλαῖν κι ἡ ζωὴ τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν: καὶ οἱ δυὸ τους πέρασαν πολλὰ χρόνια στὴ φυλακὴ: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ μοναδικὸς χριστιανὸς ποιητὴς μετὰ τὸν Δάντη· ὁ δεῦτερος ἔχει τὴν ψυχὴ τοῦ ἁγίου λευκοῦ Χριστοῦ ποὺ φαίνεται πῶς ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρωσία». (30) Καὶ μὲ τὴν μπροσούρα του, «Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν σοσιαλισμὸ», ὁ Οὐάιλντ συνέδεσε τὴ θρησκευτικότητά του καὶ τὴν αἰσθητικὴ του μὲ ἰδέες δανεισμένες ἀπὸ τὸν Κροπότκιν. Οἱ μεταγενέστεροι πρόσθεσαν ἐλάχιστα

ιτή θεωρία του Κροπότκιν, αλλά, σε κάθε γενιά, υπήρχαν απο-
πιωμένοι άντρες και γυναίκες που έμπνέονταν από την άπλοϊκή,
ιχεδόν παιδική, αισιοδοξία του και από την ελπίδα που έδινε ότι
ίσως ο άνθρωπος να μην είναι τόσο κακός όσο φαίνεται και ότι η
έπιστημονική και τεχνολογική πρόοδος δεν είναι απαραίτητο να
σημαίνει ήθικη αποσοδρόμηση.

Οι άλλοι φημισμένοι αναρχικοί συγγραφείς και θεωρητικοί της
δεκαετίας του 1890 — ο Μαλατέστα, ο Ζαν Γκράβ, ο Τσάρλ Μα-
λάτο, ο Έλιζε Ρεκλύ, ο Γιόχαν Μόστ — στην ουσία πρόσθεσαν
ελάχιστα στο βασικό μήνυμα του Κροπότκιν, αν και βοήθησαν στη
διάδοση των ιδανικών του. Όπως είναι φυσικό υπήρχαν θέ-
βαια διαφορές στην έρμηνεία. Ο Μαλάτο διαφωνούσε με τον
Γκράβ γιατί ο πρώτος πίστευε πως το αναρχικό κίνημα χρειαζό-
ταν ήγγετες και έναν ελάχιστο βαθμό οργάνωσης. Διαρκώς γίνον-
ταν έντονες συζητήσεις για τη συγκεκριμένη μορφή της οικονο-
μικής οργάνωσης του αναρχικού κόσμου. Η κοινωνία θα είναι
κομμουνιστική, και όλα θα είναι διαθέσιμα σε όλους σύμφωνα με
την αρχή «από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον
καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του», ή θα είναι «κολλεκτιβιστι-
κή», όπου τα μέλη της θα κατέχουν τα χωράφια τους και τα έρ-
γαστήριά τους συλλογικά σε συνεργατική βάση και επομένως θα
διατηρηθεί κάποια ιδιωτική ιδιοκτησία; Μέχρι ποιά βαθμό θα
μπορούσε το αναρχικό κίνημα να συμπεριλάβει τους ακραίους α-
τομικιστές που απέριπταν όχι μόνο κάθε μορφή εξουσίας, αλλά
και ορισμένες φορές, κάθε συνεργασία; Μολονότι οι προσωπικές
διαφορές έκαναν συχνά έντονότερες τις θεωρητικές διαφωνίες, οι
περισσότερες απ' αυτές τις συζητήσεις, παρόλο που ήταν παθια-
σμένες, ήταν μάλλον έξωπραγματικές. Το ουσιαστικό περιεχόμενο
του αναρχισμού, τελικά, ήταν η απόλυτη έλευθερία έκλογής και
η απουσία κεντρικής διεύθυνσης. Ορισμένοι αναρχικοί συγγρα-
φείς πίστευαν πως αυτές οι συζητήσεις ήταν εκείνη την εποχή α-
σήμαντες και έξωπραγματικές, κι ένας από τους πιο καλλιεργη-
μένους Ίταλούς αναρχικούς, ο Σιαβέριο Μερλίνο, περιέγραψε τις
δυνατότητες που υπήρχαν για το μέλλον ως εξής: «Οι απόψεις
για τη δημιουργία ενώσεων μπορούν να διαφέρουν μεταξύ τους.
Σε μιá ένωση οι έργατες θα αναλαμβάνουν την ευθύνη να έργα-

στον συγκεκριμένες ώρες, σε μια άλλη να εκτελέσουν ένα δεδομένο έργο σε μια συγκεκριμένη στιγμή. Οι εργάτες μιας ένωσης θα προτιμήσουν να κατέχουν από κοινού τα προϊόντα της εργασίας τους· άλλοι να πάρουν ένα μερίδιο ανάλογα με τη δουλειά τους». (31) Στο μεταξύ όμως η επανάσταση ενάντια στην ύπαρχουσα κοινωνία περίμενε ακόμα την ώρα της.

2

Στους κύκλους της γαλλικής εργατικής τάξης, που είχε ήδη γνωρίσει τις θεωρίες του Προυτόν, και σε πολλά μέρη της Ιταλίας και της Ισπανίας, όπου είχαν κηρύξει τις επαναστατικές ιδέες ο Μπακούνιν και οι όπαδοί του, οι ιδέες του Κροπότκιν, του Μαλατέστα και των άλλων αναρχικών στοχαστών βρήκαν γόνιμο έδαφος και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των εργατικών κινημάτων και οργανώσεων. Ταυτόχρονα, όμως, ο αναρχισμός σαν πολιτική φιλοσοφία εμφανίστηκε ιδιαίτερα έλκυστικός σε αρκετούς καλλιτέχνες και συγγραφείς που συνδύαζαν μια γνήσια κοινωνική συνείδηση και συμπάθεια για τους φτωχούς, που ζούσαν ανάμεσά τους λόγω των οικονομικών δυσκολιών τους, με κάποια επιθυμία να απελευθερωθούν από τη συμβατικότητα και την υποκρισία της αστικής ζωής· έτσι λοιπόν, ιδιαίτερα στη Γαλλία, αρκετοί ζωγράφοι και συγγραφείς συνδέθηκαν λίγο-πολύ στενά με το αναρχικό κίνημα. Έλάχιστοι απ' αυτούς ζωγράφιζαν ή έγραφαν με ύφος που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αναρχικό· μόνο το ντανταϊστικό κίνημα, εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, ίσως να προσπάθησε να διαδραματίσει απέναντι στις καλλιτεχνικές αξίες το ρόλο που διαδραμάτισαν ο Ραβασόλ ή ο Έμιλ Άνρ απέναντι στις κοινωνικές δομές.

Είναι αλήθεια πως ο Προυτόν είχε ισχυρές απόψεις για την τέχνη και κατά κάποιο τρόπο ήταν ο ιδρυτής της θεωρίας του κοινωνικού ρεαλισμού που στις μέρες μας θεωρείται σαν επίσημη αίσθητική γραμμή των κομμουνιστών. Η τέχνη, κατά τη γνώμη του, πρέπει να εξυπηρετεί έναν ήθικό και κοινωνικό σκοπό· πρέπει να γνωρίζει στους ανθρώπους την πραγματικότητα της ζωής των

φτωχῶν καὶ νὰ τοὺς παρακινεῖ νὰ ἀλλάξουν τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Καθόρισε τὴν τέχνη σὰν «ιδεαλιστικὴ ἀναπαράσταση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ στόχο τὴν τελείωση τοῦ εἶδους μας ἀπὸ σωματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀποψη».⁽³²⁾ Ὅπως θὰ περιμένε κανεὶς, ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καλλιτέχνη σὰν ἀντικοινωνικοῦ μπεσέμ ἢ σὰν ὄπαδοῦ τῆς θεωρίας «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη». «Ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη», ἔγραφε, «εἶναι ἐκμαυλισμὸς τῆς καρδιάς καὶ ἀποσύνθεση τοῦ πνεύματος».⁽³³⁾ Στὴ μελλοντικὴ κοινωνία ὁ καλλιτέχνης θὰ εἶναι «πολίτης, ἄνθρωπος σὰν ὄλους τοὺς ἄλλους· θὰ ἐφαρμόζει τοὺς ἴδιους κανονισμοὺς, θὰ ὑπακοῦει στὶς ἴδιες ἀρχές, θὰ τηρεῖ τὶς ἴδιες συμβάσεις, θὰ μιλάει τὴν ἴδια γλῶσσα, θὰ ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα, θὰ ἐκπληρῶνει τὰ ἴδια καθήκοντα...»⁽³⁴⁾

Ὁ μεγάλος ζωγράφος Γκουσταῦ Κουρμπέ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Προυντόν, ὅπως ἀναφέραμε. Ὁ Κουρμπέ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀπόψεις τοῦ Προυντόν γιὰ τὴν τέχνη, μολονότι ἡ ἐκτίμησις τοῦ Προυντόν γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένη. Πράγματι, ὁ Κουρμπέ ἰσχυρίσθηκε πὺς εἶχε γράψει ἕνα μέρος τοῦ «Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς τέχνης» τοῦ Προυντόν — μολονότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς φαίνεται: πὺς εἶναι δεῖγμα τῆς ματαιοδοξίας πὺ ἀποτελέσει σημαντικὸ γνῶρισμα τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Κουρμπέ βέβαια ἦταν καλλιτέχνης καὶ ὄχι στοχαστὴς — «περισσότερο καλλιτέχνης παρὰ φιλόσοφος» ὅπως εἶπε ὁ Προυντόν. Ἦταν ὁμοίως ἀνήσυχο πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του καὶ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις ἐνεργητικὸς ἐπαναστάτης στὴν πολιτικὴ καθὼς καὶ στὴν τέχνη. Πρωτογνώρισε τὸν Προυντόν στὶς ταραγμένους μέρας τοῦ 1848 καὶ πολὺ γρήγορα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἰδέες του. Μερικοὶ, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς πίνακές του ἄρχισαν νὰ περιέχουν ἕνα κοινωνικὸ μῆνυμα πὺ ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα ὁ Προυντόν. Ὅταν παρουσίασε τὸν πίνακά του «Οἱ Λιθοθραύστες» τὸ 1849, ὁ Κουρμπέ ἔγραφε: «Πηγαίνοντας μὲ τὸ ἀμάξι, στὸ δρόμο γιὰ τὸν πύργο τοῦ Σαλν - Ντενι κοντὰ στὴ Μαισιέρ, γιὰ νὰ ζωγραφίσω ἕνα τοπίο, σταμάτησα γιὰ νὰ δῶ δυὸ ἄντρες πὺ ἔσπαζαν πέτρες στὸ δρόμο· οἱ πὺ ὀλοκληρωμένους ἐνσαρκώσεις τῆς ἀθλιότητος. Συνέλαθα ἀμέσως τὴν ἰδέα ἕνός πίνακα... Στὴ μιὰ πλευρὰ θρῖσκεται ἕνας γέρος, κάπου ἐβδομήντα χρονῶν, σκυμμένος πάνω στὴ δουλειὰ του, μὲ τὴ βαριὰ σηκωμένη στὸν ἄερα, τὸ δέριμα του μαυρισμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο, καὶ

στό κεφάλι του ένα ψάθινο καπέλο· τὸ χοντροφτιαγμένο παντελό-
γι του· εἶναι γεμάτο μπαλώματα· μέσα ἀπὸ τὰ χιλιοσπασμένα του
τσόκαρα κάτι σκισμένες κάλτσες πού κάποτε θὰ ἦταν μπλέ ἀφη-
γαν νὰ φαίνονται οἱ φτέρνες του. Στὴν ἄλλη πλευρὰ στέκεται ἕ-
νας νεαρὸς μὲ σκονιαμένο κεφάλι καὶ σκοῦρα χρώματα· ἡ πλάτη
καὶ τὰ μπράτσα του φαίνονται μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες τοῦ θρώμικου
κουρελι:ασμένου πουκαμίσου του· ἕνα λουρί κρατάει τὰ ὑπολείματα
τοῦ παντελονιοῦ του, καὶ οἱ πέτσινες μπότες του, βουτηγμένες στὴ
λάσπη, εἶναι γεμάτες τερᾶστιες τρύπες. Ὁ γέρος γονατίζει, ὁ νεα-
ρὸς στέκεται πίσω του κρατώντας ἕνα καλάθι μὲ πέτρες. Ἄλλιμονο!
Σὲ μιᾷ δουλειᾷ σὰν κι αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει καὶ τε-
λειώνει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο». (35) Ὁ Προυντὸν ἀποσαφήνισε ἀργό-
τερα αὐτὸ τὸ μήνυμα μὲ τρόπο πού ἴσως νὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε συνει-
δητὰ ὁ Κουρμπέ: «Οἱ «Λιθοθραύστες» σατιρίζουν τὸν βιομηχανι-
κὸ μας πολιτισμὸ, πού ἀνακαλύπτει συνεχῶς θαυμάσιες μηχανές...
γιὰ... κάθε εἶδους ἐργασία... κι ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερώ-
σει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν πι:ὸ ἀφόρητο μόχθο». (36) Γιὰ τὸν ἴδιο
τὸν Κουρμπέ ὁμως τὸ πολιτικὸ μήνυμα τοῦ ρεαλισμοῦ του ἦταν τυ-
χαῖο: «Ἀνακίησα», εἶπε, «ἔχι σκόπμα, ἀλλὰ ἀπλῶς ζωγραφί-
ζοντας αὐτὰ πού εἶδα, ἐκεῖνο πού αὐτοὶ (οἱ ἀντιδραστικοὶ)
ἀποκάλεσαν κοινω:νικὸ ζήτημα». (37)

Κάπου - κάπου ὁμως ὁ Κουρμπέ ζωγράφιζε κι ἕναν «ἀνατρεπτι-
κὸ» πίνακα, ὅπως ἔλεγε· ὁ πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ ἀντικληρικὸς του
πίνακας πού τιτλοφορεῖται «Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴ σύσκεψη» —κά-
μποσοι μεθυσμένο· παπᾶδες πού γυρίζουν ἀπὸ μιᾷ συγκέντρωση—
πού σοκάρισε τόσο πολὺ τοὺς καθολικοὺς, ὥστε ἕνα εὐλαβὲς τέκνο
τῆς ἐκκλησίας ἀγόρασε τὸν πίνακα καὶ τὸν κατέστρεψε. Ἡ ἐπα-
ναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Κουρμπέ τὸν ὄθησε νὰ λάβει ἐνεργὸ
μέρος στὴν Κομμούνα τοῦ 1871. Ἐγίνε μέλος τῆς Κομμούνας
καὶ ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὴν πολιτικὴ της σὰ καλλιτεχνικὰ θέμα-
τα. Ἀναμείχθηκε στὴν ὑπόθεση τῆς καταστροφῆς τῆς Στήλης
Βαντόμ —πού κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν μνημεῖο τοῦ βοναπαρτι-
κοῦ δεσποτισμοῦ καὶ милитарισμοῦ— πράγμα πού τοῦ κόστισε ἕξι
μῆνες στὴ φυλακὴ καὶ τὴν αὐτοεξορία του στὴν Ἑλβετία τὰ τε-
λευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπάθησε
νὰ ἀποφύγει τὶς συνέπειες μιᾶς δίκης, μὲ τὴν ὁποία καταδικάστη-

κε νά καταβάλει, αὐτὸς προσωπικά, τὰ έξοδα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μνημείου.

Ὁ ἄσωτος μپοεμιαμὸς τοῦ Κουρμπέ ἀπειχε πολὺ ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν καλλιτέχνη, πὸν πρέπει νά εἶναι ἴδιος μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους πολίτες. (Πράγματι, ὁ κοινωνικὸς ἀντικομπορμισμὸς τῶν καλλιτεχνῶν ἀποτελεσε πάντοτε συνεχῆ δοκιμασία γιὰ τοὺς μεταρρυθμιστὲς πὸν προσπαθοῦσαν νά τοὺς κάνουν νά προσαρμοστοῦν σ' ἕνα πολιτικὸ σύστημα). Ὁ Τζέημς Γκυγιὼμ, πὸν δὲν ἔχασε ποτὲ τὸ δασκαλιστικὸ ὕφος του, θυμὸταν πὼς ὁ Κουρμπέ, σ' ἕνα ἀναρχικὸ συνέδριο στὸ Ζυρά τὸ 1872, «αὐτὸς ὁ καλοπροαίρετος κολοσσὸς μὲ τὸ παιδικὸ ὕφος κἀθήσε παρέα μὲ δυὸ - τρεῖς φίλους πὸν εἶχε φέρει μαζί του σ' ἕνα τραπέζι πὸν πολὺ γρήγορα γέμισε μπουκάλια» τραγουδοῦσε ὅλο τὸ βράδυ χωρὶς νά τοῦ τὸ ζητήσῃ κανεὶς, μὲ τραχιὰ, χωριάτικη φωνή, μονότονα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Φράνς - Κοντέ, πὸν τελικὰ μᾶς ἔκαναν νά βαρεθοῦμε». (38) (Ὁ Γκυγιὼμ δὲν ἦταν ὁ μόνος πὸν δυσαρρστηθήκαε μὲ τὸ παράφωνο τραγούδι τοῦ Κουρμπέ· ὁ Μπερλιόζ ὑπέφερε πολὺ ὅταν ὁ Κουρμπέ ετοίμαζε τὸ πορτραῖτο του). Ὅταν πέθανε ὁ Κουρμπέ τὸ 1877 μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα ἔγραψε μόνο τὸ ἔξῃς: «Τὸ μεγαλύτερο προτέρημα τοῦ Κουρμπέ... εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δημιούργησε μιὰ κλειστὴ σχολὴ στὸ ὄνομα τοῦ ρεαλισμοῦ. Οἱ μαθητὲς τοῦ Κουρμπέ δὲν τὸν ἀντιγράφουν δουρικὰ καὶ δὲν τὸν μιμοῦνται· ἀναπτύσσουν τὸ ἔργο του». (39)

Ὅσο κι ἂν ἀπολάμβανε τὴ σχέση του μὲ τὸν Προυντὸν καὶ τοὺς δεσμὸς πὸν εἶχε ἡ τέχνη του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Προυντὸν, ὁ Κουρμπέ ἦταν ἀληθινὸς ἐπαναστάτης μόνο στὸν καλλιτεχνικὸ τομέα. Ἐνῶ πιστεψε πὼς ἡ τέχνη πρέπει νά ἔχει ἀμεση σχέση μὲ τὸν κόσμο ὅπου ζεῖ ὁ ζωγράφος — «κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ τέχνη καὶ τὸ ταλὲντο γιὰ ἕναν καλλιτέχνη δὲν μπορεῖ νά εἶναι παρὰ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων του στὶς ἰδέες καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποχῆς πὸν ζεῖ» (40) — ὁ Κουρμπέ ἔκανε τὴ δικὴ του ἐπανάσταση, καταστρέφοντας τίς καλλιτεχνικὲς φόρμες τοῦ παρελθόντος. Ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστὸς του πίνακες: «Ἡ Κηδεῖα στὸ Ὅργάν» ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡ κηδεῖα τοῦ ρομαντισμοῦ... Μὲ τὴ

δική μου διατύπωση τῆς ἄρνησης τοῦ ιδανικοῦ καὶ δλων δσων πηγάζουσι ἀπὸ τὸ Ἰδανικό, ἔφτασα στὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου καὶ τελικά στὴ δημοκρατία. Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι βασικά δημοκρατικὴ τέχνη». (41)

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐντελῶς πεζοὶ ἀγρότες τοῦ Κουρμπέ, τὰ ζοφερά, ἀντιρομαντικά καὶ καθόλου ἰδεαλιστικά τοπία του προσφέρουν ἕνα δράμα γιὰ τὸν κόσμον πὸ εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μὲ τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ζωγράφοι τῆς ἐπόμενης γενιᾶς πὸ συμπαθοῦσαν τὸν ἀναρχισμό —δ Πισαρρό, δ Σερά, δ Σινιάκ— θὰ προσπαθοῦσαν κατὰ ἀνάλογο. Ἄπ' αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους δ Καμίλ Πισαρρό ἦταν δραστήριο μέλος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἐκτοπίστηκε μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ τὸ 1894 ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὸ Βέλγιο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς διώξεις πὸ γίνονταν ἐκτεταμένα ἐναντίον τῶν ἀναρχικῶν μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνὸ. (42) Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς λιθογραφίες του, ὅπως «Οἱ ἐκφορτώτριες ξύλων» καὶ «Οἱ ἄστεγοι», φτιάχτηκαν γιὰ ἀναρχικά περιοδικὰ καὶ φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο μιᾶς μπροσούρας τοῦ Κροπότκιν. Ἦταν φίλος τοῦ ἀναρχικοῦ ἐκδότη καὶ δημοσιολόγου Ζὰν Γκράβ, καὶ εἶχε διαβάσει πάρα πολλὰ βιβλία πολιτικῆς θεωρίας, ἀπὸ Μάρξ μέχρι Κροπότκιν. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν τελευταῖο ἐκφράζεται μ' ἕνα γράμμα πὸ ἔγραψε τὸ 1892: «Μόλις διέβασα τὸ βιβλίο τοῦ Κροπότκιν («Ἡ κατάκτηση τοῦ φωμιοῦ»). Πρέπει: νὰ ὁμολογήσω πὼς ἂν δὲν εἶναι οὐτοπικό, ὅπως ὅποτε εἶναι: ἕνα πολὺ ὁμορφο ὄνειρο. Κι ἐφόσον ἔχουμε δεῖς πολλὰς οὐτοπίες νὰ γίνονται πραγματικότητες, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ πιστεύουμε ὅτι κι αὐτὸ τὸ ὄνειρο θὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἐκτὸς κι ἂν καταρεύσει ἢ ἀνθρωπότητα καὶ ἐπιστρέψει στὴν ἀπόλυτη βαρβαρότητα». (43)

Ὅταν τὸ 1894 ἔπεσε στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ ὁ κατάλογος συνδρομητῶν τῆς La Révolte, τῆς ἐφημερίδας τοῦ Ζὰν Γκράβ πὸ τὴν ἔβγαζε πρὶν δ Κροπότκιν, περιεῖχε ὀνόματα ἐντυπωσιακὰ ὅπως τοῦ Ἀλφὸνς Ντωντέ, τοῦ Ἀνατόλ Φράνς, τοῦ Στεφάν Μαλλαρμέ καὶ τοῦ Λεκὸν γτέ Λίλ, καθὼς καὶ καλλιτεχνῶν καὶ συγγραφέων πὸ ἦταν πρὸ ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ὅπως δ Σινιάκ, δ Μαξιμιλιέν Λύς, δ Καμίλ Πισαρρό καὶ δ Ὀκτάβ Μιρμπώ. Ἐλάχιστοι ὅμως ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες πὸ

ήξεραν τὸν Ζάν Γκραβ ἢ ποὺ ἦταν συνδρομητὲς τῆς La Révolte, ἔκαναν τὸν κόπο νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους. Γι' αὐτούς, ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν ἀπλῶς τὸ φυσικὸ πιστεῦω τῶν καλλιτεχνῶν ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ἀνῆκαν, ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη, στὴν πρωτοπορία κ: ἐπομένως ἦταν ἀμετάκλητα ἀντίθετοι μὲ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, ποὺ τοὺς γελοιοποιοῦσε καὶ ἀρνιόταν νὰ ἀγοράσει τὰ ἔργα τους καὶ ταυτόχρονα ἀρνιόταν σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους ἕναν ἀξιοπρεπῆ τρόπο ζωῆς. «Καθετὶ τὸ καινούργιο», ἔγραφε ὁ κριτικὸς Φελίξ Φενεδὸν σ' ἕνα ἄρθρο του γιὰ τὸν Πισαρρό, «γιὰ νὰ γίνει δεκτὸ πρέπει νὰ πεθάνουν πολλοὶ γερολιθιοί. Εἶναι πῶθος μας νὰ γίνει κάτι τέτοιο ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορότερα». (44) Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ἦταν πολὺ ἀπασχολημένοι μὲ τὶς δικές τους αἰσθητικὲς ἀνακαλύψεις καὶ τοὺς πειραματισμούς τους γιὰ νὰ ἐνδιαφεροῦν περισσότερο γιὰ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες. Ὁ Μαλλαρμέ, παρόλο ποὺ ἀπάντησε, ὅταν ζήτησαν τὴ γνώμη του γιὰ τὴν τρομοκρατία, ὅτι: «δὲν μποροῦσε νὰ συζητήσει τὶς πράξεις αὐτῶν τῶν ἀγίων», ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ του ἐσωτερικοῦ, συμβολιστικοῦ ποιητικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καὶ ὁ Σερά, ὁ πιὸ συνειδητὸς θεωρητικὸς τῶν μετα-ἱμπρεσιονιστῶν ζωγράφων, παρόλο ποὺ ἄρκετοι πίνακές του ὅπως «Τὰ λουτρά στὴν Ἀνιέρ», μὲ τοὺς ἐργάτες κολυμβητὲς καὶ μὲ φόντο τὶς καμινάδες τῆς φάμπρικας, παρουσιάζουν τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ τῶν πόλεων, ἐνδιαφερόταν βασικὰ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς του θεωρίες γιὰ τὸ χρῶμα ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη του, θεμελιῶναν μιὰ καινούρια δάση γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, παρὰ γιὰ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες ποὺ θὰ θεμελιῶναν μιὰ νέα κοινωνικὴ δάση ἢ τουλάχιστον θὰ πρόσφεραν νέο ὕλικὸ γιὰ τοὺς ζωγράφους.

Ἀκόμα καὶ ὁ Σινιάκ, ποὺ ἦταν περισσότερο πολιτικοποιημένος —καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σερά ποὺ πέθανε τὸ 1891 στὰ 32 του χρόνια, ὄχι μόνο ἔζησε τὴν ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀλλὰ ἐπέζησε ἄρκετὰ γιὰ νὰ καταλήξει δραστήριος ὑποστηρικτὴς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος— εἶχε ἀντιληφθεῖ ξεκάθαρα τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν τέχνη. «Ὁ ἀναρχικὸς ζωγράφος», εἶπε σὲ μιὰ διάλεξή του τὸ 1902, «δὲν παρουσιάζει ἀναρχικοὺς πίνακες, ἀλλὰ, χωρὶς νὰ σκέφτεται: τὸ χρῆμα, χωρὶς

νά ζητάει ανταμοιβή, αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις, καταβάλλοντας προσωπικές προσπάθειες, ενάντια στις άστικές και κατεστημένες συμβάσεις... Το θέμα δεν είναι τίποτα ή τουλάχιστον είναι άπλως ένα μέρος του έργου τέχνης, χωρίς μεγαλύτερη σπουδαιότητα από τα άλλα στοιχεία, το χρώμα, το σχέδιο, τη σύνθεση... όταν το μάτι είναι εξασκημένο, οι άνθρωποι μπορούν να δουν κάτι άλλο πέρα από το θέμα των πινάκων ζωγραφικής. "Όταν θά υπάρχει η κοινωνία που όνειρευόμαστε, ο εργάτης, έχοντας απαλλαγτεί από τους εκμεταλλευτές που τον αποκτηνώνουν, θά έχει χρόνο στη διάθεσή του για να σκεφτεί και να μάθει. Θά εκτιμήσει τις διαφορές ιδιότητες του έργου τέχνης".⁽⁴⁵⁾ Μερικές φορές ο Σινιάκ έφτιαξε πίνακες με αλληγορική σημασία ή έργα με άμεσα προπαγανδιστικά μηνύματα, αλλά ή τέχνη του δεν κυριαρχήθηκε ποτέ από την πολιτική. Παρόλη τή συμπάθειά του για τους αναρχικούς, τόσο αυτός όσο και άλλοι μαθητές του Σερά που συμμερίζονταν αυτές τις απόψεις—ο Λύς ή ο Τεό βάν Ρυσελμπέργκε—δεν έκαναν αναρχική τέχνη· το ίδιο ισχύει και για τον πιδ φιλοσοφημένο και στοχαστικό καλλιτέχνη που συνδέθηκε μαζί τους, τον Καμίλ Πισαρό.

Οι διάφοροι αναρχικοί κριτικοί και δημοσιογράφοι ήταν εκείνοι που έπεισαν πολλούς καλλιτέχνες και συγγραφείς ότι ή ένστικτώδης εξέγερσή τους ενάντια στην άστική κοινωνία και ή συμπάθεια που έδειχναν για τα δεινά των φτωχών θά έπρεπε να τους ώθήσει σε ένεργητική ύποστήριξη του αναρχικού κινήματος. Ο Φελίξ Φενεόν, λογουχάρη —ο κριτικός που αναγνώρισε πρώτος τή μεγαλοφυα και τήν πρωτοτυπία του Σερά και δημιούργησε τον όρο «μετα-ίμπρεσιονισμός»— ήταν δηλωμένος αναρχικός, παρόλη τήν κομφευόμενη εμφάνισή του και το έπάγγελμά του: ήταν κατώτερος δημόσιος υπάλληλος στο Ύπουργείο Άμύνης. Συνδέθηκε με αρκετά προσδευτικά, λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά περιοδικά, και, ύστερα από τήν απόλυσή του από το Ύπουργείο Άμύνης, έγινε βοηθός αρχισυντάκτη στη σημαντικότερη καλλιτεχνική επιθεώρηση τής δεκαετίας του 1890, τή Revue Blanche. Είχε φίλιες με τους συμβολιστές ποιητές Μαλλαρμέ και Ζύλ Λαφόργκ, καθώς και με τον Βερλαίν και τους μετα-ίμπρεσιονιστές ζωγράφους. Δεν έκρυβε τις αναρχικές πεποιθήσεις του, και όταν,

μετά τή δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό, κατηγορήθηκαν τριάντα άτομα γιά σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας, ἦταν κι αὐτός ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους. Φαίνεται πῶς διασκέδασε μέ τήν δλη ὑπόθεση: ὅταν τόν ρώτησε ὁ δικαστής πῶς βρέθηκαν στό γραφεῖο του τὰ καφούλια, ἀπάντησε: «Ὁ πατέρας μου τὰ μάζεψε ἀπό τὸ δρόμο». «Πῶς εἶναι δυνατόν νά βρίσκονται καφούλια στό δρόμο;» ρώτησε ὁ δικαστής. «Ὁ ἀξιωματικός τῆς ἀστυνομίας μέ ρώτησε γιατί δέν τὰ πέταξα ἔξω ἀπό τὸ παράθυρο», ἀπάντησε ὁ Φενεόν. «Βλέπετε, μπορεῖ νά θρεῖ κανεῖς καφούλια στό δρόμο». (46) Εἶναι δύσκολο νά ποῦμε σέ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἀληθινὸς ὁ συνωμοτικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Φενεόν καὶ σέ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἐκδήλωση ἐκκεντρισμοῦ τοῦ κόστισε ὁμως μιὰ καταδίκη σέ φυλάκιση καὶ τήν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο. Ἕνας ἄλλος παριζιάνος ἀναρχικὸς συγγραφέας, ὁ Λωρὰν Ταιγιάντ, πού εἶναι ὁ πατέρας τῆς περίφημης φράσης γιά τήν τρομοκρατία —«Τι σημασία μπορεῖ νά ἔχει: ἕνας ἀκαθόριστος ἀνθρωπισμὸς, ἀρκεῖ νά εἶναι: ὠραία ἢ χειρονομία»— ἦταν λιγότερο τυχερὸς κι ἔπεσε θύμα τῶν ἴδιων του τῶν πεποιθήσεων, γιατί ἔχασε τὸ μάτι του ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη βόμβας στό ἐστιατόριο πού ἔτρωγε.

Γενικά, ὅμως, γιά τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς συγγραφεῖς ὁ ἀναρχισμὸς ἀντιπροσώπευε μᾶλλον μιὰ γενικὴ στάση ζωῆς παρά μιὰ συγκεκριμένη θεωρία γιά τήν κοινωνία, ἐκτός ἀπὸ ἐκείνους πού, σάν τὸν Πισαρό, τὸν Σινιάκ καὶ τὸν Ὄκτάβ Μιρμπώ, συνδέονταν μέ τὸν Ζὰν Γκράβ καὶ τήν La Révolte ἢ ἐκείνους πού, σάν τὸν Στάινλεν, ἔγραφαν ἢ σκιτσάριζαν κάπου-κάπου γιά ἀναρχικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Ἐνῶ δρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γοητευτεῖ ἀπὸ τὴ μεγαλοφυχία τῶν ἰδεῶν τοῦ Κροπότκιν καὶ ἀπὸ τὸ δράμα ἐνὸς κόσμου ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦν ἐντελῶς ἐλευθέρως μεταξύ τους, διάφοροι ἄλλοι ἐνθουσιάζστηκαν μέ τήν ἰδέα ὅτι δέν θὰ ὑπάρχει κανένας περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου ἐκτός ἀν τὸ ἐπιβάλλει ἢ ἴδια ἢ φύση· εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τίς βίαιες χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Δίπλα στὸν κοινωνικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Κροπότκιν ἢ τοῦ Μαλατέστα καλλιέργησαν ἕναν ἄγριο, μποέμικο, ἀτομικιστικὸ ἀναρχισμὸ, πού συχνὰ προκαλοῦσε ἀμυχχανία στοὺς πῖθ ἐποικοδομητικὸς καὶ φιλοσοφημένους ἀναρχικούς. Ὁ Μωρίς Μπαρρές, λογουχάρη, ἕνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότε-

ρους εκπρόσωπους μιᾶς λαμπρῆς γενιᾶς, στὰ μυθιστορήματα τῆς νεότητάς του πού ἔχουν τὸ γενικὸ τίτλο «Ἡ λατρεία τοῦ Ἐγώ» καὶ συγκεκριμένα στὸ «Ὁ ἔχθρὸς τοῦ νόμου» (1892), παρουσιάζει τοὺς ἥρωές του νὰ ἐξετάζουν τὰ ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ τοὺς τρόπους ζωῆς ὡς πρὸς τὸ ἂν ἀποτελοῦν μέσα γιὰ τὴν καθολικὴ αὐτο-ἐκφρασὴ τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς συμβατικότητες ἢ τίς ἀνάγκες τῶν ἄλλων. Στὸ μυθιστόρημά του «Ὁ ἔχθρὸς τοῦ νόμου», οἱ πρωταγωνιστές —ἀφοῦ μελετοῦν Σαιν - Σιμόν, Φουριέ καὶ Μάρξ,—σὲ μιὰ σκηνὴ πού διαδραματίζεται σὲ ἐργαστήριό ζωτομίας, γίνονται ἀναρχικοί, καὶ ἀποσύρονται: στὴν ἐπαρχία γιὰ νὰ ζήσουν σ' ἓνα κλίμα ἐγωῖστικῆς ἀλτρουϊσμοῦ: «Γι' αὐτοὺς, οἱ ἄλλοι: ἑαυτοὶ ὑπάρχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ πού ὑπάρχει καὶ ὁ δικὸς τους ἑαυτός, ἔτσι: πού οἱ συνθῆκες τῆς εὐτυχίας τῶν ἄλλων νὰ συνδυάζονται μὲ τίς συνθῆκες τῆς δικῆς τους εὐτυχίας. Δὲν κόβουν τὰ λουλούδια πού τοὺς ἀρέσει ἢ μυρωδιὰ τους· ἂν θὰ ὑπέφεραν, θὰ μείωνε τὴν εὐχαρίστησή τους ἢ ἐκλεπτυσμένη εὐαισθησία τους καταπνίγει κάθε ἀνηθικότητα».(47) Παρόλο πού ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐκφρασης τοῦ ἑαυτοῦ ἦταν ἓνας τρόπος γιὰ τὴ θεμελίωσι μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι», διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ Κροπότκιν καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Ὅπως τόνισε ὁ Ζάν Γκράθ δταν ἔγραφε γιὰ τὸν «Ἐχθρὸ τοῦ νόμου»: «Ὁ ἀναρχισμὸς πού παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι: ἀπλῶς ἓνας ἀναρχισμὸς γιὰ ἑκατομμυριοῦχος. Γιὰ νὰ ἀπελευθερωθῆ κάποιος ἀπὸ τοὺς νόμους πρέπει νὰ ἔχει εἰσόδημα 100.000 φράγκα ἢ νὰ παντρευτῆ μιὰ γυναίκα πού νὰ ἔχει τέτοιο εἰσόδημα... Παρόλα αὐτὰ πρόκειται γιὰ βιβλίον πού ἀξιζει τὸν κόπο νὰ τὸ διαβάσει κανεὶς, γιατί παρουσιάζει: τὸ ἄτομο ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ μοναδικὸ ρυθμιστὴ τῆς εὐτυχίας του».(48)

Στὸν παριζιάνικο κόσμον τῶν διανοουμένων πού εἶχαν ἤδη γνωρίσει: τίς ἀντιλήψεις γιὰ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι καὶ ἦταν πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἐνάντια στοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνίας, ἐμφανίστηκαν οἱ θεωρίες τοῦ Νίτσε. Τὰ ἔργα του ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μεταφρασμένα στὰ Γαλλικά στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἀν καὶ πολλοὶ διαφωνοῦσαν ἴσως γιὰ τὴ σημασία τοῦ μηνύματός του, ὅ

Νίτσε ἀμφισβητούσε πάντως κραυγαλέα τήν ἀστική συμβατικότητα και ἐνθάρρυνε τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητές της, ἀνεξάρτητα ἀπό τή βιαιότητα πού θά μπορούσε νά σημαίνει κάτι τέτοιο. Ὁ Νίτσε ἦταν κι αὐτός ἀρκετά ἀσυνεπῆς συγγραφέας γιά νά μπορέσει νά προσφέρει κάποιον συνεκτικό πρότυπο ζωῆς, ἀλλά ἡ ἀποψή του γιά τήν «ἀντιστροφή ὄλων τῶν ἀξιών», ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι «ὁ θεός εἶναι νεκρός» και ἡ συμβουλή του «Πρέπει νά γίνεις αὐτός πού εἶσαι», ὅλα αὐτά ἐνθάρρυναν ὁποιοδήποτε ἤθελε νά διακόψει τίς σχέσεις του μέ τίς σύγχρονες ἠθικές, αἰσθητικές ἢ πολιτικές ἀξίες. Σύμφωνα μέ τήν "Ἔμμα Γκόλντμαν: «Ὁ Νίτσε δέν ἦταν κοινωνικός θεωρητικός, ἀλλά ποιητής και καινοτόμος. Δέν ἦταν ἀριστοκράτης οὔτε στήν καταγωγή οὔτε στήν οἰκονομική του ὑπόσταση» ἦταν ὅμως ἀριστοκράτης τοῦ πνεύματος. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη λοιπόν ὁ Νίτσε ἦταν ἀναρχικός και ὅλοι οἱ γνήσιοι ἀναρχικοί ἦταν ἀριστοκράτες». (49)

Μερικοί διανοούμενοι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα και στήν ἀρχή τοῦ τωρινοῦ, πού γνώριζαν ἤδη τίς ἀπόψεις τοῦ Νίτσε μέ τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη μορφή, ἀνακάλυψαν ἕναν ἄλλο Γερμανὸ συγγραφέα, γιά τὸν ὁποῖο πίστευαν πὼς πρόσφερε τὴ φιλοσοφική, δάση γιά τὴ θεωρία τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ὁ Μάξ Στίρνερ.

Στίρνερ ἦταν τὸ ψευδώνυμο ἑνὸς ζοφεροῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, πρῶην καθηγητῆ σὲ μιὰ σχολὴ θηλέων, πού θρυσκόταν στὸ περιθώριο τῶν χεικελιανῶν κύκλων. Τὸ βασικὸ του ἔργο «Ὁ Μοναδικὸς και ἡ Ἰδιοκτησία του» ἐκδόθηκε τὸ 1845 και προκάλεσε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον, ἂν και ὁ Μπακούνιν γνώριζε τίς ιδέες του. Τὸ ἔργο του ὅμως ἀποκαλύφθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν γερμανόφωνο κόσμον στὴ δεκαετία τοῦ 1890. Ἦταν γνωστὸ στὸν Δανὸ κριτικὸ Μπραντές, καθὼς και στὸν Ἴψεν, και ἀποσπάσματα τῆς γαλλικῆς του μετάφρασης δημοσιεύτηκαν στὴ Revue Blanche τὸ 1900. Ὁ Στίρνερ μέ βασανιστικὸ, ζοφερό, ἐπαναληπτικὸ και ἀφοριστικὸ ὕφος κήρυττε τὸν πόλεμον ἐνάντια στήν κοινωνία και ἐνάντια σὲ ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος. Ὁ ἄμεσος στόχος του ἦταν ἡ χεικελιανὴ πεποίθηση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ὁ κινητήριος παράγοντας τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, και ἰδιαίτερα

ὁ θρησκευτικὸς χειρκελιανισμὸς τοῦ Φόβερμπαχ' γενικὰ ὁμῶς ἐπιτέθηκε ἐνάντια στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τόσο τοῦ χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ Κάντ. «Τὸ θεῖο εἶναι ὑπόθεση τοῦ θεοῦ· τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ὑπόθεση τῆς «ἀνθρωπότητος». Δικὴ μου δουλειὰ δὲν εἶναι οὔτε τὸ θεῖο, οὔτε τὸ ἀνθρώπινο, δὲν εἶναι, ὅτι εἶναι Ἄληθινὸ, Καλὸ, Δίκαιο, Ἐλευθερο, κλπ., ἀλλὰ μόνον ὅτι εἶναι *δ ι κ ὸ μ ο υ*, καὶ δὲν εἶναι κάτι γενικὸ, ἀλλὰ κάτι ἀτομικὸ (*Einzig*) μὴ καὶ εἶμαι ἄτομο. Γιὰ μένα τίποτα δὲν εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου». (50) Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ τοῦ μήνυμα ποῦ ἐπαναλαμβάνεται μὲ διαφορὰς μορφὰς σὲ κάθε σελίδα του καὶ συνοψίζεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο: «Κατέχω τὴν ἴδια μου τὴ δύναμη δταν ἔχω συνειδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου ὡς ἀτόμου. Στὸ ἄτομο ἀκόμα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης (*Eigner*) ἐπιστρέφει στὴ δημιουργικὴ μηδαμινότητα ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε. Κάθε ὄν ποῦ εἶναι ἀνώτερό μου, θεὸς ἢ ἄνθρωπος, ἐξασθενεῖ τὴν αἴσθηση τῆς ἀτομικότητάς μου, καὶ χλωμιάζει μόνον μπροστὰ στὸν ἥλιο τῆς συνειδησῆς μου. Ἄν ἐμπιστευτῶ τὸν ἑαυτό μου, τὸ μοναδικὸ ἄτομο (*den Einzigen*), τότε αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη βασίζεται στὸν περαστικὸ θνητὸ δημιουργὸ τῆς ποῦ κι αὐτὸς ἐξαφανίζεται, καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δάσιστα τὴν ἐμπιστοσύνη μου στὸ τίποτα. (*Ich habe meine Sache auf Nichts gestellt .*) (51) Πρόκειται γιὰ μὴ θεωρία ποῦ πλησιάζει πολὺ δρισμένες μορφὰς τοῦ μεταγενέστερου ὑπαρξισμοῦ.

Ὁ Στίνερ δὲν ἦταν οὔτε πολὺ σημαντικὸς οὔτε καὶ πολὺ ἐνδιαφέρων στοχαστῆς, παρόλο ποῦ μπόρεσε μερικὲς φορὲς νὰ διατυπώσει καταπληκτικὲς φράσεις, ὅπως: «Ἐνας Πρῶσος ἀξιοματικὸς δῆλωσε κάποτε: Κάθε Πρῶσος κρύβει μέσα του ἕναν ἀστυφύλακα». Ἡ ἀκρότητα ὁμῶς τῶν ἀπόψεών του φαινόταν σὲ πολλοὺς νεαροὺς διανοούμενους ἢ πρὸς ὀλοκληρωμένη ἔκφραση ὅλων τῶν ἀντισυμβατικῶν ἀξιών. Ὁ Μπενίτο Μουσσολίνι, ποῦ δταν ἦταν σοσιαλιστῆς συμπαθοῦσε ἀρκετὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔγραψε τὸ 1912: «Ἄς ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τίς στοιχειώδεις δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, γιατί δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἀνθρώπινη πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄτομο. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅλα ὅσα ἐξυμνοῦν καὶ ἐνισχύουν τὸ ἄτομο, ὅλα ὅσα τοῦ προσφέρουν μεγαλύτερη ἐλευθερία, μεγαλύτερη εὐημερία, μεγαλύτερη εὐρύτητα ζωῆς· θὰ καταπολεμήσουμε ὅλα ὅσα καταπιέζουν καὶ νεκρώνουν τὸ ἄτομο. Γιατί

νά μὴν ξαναγίνει τῆς μόδας ὁ Στίρνερ;» (52)

Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς εἶχε ἐλάχιστη πολιτικὴ σπουδαιότητα καὶ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία μὲ τὸν ἀκραίο του σολιφισμὸ (αὐτοκρατία) καὶ τὴ βίαιη αὐτο-ἐκφρασὴ του στοὺς ἀναρχικοὺς ποὺ πίστευαν μᾶλλον στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση παρά στὴν ἀπλὴ ἀπόρριψη τῶν συμβατικῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ἀποτέλεσε ὅμως σημαντικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ψυχολογικὴ διαμόρφωση πολλῶν ἐπαναστατῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Νίτσε καὶ τοῦ Στίρνερ μπόρεσε νὰ ξεπεταχτεῖ ἓνας αὐτοδημιουργητὸς υπεράνθρωπος ὅπως ὁ Μουσσολίνι μπόρεσε νὰ ἀντλήσει δύναμη ἢ τολμηρὴ ἐπίθεση τῶν φουτουριστῶν ἐναντία στὸ παρελθόν. Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς μπόρεσε πάλι νὰ δημιουργήσῃ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μιὰ παραλλαγὴ τῆς γενιᾶς «μπὴτ» (beat) τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 — μορφὲς ὡς τὸν γενειοφόρο, κουρελιάρη καὶ παθιασμένο ἄντρα ποὺ ἄκουγε στὸ ὄνομα «Ἐλευθερία» καὶ ξεκίνησε στὸ Παρίσι ἓνα ἐβδομαδιαίو ἔντυπο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀναρχία» καὶ μιὰ σειρά «λαϊκῶν συζητήσεων» γιὰ νὰ προπαγανδίσει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀπόλυτὴ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Μπόρεσε νὰ συναρπάσῃ τὴ φαντασία τῶν συγγραφέων, ἔτσι ποὺ κάποιες ἰδέες ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὸν «Πῆερ Γκύντ» τοῦ Ἴψεν καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα ὅπως «Ὁ ἀγῆθικος» τοῦ Ζιγιτ καὶ στὴν «πράξη γενναιοθυρίας» τοῦ Λαφκάντιο στὶς «Σπηλιές τοῦ Βατικανοῦ». Μπόρεσε νὰ ὠθήσῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζήσουν σὲ ἐλεύθερες κοινότητες — ποὺ οἱ περισσότερες διάρκεσαν πολὺ λίγο καὶ καταδικάστηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστές, ὅπως ἀπὸ τὸν Ἑλιζέ Ρεκλύ, ποὺ ἔγραψε: «Δὲν πρέπει νὰ κλειστοῦμε στὸν ἑαυτὸ μας σὲ καμιὰ περίπτωσιν· πρέπει νὰ παραμεινοῦμε στὸν τεράστιο κόσμον γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ἐντυπώσεις του, γιὰ νὰ συμμετάσχουμε σ' ὅλες τὶς περιπέτειές του καὶ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ὁδηγίες του». (53)

Ἵπῆρχε καὶ ἓνας νεαρὸς Ρώσος ἐμιγχερὸς ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Βίκτορ Σέρζ καὶ ἔγινε ἀργότερα πετυχημένος συγγραφέας καὶ μέλος τῆς Ἀριστερῆς Ἀντιπολίτευσης στὴ Ρωσία, παρόλο ποὺ φυλακίστηκε τὸ 1930 ἀπὸ τοὺς σταλινικοὺς καὶ τελικὰ κατάφερε νὰ ξεφύγῃ. Τὴν ἐποχὴ ποὺ σύχναζε στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Βρυξελλῶν, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα,

έπισκέφτηκε μιὰ άναρχική κοινότητα πού είχε ιδρύσει ό Φορτυνέ Άνρύ, άδελφός του Έμιλ Άνρύ, του γνωστού τρομοκράτη. Η άφήγηση του Σέρζ για τίς διαφορετικές τάσεις πού έπικρατούσαν μεταξύ τών ανθρώπων πού γνώρισε εκεί δείχνει πόσες πεπειθήσεις μπορεί νά άντιπροσωπεύει ό χαρακτηρισμός «άναρχικός»: Άλητες, ένας μικρόσωμος Έλβετός σοβατζής με έκπληκτική έξυπνάδα, ένας ξανθός Ρώσος άξιωματικός με ευγενική όψη πού ήταν τολστοϊκός άναρχικός και είχε δραπετεύσει ύστερα άπό τήν άποτυχία μιās εξέγερσης — ένα χρόνο άργότερα θά πέθαινε άπό πείνα στό δάσος του Φονταινεμπλώ. . . ύστερα πάλι ένας καταπληκτικός χημικός πού ήρθε άπό τήν Όδησσό μέσω Μπουένος Άιρες, όλοι αύτοι βοήθησαν για νά δοθεί άπάντηση στα μεγάλα προβλήματα. Ό άτομικιστής τυπογράφος: «Δέν ύπάρχει παρά μόνο ό έαυτός σου στόν κόσμο» προσπάθησε νά μήν είσαι ούτε παλιάνθρωπος, αλλά ούτε και λαπάς». Ό τολστοϊκός: «Άς γίνουμε καινούργιοι άνθρωποι, ή σωτηρία βρίσκεται μέσα μας». Ό Έλβετός σοβατζής: «Έντάξει, νά μήν ξεχάσουμε όμως νά χρησιμοποιήσουμε τίς γροθίες μας στα έργαστάσια». Ό χημικός, άφού άκουγε πολλή ώρα είπε με τή ρωσο-ίσπανική προφορά του: «Όλα αυτά είναι μπουρδες στόν κοινωνικό πόλεμο χρειάζόμαστε καλά χημικά έργαστήρια». (54)

Ό άναρχισμός στή δεκαετία του 1890 δέν ήταν πολιτικό ή φιλοσοφικό κίνημα με συνοχή. Μιά θεωρία πού μπορούσε νά περιλαμβάνει τόν Κροπότκιν και τούς έξτρεμιστές άτομικιστές όπαδούς του Στίρνερ, έναν έγκληματία σαν τόν Ραβασόλ ή έναν μεγάλο καλλιτέχνη σαν τό Καμίλ Πισαρό, μισέμ διανοούμενους και σκληροτράχηλους έργατοπατέρες — αυτή ή θεωρία χρωστούσε τήν επίδραση και τή γοητεία της στό γεγονός άκριβώς ότι άγκάλιαζε τόσα πολλά άνόμοια άτομα και τόσες διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες. Έφόσον όμως ήθελε νά γίνει σοβαρή και άποτελεσματική κοινωνική δύναμη στόν 20ό αιώνα, ήταν άπαραίτητες οι νέες μέθοδοι δράσης και οι αναζωογονημένες ιδέες. Στο πρώτο τέταρτο του είκοστού αιώνα οι άναρχικοί θά γνωρίσουν τήν άποτυχία άλλης μιās επανάστασης και θά άκολουθήσουν νέα τακτική θά άποδεχτούν άκόμα και κάποια έννοια όργάνωσης, έλπίζοντας νά πραγματοποιήσουν τή δική τους κοινωνική επανάσταση.

Ἡ ἐπανάσταση πού ἀπέτυχε

«Μᾶς ἔδειξαν πῶς δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπανάσταση.»

Κροπότκιν

Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς, ἀν καὶ παθιασμένης, συζήτησης γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία, ἡ αὐξανόμενη δύναμη τῶν ἐργατικῶν πολιτικῶν κομμάτων στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ ἡ μεταστροφή πού προκάλεσαν οἱ συχνὲς πράξεις τρομοκρατίας, ἔλα αὐτὰ ἔδειχναν μιὰ τάση νὰ γίνουν ὀλοένα καὶ λιγότερο ἐπαναστάτες οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι· καὶ οἱ περισσότερες ομάδες τους ἔγιναν —ὅπως καὶ σήμερα οἱ ομάδες τῶν ἀφοσιωμένων ἀναρχικῶν στὸ Λονδίνο ἢ τὴ Νέα Ὑόρκη— μᾶλλον κέντρα ἀνορθόδοξων διαλογισμῶν παρὰ πυρῆνες πού προετοίμαζαν τὴν ἐπαναστατικὴν δρᾶση. Ὅπως δῆλωσε περιφρονητικὰ ὁ Λένιν τὸ 1918: «Οἱ περισσότεροι ἀναρχικοὶ σκέφτονται καὶ γράφουν γιὰ τὸ μέλλον χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὸ παρόν. Αὐτὸ εἶναι πού μᾶς χωρίζει ἀπ' αὐτοὺς, ἐμᾶς τοὺς κομμουνιστές». (1)

Ἀργότερα ὁ Μαλατέστα θυμῆθηκε πῶς τοῦ εἶχε πεῖ ὁ Κροπότκιν: «Ἀγαπητέ μου Ἑρρίκο, φοβᾶμαι ὅτι εἴμαστε μόνοι μας, ἐσύ κι ἐγώ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πεποίθησή μας ὅτι πλησιάζει ἡ ἐπανάσταση». (2) Πράγματι, ὀρισμένες φορές ἀμφέβαλε ἀκόμα καὶ ὁ Κροπότκιν, ἀλλὰ ὁ Μαλατέστα δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμό του καὶ τὴ θερμὴν ἰδιοσυγκρασίαν του. «Μοῦ φαίνεται σήμερα», ἔγραφε τὸ 1906, «ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀφέθηκαν νὰ κάνουν τὸ ἀντίθετο σφάλμα σὲ σχέση μὲ τίς ὑπερβολὲς βίας. Τώρα μᾶλλον πρέπει νὰ ἀντιδράσουμε σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάση συμβιδιασμοῦ καὶ ἡσυχῆς ζωῆς πού παρουσιάζεται στοὺς κύκλους μας. Τώρα εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητο νὰ ξαναζωντανέψουμε τὴν ἐπαναστατικὴν φλόγα, τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν κίνδυνον». (3)

Ὁ Μαλατέστα, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878 πού εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔζησε στὴν Ἑξορία. Γιὰ πολὺ λίγο διάστημα πῆγε

στην Αίγυπτο για να επισκεφτεί Ίταλους φίλους του, αλλά οι Ιταλικές αρχές έκαναν διαβήματα για την απέλασή του και στη συνέχεια πήγε στο μεγάλο αναρχικό κέντρο εκείνης της εποχής, στη Γενεύη, όπου έγινε φίλος με τον Κροπότκιν και τον Έλιζέ Ρεκλύ. Δεν τον άφησαν ήσυχο όμως και τον απέλασαν ύστερα από λίγους μήνες από το καντόνιο της Γενεύης. Για σύντομο διάστημα πήγε στη Ρουμανία και μετά στο Παρίσι, όπου μπόρεσε για λίγο να ασκήσει το επάγγελμά του (ήταν μηχανικός) μέχρι που η αστυνομία του έκανε τη ζωή δύσκολη. Το 1881 έφτασε στο Λονδίνο, που θα γινόταν το δρμητήριό του για σαράντα περίπου χρόνια. Άλλα όποτε του δινόταν η ευκαιρία επέστρεφε στην Ίταλία γύρισε πίσω στη Φλωρεντία και το 1885 είχε προβλήματα με την αστυνομία. Ύστερα πήγε στη Νότιο Αμερική και πέρασε τέσσερα χρόνια στην Αργεντινή, όπου διέδωσε τις αναρχικές ιδέες στους Ίταλους μετανάστες και άφησε τη σφραγίδα του στο οργανωμένο εργατικό κίνημα που θα έμφανιζόταν αρκετά ζωντανό ακόμα και στον 20ό αιώνα. Το κύριο ενδιαφέρον του όμως ήταν συγκεντρωμένο στην επανάσταση στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Ίταλία, και το 1889 επέστρεψε στο Λονδίνο, περιμένοντας την ευκαιρία κάποιας αλλαγής για να ξαναγυρίσει στην Ίταλία. Η αλλαγή φαίνεται πως παρουσιάστηκε το 1897, όταν οι κακές σοδειές και οι ανερχόμενες τιμές κατέληξαν σε αγροτικές εξεγέρσεις κι όταν φάνηκε πως κινδύνευε η συνταγματική κυβέρνηση εξαιτίας των απαιτήσεων για δραστικά μέτρα ενάντια στους άγροτες και τους ταραξίες. Στην πραγματικότητα ο Μαλατέστα δεν μπορούσε να παίξει κανένα ρόλο στους βιομηχανικούς και πολιτικούς αγώνες της Ίταλίας το 1898 και 1899, μιά και είχε συλληφθεί στις αρχές του 1898. Είχε πάει στο λιμάνι της Ανκόνα όπου υπήρχε μια δραστήρια αναρχική ομάδα λιμενεργατών και αρκετά αναρχικά έντυπα, (4) και έκανε ότι μπορούσε για να βοηθήσει την υπόθεση της αντιπολιτικής επανάστασης, αντιτιθέμενος σε εκείνους τους αναρχικούς, όπως τον Σαβέριο Μερλίνο, που πίστευαν ότι σε δύσκολες καταστάσεις οι αναρχικοί θα πρέπει να συμμετέχουν στις εκλογές για να βοηθήσουν τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλδημοκράτες. Ο Μαλατέστα άπάντησε σταθερά σ' αυτή την πρόταση την εποχή που ήταν στη φυλακή: «Σας παρα-

καλῶ νά μή χρησιμοποιήσετε τὸ ὄνομά μου στὸν ἐκλογικὸ ἀγῶνα ποῦ διεξάγουν οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ρεπουμπλικάνοι. Διαμαρτυρομαι ὄχι μόνον γιὰτὶ δὲν θὰ συμφωνοῦσα μὲ μιὰ τέτοια ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ σαφῶς θὰ τὴν ἀποδοκίμαζα». (5) Ὁ Μαλατέστα συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς ταραχὲς τῆς Ἀγκόνα καὶ κατηγορήθηκε γιὰ «σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας» —κατηγορία ποῦ ὑπονοοῦσε ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κοινοὶ ἐγκληματίες καὶ ποῦ προκάλεσε ὀργισμένους διαμαρτυρίες ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ἀναρχικοὺς κύκλους. Τελικὰ ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του καταδικάστηκαν «ὡς ἀνήκοντες εἰς ἀνατρεπτικὴν ἔνωσιν»· ὁ Μαλατέστα καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ στάλθηκε στὸ νησί Λαμπεντούζα. Τὸ Μάϊο τοῦ 1899, ὅμως, μιὰ νύχτα μὲ καταιγίδα, κατάφερε νὰ δραπετεύσει μὲ μιὰ βάρκα καὶ γύρισε στὸ Λονδίνο περνώντας ἀπὸ τὴ Μάλτα καὶ τὸ Γιβραλτάρ.

Ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς ΗΠΑ καὶ τὶς ἰσχυρὲς ἰταλικὲς καὶ ἰσπανικὲς ἀναρχικὲς ὁμάδες τοῦ Νιού Τζέρσεϋ, σκέφτηκε νὰ πάει στὴν Κούβα, πράγμα ποῦ ὅπως φαίνεται δὲν ἔκανε. Τὸν ἐπόμενον χρόνον θρῑσκόταν πάλι στὸ Λονδίνο, ἐξακολουθώντας νὰ περιμένει —ὅπως ὁ Ματσίγι· πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα— τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση του στὴν ἰταλικὴ ἐπανάσταση. Σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, ἡ ἀγγλικὴ ἀστυνομία τὸν παρακολοῦθοῦσε στενά, ἰδιαιτέρως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιᾶ Οὐμβέρτου τὸ 1900 ἀπὸ ἕναν Ἴταλὸ, μέλος μιᾶς ἀναρχικῆς ὁμάδας ἀπὸ τὸ Πάτερσον τοῦ Νιού Τζέρσεϋ — πράξη καθαρῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ποῦ ἔγινε ἀπὸ ἕναν παντρεμένο ἄντρα τριάντα χρονῶν ποῦ παρακινήθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ ψυχρὴ καὶ φανατικὴ μανία. Ἐξαιτίας τῶν ὑποψιῶν ποῦ εἶχε διαρκῶς ἡ ἀστυνομία τοῦ Λονδίνου, ὁ Μαλατέστα θεωρήθηκε ὅτι ἀναμείχθηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιδ ἐντυπωσιακὰ ἐγκληματικὰ ἐπεισόδια τῆς Ἑδουαρδιανῆς Ἀγγλίας, στοὺς φόνους τοῦ Χάουντοντίτς καὶ στὴν «Κατάληψη τῆς Σίντνεϋ Στρήτ».

Στις 16 Δεκεμβρίου 1910 ἡ ἀστυνομία κλήθηκε σ' ἕνα κοσμηματοπωλεῖο στὸ Χάουντοντίτς στὸ Ἦστ Ἔντ τοῦ Λονδίνου. Μιὰ συμμορία διαρηκτῶν προσπάθησε νὰ μπεῖ μέσα στὸ μαγαζὶ ἀπὸ γαλαρία ποῦ ἀνοίξε ἀπὸ τὸ ἄδειο διπλαγὸ σπίτι. Ὅταν ἔφτασε ἡ ἀστυνομία οἱ ληστὲς σκότωσαν τρεῖς ἀστυφύλακες καὶ ξέφυγαν,

παρόλο που ο ένας τους είχε τραυματιστεί. Ο τραυματισμένος μεταφέρθηκε στο σπίτι μιας κοπέλας που συμμετείχε τακτικά στις συγκεντρώσεις των αναρχικών ομάδων του "Ήστ Έντ κι εκεί πέθανε. Η κοπέλα συνελήφθηκε, αλλά δεν μίλησε: φαίνεται πως ήξερε ελάχιστα πράγματα για τους συμμορίτες, απλώς ότι τους έλεγαν Πήτερ ο Ζωγράφος και Φρίτς. Ανάμεσα στα έργαλεία που άφησαν στο άδειο σπίτι βρέθηκαν μιά μπουκάλια δξυγόνου και ένα καμινέτο* κοντά σ' αυτά βρέθηκε και μιά κάρτα με το όνομα και τη διεύθυνση του Μαλατέστα. Έκεινο που είχε συμβεί, προφανώς, ήταν ότι κάποιος Μουρόμτρεβ, πριν μερικούς μήνες, είχε ζητήσει από τους αναρχικούς του "Ήστ Έντ να τον βοηθήσουν για να βρει δουλειά. Τόν έστειλαν στον Μαλατέστα που εργαζόταν σαν μηχανικός και ο Μαλατέστα του είχε δώσει την κάρτα του σαν σύσταση για να μπορέσει να αποκτήσει τα απαραίτητα έργαλεία, που τελικά θα τα χρησιμοποιούσε για τη διάρρηξη. Ο Μαλατέστα συνελήφθηκε άμέσως, και παρόλο που αποδείχτηκε η άθωότητά του, η προσοχή των μεγάλων εφημερίδων στράφηκε προς την έντυπωσιακή ιστορία των επικίνδυνων ξένων εγκληματιών - αναρχικών του Λονδίνου. Η υπόθεση Χάουντσιτς είχε άκωμα πιά δραματική συνέχεια. Οι δολοφόνοι ταμπουρώθηκαν σ' ένα σπίτι της Σίνγκεθ Στρήτ στο Στέπνεθ, και τα δύο τελευταία μέλη της συμμορίας σκοτώθηκαν τελικά μόνο αφού κλήθηκαν στρατεύματα και αφού ο ύπουργός των Έσωτερικών, ο Ουίνστον Τσώρτσιλ, επέβλεψε προσωπικά την δλη επιχείρηση.

Παρόλο που η υπόθεση αυτή μπορούσε να καταλήξει σε γενική καταδίωξη των αναρχικών — πράγμα που είχε γίνει με τις δόμβες του Σικάγο και τη δολοφονία του προέδρου ΜακΚίνλεϋ — τελικά δοήθηκε να τονιστεί η άθωότητα των αναρχικών του Λονδίνου. Μιά απόπειρα για την απέλαση του Μαλατέστα που έγινε ένα χρόνο αργότερα απέτυχε παταγωδώς και παρέμειναν ανεγόχλητοι και οι άλλοι αναρχικοί του Λονδίνου. Ο Ρούντολφ Ρόκερ,* ένας Γερμανός αναρχικός, που (αν και δεν ήταν Έβραϊος) αφιέ-

* Ο Ρούντολφ Ρόκερ ήταν χαρακτηριστικός αναρχικός, γιατί προτίμησε να διωχτεί από την Τηροσεία Μεταναστεσεως των ΗΠΑ, παρά να άνεχτεί τη γαμήλια τελετή με τη γυναίκα που έζησε μαζί της πιστά και αφοσιωμένα για πολύ μεγάλο διάστημα της ζωής του. (Σ.τ.Σ.).

ρωσε πολλά χρόνια κοινωνικού έργου για τους Έβραίους στα εργαστήρια των ραπτών του "Ήστ Έντ, θυμόταν την κάθοδο των δημοσιογράφων στη λέσχη του μετά την υπόθεση της Σίντνεϋ Στρήτ, και άφηγήθηκε την κάπως απογοητευμένη αντίδραση ενός απ' αυτούς, του Φίλιπ Γκίμπς, που έγραψε στην εφημερίδα «Γκράφικ»: «Κάθησα λοιπόν, εγώ, ένας απομονωμένος Άγγλος, ανάμεσα σ' όλους αυτούς τους ξένους αναρχικούς, παραπάνω από μία ώρα, και δεν έγινε τίποτα άλλο εκτός από φιλικούς χαιρετισμούς, χειραψίες, φλύαρες συζητήσεις με χαμηλή φωνή και σέ ξένη γλώσσα... Δεν έπαθα τίποτα απολύτως. Μπορούσα να γελάσω τώρα με τους φόβους μου. Αυτοί οι ξένοι αναρχικοί ήταν τόσο ήμεροι όσο και οι λαγοί. Είμαι πεπεισμένος πως δεν θρυσκόταν ούτε ένα περίστροφο εκεί πέρα. Κι όμως, φέρνοντας στη μνήμη μου τις συζητήσεις που άκουσα, είμαι βέβαιος πως αυτή ή διανοούμενη αναρχία, αυτή ή φιλοσοφία της επανάστασης, είναι περισσότερο επικίνδυνη από τα πιστόλια και τη νιτρογλυκερίνη. Γιατί από τούτη την αναρχική λέσχη στο "Ήστ Έντ προέρχονται οι ιδέες». (6) Τουλάχιστον, όμως, ένας ξένος επαναστάτης ήταν ενθουσιασμένος με τα κατορθώματα του Πήτερ του Ζωγράφου και με την αναρχική του σπουδαιότητα. 'Ο Μπενίτο Μουσσολίνι έγραψε πως ο Πήτερ και οι σύντροφοί του ήταν «αναρχικοί με την κλασική έννοια του όρου. Έχθροι της εργασίας, είχαν τὸ θάρρος να τὸ διακηρύξουν μιὰ και καλή, γιατί ή χειρωνακτική εργασία αποκτηνώνει και έξευτελλίζει τὸν ἄνθρωπο, έχθροι της ιδιοκτησίας, που ἐπισηραγίζει τή διαφορά ανάμεσα στο ένα άτομο και τὸ ἄλλο, έχθροι της ζωής, ἀλλὰ πάνω απ' όλα, έχθροι, ἀρνητές, καταστροφείς της κοινωνίας». (7)

'Ο Μαλατέστα έκανε ἄλλη μιὰ προσπάθεια να αναμειχθεῖ σέ μιὰ ἄληθινὰ επαναστατική ἀτμόσφαιρα στην Ἴταλία — ἀτμόσφαιρα στην ὁποία συνέβαλε και ὁ Μουσσολίνι σάν ἀριστοτέλης σοσιαλιστής, ἐκδότης και ἀγκιτάτορας που δὲν ἀντιπαθούσε τις μεθόδους τῶν ἀναρχικῶν. Τὸ 1913 ὁ Μαλατέστα ξαναγύρισε στην Ἄγκωνα και πῆρε ἐνεργὸ μέρος στην ἀντικληρική και ἀντικοινόδολευτική ἐκστρατεία που ὀργάνωσαν οἱ ἀναρχικοί. Στὴν περίφημη «Κόκκινη Βδομάδα» τοῦ Ἰουνίου 1914 ξέσπασαν πολλές διαδηλώσεις στην κεντρική Ἴταλία που κατέληξαν σέ μιὰ ἀρκετὰ ἱσχυ-

ρή γενική άπεργία. Οι άναρχικοί προσπάθησαν νά κάνουν αυτό τó κίνημα πραγματικά έπαναστατικό σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. Ο Μαλατέστα θυμόταν ότι, μετά τή δολοφονία δύο νεαρών από τήν άστυνομία τής Άγκόνα, «ή άπεργία τών τροχιοδρομικών παρέλυσε τήν κυκλοφορία, δλα τά μαγαζιά ήταν κλειστά και ή γενική άπεργία έγινε πραγματικότητα χωρίς νά χρειαστεί καμιά συζήτηση ή νά κηρυχθεί. Τις έπόμενες μέρες ή Άγκόνα θρυσκόταν σέ κατάσταση πολιτικής εξέγερσης. Τά όπλοστάσια λεηλατήθηκαν, τά σιτηρά επιτάχτηκαν, και δημιουργήθηκε μία στοιχειώδης όργάνωση για τήν προμήθεια τών αναγκαίων αγαθών. Η πόλη ήταν γεμάτη φαντάρους, πολεμικά πλοία θρυσκοταν μέσα στο λιμάνι, οι άρχές έστειλαν ισχυρές δυνάμεις, αλλά δέν διέταξαν τήν καταστολή τής εξέγερσης, πιθανότατα γιατί δέν ήταν βέβαιες κατά πόσο μπορούσαν νά στηριχτοθν στήν ύπακοή τών φαντάρων και τών ναυτών. Πράγματι, οι φαντάροι και οι ναυτες συναδελφώθηκαν με τó λαό: οι γυναίκες, οι άσύγκριτες γυναίκες τής Άγκόνα, αγκάλιασαν τούς φαντάρους, τούς έδωσαν κρασί και τσιγάρα και τούς εξέθρικισαν νά ένωθοθν με τó λαό...» (8) Παρόλο πού τó κίνημα άπλώθηκε, κι έκτός από τούς άναρχικούς υπήρχαν κι άλλοι —οί σοσιαλιστές, άκόμα και οι φιλελεύθεροι ρεπουμπλικάνοι — πού φαίνονταν έτοιμοι για εξέγερση, ή Γενική Συνομοσπονδία Έργασίας, πού έλεγχε τά περισσότερα εργατικά συνδίκατα, σταμάτησε τήν άπεργία και τó κίνημα πολύ γρήγορα κατέρευσε. Ήταν ένα δείγμα του έλάχιστου έλέγχου πού είχαν οι άναρχικοί στο εργατικό κίνημα, στήν Ίταλία τουλάχιστον, και του γεγονότος ότι ή πραγματικότητα του 20ού αιώνα άπείχε πολύ από τά έπαναστατικά όνειρα τής νεότητας του Μαλατέστα.

Ο Μαλατέστα γύρισε λυπημένος στο Λονδίνο. Διαφώνησε με τόν Κροπότκιν για τó θέμα τής ύποστήριξης του πολέμου και παρέμεινε ή φωνή τής άναρχικής συνείδησης πού διακήρυχνε συνεχώς ότι — παραθέτουμε τόν τίτλο ενός από τά άρθρα πού έγραψε στήν Άγγλία τó 1914 — «Οι άναρχικοί έχουν ξεχάσει τις βασικές άρχές τους». Μετά τόν πόλεμο, στο τέλος του 1919, γύρισε τελικά στήν Ίταλία και άσχολήθηκε με άνανεωμένο ένθουσιασμό με τήν κοινωνική, πολιτική και βιομηχανική άναταραχή τής περφόδου αυτής πού έληξε με τήν πορεία του Μουσσολίνι στη Ρώμη.

Ὁ Μαλατέστα, παρόλο τὸ ἐπαναστατικὸ του κύρος καὶ τὴν ἀδιάφορον τιμιότητα καὶ ζεστὴ ἀνθρωπιά του, δὲν μπορούσε πιά νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὰ γεγονότα. Ἀρνήθηκε νὰ ὑποστηρίξει ὅποιαδήποτε πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα· ταυτόχρονα εἶχε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἂν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ συνδικάτα γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης, γιὰτὶ πίστευε πῶς τὰ συνδικάτα ἀπαιτοῦσαν κάποια ὄργανωση καὶ, πάλιν ἀπ' ὅλα, τὴν ὑπαρξὴ μόνιμων ὑπαλλήλων, πράγμα πού δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποδεχτῆ ὁ ἀναρχικὸς του πεποιοθήσεις. Ὑστερα ἀπὸ κάποιες δυσκολίες μὲ τὴν κυβέρνησιν καθὼς καὶ μὲ τοὺς Γάλλους — πού δὲν τοῦ ἔδωσαν ἄδεια νὰ διασχίσει τὴ Γαλλία, γιὰτὶ εἶχε ἀπελαθεῖ γιὰ πολιτικούς λόγους πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια— ὁ Μαλατέστα γύρισε θριαμβευτικὰ στὴν Ἰταλία. (Λέγεται πῶς οἱ ναυτικοὶ τῆς Γένοβας σταμάτησαν τὴ δουλειὰ καὶ ὅτι οἱ σειρήνες ὄλων τῶν πλοίων ἤχησαν πρὸς τὴν ἐπιβίτην του). Ἀλλὰ τὰ γερατεῖα του πέρασαν μέσα στὴ σκοτεινιά καὶ τὴν ἀπογοήτευσιν, παρόλο πού τὸ κουράγιό του καὶ τὸ πνεῦμα του δὲν πτοήθησαν.

Τὸ 1921 ὁ Μαλατέστα φυλακίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν κυβέρνησιν· αὐτὸς καὶ οἱ σύντροφοὶ του ἔκαναν ἀπεργία πείνας, διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴν καθυστέρησιν τῆς δίκης τους. Ἀπελευθερώθηκε τελικὰ περίπου δυὸ μῆνες πρὶν ἀνέλθουν στὴν ἐξουσία οἱ φασίστες. Στὴν οὐσία δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ γέρο Μαλατέστα — πλησίαζε τὰ ἑβδομήντα— καὶ ἔζησε ἡσυχᾶ στὴ Ρώμη, κερδίζοντας τὴ ζωὴ του μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ὅπως ἔκανε πάντα· ὀρισμένα μέλη τῆς μπουρζουαζίας τῆς Ρώμης ξινωθὰν κατάπληξιν μερικὲς φορές, ἀκούγοντας πῶς ὁ μικρόσωμος, εὐγενικὸς καὶ γηραιὸς ἡλεκτρολόγος πού δούλευε στὰ σπίτια τους ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁ τρομερὸς Μαλατέστα. Πέθανε τὸ 1932. Οἱ ἐλπίδες του ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Ἰταλίας θὰ δυνάμωσαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν σὰν μαγιά τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, τὸ ὅποιο θὰ κατεύθυναν πρὸς ἀληθινὰ ἀναρχικοὺς στόχους, διαφεύστηκαν. Τὸ κράτος στὴν Ἰταλία ἦταν ἰσχυρότερο, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ἐκεῖνο πού ἦταν ἐξίσου ἐνοχλητικὸ, ἦταν ὅτι καὶ ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάστασις — ὅπως καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1789, τοῦ 1848 ἢ τοῦ 1871— ἄφησε τοὺς ἀναρχικοὺς διαφευσμένους καὶ ἀπογοη-

τευμένους. Ἐγινε ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἦταν πάλι λαθεμένη· ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀληθινὴ ἐπανάσταση ἐμελλε ἀκόμα νὰ γίνεῖ. Ὁ Μαλατέστα δὲν εἶχε ποτὲ ψευδαισθήσεις γιὰ δα δσα εἶχαν συμβεῖ στὴ Ρωσία· καὶ ὁ ἐπικτήδειός του γιὰ τὸν Λένιν συνοφίζει τὴ στάση του: «Ὁ Λένιν εἶναι νεκρός. Μποροῦμε νὰ νιώσουμε γι' αὐτὸν ἐκεῖνο τὸν ἀναγκαστικὸ θαυμασμὸ πὺ μποροῦν νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸ πλῆθος οἱ ἰσχυροὶ ἄντρες, ἀκόμα κι ὅταν εἶναι παραπλανημένοι, ἀκόμα κι ὅταν εἶναι διστραμμένοι, ἄντρες πὺ καταφέρνουν ν' ἀφήσουν μὲ τὸ πέρασμά τους βαθιὰ ἴχνη στὴν ἱστορία: ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Ἰούλιος Καίσαρας, ὁ Λογίδλα, ὁ Κρόμβελ, ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ Ναπολέοντας. Ἀλλά, ἀκόμα καὶ μὲ τίς καλύτερες προθέσεις, ἦταν ὁ τύραννος πὺ στραγγάλισε τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση — κι αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ τὸν θαυμάσει ἐνὸσω ἦταν ζωντανός, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν θρηνησεῖ τώρα πὺ εἶναι νεκρός. Ὁ Λένιν εἶναι νεκρός. Ζήτω ἡ Ἐλευθερία!»⁽⁹⁾

Ἄν ὁ Μαλατέστα ἐνίωσε διαψευσμένος ἀπὸ δσα εἶχαν συμβεῖ στὴ Ρωσία, ἡ ἀπογοήτευση ἦταν μεγαλύτερη γιὰ ἄλλους ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, καὶ ἰδιαιτέρα γιὰ τὸν Πιῶτρ Κροπότκιν, πὺ σ' ὄλη του τὴ ζωὴ πίστεψε καὶ ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Ρωσία. Ὅταν γύρισε τελικὰ, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1917, ἦταν πανέτοιμος νὰ ἐρμηνεύσει τὰ γεγονότα ἔτσι πὺ νὰ ταιριάξουν μὲ τίς θεωρίες του: «Αὐτὸ πὺ μᾶς κατηγόρησαν πῶς ἦταν μιὰ φανταστικὴ οὐτοπία πραγματοποιήθηκε χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀπώλεια. Οἱ ἐλεύθερες ὀργανώσεις πὺ ξεπήδησαν στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου γιὰ νὰ φροντίσουν τοὺς τραυματίες, γιὰ τὴν προμηθεῖα ἀγαθῶν, γιὰ τὴν διανομὴ τῶν προμηθειῶν, γιὰ τὴν ἐκφόρτωση τῶν τραίνων καὶ γιὰ τόσες ἄλλες δουλειές, ἀντικατάστησαν στὶς 2 Μαρτίου ὀλόκληρο τὸν πανάρχαιο σκουπιδόλακκο τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, τὴν ἀστυνομία, κλπ. Ἄνοιξαν τίς πύλες τῶν φυλακῶν, διακήρυξαν τὴν κατάργηση τῆς ἀπαρχαιωμένης κυβέρνησης, καὶ τὸ καλύτερο, ἀφόπλισαν καὶ ἔδιωξαν τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλο ὄλους τοὺς ἀστυνομικοὺς, ἀνώτερους καὶ κατώτερους.»⁽¹⁰⁾ Ὅταν γύρισε, ὅστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια ἐξορίας, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν πραγματικότητά τῆς Ρωσίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917, ἐμελλε νὰ ἀπογοητευτεῖ. Ἡ δικὴ του θέση ἦταν ἀρκετὰ περίεργη, γιὰτι ἡ ὑποστήριξή του πρὸς τὸν πόλεμο τὸν εἶχε ἀποξενώσει σχε-

ὄν ἀπὸ ὄλους τοὺς ἐπαναστάτες τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἡ ἀντίθεσὶς του μὲ τὸν Θεαμὸ τῆς κυβέρνησης δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὰ μετριοπαθῆ μέλη τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης. Ἡ προσωπική του θέση ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ τὸν εἶχαν ὑποδεχθεῖ πολὺ θερμᾶ· ἀλλὰ, πέρα ἀπὸ τίς πολιτικές του πεποιθήσεις, ἡ κλονισμένη ὑγεία του τὸν ἐμπόδισε νὰ διαδραματίσει ἐνεργὸ ρόλο. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση ἀφοσιώθηκε περισσότερο στὸ γράψιμο καὶ γενικᾶ ζοῦσε ἤσυχα στὴν ἐπαρχία, δεχόμενος τίς ἐπισκέψεις ἐλάχιστων Ρώσων ἀναρχικῶν καὶ φίλων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν — τὴν Ἑμμα Γκόλντμαν καὶ τὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, ἢ τὴν Ἀγγλίδα σοσιαλίστρια Μάργκαρετ Μπόντφελντ. Μετὰ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάσταση μπόρεσε νὰ ξεχάσει τίς διαφορὰς του μὲ τοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ, μολονότι: εἶχε ἐπαφῆς μὲ ὀρισμένους, δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβει πρακτικὴ δράση στὸ κίνημα ἢ νὰ ἐμποδίσει τὴ διάλυσή του ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὰς.

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν δὲν διέτρεξε κανένα κίνδυνο: δὲν δίστασε ὅμως νὰ ἐπιτεθεῖ ἐντονα ἐνάντια στὸν Λένιν — μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε τουλάχιστον μιὰ συνάντηση. Ὅταν οἱ μπολσεβίκικοι συνέλαβαν αἰχμαλώτους ἀπὸ τὸν ἀντεπαναστατικὸ στρατὸ τοῦ Βράγκελ, ὁ Κροπότκιν ἔγραψε στὸν Λένιν: «Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πῶς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας ἄνθρωπος στὸ περιβάλλον σας γιὰ νὰ σᾶς πείθῃ αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις θυμίζουσι τὴ ζοφερὴ ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν. Βλάντιμιρ Ἰλιτς, οἱ συγκεκριμέναι πράξεις σας εἶναι ἐντελῶς ἀνάξιαι τῶν ἰδεῶν ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὑποστηρίζετε. . . Ποιὸ θὰ εἶναι λοιπὸν τὸ μέλλον τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑπερασπιστὰς του ποδοπατεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἐντιμὸ αἰσθημα;» (11) Ἐνῶ ἐρμήνευε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν κατάστασιν ὅταν μιλοῦσε μὲ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες καὶ δὲν ἔχανε ποτε τὴν ἔμφυτη αἰσιοδοξία του, τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ζωῆς του (πέθανε τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1921) ἦταν γεμάτος ἀμφιβολίας καὶ ἀγχῆ, καὶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του ἐξέφρασε τὴν ἀπελπίσιαν μιᾶς ὀδύκληρης γενιᾶς ἐπαναστατῶν:

«Ἡ ἐπανάστασις θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ δικὸν τῆς δρόμου, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐλάχιστης ἀντίστασις, χωρὶς νὰ δῶσι τὴν πα-

ραμικρή προσοχή στις προσπάθειές μας. Αυτή τη στιγμή ή ρωσική επανάσταση θρίσκει: στην ακόλουθη θέση. Διαπράττει τρομερά εγκλήματα. Καταστρέφει δλόκληρη τή χώρα. Με τήν τρελή της μανία έξολοθρεύει ανθρώπινες ζωές. Γι' αυτόν ακριβώς τó λόγο είναι επανάσταση και όχι ειρηνική πρόοδος, γιατί καταστρέφει χωρίς νά νοιάζεται για τó τι καταστρέφει και πρòς τά πού βαθίζει.

«Και είμαστε ανίσχυροι πρòς τó παρόν νά τή στρέψουμε πρòς άλλη κατεύθυνση, μέχρι πού κάποια στιγμή θά έχει παίξει τó ρόλο της. Πρέπει νά φθαρεί... Γι' αυτό τó λόγο τó μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά χρησιμοποιήσουμε τήν ένεργητικότητά μας για νά μειώσουμε τή μανία και τή δύναμη τής έπερχόμενης αντίδρασης. Ποιές όμως πρέπει νά είναι οι προσπάθειές μας;

«Νά μετριάσουμε τά πάθη — στή μιá ή τήν άλλη πλευρά; Ποιός θά μās ακούσει; 'Ακόμα κι αν υπάρχουν αυτοί πού θά παίξουν τούτο τó ρόλο, δέν έχει έρθει ακόμα ή στιγμή τής εμφάνισής τους' ούτε ή μιá, ούτε ή άλλη πλευρά έχει διάθεση νά τούς ακούσει. Βλέπω μιá μονάχα προοπτική: πρέπει νά συγκεντρώσουμε ανθρώπους πού θά μπορέσουν νά αναλάβουν έποικοδομητικό έργο και στις δύο πλευρές μετά τή φθορά και τó μαρασμό τής επανάστασης». (12)

Οι πραγματικές έμπειρίες τών Ρώσων άναρχικών από τήν επανάσταση δικαίωσαν τήν άπαισιοδοξία τού Κροπότκιν και στήν ουσία έδειξαν πώς ή δυνατότητα για μιá άναρχική επανάσταση στήν Εύρώπη ήταν άπομακρυσμένη περισσότερο από άλλοτε. 'Η κατάσταση στή Ρωσία φάνηκε άρχικά νά προσφέρει μιá έξαιρετική εύκαιρία για τήν έφαρμογή τής διδασκαλίας τού Μπακούνιν, περισσότερο άπ' ό,τι λογουχάρη, ή 'Ιταλία τήν έποχή τών άποτυχημένων έξεγέρσεων στή Μπολώνια και στο Νότο στή δεκαετία τού 1870. Τό 1917 έγινε μιá πραγματική κατάρευση τής έξουσίας τού κράτους' δημιουργήθηκαν συμβούλια έργατών και άγροτών πού θά μπορούσαν πολλοί νά περιμένουν ό,τι θά αποτελούσαν τή βάση για τή δημιουργία άναρχικών κοινοτήτων' σ' όλη τή χώρα είχε ξεσπάσει μιá αυθόρμητη, χωρίς διεύθυνση, επαναστατική δραστηριότητα και υπήρχε βαθιά έπιθυμία για κοινωνική άλλαγή. 'Υπήρχαν άρκετές άναρχικές ομάδες στή Ρωσία,

παρόλο που είχαν αναγκαστεί να λειτουργούν παράνομα, και δ-
πωσδήποτε αποτελοσσαν μόνο μικρή μειονότητα σε σύγκριση με
τά άλλα άριστερά κόμματα — τους σοσιαλεπαναστάτες και τις
δύο φράξιες των σοσιαλδημοκρατών, τους μενσεβίκους και τους
μπολσεβίκους. Οι άναρχικοί ήταν κι αυτοί διχασμένοι: μερικοί ή-
ταν άναρχοσυνδικαλιστές και τοποθετούσαν τις έλπίδες τους για
τήν επανάσταση στη δράση των εργατικών συνδικάτων που θα
ανάλαμβάναν τα έργοστάσια. Άλλοι ήταν άναρχοκομμουνιστές και
όπαδοί του Κροπότκιν, που έβλεπαν την επανάσταση σαν άπο-
τέλεσμα της δημιουργίας τοπικών κοινοτήτων που θα σχηματι-
ζαν μετά μιá όμοσπονδία. Ύστερα πάλι ύπήρχαν και όρισμένοι
άτομικιστές άναρχικοί, που άπεχθάνονταν κάθε μορφή συνένω-
σης εκτός από την πιό έλεύθερη και την πιό αυθόρμητη· άλλοι
ήταν όπαδοί του Τολστόυ, που εναντιώνονταν στη βία και που,
λέγεται, δι άρνιόνταν, για λόγους άρχών, να σκοτώσουν τις ψει-
ρες που έβγαζαν από τά γένηια τους.

Τό καλοκαίρι του 1917 οι διάφορες αυτές μικρές ομάδες προ-
σπάθησαν να έντεινουν την προπαγάνδα και την έπιρροή τους.
Ή Όμοσπονδία Άναρχικών Όμάδων της Μόσχας έβγαζε μιá
καθημερινή έφημερίδα· στην Πετρούπολη ή Ένωση Άναρχοσυν-
δικαλιστικής Προπαγάνδας, που διευθυνόταν από μιá ομάδα άν-
αρχικών με έπικεφαλής τον Βολίν, που είχε έπιστρέψει πρόσφα-
τα από τη Νέα Ύόρκη, έβγαζε κάθε εβδομάδα τη «Γκόλος Τρούν-
τα» («Ή Φωνή της Έργασίας»)· στην Ούκρανία ή Συνομοσπον-
δία Άναρχικών Όργανώσεων πήρε τό όνομα «Ναμπάτ» («Συνα-
γερισμός») από την δμώνυμη έφημερίδα της. Όλοι οι άναρχικοί
συμφωνούσαν σε ένα βασικό πράγμα, στην άναγκαιότητα να συμ-
μετάσχουν όλόθερμα στην επανάσταση και, όπως διδάξε ό Μπα-
κούνιν, να προσπαθήσουν με τό επαναστατικό τους παράδειγμα
να την κατευθύνουν προς την άναρχία. Όπως έγραψε ή «Γκόλος
Τρούντα» τις κρίσιμες μέρες πριν την κατάληψη της έξουσίας
από τους μπολσεβίκους: «Όταν ή δράση των μαζών θ' άρχισε:
να φουντώνει, έμεις, σαν άναρχικοί, θα συμμετάσχουμε με τη με-
γαλύτερη ένεργητικότητα. Γιατί δέν μπορούμε να χάσουμε την
έπαφή μας με τις επαναστατικές μάζες, ακόμα κι αν δέν άκολου-
θούν τη δική μας πορεία και τά δικά μας συνθήματα, ακόμα κι

ἀν προβλέψουμε τὴν ἤττα τοῦ κινήματος. Δὲν ξεχνοῦμε ποτὲ δι-
εἶναι ἀδύνατο νὰ προβλέψουμε τόσο τὴν κατεύθυνση ὅσο καὶ τὴν
ἐκβασὴ ἑνὸς μαζικοῦ κινήματος. Κατὰ συνέπεια, θεωροῦμε καθή-
κον μας νὰ πάρουμε μέρος σ' ἕνα τέτοιο κίνημα, ἐπιζητώντας νὰ
τοῦ μεταδώσουμε τὸ δικό μας μῆνυμα, τὶς δικές μας
ἰδέες, τὴν δική μας ἀλήθεια». (13)

Οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ μὴ διαφθείρουν τὴν ἐπα-
νάσταση χρησιμοποιοῦντας μέσα πού κατὰ τὴν ἀποψή τους θὰ θε-
μελιῶναι ἀπλῶς κάτι ἰσοδύναμο μὲ τὴν παλιὰ τάξη πραγμάτων,
ἐναντιώθηκαν ἀκόμα καὶ στὸ σύνθημα «Ὁλὴ ἡ ἐξουσία στὰ Σο-
βιέτ!» γιατί ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξουσίας. Κι αὐτὴ
ἡ περιφρόνησή τους τῆς ἐξουσίας τοὺς ἔκανε ἀνίκανους νὰ κα-
τορθώσουν πολλὰ πράγματα, κι ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς μπολ-
σεβίκους νὰ καταστρέψουν, μέσα σὲ τρία χρόνια, τὸ ἀναρχικὸ κί-
νημα στὴ Ρωσία. Ἄν οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιρροή σ' ἕνα
ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνέβη ὀρισμένες φορές, γιὰ νὰ πείσουν
τοὺς ἐργάτες νὰ τὸ καταλάβουν καὶ νὰ τὸ διευθύνουν σύμφωνα
μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις, τότε πολὺ γρήγορα οἱ τοπικοὶ μπολσε-
βικοὶ ἡγέτες τὸ ἔκλειναν μὲ τὴ βία. Ἄν κάποιος γνωστὸς ἀναρχι-
κὸς ἤθελε νὰ δώσει δι᾿ ἄλεξη ἢ νὰ κάνει μιὰ συγκέντρωση, διαπί-
στωνε πῶς οἱ μπολσεβικοὶ πού ἔλεγχαν τὸ τοπικὸ σοβιέτ ἀρνοῦν-
ταν νὰ παραχωρήσουν κάποια αἶθουσα γιατί ἔλεγαν πῶς δὲν ὑ-
πῆρχε διαθέσιμη. «Ἡ ἐλευθερία», παρατήρησε ὁ Λένιν στὸν Ἀλε-
ξάντερ Μπέρκμαν, «εἶναι μιὰ πολυτέλεια πού δὲν μποροῦμε νὰ
τὴν ἐπιτρέψουμε σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἀνάπτυξης». (14)

Σ' ὀρισμένες περιστάσεις ὅμως ὁ Λένιν ἦταν ἀρκετὰ ἀδύναμος
γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐλέγξει τοὺς ἀναρχικοὺς ἢ ἦταν ἔτοιμος νὰ
τοὺς ἀνεχτεῖ προσωρινὰ γιατί πολεμοῦσαν ἀποτελεσματικὰ κά-
ποιον κοινὸ ἐχθρό. Ἔτσι λοιπόν, στὴν Οὐκρανία, τὸ ἀντάρτικο
τῶν ἀναρχικῶν μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ πα-
ραπάνω ἀπὸ δύο χρόνια. Πρόκειται βασικὰ γιὰ ἔργο ἀποκλειστικὰ
τοῦ Νέστορα Μάχνο, ἑνὸς σκληροτράχηλου γεραοῦ ἐπαναστάτη
πού βγήκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ τὸ 1917, ὕστερα ἀπὸ ἑννιά χρόνια
πού εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ τὴ δολοφονία κάποιου ἀξιωματικοῦ
τῆς ἀστυνομίας. (15) Ὁ Μάχνο γεννήθηκε τὸ 1889 ἀπὸ πολὺ
φτωχὴ ἀγροτικὴ οἰκογένεια. Βρῆκε δουλειὰ σ' ἕνα χυτήριο καὶ

μετά την επανάσταση τοῦ 1905 ἔγινε ἀναρχικός. Ἐνώσω θρισκό-
ταν στή φυλακή, ἐπηρεάστηκε πολὺ ἀπὸ τὸν αὐτοδίδακτο ἀναρχι-
κὸ θεωρητικὸ Ἄρσινόβ. Ὅταν ἀπελευθερώθηκε γύρισε στή μη-
τρικὴ τοῦ πόλη στήν νότια Οὐκρανία καὶ μὲ τὴ δύναμη τῆς προ-
σωπικότητάς του κατόρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἀναρχικὸ κίνη-
μα ποῦ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὅτι τοὺς πρόσφερε αὐτὸ ἀ-
κριβῶς ποῦ περίμεναν — τὴν ἀμεση κατάληψη τῆς γῆς, ποῦ πραγ-
ματοποίησαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ
Ἐπανάσταση τὸ τοπικὸ σοβιέτ παρακαλοῦθουσε μὲ ἀνησυχία τὴν
αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μάχνο, ἀλλὰ δὲν ἔκανε τίποτα γιὰ νὰ
τὸν σταματήσει — ἀκόμα κι ὅταν διαπραγματεύθηκε μὲ ἐπιτυ-
χία, σύμφωνα μὲ τὶς καλύτερες ἀναρχικὲς πεποιθήσεις, τὴν ἀμε-
ση ἀνταλλαγὴ τῶν σιτηρῶν ποῦ παράχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες
τῆς περιοχῆς του μὲ τὰ ὑφάσματα ποῦ ἔφτιαζαν οἱ ἀναρχικοὶ ἔρ-
γάτες κάποιου ἐργοστασίου τῆς Μόσχας. Στὴ δική του περιοχὴ ὁ
Μάχνο ἐφάρμοσε τὴ βασικὴ ἀναρχικὴ τακτικὴ τῆς συνεργασίας
μὲ ἄλλους στὴ διάρκειά τῆς ἐπανάστασης — συνεργάστηκε ἰδιαί-
τερα μὲ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες καὶ πολέμησε μαζί τους στὸ ἴδιο
στρατόπεδο ἐναντίον τὰ στρατεύματα τῶν λευκῶν, ἐνῶ ταυτόχρο-
να διέδιδε τὶς ιδέες, τὶς μεθόδους καὶ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἀναρχικῶν.

Ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρέστ - Λιτόφσκ τὸ Μάρτιο τοῦ 1918, μὲ
τὴν ὁποία ἡ μπολσεβίικη κυβέρνησις ὑπέγραψε εἰρήνην μὲ τὴ
Γερμανία (παρόλη τὴν τεράστια ἀγανάκτηση τῶν σοσιαλεπανα-
στατῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, ποῦ ἔλπιζανε νὰ συνδυάσουν ἓνα πα-
ρατεταμένον ἀντάρτικον μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση), παραχώ-
ρησε στοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸν ἔλεγχον πάντων
στὴν Οὐκρανία. Ἡ προέλασις τῶν στρατευμάτων τους ἐδιώξε ἀπὸ
τὴν περιοχὴ τὶς διάφορες ἀντάρτικες ομάδες, καὶ γιὰ ἓνα διάστη-
μα σταμάτησε τὴ δραστηριότητα τοῦ Μάχνο. Ὁ ἴδιος ἔκανε μιὰ
περιοδείαν στὴ Ρωσία καὶ ἀπογοητεύθηκε, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι
μὲ τὴν ἐγκαθίδρυσις τῶν μπολσεβίικων στήν ἐξουσία οἱ ἀναρχικὲς
ομάδες εἶχαν γενικῶς διαλυθεῖ καὶ πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν συλ-
ληφθεῖ ἢ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Ἐπισκέφτηκε τὸν Κροπότκιν, κι ὁ
γέρος προφήτης ἔδωσε μιὰ συμβουλὴ στὸν νεαρὸ ἀντάρτη: «Πρέ-
πει νὰ θυμᾶται κανεὶς, ἀγαπητέ μου σύντροφε, ὅτι δὲν ὑπάρχει
κανένας συναισθηματισμὸς ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀγῶνα μας, ἀλλὰ ἡ

ἀνιδιοτέλεια καὶ ἡ δύναμη τῆς καρδιάς μας θὰ τὰ κατακτῆσει
δλα καθὼς θὰ προχωροῦμε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ στόχου
μας». (16)

Ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ δεῖ καὶ τὸν Λένιν καὶ μίλησε μαζί του
γιὰ τὶς συνθήκες στὴν Οὐκρανία· στὴ συνάντηση ἦταν καὶ οἱ δύο
ἐντυπωσιασμένοι καὶ ἀμήχανοι. Ὁ Λένιν δὲν ἔκανε καμιὰ πα-
ραχώρηση στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τοῦ Μάχνο, φαίνεται ὅμως
πῶς ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ σκληρότητα καὶ τὴν ἐνεργητικό-
τητά του, καὶ ἔνωσε προφανῶς δι: θὰ ἦταν καλύτερο νὰ στείλει
πίσω στὴν Οὐκρανία αὐτὸν τὸν τόσο δυνατὸ νεαρὸ ἐπαναστάτη γιὰ
νὰ πολεμήσει τοὺς Γερμανοὺς παρὰ νὰ τὸν κρατήσῃ σὲ ἀναμονὴ
στὴ Μόσχα. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴ βοήθεια τῆς μπολσεβίκικης κυ-
βέρνησης, ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ γυρίσῃ στὴν Οὐκρανία καὶ ἐκεῖ
νὰ ἀρχίσει νὰ ὀργανώνει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀντάρτικη δύναμη
—τὸν Ἐπαναστατικὸ Στρατὸ τῆς Οὐκρανίας— γιὰ νὰ δημιουργή-
σει προβλήματα τόσο στὰ γερμανικὰ καὶ αὐστριακὰ στρατεύματα
κατοχῆς ὅσο καὶ στὴν οὐκρανικὴ κυβέρνησι - μαριονέτα ποὺ εἶχαν
ἐγκαταστήσει. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μάχνο δὲν ἦταν ὅλοι ἀναρχι-
κοί, ἔπρεπε νὰ παρεμβαίνει διαρκῶς γιὰ νὰ χαλιναγωγῆ τὴν ἐκ-
φραση ἀντισιμητικῶν αἰσθημάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες, γιὰ
τοὺς ὁποίους οἱ Ἑβραῖοι ἦταν πάντοτε οἱ ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι
καὶ ὁ Ἑβραῖος τοκογλύφος ἢ γυρολόγος σύμβολο τῆς οἰκονομικῆς
τάξης πραγμάτων ποὺ σκόπευαν νὰ καταστρέψουν. Ὁ Μάχνο ἰ-
σχυρίστηκε, ἀντιτιθέμενος στοὺς μπολσεβίκους, δι: ὁ στρατὸς του
παρέμενε «ἀδιάλλακτα πιστὸς στὴν Ἐπανάστασι τῶν Ἀγροτῶν
καὶ τῶν Ἐργατῶν, ὅχι ὅμως καὶ στὰ ὄργανα βίας ὅπως στοὺς δι-
κούς σας καμισάριοι καὶ στὴν Τσεκά σας.» (17) Ἐκαθάρισε δι:
ὁ στρατὸς του ἦταν ἀφοσιωμένος στὴν ὑπόθεσι τῆς ἀναρχίας, καὶ
δι: εἶχε σὰν σημαῖα του τὴ μαύρη σημαῖα τῶν ἀναρχικῶν.

Ὁ Μάχνο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀμέσως τὰ προβλήματα ποὺ
συνανοῦν οἱ ἀναρχικοὶ στὴν πράξι, καὶ ἀνακάλυψε, ὅπως θὰ ἔ-
καναν καὶ οἱ Ἴσπανοὶ ἀναρχικοὶ στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέ-
μου δεκαετηθια χρόνια ἀργότερα, δι: ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀρισμένοι
συνδυασμοί. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα συζήτησης ἦταν κατὰ
πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐθελοντικὸς ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς
ἢ θὰ στρατολογοῦσε φαντάρους ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ ἔλεγε. Ὁ

Μάχνο αποφάσισε τή στρατολόγηση — έν μέρει γιατί μ' αυτό τόν τρόπο οί άγρότες δέν θά φοβόνταν τήν άντεκδίκηση τής άλλης πλευράς και θά μπορούσαν νά πουν ότι είχαν άναγκαστεί νά καταταγοϋν. Οί όπαδοί του Μάχνο προέρχονταν βασικά από τήν δ- παιθρο — δ' ίδιος παρέμεινε άγρότης τόσο στους τρόπους όσο και στην εμφάνιση— και τά οργανωτικά προβλήματα τών πόλεων αποδείχτηκαν πιό δύσκολα. "Όταν λογουχάρη οί σιδηροδρομικοί του 'Αλεξαντρόφσκ παραπονέθηκαν ότι δέν πληρώνονταν, τούς δόθηκε ή σχεδόν Γκοντουϊνική συμβουλή νά κατανοήσουν έξίσου και τούς επιβάτες τών σιδηροδρόμων. 'Και σ' ένα συνέδριο άγροτών, έργατών και άνταρτών τόν 'Οκτώβριο του 1919, ένας άγρότης διατύπωσε ένα από τά μόνιμα προβλήματα τής άναρχικής κοινωνικής οργάνωσης: «'Αν ύπάρχει μιιά γέφυρα ανάμεσα σέ δυο από τά χωριά μας και ή γέφυρα σπάσει, ποιός θά τήν επιδιορθώσει; 'Αν κανένα χωριό δέν θελήσει νά αναλάβει τή δουλειά, δέν θά έχουμε γέφυρα και δέν θά μπορούμε νά πάμε στην πόλη». (18)

Κι όμως οί άναρχικοί άρτεργάτες του 'Αλεξαντρόφσκ βρήκαν μιιά μέθοδο για νά προμηθεύσουν ψωμί στόν πληθυσμό' και στις περιοχές πού ελέγχονταν από τόν Μάχνο εφαρμόστηκαν ορισμένες άναρχικές βασικές άρχές. Καταρτίστηκαν προγράμματα για μιιά άναρχική εκπαίδευση βασισμένη στα πειράματα του Φερρέρ στην 'Ισπανία' (*) καθιερώθηκε ή έλευθερία του τύπου, άν και όχι ή έλευθερία τής πολιτικής οργάνωσης, μιιά και αυτό ήταν αντίθετο μέ τις άναρχικές άπόψεις. Θεμελιώθηκε επίσης και ή βάση τής άναρχικής δικαιοσύνης: «'Όσον άφορά τήν άνάγκη νά οργανωθεί ένας δικαστικός διοικητικός μηχανισμός, προτινουμε σάν βασική άρχή τό εξής: κάθε μόνιμο δικαστήριο, δ αστυνομικός μηχανισμός και κάθε οριστική κωδικοποίηση τών νόμων αποτελούν παραβίαση τών δικαιωμάτων αυτοάμυνας του λαού... 'Η άληθινή δικαιοσύνη δέν μπορεί νά είναι διοικητικά οργανωμένη, αλλά πρέπει νά είναι μιιά ζωντανή, έλεύθερη δημιουργική πράξη τής κοινότητας. . . . 'Ο νόμος και ή τάξη πρέπει νά διασφαλλίζονται από τή ζωντανή δύναμη τής τοπικής κοινότητας και

* Για τή ζωή και τίς ιδέες του Φερρέρ, βλ. Κεφάλαιο IX.

δὲν πρέπει νὰ ἀνατίθενται: σὲ εἰδικοὺς ἀστυνομικοὺς». (10) Ὅπως καὶ τὸν Ἴσπανικὸ Ἐμφύλιον Πόλεμον, ἦταν μιὰ ἀρχὴ πού μποροῦσε πολὺ εὐκόλως νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ συνοπτικὲς ἐκτελέσεις καὶ ἡ ἐπιβολὴ αὐθαίρετης τρομοκρατίας.

Μέσα στὰ ὄρια πού ἐπέβαλαν οἱ συνθήκες τοῦ ἀνταρτοπολέμου, ὁ Μάχνο φαίνεται πὺς ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ διευθύνει τὶς περιοχὲς πού ἔλεγε σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Ἡ κατάληψη τῆς γῆς τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1917 ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν ἔδρευση ἀγροτικῶν κοινοτήτων καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπομακρυσμένην περιοχὴ πού ἦταν ἀποκομμένη λόγω πολέμου ἀπὸ τὸν ἕξω κόσμον, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωσις ἦταν ἔτσι κι ἄλλιως πρωτόγονη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κάπως ἀναρχικοῦ συστήματος παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς λειτούργησε ἱκανοποιητικὰ γιὰ τοὺς ἀγρότες. Ταυτόχρονα ὁ Μάχνο, ἀν καὶ διατήρησε στὰ χέρια του τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ, ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέαν νὰ βασίζεται ἡ ἀνάστασις ἀρχὴν στὰ νέα περιοδικὰ συνέδρια ἐργατῶν, ἀγροτῶν καὶ ἀνταρτῶν.

Γενικὰ, ὅμως, τὰ καθήκοντά του ἦταν καθαρὰ στρατιωτικά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 ἔκανε συνεχῶς ἐπιδρομὰς ἐνάντια στὶς γερμανικὲς καὶ αὐστριακὲς δυνάμεις, καὶ ὅταν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν λόγω τῆς ἀνακωχῆς στὴ δύση, ὁ Μάχνο ὄρθηκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀρπάξει τὶς προμήθειαι καὶ τὰ πυρομαχικὰ τους. Τοῦς ἐπόμενους μῆνας οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς μπολσεβίκους παρέμειναν συγκριτικὰ φιλικές. Ἦταν φανατικὰ ἀποφασισμένος νὰ κάνει ἀγριο πόλεμον ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασις, ἐνάντια στοὺς Γερμανοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς λευκοὺς στρατηγούς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶχε ὅλη τὴν καλὴν διάθεσιν νὰ συμμαχήσῃ μὲ τοὺς μπολσεβίκους. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μάχνο στοὺς ἀγρότες φαντάρους τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐχθρότητα τῶν μπολσεβίκων καὶ ὅταν ὁ Μάχνο κάλεσε τοὺς φαντάρους τῶν μπολσεβίκικων δυνάμεων νὰ πάρουν μέρος στὰ ἀναρχικὰ συνέδρια πού γίνονταν στὴν περιοχὴν του, ἔκανε μιὰ πράξιν γιὰ τὴν ὁποίαν δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν συγχωρήσουν ποτὲ οἱ μπολσεβίκοι. Τὴν ἀνοιξὴν τοῦ 1919 ἀποφάσισαν πὺς δὲν ἦταν πιά σύμμαχοι μὲ τὸν Μάχνο, ἀν καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον, πεισιμύνοι καθὼς ἦταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὰς, δὲν

μπορούσαν να κάνουν τίποτα για να αντιμετωπίσουν ένα στρατό που τώρα πιά αριθμούσε 15.000 άντρες. Στο μεταξύ ο Μάχνο έκανε την έκστρατεία του με σημαντική αποτελεσματικότητα, καθώς και με αρκετή διαιότητα. Οι προσωπικές του συνήθειες — ήταν άγριος μπεκρής και οι έρωτοτροπίες του με τις γυναίκες ήταν περιθώριες — και οι αναπόφευκτοι συμβιβασμοί με τους δολοφονηθέντες οί αναρχικές πεποιθήσεις, άνησύχησαν όρισμένους από τους αναρχικούς ύποστηρικτές του της ομάδας «Ναμπάτ»: «Ένω έχει πολλές αξιόλογες επαναστατικές ιδιότητες», θά έλεγαν για τον Μάχνο το 1920, «άνήκει δυστυχώς στην κατηγορία των ανθρώπων που δέν μπορούν να χαλιναγωγήσουν τις προσωπικές τους ιδιοτροπίες για τό καλό του κινήματος.» (20) Και ο αναρχικός διανοούμενος που, με τό όνομα Βολίν, έγραφε την πιό ολοκληρωμένη ιστορία της δράσης των αναρχικών στη Ρωσική Έπανάσταση δήλωσε αόστηρά γι' αυτόν: «Δέν είχε καμιά θεωρητική ή ιστορική πολιτική γνώση» ήταν λοιπόν άνίκανος να κάνει τις απαραίτητες γενικεύσεις και αφαιρέσεις.» (21)

Παρόλα αυτά, τό επίτευγμα του Μάχνο να όργανώσει ένα στρατό και να πραγματοποιήσει ολόκληρη έκστρατεία ήταν, μέχρι τότε, μοναδικό στην ιστορία του αναρχισμού και θά μπορούσε να συγκριθεί μόνο με κάποιες από τις επιτυχίες των Ίσπανών αναρχικών τό 1936-37. Η διάλυση των δυνάμεων του Μάχνο από τους μπολσεβίκους ήταν λοιπόν ένα χτύπημα για τους αναρχικούς σ' όλο τον κόσμο. Τό φθινόπωρο του 1920 ο Κόκκινος Στρατός είχε θεμελιώσει έκανοποιητικά την έξουσία του στα νότια της Ρωσίας και μπορούσε να απαλλαγεί από τη βοήθεια του Μάχνο· και τό Νοέμβριο του 1920 εκδόθηκε μια διαταγή, σύμφωνα με την όποια όλες οι αντίρτικες δυνάμεις θά έπρεπε να άποροφηθούν από τον Κόκκινο Στρατό. Ο Μάχνο αντίστάθηκε όλο τό χειμώνα, αλλά τον Αύγουστο του 1921 είχε έξασθενήσει ή έπιρροή του πάνω στους τρομοκρατημένους άγρότες και άναγκάστηκε να διαφύγει στο έξωτερικό. Πέθανε στο Παρίσι τό 1935 μέσα σε άθλιότητα και μεγάλη πείνα.

Παρόλο που στή σύγχυση του έμφύλιου πολέμου ο Μάχνο μπόρεσε να διατηρήσει την ανεξαρτησία του μέχρι τό καλοκαίρι του 1920, οι άλλες αναρχικές ομάδες είχαν λιγότερη επιτυχία. Οι

αναρχικοί έκαναν μιá -δυó άπόπειρες άμεσης δράσης ενάντια στους μπολσεβίκους, όπως όταν έβαλαν μιá βόμβα στό μοσχοβίτικο έπιτελείο του κομμουνιστικού κόμματος τó Σεπτέμβριο του 1919, αλλά οι πράξεις αυτές έδωσαν τή δυνατότητα στους μπολσεβίκους νά κολλάνε τήν αναρχική έτικέτα σ' όποιοιδήποτε άμφισθητούσε τήν έξουσία τους. Τόν Άπρίλιο του 1918 ό Κόκκινος Στρατός και ή μυστική άστυνομία έκανε έπιδρομές στό αναρχικά κέντρα τής Μόσχας και συνέλαβε άρκετές εκατοντάδες άτομα, χρησιμοποιώντας σαν δικαιολογία τή διαμαρτυρία του Ραίημοντ Ράμπινς, του άντιπρόσωπου του Άμερικανικού Έρυθρού Σταυρού, ότι οι αναρχικοί είχαν έπιτάξει τó αυτοκίνητό του. 'Η καταγγελία αυτή άκολουθήθηκε άπό τήν κατηγορία ότι οι συλληφθέντες αναρχικοί ήταν κοινοί έγκληματίες' και άπό μιá καταγγελία «τής έγκληματικής δραστηριότητας των ένοπλων άποσπασμάτων των άντεπαναστατών διαρηκτών και ληστών που βρήκαν καταφύγιο κάτω άπό τή μαύρη σημαία τής άναρχίας». Πρόκειται γιά κατηγορία που είχαν άντιμετωπίσει συχνά οι αναρχικοί όλου του κόσμου' ύπήρχαν πάντοτε άνθρωποι συνδεδεμένοι μέ τó κίνημα που οι ένέργειές τους κοινωνικής διαμαρτυρίας έμοιάζαν πολύ μέ τις πράξεις των συνθησιμένων άπατεώνων. Τά έπόμενα δύο χρόνια οι μπολσεβίκοι προσπάθησαν νά συντηρήσουν τó μύθο ότι στις φυλακές βρίσκονταν μόνο οι έγκληματίες και ότι, όπως διαβεβαίωσε ό Λένιν τήν "Έμμα Γκόλντμαν, «οι ιδεολόγοι αναρχικοί δέν βρίσκονται στις φυλακές μας». (22)

'Η "Έμμα Γκόλντμαν και ό Άλεξάντερ Μπέρχμαν έφτασαν στη Ρωσία πρós τó τέλος του 1919, ύστερα άπό τήν απέλασή τους άπό τις ΗΠΑ. Και οι δυó τους ήταν γνωστοί στό διεθνές αναρχικό κίνημα, και άρχικά τους ύποδέχτηκαν θερμά στη χώρα άπό τήν οποία είχαν ξεκινήσει κάποτε οι οικογένειές τους. 'Η "Έμμα Γκόλντμαν, στό πενήντα της χρόνια τώρα, δέν είχε χάσει τή φλόγα, τó θάρρος και τόν ρητορικό της ένθουσιασμό. Γιά περισσότερο άπό τριάντα χρόνια προπαγάνδιζε τόν αναρχισμό και έφάρμοζε τόν έλεύθερο έρωτα, και είχε δώσει διαλέξεις σέ όλόκληρη τήν Άμερική γιά θέματα που περιλάμβαναν τή δραματουργία του "Ίψεν καθώς και τόν έλεγχο των γεννήσεων' διεύθυνε έπίσης ένα αναρχικό περιοδικό, τó «Mother Earth» («Μάνα

Γη)». Είχε διαρκώς προβλήματα με τις αρχές —για το γεγονός ότι υπερασπίστηκε την επίθεση του Μπέρκιαν ενάντια στον Φρίκ και για την έκστρατεια που οργάνωσε σε συμπαραστάση του δολοφόνου του ΜακΚίνλεϋ, Τσόλγκοτς, καθώς και για το γεγονός ότι υποστήριζε ανοιχτά τη χρήση προφυλακτικών και συζητούσε δημόσια και με ειλικρινεία θέματα όπως την ομοφυλοφιλία. Φυλακίστηκε αρκετές φορές, και όταν έφτασε η διαταγή για την απέλασή της είχε μόλις αποφυλακιστεί, αφού είχε εκτίσει την ποινή της, επειδή είχε οργάνώσει μια έκστρατεια κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στην κατάταξη στο στρατό. Ήταν ειλικρινέστατη, καλόκαρδη και καλλιεργημένη γυναίκα που, σαν τον Κροπότκιν, είχε κερδίσει τη φιλία και το σεβασμό πολλών ανθρώπων που δεν ήταν αναρχικοί, αλλά είχαν εντυπωσιαστεί από το αδιάπτωτο θάρρος της υπέρ της ελευθερίας σε όλες της τις μορφές. (Η αυτοβιογραφία της, «Ζώντας τη ζωή μου», αν και συχνά μακρηγορεί, προσφέρει μια αλησιμόνητη εικόνα του αναρχικού κόσμου και αξίζει να θεωρηθεί μαζί με τα «Απομνημονεύματα ενός επαναστάτη» του Κροπότκιν σαν μια από τις κλασικές εξιστορήσεις της αναρχικής ζωής).

Ο Μπέρκιαν, ο στενός φίλος και σύντροφός της (αν και τώρα πιά η σχέση τους ήταν καθαρά επαγγελματική), δεν είχε τη ζεστασιά και την πλατιά ανθρωπιά της Γκόλντμαν, αλλά το πάθος του για την υπόθεση της αναρχίας, για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη ήταν εξίσου ισχυρό. Μετά την απόπειρα που έκανε για να δολοφονήσει τον Φρίκ έμεινε στη φυλακή για 14 χρόνια, αλλά μετά την αποφυλάκισή του ξανάρχισε τη ζωή του σαν αγκιτάτορας, ανεξάρτητα από την έχθρότητα του κοινού και την καταπίεση από μέρους της αστυνομίας. Το 1916 ρίχτηκε μια βόμβα σε μια παρέλαση στο Σάν Φραντσέσκο· κι όταν το ξμαθαν ο Μπέρκιαν και η Γκόλντμαν, η Έμμα δήλωσε: «Ελπίζω να μη θεωρήσουν υπεύθυνους τους αναρχικούς γι' αυτή την ενέργεια.» «Πώς θα μπορούσαν;» απάντησε ο γραμματέας τους. «Πάντοτε έτσι κάνουν», απάντησε ο Μπέρκιαν.⁽²³⁾ Πράγματι, δυο συνδικαλιστές ήγγετες, ο Τόμας Μούνεϋ και ο Γουόρρεν Κ. Μπίλινγκς, συνελήφθησαν και η αστυνομία προσπάθησε, αν και χωρίς επιτυχία, να ανακατέψει τον Μπέρκιαν. Ο Μούνεϋ και ο

Μπιλλινγκς καταδικάστηκαν σέ θάνατο από δικαστήριο τής Καλιφόρνιας· οι καταδικες τους τελικά άποσύρθηκαν, ύστερα από τό γεγονός ότι καταγγέλλθηκε ή δίκη σαν κατασκευασμένη· και ό Μπέρκιμαν όργάνωσε έκτεταμένη κινητοποίηση πού δέχτηκε άσυνήθιστη ύποστήριξη, όταν ή μπολσεβίκικη κυβέρνηση στή Ρωσία άπειλеше ότι θα συλλάβει τόν Άμερικανό διπλωματικό εκπρόσωπο στή Μόσχα άν δέν δινόταν χάρη στό Μούνεϋ και τόν Μπιλλινγκς. Παρόλο πού ή άστυνομία δέν κατόρθωσε νά μπλέξει τόν Μπέρκιμαν στήν ύπόθεση Μούνεϋ - Μπιλλινγκς, μπόρεσε πολύ γρήγορα, μέσα στήν άτμόσφαιρα πού επικρατούσε στήν Άμερική στή διάρκεια του πολέμου, νά τόν κατηγορήσει για τήν κινητοποίηση πού όργάνωσε ενάντια στήν κατάταξη στό στρατό. Παρόλη τήν ίκανή υπεράσπισή του στή διάρκεια τής δίκης, πού έγινε ενάντιά του κι ενάντια στήν Έμμα Γκόλντμαν, καταδικάστηκε σέ φυλάκιση και άπελευθερώθηκε μόνο και μόνο για νά άπελαθει. Ένώ περίμενε νά φύγει, έμαθε τά νέα για τό θάνατο του Φρίκ, τόν όποιο είχε προσπαθήσει νά δολοφονήσει πριν από είκοσιέντε χρόνια. «Άπελάθηκε από τό θεό» ήταν τό σχόλιο του Μπέρκιμαν.

Η Έμμα Γκόλντμαν και ό Άλεξάντερ Μπέρκιμαν έφτασαν στή Ρωσία σαν τιμημένοι φιλοξενούμενοι και, παρόλο πού διατηρούσαν ήδη άμφιβολίες για όρισμένες από τις δραστηριότητες των μπολσεβίκων, ήταν πρόθυμοι νά άποδεχτούν τήν επανάσταση όπως είχε κάνει και ό Κροπότκιν. Παρόλα αυτά άνησυχούσαν όλοένα και περισσότερο και άπογοητεύτηκαν, και πολύ γρήγορα άρχισαν νά θεωρούνται ύποπτοι από τή μυστική άστυνομία. Ο ίδιος ό Μπέρκιμαν άντιλήφθηκε κάποια άλλαγή στήν προσωπική του κατάσταση ύστερα από τήν άρνησή του νά μεταφράσει τό «Κράτος και Έπανάσταση» του Λένιν, γιατί διαφώνησε μαζί του. Δυσारेστήθηκαν από τή φυλάκιση τόσων πολλών Ρώσων άναρχικών, από τή διάλυση του επαναστατικού στρατού του Μάχνο και από τήν άρνηση τής κυβέρνησης νά άπελευθερώσει άναρχικούς κρατούμενους για νά παρακολουθήσουν τήν κηδεία του Κροπότκιν τό 1921 — αυτή ήταν ή τελευταία φορά πού κυμάτισε ή μαύρη σημαία των άναρχικών στους δρόμους τής Μόσχας.

Δυό εβδομάδες μετά τήν κηδεία του Κροπότκιν οι ναυτες τής Κρονστανόδης έξεγέρθηκαν ενάντια στήν μπολσεβίκικη κυβέρνηση.

Παρόλο που οι αναρχικοί είχαν κάποια επιρροή στους ναυτες της Κροστάνδης το 1917, ή εξέγερση του 1921 δεν ήταν, όπως φαίνεται τώρα, (24) άμεσα εμπνευσμένη από τους αναρχικούς αλλά ήταν μάλλον μια άποπειρα απογοητευμένων επαναστατών για να αποκαταστήσουν αυτό που θεωρούσαν σαν καθαρότητα της αρχικής σοβιετικής ιδέας ενάντια στη δικτατορία των μπολσεβίκων. Το πρόγραμμα όμως των εξεγερμένων ναυτών περιείχε το εξής: «Ἐλευθερία του λόγου και του τύπου στους εργάτες και τους αγρότες, στους αναρχικούς και στα άριστερά σοσιαλιστικά κόμματα» και η χαρακτηρισμό της όλης εξέγερσης σαν αναρχικής ήταν ένας εύκολος τρόπος για τη δυσφήμιση του κινήματος. Λίγο μετά το θάνατο του Κροπότκιν και την άρνηση του Λένιν να αποφυλακίσει τους αναρχικούς κρατούμενους, ή θρηϊώδης καταστολή της εξέγερσης της Κροστάνδης ήταν γερό χτύπημα ενάντια στους ξένους αναρχικούς που βρίσκονταν στη Ρωσία, ακόμα κι αν οι στόχοι αυτής της εξέγερσης δεν ήταν ίδιοι μ' αυτούς των αναρχικών. Είναι αλήθεια ότι το καλοκαίρι του 1921, ύστερα από την άπεργία πείνας που είχαν κάνει οι αναρχικοί στη φυλακή, αποφυλακίστηκαν όρισμένοι απ' αυτούς για να έντυπωσιαστούν οι άπεσταλμένοι στη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Κόκκινων Ἐργατικών Συνδικάτων, πρόκειται όμως για την τελευταία παραχώρηση. Με τη διάλυση του στρατού του Μάχνο, με την αυξανόμενη σκληρότητα της κυβέρνησης ενάντια σε κάθε αντίπολίτευση και με τη σύλληψη και τη δίωξη των αναρχικών, ο αναρχισμός στη Ρωσία βρέθηκε στο τέλος του. Ἡ καυχρησιολογία του Τρότσκι, «Ἐπιτέλους ή σοβιετική κυβέρνηση, με σιδερένια πυγμή, απάλλαξε τη Ρωσία από τον αναρχισμό», (25) φαίνεται πως δικαιώθηκε.

Πρός το τέλος του 1921 ή Ἐμμα Γκόλντμαν και ο Ἄλεξάντερ Μπέρκμαν αποφάσισαν να φύγουν. «Σκοτεινές είναι οι μέρες που πέρασαν», σημείωσε ο Μπέρκμαν στο ήμερολόγιό του. «Μιά-μιά έσθθησαν όλες οι έλπίδες. Ἡ τρομοκρατία και ο δεσποτισμός συντριψανε τη ζωή που γεννήθηκε τον Ὀκτώβρη. Τα συνθήματα της επανάστασης καταπατήθηκαν, τα ιδανικά της πνίγηκαν μέσα στο αίμα του λαού. Ὁ άέρας του χτές καταδικάζει εκατομμύρια σε θάνατο ή σκιά του σήμερα ρίχνει το μαύρο πέπλο της πάνω σ' όλη τη χώρα. Ἡ δικτατορία άφαιρεί το έδαφος κάτω ά-

πὸ τὰ πόδια τῶν μαζῶν. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι νεκρὴ τὸ πνεῦμα τῆς οὐρλί:άζει μέσα στὴν ἐρημιά... Ἀποφάσισα νὰ φύγω ἀπὸ τὴ Ρωσία». (26) Ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ὁ Μπέρκιμαν καὶ ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν πῆγαν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία, ὕστερα ἀπὸ τὶς συνηθισμένες δυσκολίες πὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν βίξες καὶ ἄδειες παραμονῆς. Ἀκόμα χειρότερα, ὅταν ἐκδώσαν τὰ βιβλία τους πὺ ἀσκοῦσαν κριτικὴ στοὺς μπολσεβίκους, ἀνακάλυψαν πὺς εἶχαν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ πολλοὺς φίλους καὶ συνεργάτες τους στὴν ἀριστερά, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ἦταν ἀκόμα πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ. Χρειαζόταν μεγάλο θάρρος γιὰ νὰ παραδεχτοῦν πὺς ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση εἶχε ἀποτύχει καὶ πὺς ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀναρχικῆς κοινωνίας ἔρισκόταν μακριὰ περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκιμαν συνέχισε νὰ γράφει καὶ νὰ δουλεύει γιὰ τὸ ἀναρχικὸ καὶ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ τὰ χρόνια πὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν καταστρέψει τὴν ὑγεία του καὶ πέθανε στὴ Νίκαια τὸ 1936. Ἡ Ἑμμα Γκόλντμαν, ἀφοῦ ἔζησε ἕνα διάστημα στὴν Ἀγγλία, πῆγε στὴ Γαλλία. Ὅταν ξέσπασε ὁ Ἰσπανικὸς Ἐμφύλιος Πόλεμος ἀναπόφευκτα πῆρε μέρος στὸν ἀγῶνα. Ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐξολόθρευση τῶν Ἰσπανῶν ἀναρχικῶν καὶ τὴν ἦττα τῶν δημοκρατικῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δραστήρια προπαγανδίστρια ἐνάντια στὸ νέο καθεστῶς τῆς Ἰσπανίας καὶ στὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας διαλέξεων στὸν Καναδὰ κατέρρευσε καὶ πέθανε τὸ 1940.

Οἱ ἐμπειρίες τῶν ἀναρχικῶν στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση εἶχαν ἀποδείξει: ὅτι οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπακούνιν σήμαιναν στὴν πράξη σκληρὸ ἀγῶνα καὶ αἱματοχυσία. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἔρισκονταν ἀπὸ τότε ἀμετάκλητα σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ταυτόχρονα, ἐκεῖνοι πὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἡγεσία μιᾶς μεγάλης ἐπανάστασης ἦταν οἱ ἀναρχικοὶ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ βασικὲς ἀρχές τους ἔκαναν τόσο δύσκολη τὴν ὑπαρξὴ ὀργάνωσης. Οἱ μαρξιστὲς, μὲ τὴν ἐπιτυχία τους στὴ Ρωσία, ἐμφανίστηκαν τώρα σὰν πιδ ἀποτελεσματικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀπ' ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ κι ἐπομένως ἔγινε ἀκόμα πιδ δύσκολο γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ κερ-

δίςουν και νά διατηρήσουν τήν ύποστήριξη πού θά τοὺς ἔδινε τή δυνατότητα νά ἐφαρμόσουν τίς ἀπόψεις τους γιά τή φύση τῆς ἐπανάστασης. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν κάνει προσπάθειες νά ὀργανωθοῦν σ' ἓνα τακτικὸ πειθαρχημένο κίνημα, ἀλλὰ κάθε φορὰ οἱ διασπάσεις τους καὶ ἡ ἀνυποχώρητη καὶ συχνὰ ἐντυπωσιακὴ ἐπιμονὴ τους στὸ δικαίωμα τοῦ καθενὸς νά διαφωνεῖ, ἔκανε νά ἀποτυχαίνουν αὐτὲς οἱ προσπάθειες. Ἐγινῶσαν μεγαλύτερη ἄνεση στὰ ἀποτελοῦσαν θορυβώδη καὶ διασπαστικὰ στοιχεῖα στὰ πρῶτα συνέδρια τῆς Δεύτερης Διεθοῦς (μέχρι πού τελικὰ διαγράφηκαν ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ πλειοψηφία τὸ 1896), παρὰ στὰ ἔκτακτα δικὰ τους συνέδρια.⁽²⁷⁾ Παρόλα αὐτὰ γίνονταν ἐθνικὰ καὶ διεθνεῖς συνέδρια· ἐκεῖ συζητοῦσαν τὰ προβλήματα θεωρίας καὶ τακτικῆς. Καὶ στὴ Γαλλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τίς ΗΠΑ πολλοὶ ἀπὸ τὴ νεότερη γενιὰ τῶν ἀναρχικῶν σκεπτόμενων ἐργατικῶν ἡγετῶν προσπάθησαν νά μπάσουν καινούργιες ἰδέες καὶ πρακτικὲς μεθόδους στὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἀκόμα κι ἂν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν νέων τάσεων ἦταν ἡ ἀκόμα μεγαλύτερη διάσπαση τοῦ κινήματος. Ὅρισμένοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ ἐπανάσταση θά ἔπρεπε νά βασιστεῖ στὴν ὀργανωμένη δύναμη τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος· καὶ ὅτι ἡ τελικὴ μάχη ἀνάμεσα στοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς θά ἔπρεπε νά διεξαχθεῖ μέσα στὰ ἐργατικὰ συνδικάτα.

Ἄναρχικοί καὶ συνδικαλιστὲς

«Οἱ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν κάποτε τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀναρχικῶν στὰ συνδικάτα ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας.»

Ζώρζ Σορέλ

«Εἰσαστε ἄθλιοι, πεινασμένοι καὶ φτωχοί;
Χιλιάδες πράγματα ἔχετε στερηθεῖ;
Εἶν' ἡ ζωὴ σας γεμάτη μιζέρια;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξε-
(φορτωθεῖ.
Ροῦχα κουρέλια, ὄλο μπαλώματα φορᾶτε;
Ἔχ' ἡ ζωὴ σας μέσ' τὶς παράγκες χαθεῖ;
Νὰ γλυτώσετε θέλετε ἀπὸ κάθ' ἔγνοια καὶ θά-
(σανο;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
(τωθεῖ.

Σᾶς ἔχουνε σπάσει ὡς ξερόκλαδα στὰ δυό;
Κουβαλάτε φορτία σὰ γαϊδούρια;
Κακόμοιροι — πρέπει καθένας σας νὰ ξεσηκωθεί
καὶ τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορτωθεῖ.
Κάθε ἀγωνία πού περνᾶτε
Μ' ἓνα γερό σας χτύπημα μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ.
Ἔϊ, ἀτζαμῆδες, καιρὸς νὰ δυναμώσετε λιγάκι
Καὶ ὁ καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
τωθεῖ.»

Ἔνα ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς IWW (Βιομηχανικοί Ἐργάτες τοῦ Κόσμου).

1

Πρὶν ἀκόμα κατορθῶσει τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα τῆς Ρωσίας νὰ ἀποδείξει τὴν δυνατότητα μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης καὶ πρὶν προσφέρουν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Λένιν νέα ἐνθάρρυνση στοὺς μαρξιστὲς ἐνάντια στοὺς ἀναρχικοὺς, ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀναρχικοὶ πού ἀνησυχοῦσαν ἰδιαίτερα μὲ τὴν ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς τρο-

μοκρατίας και με τη στειρότητα των ακαδημαϊκών συζητήσεων. Σε τελευταία ανάλυση ο αναρχισμός ήταν εργατικό κίνημα. Οι πιο άφοσιωμένοι αγωνιστές του προέρχονταν από καθαρά εργατικό περιβάλλον ή δύναμη του όφειλόταν στην καθημερινή άγανωριση των πραγματικών συνθηκών της ταξικής πάλης — τουλάχιστον σ' όρισμένες χώρες και σε μερικούς βιομηχανικούς τομείς. Οι άμφιβολίες για τις άτομικές πράξεις προπαγάνδας με τη δράση και για τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων, που είχαν εκφράσει συχνά άνθρωποι σαν τον Κροπότκιν και τον Έλιζέ Ρεκλύ, ένισχύθηκαν χάρη στην αυξανόμενη πίεση από την πλευρά της αστυνομίας ύστερα από κάθε τρομοκρατική ενέργεια. "Αν ο αναρχισμός ήθελε να είναι κάτι περισσότερο από άτομική διαμαρτυρία, έπρεπε να βρει μια νέα μαζική βάση και καινούργια μέσα δράσης σε μια ολοένα και περισσότερο βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Σύμφωνα με τον Κροπότκιν: «Αν ή ανάπτυξη του επαναστατικού πνεύματος ώφελείται άποφασιστικά από τις ήρωϊκές άτομικές πράξεις, είναι έξίσου αληθινό... δι: οι επαναστάσεις δέν γίνονται μ' αυτές τις ήρωϊκές πράξεις... Η επανάσταση είναι πάνω άπ' όλα λαϊκό κίνημα.» (1) Για να γίνει ο αναρχισμός ένα επαναστατικό λαϊκό κίνημα σε σχέση με την έπιρροή των άναπτυσσόμενων αντίπαλων πολιτικών κομμάτων που οικοδομούσαν οι σοσιαλιστές, χρειαζόταν να άποδείξει την άποτελεσματικότητά του σαν όργάνωση ίκανή να έπιφέρει επαναστατικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. "Όπως έγραψε μια άναρχική έφημερίδα την έποχή της δολοφονίας του βασιλιά Ουμβέρτου Ι της Ιταλίας, το 1900: «Δέν είναι το πολιτικό κεφάλι που πρέπει να χτυπήσουμε. Είναι το οικονομικό κεφάλι, ή Ίδιοκτησία, που πρέπει να έχουμε σα στόχο.» (2)

Οι ιδέες αυτές άποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο μιάν έπιστροφή στον κλασικό αναρχισμό του Προυτόν και του Μπακούνιν. Δέν είχαν ποτέ εξαφανιστεί από το άναρχικό κίνημα, αλλά, τουλάχιστον στην κοινή γνώμη, είχαν ένμέρει έπισκιαστεί από τις θεαματικές χειρονομίες των άτομικών τρομοκρατών και από τα μέτρα που έδειχναν πόσο σοβαρά άντιμετώπιζε τους άναρχικούς ή άστυνομία όλης της Εύρώπης. "Ο Προυτόν είχε διαμορφώσει ένα πρόγραμμα με το όποιο οι εργάτες στα εργαστήριά τους θα μπο-

ροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς νὰ χρειαστοῦν πολιτικούς θεσμούς· ὁ Μπακούνιν, παρόλο πὺ ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιὰ τὶς δυναμικότητες ἐπανάστασης μεταξὺ τῶν καθυστερημένων ἀγροτῶν τῆς Ρωσίας ἢ τῆς Ἰταλίας, εἶχε κι αὐτὸς σκεφτεῖ τὸ ἐργαστήριο ἢ τὸ ἐργοστάσιο σὰν πιθανὸ πυρήνα κοινωνικῆς ἐξέγερσης. Ἡ μοναδικὴ μέθοδος χειραφέτησης, εἶχε γράψει τὸ 1869, εἶναι ἡ «ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν ἐναντία στὰ ἀφεντικά. Εἶναι ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ δημοσπονδία τῶν πυρήνων ἀντίστασης.»⁽³⁾ Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Ζυρά, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιὰ ἕναν καθημερινὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων τους, ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ ἀποδέχθηκαν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀμεσης ἐργατικῆς δράσης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στόχων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Σύμφωνα μὲ τὸν Τζέημς Γκυγιώμ: «Ἐντὶ νὰ καταφύγουν στὸ κράτος, πὺ κατέχει τόση δύναμη ὅση τοῦ ἀναθέτου οἱ ἔργοι οἱ ἐργάτες, οἱ ἐργάτες θὰ κανονίσουν ἑμεῖς τὶς δουλειές τους μὲ τὴ μπουρζουαζία, θὰ θέσουν τοὺς δρους τους καὶ θὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀστοὺς νὰ τοὺς ἀποδεχτοῦν.»⁽⁴⁾

Ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία θὰ πολεμοῦσαν ἦταν ἡ ἀπεργία, καὶ ἤδη τὸ 1874 ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Ζυρά, ὁ Ἄντεμάρ Σβιτσεκεμπέλ, ἀνέλυσε τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας σὰν τὸν ἀπλούστερο καὶ ἀσφαλέστερο τρόπο γιὰ νὰ κατακτηθοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς: «Ἡ ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, μὲ τὴν ὁποία θὰ δώσουν τέλος στὰ θεινὰ πὺ υφίστανται, ἀρχίζει νὰ συζητιέται πολὺ σοβαρά... Πρόκειται ὀπωσδήποτε γιὰ ἐπαναστατικὴ πράξη ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει τὴ διάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς βλέψεις τῶν ἐργατῶν.»⁽⁵⁾ Παρόλα αὐτὰ οἱ ὀρολογιοποιοὶ τοῦ Ζυρά δὲν ἦταν οὔτε πολυάριθμοι οὔτε καὶ ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ μεγάλῃ, ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση, ἔστω κι ἂν στὰ δύσκολα χρόνια μετὰ τὴν Κοιμόνα, κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσά τους οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν.

Οἱ νέες μορφὲς βιομηχανικῆς ὀργάνωσης καὶ τακτικῆς ἀναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία· καὶ πρόσφεραν στοὺς ἀναρχικοὺς νέες δυνατότητες δράσης —καθὼς καὶ νέες δυνατότητες διαφύλαξης. Ἐνῶ

στή Γερμανία και στην Ἀγγλία τὰ νέα συνδικαλιστικά κινήματα ποῦ ἀναπτύχθηκαν στή δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν κινήματα ποῦ ἀποσκοποῦσαν σέ ἐπιμέρους βελτιώσεις τῶν μισθῶν και τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν και πολὺ γρήγορα δημιούργησαν στενές σχέσεις μετὰ τὰ ἀναπτυσσόμενα σοσιαλιστικά κόμματα, στή Γαλλία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἐπιτράπηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ συνδικαλιστικὴ δράση, τὸ 1884, μετὰ τὴν καταστολὴ ποῦ ἀκολούθησε τὴν Κομμούνια, τὰ συνδικάτα ἐφάρμοσαν πολὺ γρήγορα μιὰ θεωρία ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε πολιτικὸ κόμμα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στή δεκαετία τοῦ 1880, ὁ Ζυλ Γκέζντ, ὁ ἄνθρωπος ποῦ εἰσήγαγε τὶς μαρξιστικὲς ἰδέες στή γαλλικὴ πολιτικὴ, προσπάθησε νὰ ἀναπτύξει τὰ συνδικάτα σὲ στενὴ συνεργασία μετὰ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ποῦ εἶχε ἰδρύσει. Αὐτὴ ὁμως ἡ συνεργασία δὲν κράτησε πολὺ, και σ' ἓνα συνδικαλιστικὸ συνέδριο ποῦ ἔγινε στή Μπορντώ τὸ 1888, ἡ πλειοψηφία ὑποστήριξε τὴν ἄμεση ἐργατικὴ δράση μετὰ μέσο τὴ γενικὴ ἀπεργία και ἐναντιώθηκε σὲ κάθε πολιτικὴ δράση. Τελικά, τὸ 1894, οἱ ὀπαθοὶ τοῦ Γκέζντ ἀποχώρησαν ἀπὸ ἓνα συνέδριο συνδικαλιστῶν στή Νάντη. Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὰ γαλλικὰ συνδικάτα και τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα δροῦσαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξύ τους.

Στὸ μεταξύ, οἱ νέες ἐργατικὲς ὀργανώσεις στή Γαλλία ἀναπτύσσονταν μετὰ βάση τὶς θεωρίες τοῦ Προυτόν. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ἔγινε μετὰ δύο μορφές. Πρῶτον, οἱ ἐργάτες σὲ μεμονωμένα ἐργοστάσια και σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις σὲ μερικὲς βιομηχανίες δημιούργησαν συνδικάτα. Δεύτερον, ἀπὸ τὸ 1887 κι ἔπειτα ἰδρύθηκαν «Ἐργατικὰ Κέντρα» ποῦ λειτουργοῦσαν παράλληλα μετὰ τὰ συνδικάτα. Ἦταν ὀργανωμένα σὲ τοπικὴ βάση και συμμετεῖχαν ἐργάτες ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Ὁ σκοπὸς τῶν «Ἐργατικῶν Κέντρων» ἦταν ἀρχικὰ ἡ ἐξεύρεση ἐργασίας γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἀνέλαβαν και ἄλλες λειτουργίες και ἔγιναν κέντρα ἐκπαίδευσης και συζήτησης ὄλων τῶν προβλημάτων ποῦ ἀφοροῦσαν τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ κίνημα ἐξαπλώθηκε γρήγορα, και τὸ 1892 τὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» ποῦ λειτουργοῦσαν ἤδη σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Γαλλίας, συνασπίστηκαν σὲ μιὰ ἐθνικὴ ὁμοσπονδία.

Τὸ 1895 ὁ Φερνάν Πελλουτιέ ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων», στὰ εἰκοσιοκτῶ του χρόνια, καὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔκανε τὸ κίνημα πανίσχυρη δύναμη καὶ τὸ ἐξόπλισε μὲ ἓνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικοῦ ἰδεολογισμοῦ ποὺ δὲν ἐπηρέασε μόνο τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ ἀποτέλεσε πρότυπο καὶ γιὰ ἄλλες χώρες, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἰσπανία. Ὁ Πελλουτιέ καταγόταν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια ὑπαλλήλων καὶ ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἦταν διαμαρτυρούμενοι, ἀλλὰ ἀργότερα προσηλυτίστηκαν στὸν καθολικισμό, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸν ἔστειλαν σ' ἓνα καθολικὸ σχολεῖο, ἀλλὰ, παρόλο ποὺ ἦταν πολὺ ἔξυπνος, ἀπέτυχε στὶς ἐξετάσεις καί, ὅπως πολλοὶ τῆς γενιᾶς του, εἶχε φασαρίες μὲ τοὺς καθηγητὲς του γιὰτὶ ἔγραψε ἓνα ἀντικληρικὸ μυθιστόρημα. Ἡ οἰκογένειά του ζοῦσε στὴ Βρετάνη καὶ ὁ νεαρὸς Πελλουτιέ ἔγινε πολὺ σύντομα συνεργάτης ἐνὸς νεαροῦ δικηγόρου στὸ Σαίν—Ναζαίρ, τοῦ Ἀριστείδη Μπριάν, ποὺ βρισκόταν στὴν ἀρχὴ μιᾶς μακρόχρονης πολιτικῆς καριέρας καί, σ' αὐτὴ τὴ φάση, ἐκπροσωποῦσε τὴν ἄκρα ἀριστερά, καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν προβλήματα μὲ τὶς ἀρχές. Ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Πελλουτιέ σὰ συνεργάτη τοῦ Μπριάν προκάλεσε σὲ λίγο δυσκολίες στὸν πατέρα του, ποὺ ἦταν ὑπάλληλος τῶν Ταχυδρομείων ὁ πατέρας του μετατέθηκε στὸ Μεῶ καὶ μετὰ, στὸ τέλος τοῦ 1893, στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ ὁ Φερνάν Πελλουτιέ συνέχισε τὴν καριέρα του σὰν ἐκπρόσωπος καὶ ὀργανωτὴς τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς πρόσφατα ἰδρυμένης «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων». Γιὰ ἑφτά χρόνια, παρόλη τὴν κακὴ του ὑγεία (ἔπασχε ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ καὶ παραμορφωτικὴ φυματικὴ ἀσθένεια τοῦ προσώπου), ἀφοσιώθηκε στὴν προσπάθειά του νὰ κάνει τὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» πραγματικὰ κέντρα ἐργατικῆς ἐκπαίδευσης καὶ πυρῆνες ποὺ θὰ χρησίμευαν σὰν πρότυπο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας μὲ βάση τὸν ἐργατικὸ ἔλεγχο τῆς βιομηχανίας.

Παρόλο ποὺ οἱ ἐργάτες ποὺ συμμετεῖχαν στὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» δὲν ἦταν ποτὲ τόσο πολυάριθμοι, οἱ ἰδέες ποὺ διαδόθηκαν ἀνάμεσά τους ποτὲ δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἐρ-

γατικό κίνημα. Σύμφωνα με τον Πελλουτιέ το βασικό έργο που έπρεπε να γίνει ήταν, πάνω απ' όλα, η εκπαίδευση των εργατών και η προετοιμασία τους για το ρόλο που πρέπει να παίξουν στη νέα κοινωνία. Πρώτα απ' όλα έπρεπε να διδαχτούν την ορθολογική βάση για την ενστικτώδη εξέγερσή τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνία: «Αυτό που λείπει από τον εργάτη είναι η γνώση της δυστυχίας του.»⁽⁶⁾ Τα Έργατικά Κέντρα έμελλε λοιπόν να γίνουν «κέντρα μελέτης, όπου το προλεταριάτο μπορεί να διαλογιστεί για την κατάστασή του, να αναλύσει οικονομικά προβλήματα και να γίνει έκανο για την απελευθέρωση που δικαιούται.»⁽⁷⁾ Ο Πελλουτιέ και οι συνεργάτες του πίστευαν ότι κάθε συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να είναι αληθινά επαναστατικό και να αποσκοπεί στην ολική μεταμόρφωση της κοινωνίας, και ότι, ταυτόχρονα, δεν πρέπει να κάνει τα σφάλματα της κοινωνίας που θέλει να αντικαταστήσει. «Ακόμα και το μεταβατικό κράτος στο οποίο πρέπει να υποταγούμε αναγκαστικά και μοιραία, πρέπει να είναι μια συλλεκτικιστική φυλακή;» άναρωτιόταν. «Δεν μπορεί να είναι μια ελεύθερη οργάνωση, περιορισμένη αποκλειστικά από τις ανάγκες της παραγωγής και της κατανάλωσης, ενώ όλοι οι πολιτικοί θεσμοί θα έχουν καταργηθεί;» Το εργατικό συνδικάτο ήταν τόσο ένα μέσο επανάστασης όσο κι ένα υπόδειγμα για το μέλλον. Το συνδικαλιστικό κίνημα λοιπόν «κήρυξε τον πόλεμο ενάντια σ' όλα όσα αποτελούν, υποστηρίζουν και ενισχύουν την κοινωνική οργάνωση.» Οι υπεύθυνοι υπάλληλοι πρέπει να είναι προσωρινοί: τα μέλη πρέπει να είναι ελεύθερα να φεύγουν. «Τί είναι συνδικάτο;» έγραφε ο Πελλουτιέ. «Μια ένωση όπου είναι ελεύθερος κανείς να μπει ή να φύγει, χωρίς πρόεδρο, έχοντας σαν μοναδικούς υπαλλήλους ένα γραμματέα κι έναν ταμία που είναι πάντοτε ανακλητοί.»⁽⁸⁾

Πρόκειται ακριβώς για τη φυσική κατάληξη των ιδεών του Προυντόν και οι άναρχικοί διάζονταν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες του νέου κινήματος για να διαδώσουν τις ιδέες τους. Ήδη το 1892 στα χέρια της αστυνομίας του Παρισιού είχε πέσει μια έγκυκλιος από τους εξέριστους άναρχικούς του Λονδίνου που συμβούλευε τους άναρχικούς να χρησιμοποιήσουν τα συνδικάτα σά μέσο δράσης. Η τακτική ήταν ίδια μ' αυτή που δραματι-

στηκε ο Μπακούνιν πριν από 25 χρόνια (και μ' αυτή που θα εφαρμόζε στην Ισπανία 25 χρόνια αργότερα ή FAI — 'Αναρχική 'Ομοσπονδία 'Ιβηρίας). «Είναι χρήσιμο», έλεγε η έγκυκλιος, «να συμμετάσχουμε ενεργητικά στις άπεργίες καθώς και σ' όλες τις κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης, αλλά πρέπει πάντοτε να αρνιόμαστε να παίζουμε άρχηγικό ρόλο. Πρέπει να επωφεληθούμε από κάθε ευκαιρία που μ'ας δίνεται για να κάνουμε αναρχική προπαγάνδα και για να προειδοποιήσουμε τους εργάτες ενάντια στους έξουσιαστές σοσιαλιστές που θα είναι οι αύριοι καταπιεστές.»⁽⁸⁾ Οι ιδέες του Πελλουτιέ έδειχναν να συνδέουν αυτό το στόχο με ένα νέο και θετικό ρόλο των αναρχικών στο εργατικό κίνημα, και πολλοί αναρχικοί προσχώρησαν με ένθουσιασμό στο νέο συνδικαλιστικό κίνημα. 'Ο Έμιλ Πουζέ, λογογράφος, που εξέδιδε τη «Le Père Peinard» και που οι πνευματώδεις δημοφιλείς πολεμικές του τον έκαναν πετυχημένο αναρχικό προπαγανδιστή ανάμεσα στους εργάτες που ζητούσαν κάτι κοντά στην πραγματικότητα από τον διανοουμενίστικο αναρχισμό του Ζάν Γκράβ ή του Κροπότκιν, έγινε ο άρχισυντάκτης του κύριου εβδομαδιαίου συνδικαλιστικού έντύπου, το 1900.

'Ο βασικός πρακτικός στόχος του Πελλουτιέ από τη στιγμή που έγινε γραμματέας της 'Ομοσπονδίας ήταν να συνδυάσει την επαναστατική και εκπαιδευτική δράση των 'Εργατικών Κέντρων με τη δράση που ανέπτυσαν τα συνδικάτα που ήταν οργανωμένα με βάση το έργοστάσιο ή τη βιομηχανία. 'Η «'Ομοσπονδία Συνδικάτων και Συνεργατικών 'Ομάδων» υπήρχε ήδη από το 1886, αλλά το 1895 διασπάστηκε μετά από διαφωνία για το αν πρέπει να υποστηρίξει ή όχι ένα πολιτικό κόμμα. 'Η πλειοψηφία αποδέχτηκε την άποψη που είχε εκφράσει ο Πουζέ πριν από λίγα χρόνια όταν έγραφε: «'Ο στόχος των συνδικάτων είναι η διεξαγωγή του πολέμου ενάντια στα άφεντικά και όχι η ένασχόληση με την πολιτική.»⁽¹⁰⁾ 'Από τη στιγμή που ήττηθηκαν οι υποστηρικτές του Ζύλ Γκέζντ, που ήθελαν στενή συνεργασία με το πολιτικό σοσιαλιστικό κίνημα, ήταν άνοιχτος ο δρόμος για να προσχωρήσουν τα συνδικάτα στα 'Εργατικά Κέντρα. Παρόλα αυτά η διαδικασία ήταν άργη. Τα συνδικάτα δημιούργησαν τη δική τους συνομοσπονδία (τη CGT — Γενική Συνομοσπονδία 'Εργα-

των) τὸ 1895, ἀλλὰ ἦταν μιὰ σχετικὰ ἀδύναμη καὶ ἐλάχιστα ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση· ἡ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ ἀποτυχία μιᾶς ἀπεργίας τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1898 ἀποκάλυψε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ δραματικὴ ἀπεργιακὴ ἔδραση καὶ στὶς πραγματικὲς ἱκανότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ Πελλουτιέ φρόντιζε ἰδιαίτερα ὥστε ἡ συγκριτικὰ ἰσχυρὴ καὶ καλὰ ὀργανωμένη Ὁμοσπονδία του νὰ μὴν ἐξασθενήσῃ μὲ τὴ συγχώνευσή της σὲ ἓνα ἐλάχιστα ἱκανὸ καὶ μαχητικὸ σῶμα· καὶ πραγματικὰ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του δὲν ἔγινε ἡ ἐνοποίηση τῶν συνδικάτων καὶ τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων.

Ὁ Πελλουτιέ πέθανε τὸ 1901 στὰ 34 χρόνια του. Ἡ φυματίωση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε εἶχε χειροτερέψει καὶ ἡ ὑγεία του εἶχε καταστραφῆ ἀκόμα περισσότερο γιὰτὶ δὲν δούλευε μόνο σὰν γενικὸς γραμματέας τῆς Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων, ἀλλὰ ἐξέδιδε καὶ μιὰ ἐπιθεώρηση πού εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προσφέρει στοὺς ἐργάτες σοδαρὰ ἄρθρα καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση· τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἔβγαине, σχεδὸν χωρὶς καμιὰ ἄλλη βοήθεια, ἀπὸ τὸν Πελλουτιέ καὶ τὸν ἀδελφὸ του—ἀκόμα καὶ τὸ τύπωμα τὸ ἔκαναν μόνοι τους. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ Πελλουτιέ, ἡ σύνδεση τῶν πρακτικῶν χαρισμάτων του μὲ τὸν ἠθικὸ ἐνθουσιασμὸ του, ἡ ἀφιέρωσή του στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς αὐτοβελτίωσης τῶν ἐργατῶν, μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο θάνατό του, τὸν ἔκαναν θρυλικὴ φυσιογνωμία μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν του· κι αὐτοὶ τελικὰ ἦταν ἐκεῖνοι πού κατόρθωσαν νὰ συνενώσουν τὰ Ἑργατικὰ Κέντρα μὲ τὴ CGT τὸ 1902. Μὲ τὸ νέο καταστατικὸ ἡ CGT περιεῖχε τόσο συνδικάτα ὅσο καὶ ἐργατικὰ κέντρα· ὁ κάθε τομέας ἦταν αὐτόνομος, ἀλλὰ κάθε συνδικάτο ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σ' ἓνα τοπικὸ κέντρο ἢ κάποια ἄλλη ἰσοδύναμη τοπικὴ ὀργάνωση. Ἔτσι λοιπὸν ἡ CGT βασιζόταν τώρα πιά τόσο στὴν ὁμοσπονδία τῶν συνδικάτων, ἄρα καὶ στὶς διάφορες βιομηχανίες, ὅσο καὶ στὴν Ὁμοσπονδία τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων, ἄρα καὶ σ' ἓνα σύστημα περιφερειακῆς καὶ τοπικῆς ἀποκέντρωσης. Τὸ πνεῦμα τοῦ Προυντὸν φαινόταν ὅτι εἶχε θριαμβεύσει.

Παρόλο ὅμως πού τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα εἶχε ἀποκτήσῃ τώρα μιὰ ἐνότητα πού τὸ 1902 δὲν ὑπῆρχε στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα, καὶ παρόλο πού τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὴν ἄμση

οικονομική δράση και έναντιώνονταν σε κάθε μορφή πολιτικής δράσης, έξακολουθούσαν να είναι: αριθμητικά αδύναμα. Στην αρχή του 20ού αιώνα, οι βιομηχανικοί εργάτες αποτελούσαν μειονότητα στη Γαλλία. Έχει υπολογιστεί ότι το 1906 39ο) ο των Γάλλων μισθωτών απασχολούνταν στο εμπόριο και τη βιομηχανία: κι απ' αυτούς μόνο το 11ο) ο ανήκε γενικά στα συνδικάτα, και μόνο 4ο) ο στη CGT. (11) Ο αριθμός των μελών κυμαινόταν σημαντικά ανάλογα με τις οικονομικές συνθήκες και διέφερε από κλάδο σε κλάδο. Έτσι κάθε αποτελεσματική βιομηχανική δράση ήταν μοιραίο να είναι περιορισμένη στον άφορο τις επιτυχίες της, εκτός κι αν μπορούσε να παραλύσει τη λειτουργία μιας σημαντικής βιομηχανίας ή υπηρεσίας όπως τους σιδηροδρόμους. Σ' αυτές τις συνθήκες υπήρχαν όπως ούποτε έντονοι διαφωνίες για το τί μπορούσαν να πετύχουν τα συνδικάτα. Θα γίνονταν, όπως ήθελαν οι άναρχικοί που ήταν μέλη τους, μαχητικές οργανώσεις που προετοιμάζουν το έδαφος για την επανάσταση και τη νέα κοινωνία; Ή θα άρχονταν στα πρακτικά όφελη που μπορούσαν να πραγματοποιηθούν σε περιορισμένους βιομηχανικούς τομείς; Ή συζήτηση που διέσπασε αυτή την εποχή τα σοσιαλιστικά πολιτικά κόμματα, αν ο πρώτος στόχος είναι η μεταρύθμιση ή η επανάσταση, κυριαρχούσε παράλληλα και στο συνδικαλιστικό κίνημα. Οι άναρχικοί, που θεωρούσαν τα συνδικάτα μέσα για την πραγματοποίηση της επανάστασης, ήταν άρκετά ξεκάθαροι στις επιδιιώξεις τους. Ένας απ' αυτούς, ο Πώλ Ντελεσάγ, που για άρκετά χρόνια ήταν ένας από τους βοηθούς γραμματείς της CGT, έγραφε ότι ο ρόλος τους ήταν να «άποδείξουν την άνοησία των τμηματικών μεταρυθμίσεων και να άναπτύξουν το επαναστατικό πνεύμα μεταξύ των συνδικαλιστικών μελών.» (12)

Έπειδή άκριβώς το συνδικαλιστικό κίνημα ήταν αδύναμο, ή ιδέα της άμεσης επαναστατικής δράσης φαινόταν έλκυστική. Άν τα βραχυπρόθεσμα όφελη ήταν τόσο δύσκολο να έπιτευχθούν όσο και ή τελική νίκη, δέν υπήρχε λόγος να μήν είναι άμεσος στόχος αυτή ή τελική νίκη. Όπως πολλοί Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες πίστευαν πως ή λογική της ιστορίας θα πετύχαινε τη νίκη χωρίς αυτοί να κάνουν τίποτα, έτσι και πολλοί Γάλλοι συνδικαλιστές πίστευαν πως με κάποιον τρόπο ή καπιταλιστική τάξη

πραγμάτων θά συγτριβόταν μ' ένα μοναδικό χτύπημα. Οι πιο σοβαροί και μαχητικοί συνδικαλιστές αποδοκίμαζαν διαρκώς αυτή την αίρεση. «Ήν χρειάζόταν ένα μονάχα χτύπημα για να ανατραπεί ή παλιά τάξη πραγμάτων», έγραφε δ' Έμιλ Πουζέ την Πρωτομαγιά του 1904, «δλα θά ήταν πραγματικά πολύ εύκολα. Ήν έχουμε αυταπάτες για την προσπάθεια που απαιτείται, μάς περιμένει μεγάλη απογοήτευση... Ή κοινωνική επανάσταση δέν θά πραγματοποιηθεί χωρίς τεράστια, πραγματικά τεράστια προσπάθεια.»⁽¹³⁾ Παρόλα αυτά κανένας δέν άμφισβητούσε τη δυνατότητα μιας επικείμενης επανάστασης, μια και ήδη ύπήρχε ή θέληση για την πραγματοποίησή της.

Τό 1906 ή CGT άποδέχτηκε έπίσημα τις άπόψεις άγωνιστών όπως του Πουζέ και άναγνώρισε ότι ήταν επαναστατική οργάνωση που είχε σαν στόχο την κατάληψη της οικονομικής έξουσίας με άμεση δράση που θά κορυφωνόταν σε γενική άπεργία. Ό Πώλ Ντελεσάγ περιέγραφε τό πρόγραμμα της έξστρατείας ως έξής:

1. Μιά γενική άπεργία άπό μεμονωμένα συνδικάτα, που μπορεί να συγκριθεί με τους έλιγμούς των έμπροσθοφυλακών.
2. Παύση έργασίας παντού μια δεδομένη ήμέρα, που μπορεί να συγκριθεί με τους μεγάλους έλιγμούς.
3. Γενική και πλήρης στάση της έργασίας που θέτει τό προλεταριάτο σε κατάσταση άνοιχτού πολέμου με την καπιταλιστική κοινωνία.
4. Γενική άπεργία — επανάσταση. ⁽¹⁴⁾

Τό πρόβλημα που άντιμετώπιζε ή CGT ήταν πως να συνδυάσει μια κατάσταση πολέμου ενάντια στην καπιταλιστική κοινωνία με την επιδίωξη άμεσων και περιορισμένων κερδών για τους έργάτες. Πριν άπό τό συνέδριο της Ήμισής, για άρκετους μήνες, παρατηρήθηκε βιομηχανική άναταραχή ή έξστρατεία για τό όχτάωρο βρισκόταν στην άκμή της και είχαν γίνει έξτεταμένες άπεργίες για την ύποστήριξή της, ιδιαίτερα άπό τους μεταλλωρύχους, που άνήκαν στο μεγαλύτερο άπό τά συνδικάτα της CGT. Ή κυβέρνηση είχε θορυβηθεί άρκετά άπό την άπειλή των διαδηλώσεων της Πρωτομαγιάς του 1906 και διέταξε τη σύλληψη του δημοσπονδιακού γραμματέα και του ταμία της CGT· και σ' αυτήν άκριβώς την άτμόσφαιρα μαχητικότητας έγινε τό συνέ-

δριο τής CGT τόν ἴδιο χρόνο. Τὸ συνέδριο ἐπιβεβαίωσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὰ συνδικάτα καὶ στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα καὶ ἀποφάσισε ὅτι, παρόλο πὺ τὰ μέλη τής CGT ἦταν ἀπόλυτα ἐλεύθερα ἔξω ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ διαλέγουν τὴ μορφή πάλης πὺ ἀνταποκρίνεται στὶς πολιτικὲς ἢ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τους, δὲν ἔπρεπε νὰ εἰσάγουν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις μέσα στὰ συνδικάτα· καὶ τὰ ἴδια τὰ συνδικάτα δὲν θὰ πρέπει «νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κόμματα ἢ τὶς φράξιες, πὺ εἶναι ἐλεύθερα ἔξω καὶ χώρα ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ ἐργάζονται γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταμόρφωση ὅπως νομίζουν καλύτερα». Αὐτὸ πὺ συνέδεδε τὰ μέλη τῶν συνδικάτων ἦταν ἡ συνείδηση τής ἀνάγκης νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τής μισθωτῆς ἐργασίας καὶ ἡ «ἀναγνώριση τής ταξικῆς πάλης, πὺ, μὲ οἰκονομικὴ βάση, ξεσηκώνει τοὺς ἐργάτες ἐνάντια σὲ κάθε μορφή ὀλιγκῆς καὶ ἠθικῆς ἐκμετάλλευσης πὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ τάξη ἐνάντια στὴν ἐργατικὴ τάξη.» Ταυτόχρονα τὸ Καταστατικὸ τής Ἀμιένης προσπάθησε νὰ συμφιλιώσῃ αὐτὸ τὸ πράγμα μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ καθημερινὴ δράση ὡς ἔξῃ: «Ὅσον ἀφορᾷ τὰ καθημερινὰ αἰτήματα, ὁ συνδικαλισμὸς ἐπιδιώκει τὸν συντονισμό τῶν προσπαθειῶν τῶν ἐργατῶν, τὴν ἀύξηση τής ἐργατικῆς εὐημερίας μὲ τὴν ἐπίτευξη ἄμεσων βελτιώσεων, ὅπως τὴν μείωση τῶν ὥρων ἐργασίας, τὴν ἀύξηση τῶν μισθῶν, κλπ. Τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ μονάχα πλευρὰ τοῦ ἔργου του: προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὀλικὴ χειραφέτηση πὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τής καπιταλιστικῆς τάξης. Προτείνει τὴ γενικὴ ἀπεργία σὰ μέσο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ πιστεῖει ὅτι τὸ συνδικάτο πὺ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι μιὰ δμάδα ἀντίστασης, θὰ γίνῃ στὸ μέλλον μιὰ δμάδα ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴ διανομὴ, τὸ θεμέλιο τής κοινωνικῆς ὀργάνωσης.» (15)

Εἶναι ὀλοφάνερο πόσα ὀφείλει αὐτὸ τὸ πρόγραμμα στὶς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἀπὸ τὸν Προυντὸν μὲχρι τὸν Κροπότκιν καὶ τὸν Πελλουτιέ, ἀλλὰ γιὰ μερικοὺς ἀναρχικοὺς ἡ δῆλωση ὅτι τὰ συνδικάτα εἶχαν «ἕνα διπλὸ καθῆκον καθημερινῆς δράσης καὶ μελλοντικῆς ὀργάνωσης» ἦταν ἀπαραδέκτη μὲ τὴν ὑπονοούμενη ἀποδοχὴ τής ὑπάρχουσας κοινωνίας. Ἐγίνε πράγματι μιὰ δημόσια συζήτηση γι' αὐτὰ τὰ θέματα σ' ἕνα παγκόσμιο συνέδριο πὺ συγκάλεσαν ὀ!

Ὀλλανδοὶ καὶ Βέλγοι ἀναρχικοὶ στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1907. Πή-
 ραν μέρος πολλοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ νεαροῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικα-
 λισμοῦ ἀπὸ τὴ Γαλλία, μαζί μὲ πολλές ἀπὸ τὶς πιδ ἀξιοσέβαστες
 διεθνεῖς ἀναρχικὲς φυσιογνωμίες — ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, οἱ Ὀλ-
 λανδοὶ Κορνελίασεν καὶ Νιουβενχούις, ὁ Ρούντολφ Ρόκερ καὶ ὁ
 Μαλατέστα — ἴσως», ὅπως ἔγραψε ἕνας ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἀναρχι-
 κοὺς, «στὴν τελευταία συνάντησιν τοῦ παλιοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀ-
 ναρχισμοῦ». (16) Παραβρέθησαν καὶ οἱ συνηθισμένοι ἐκκεντρικοὶ
 γιὰ νὰ κάνουν δύσκολη τὴ λειτουργία τοῦ συνεδρίου ἕνας ἀπ' αὐ-
 τοὺς πρότεινε νὰ μὴ γίνεαι καμιὰ ψηφοφορία γιὰτι αὐτὸ παραβίαζε
 τὴν ἐλευθερία τῆς μειοψηφίας, ἐνῶ ἕνας ἄλλος ἀτομικιστὴς δια-
 κήρυξε πῶς τὸ σύνθημά του ἦταν «Ἐγώ, ἐγώ, ἐγώ... καὶ οἱ ἄλλοι
 ὕστερα ἀπὸ μένα!» Παρόλα αὐτὰ ἔγινε σοβαρὴ συζήτηση γιὰ τὸ
 ὄλο θέμα τῆς συνδικαλιστικῆς δράσης πού ὅπως ἀνέφεραν διάφοροι
 ἀντιπρόσωποι διασποῦσε παντοῦ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Γιὰ τοὺς νε-
 αροὺς Γάλλους συνδικαλιστὲς, τὸν Ἄμιεντὲ Ντυνουά καὶ τὸν Πιέρ
 Μονάτ, τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα πρόσφερε τὴ δυνατότητα νὰ
 ἔρθει πάλι σὲ ἐπαφὴ ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τοὺς ἐργάτες. Σύμφωνα μὲ
 τὸν Ντυνουά: «Συμμετέχοντας ὀλοένα καὶ πιδ δραστήρια στὸ ἐρ-
 γατικὸ κίνημα, γεφυρώσαμε τὸ χάσμα πού χωρίζει τὴν καθαρὴ
 ἰδέα... ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικὴτητα. Ἐνδιαφερόμαστε ὀλοένα
 καὶ λιγότερο γιὰ τὶς προηγούμενες ἀφαιρέσεις καὶ ὀλοένα περισσό-
 τερο γιὰ τὸ πρακτικὸ κίνημα δράσης», καὶ συνέχισε ἀπηχώντας
 τὸν Πελλουτιέ: «Τὸ ἐργατικὸ συνδικάτο δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ ὀρ-
 γάνωση πάλης, εἶναι τὸ ζωντανὸ φύτρο τῆς μελλοντικῆς κοινωνί-
 ας, καὶ ἡ μελλοντικὴ κοινωνία θὰ εἶναι αὐτὸ πού κάναμε νὰ εἶ-
 ναι: τὸ συνδικάτο.» (17) Ὁ εἰκοσιεξάχρονος Πιέρ Μονάτ, γιὸς σι-
 δερά ἀπὸ τὴν Ὠβέρνη, ἔκανε ἀκόμα πιδ σαφῆ τὴ σχέση ἀνάμε-
 σα στὸν ἀναρχισμὸ καὶ τὸ νέο συνδικαλισμὸ. «Ὁ συνδικαλισμὸς»,
 εἶπε, «ἔχει ἐπαναφέρει στὸν ἀναρχισμὸ τὴ γνώση τῶν ἐργατικῶν
 καταβολῶν του ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἀναρχικοὶ συνέβαλαν
 τὰ μέγιστα γιὰ τὴν ὄθηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὸ δρόμο
 τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἰδέας τῆς ἀμεσης δρά-
 σης.» (18) Καὶ γι' αὐτὸν ὁ συνδικαλισμὸς ἦταν μιὰ ἠθικὴ καὶ
 κοινωνικὴ δύναμη: «Ὁ συνδικαλισμὸς δὲν χάνει τὸν καιρὸ του
 δίνοντας ὑποσχέσεις στοὺς ἐργάτες γιὰ ἕναν παράδεισο στὴ γῆ,

τούς καλεῖ νὰ τὸν κατακτῆσουν καὶ τοὺς βεβαιώνει πὼς ἡ δράση τοὺς δὲν πάει ποτὲ χαμένη. Εἶναι ἕνα σχολεῖο τῆς θέλησης, τῆς ἐνεργητικότητας καὶ τῆς γόνιμης σκέψης. Προσφέρει στὸν ἀναρχισμό, πού γιὰ πολὺ καιρὸ ἦταν κλεισμένος στὸν ἑαυτὸ του, νέες προοπτικὲς καὶ ἐμπειρίες.» (19)

Ἡ ἰδέα τῆς σύνδεσης τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὰ συνδικάτα δὲν ἔγινε ὁμῶς ἀποδεκτὴ ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, λογουχάρη, φοβόταν μήπως ἰσοπεδωθεῖ τὸ ἄτομο μέσα σὲ ἕνα μαζικὸ κίνημα: «Ἀποδέχομαι τὴν ἀναρχικὴ ὀργάνωση μόνον μὲ μιὰ προϋπόθεση: θὰ πρέπει νὰ βασίζεται στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ δλων τῶν ἀτομικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐλεύθερη δράση καὶ ἀνάπτυξή τους. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ αὐτονομία.» (20) Ὁ Μαλατέστα, πάλι, μολοντί ἀποδεχόταν πάντοτε κάποιον βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ σὰν τὸν Προυντὸν πίστευε πὼς ἦταν πιὸ σημαντικὴ ἢ αὐτονομία τῶν μικρῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῶν ἀτόμων, ἀνησυχοῦσε μήπως τὸ νέο κίνημα ἐμπεριεῖχε τὸν κίνδυνον νὰ διασπαστεῖ τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ἐφόσον τὰ συμφέροντα δλων τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ ἴδια, καὶ μήπως δημιουργοῦσε μιὰ γραφειοκρατία πού οἱ ἀναρχικοὶ ἤθελαν νὰ καταργήσουν: «Ὁ υπεύθυνος συνδικαλιστῆς ἀξιωματοῦχος ἀποτελεῖ κίνδυνον γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνον μὲ τὸν κίνδυνον πού ἐμπεριέχει ὁ κοινοβουλευτικὸς ἐκπρόσωπος· καὶ οἱ δυὸ ὁδηγοῦν στὴ διαφθορὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαφθορὰ μέχρι τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση.» Πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἀναρχισμὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένος σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάξη, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι αὐτὴ πού χρειάζεται περισσότερο τὴν ἐπανάσταση γιὰτὶ εἶναι ἡ πιὸ καταπιεσμένη. «Ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση πού ἐπιζητοῦμε», εἶπε, «ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ συμφέρον μιᾶς τάξης· ἔχει σὰν στόχο τῆς τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι ὀλοκληρωτικὰ σκλαβωμένη ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις —οἰκονομικά, πολιτικά καὶ ἠθικά.» (21)

Ὁ Μαλατέστα δὲν ἐπιτέθηκε μόνον ἐνάντια σὲ ὀρισμένες βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν συνδικαλιστῶν· ἐπιτέθηκε ἐπίσης ἐνάντια στὴν τακτικὴ τους. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἐπανάσταση καὶ δὲν μπορεῖ

νά πάρει οποιαδήποτε άλλη μορφή. Ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ κράτος δὲν θὰ ἐγκαταλείψουν τὴ θέση τους χωρὶς μάχη, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀρχίζει ἡ μάχη ὑπάρχει ἡ ἐπανάσταση —πράγμα πού δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὴ γενικὴ ἀπεργία. «Ἡ γενικὴ ἀπεργία», εἶπε, «εἶναι καθαρὴ οὐτοπία. Ὁ ἐργάτης, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν πείνα ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀπεργίας, θὰ ἐπιστρέψει στὸ ἐργοστάσιο μὲ κατεθασμένο κεφάλι, καὶ θὰ ἔχουμε πετύχει ἄλλη μιὰ ἡττα. Ἡ θὰ προσπαθῆσει νὰ κατακτήσει τοὺς καρποὺς τῆς παραγωγῆς μὲ ἀνοιχτὴ βία. Ποιοὺς θὰ βρεῖ ἀπέναντί του ἔτοιμους νὰ τὸν σταματήσουν; Φαντάρους, ἀστυφύλακες καὶ ἴσως τοὺς ἴδιους τοὺς ἀστοὺς, καὶ τότε τὸ ζήτημα θὰ πρέπει νὰ λυθεῖ μὲ σφαῖρες καὶ βόμβες. Θὰ εἶναι ἡ ἐπανάσταση, καὶ ἡ νίκη θὰ στεφανώσῃ τὸν ἰσχυρότερο.» (22) Ἡ συμβιβαστικὴ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἔληξε ἡ συζήτηση δὲν ἐπέλυσε τὸ δῆλημα· ὅσον ἀφορᾷ ὁμοῦς τὴν ἀποτελεσματικὴ δράση ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, δίκιο εἶχε μᾶλλον ὁ Μονάτ παρά ὁ Μαλατέστα. Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ καὶ τῆς ἄμεσης διομηχανικῆς δράσης θὰ ἔδιναν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα νέα παράταση ζωῆς· στὴ Γαλλία, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1914, καὶ ἀκόμα περισσότερο στὴν Ἰσπανία, ὁ ἀναρχισμὸς σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνδικαλισμὸ θὰ ἀπόδειχνε πῶς εἶναι, γιὰ μοναδικὴ φορά στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ἀποτελεσματικὴ καὶ σημαντικὴ δύναμη σὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς.

2

Στὰ χρόνια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ συνδικαλισμοῦ στὴ Γαλλία, ἕνας συνταξιοῦχος πολιτικὸς μηχανικός, ὁ Ζωρζ Σορέλ, διαλογιζόταν γιὰ τὶς συνέπειές του καὶ ἀνέπτυξε ὀρισμένες θεωρίες γιὰ τὸ προλεταριάτο καὶ τὸ ρόλο του στὴ σύγχρονη κοινωνία. Θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του διάδοχο τοῦ Προυντόν· πράγματι, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου του «Στοιχεῖα γιὰ μιὰ θεωρία τοῦ προλεταριάτου», πού ἐκδόθηκε τὸ 1918, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν συνδικαλιστὴ βιβλιοπώλη Πῶλ Ντελεσάγ, ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτὸ του, μὲ ἐλαφρὰ παθητικὸ ρητορικὸ ὕφος, «γέ-

ρο πού σάν τόν Προυντόν παραμένει πεισματικά άνωστερόβουλος ύπηρετής τοῦ προλεταριάτου». Γιά τούς ἐχθρούς του μαρξιστές ἦταν πάντοτε «ἕνας ἀντιδραστικός, μικροαστός Προυντομιστής». Ἐμοιάζε στόν Προυντόν στή μή-συστηματική φύση τῆς σκέψης του καθῶς και στίς ἀντίθετες ἀπόψεις πού λέγεται ὅτι ἐνέπνευσε. Ὁ ἴδιος ὁμως ἀμφέβαλε πολύ γιά τήν ἐπιρροή του. «Δέν πιστεύω πολύ στήν ἐπιρροή ἐνός και μόνο ἀνθρώπου», δήλωσε σ' ἕνα φίλο του τὸ 1922, λίγο πρὶν πεθάνει. «Πιστεύω πῶς ὅταν κάποιο πνεῦμα ἐκφράζει μιὰ ἰδέα, αὐτὴ ἢ ἰδέα ὑπάρχει στήν ἀτμόσφαιρα... Εἶναι ἀπαραίτητο γιά ἕναν ἄνθρωπο πρῶτου μεγέθους σάν τόν Λένιν νὰ ἔχει διαβάσει τὸ ἔργο μου, γιά νὰ βλέπει ξεκάθαρα; Εἰλικρινά, δέν τὸ πιστεύω... Βλέπετε, ἀπέχω πολύ ἀπ' αὐτούς πού ἰσχυρίζονται κολακευτικά γιά μένα ὅτι ἐπηρέασα τόν Λένιν και τόν Μουσσολίνι.» (23)

Εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ Σορέλ τὸ γεγονός ὅτι μολονότι ἀφιέρωσε τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἐπιτιθέμενος ἐναντία στήν ἀστική κοινωνία, ἀποτελοῦσε τυπικό μέλος τῆς. Καταγόταν ἀπὸ μικροαστική οἰκογένεια τῆς Νορμανδίας —ἐξάδελφός του ἦταν ὁ μεγάλος ἱστορικός Ἀλμπέρ Σορέλ— και σταδιοδρόμησε μὲ ἐπιτυχία σάν πολιτικός μηχανικός. Βγῆκε στή σύνταξη λίγο μετὰ τὰ σαράντα του, μ' ἕνα παράσημο τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς και μ' ἕνα μικρὸ κληρονομημένο εἰσόδημα. Τὸ 1889, ὅταν ἦταν 44 χρονῶν, κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο βιβλίο του. Σ' ὄλη τήν ὑπόλοιπη ζωή του ἔζησε ἡσυχά σ' ἕνα ἐξοχικό σπίτι στή Μπουλὸν-συρ-Σέν, παίρνοντας μιὰ φορά τὴ βδομάδα τὸ τράμ γιά τὸ Παρίσι, ὅπου περνοῦσε τὴ μέρα του ἀκούγοντας τίς διαλέξεις τοῦ Μπερξὸν και συζητώντας πολλές ὥρες μὲ τούς νεαροὺς φίλους του. Πολὺ γρήγορα ἔγινε γνωστὴ φυσιογνωμία στοὺς κύκλους τῶν νεαρῶν διανοοῦμενων πού μαζεῦονταν στὰ γραφεῖα τῶν πρωτοποριακῶν περιοδικῶν. Ὁ κύκλος τῶν γνωστῶν του περιλάμβανε τόν Ρομαίν Ρολλάν και τόν Σάρλ Πεγκύ, και (μεταξὺ τῶν νεότερων, ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς πού θὰ γίνονταν οἱ σκληρότεροι κριτικοὶ του) τόν Ντανιέλ Ἀλεβὺ και τόν Ζυλιέν Μπεντά. Ἐζῆσε ἀνάμεσα σὲ διανοοῦμενους —παρόλο πού ἡ ἐχθρότητα γιά τούς διανοοῦμενους ἦταν κεντρικό χαρακτηριστικό τῆς διδασκαλίας του— οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές πού γνώριζε καλύτερα ἦταν ἐκεῖνοι, πού

σάν τόν Πώλ Ντελεσάγ, ἐνδιαφέρονταν γιά τή θεωρία.

Ὁ θαυμασμός τοῦ Σορέλ γιά τὸ προλεταριάτο, γιά τὴν ἄμεση δράση καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ βία, ποὺ τὸν συνέδεσε μὲ τοὺς μαχητικούς ἀναρχικούς καὶ τὸν ἔκανε νὰ ἀποκαλεῖται θεωρητικός τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ἀποτελοῦσε μονάχα ἓνα μέρος μιᾶς γενικῆς ἐπίθεσής του ἐνάντια στις περισσότερες πολιτικές καὶ κοινωνικὲς ἀξίες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Πάνω ἀπ' ἄλλα, σύμφωνα μὲ τὸν Σορέλ, οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς εἶναι αὐτοὶ ποὺ καταστρέφουν τὴν κοινωνία καὶ τὴ γεμίζουν μὲ ψεύτικες ἀξίες. Ἦδη στὸ πρῶτο τοῦ βιβλίου, «Ἡ Δίκη τοῦ Σωκράτη», διατυπώνει τὴν ἀποψη ποὺ ἐπαναλάμβανε πάντοτε σ' ἄλλη του τὴ ζωῇ. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὑποστηρίζει, εἶχαν δίκιο νὰ καταδικάσουν τὸν Σωκράτη· ὁ Σωκράτης διέφθειρε τὴ νεολαία καὶ ὑπονόμειε τὶς σιωπηρὰ ἀποδεκτὲς ἀξίες ποὺ θεμελιώναν τὴ συνοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Εἶναι εὐκολο νὰ καταλάβουμε γιά ποιὸ λόγο ἡ διδασκαλία τοῦ Σορέλ εἶχε μεγαλύτερη ἐπιρροή στὴ δεξιὰ ἀπ' ἄλλοι στὴν ἀριστερὰ καὶ γιά ποιὸ λόγο πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του περισσότερο συνδεδεμένος μὲ τὴν Action Française παρά μὲ τοὺς παλιούς ἀναρχικούς φίλους του. Ὅπως καὶ στὸν Προυντόν, ὑπάρχει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του μιὰ νοσταλγία γιά ἓνα χαμένο παρελθόν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνδέονταν μεταξύ τους μὲ δεσμούς βαθύτερους ἀπὸ τὶς μηχανικὲς ἐπινοήσεις ποὺ ἀνακάλυψαν οἱ φιλελεύθεροι συνταγματικοὶ θεωρητικοί, οἱ θετικιστὲς καὶ ἄλλοι ὅσοι πίστευαν ὅτι ὑπάρχουν λύσεις γιά τὰ προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν αἰσιόδοξοι—ἢ ἂν ἦταν ἀπαισιόδοξοι, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι εἶχαν ἀποδειχτεῖ λαθεμένα τὰ ὑπερυμνημένα σχήματά τους.

Ὅλη ἡ θεωρία τοῦ Σορέλ βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ διανοούμενοι παραπλανοῦν τὶς μάζες, τὶς ἐκμαυλίζουν μὲ ψεύτικες ἰδέες καὶ φτηνὸ συναίσθηματισμὸ, κάνοντάς τες νὰ πιστεύουν ὅτι «εἶναι πραγματοποιήσιμοι διάφοροι ἀπραγματοποίητοι στόχοι, γιά νὰ μποροῦν νὰ τὶς σέρνουν καλύτερα ἀπὸ τὴ μύτη.» (24) Οἱ διανοούμενοι ἐπιβάλλουν ἓνα πρότυπο στὸν κόσμο ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. «Εἶναι ἀδύνατο», λέει ὁ Σορέλ (καὶ ἐδῶ μπορούμε νὰ καταλάβουμε πόσο προσεκτικὰ πρέπει νὰ παρακολοῦθησε τὶς διαλέξεις τοῦ Μπερξόν), «νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ

κατάσταση που μπορούμε να την περιγράψουμε με ακρίβεια και σαφήνεια: δριζιμένες φορές πρέπει να αποφεύγουμε να λέμε μεγάλα λόγια, γιατί η γλώσσα θα θρεθεί σε αντίθεση με το ρευστό χαρακτήρα της πραγματικότητας και έτσι η γλώσσα θα μας ξεπατήσει. Πρέπει να προχωρούμε φηλαφητά.» (25) Οι διανοούμενοι έχουν έκπορνεύσει την αληθινή επιστήμη: ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τα αποτελέσματα, και όχι για τη φύση του κόσμου. «Η επιστήμη είναι για την μπουρζουαζία ένα εργοστάσιο που παράγει λύσεις για όλα τα προβλήματα: η επιστήμη δεν θεωρείται πια ο δρόμος που οδηγεί στη γνώση, αλλά συνταγή για την επιδίωξη συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων.» (26)

Οι άστοι διανοούμενοι, σύμφωνα με τον Σορέλ, έχουν καταστρέψει τη φυσική αλληλεγγύη της κοινωνίας και αποσύνθεσαν την παλιά τάξη πραγμάτων χωρίς να την αντικαταστήσουν με μια νέα, όπου οι άνθρωποι θα είναι κάτι περισσότερο από άτομα που ή συμπεριφορά τους γίνεται αντικείμενο μελέτης και προκαθορισμού από τον κοινωνικό επιστήμονα. «Αν η κοινωνία πρόκειται να μεταμορφωθεί, πρέπει να υπάρξει μια νέα έλλτ για να τη μεταμορφώσει, μια και οι παραδοσιακές έλλτ του παρελθόντος έχουν πρό πολλού εγκαταλείψει το ρόλο τους. Ο Σορέλ είχε μελετήσει τον Μάρξ και είχε επηρεαστεί πολύ, ακόμα κι αν επιτέθηκε σκληρά ενάντια στους μαρξιστές στο έργο του «Η αποσύνθεση του μαρξισμού»: συμεριζόταν την πεποίθηση του Μάρξ ότι η επόμενη επανάσταση θα γίνει από το προλεταριάτο: και κατά συνέπεια είναι το προλεταριάτο που, κατά τη γνώμη του, θα αποτελέσει τη νέα δύναμη που θα αναγεννήσει την κοινωνία. Ταυτόχρονα, συνειδητοποίησε ότι ο Φερνάν Πελλουτιέ προσπαθούσε να μετατρέψει τα Έργατικά Κέντρα σε πυρήνες εκπαίδευσης που θα μόρφωναν την εργατική τάξη και τους ηγέτες της για τους ρόλους ακριβώς που τους προόριζε και ο Σορέλ. «Όπως έγραψε ο ίδιος ο Σορέλ, τα Έργατικά Κέντρα θα γίνονταν «μάλλον θέμα συνειδησης παρά οργανο διακυβέρνησης.» (27) Οι αγωνιστές του νέου συνδικαλιστικού κινήματος θα πρόσφεραν στο προλεταριάτο τους ηγέτες με τους οποίους θα εξασφαλιζόταν η νίκη του στην επερχόμενη επανάσταση.

Ο Σορέλ είχε ήδη πολλά κοινά σημεία με τους αναρχικούς δ-

ταν, στο τέλος της δεκαετίας του 1890, συνειδητοποίησε τις δυνατότητες του συνδικαλιστικού κινήματος και τη δύναμη των ιδεών του Πελλουτιέ. Ήταν γεμάτος περιφρόνηση για τις κυβερνήσεις και την πολιτική. «Όλες οι πολιτικές κρίσεις μας», έγραφε, «συνίστανται σε αντικατάσταση των διανοούμενων από άλλους διανοούμενους· έχουν πάντοτε λοιπόν σαν αποτέλεσμα τη συντήρηση του κράτους και ορισμένες φορές την ενίσχυσή του με την αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που έχουν επενδυμένο συμφέρον.»⁽²⁸⁾ Το γεγονός ότι η κρίση Ντρέυφους δεν επέφερε καμιά πραγματική αλλαγή στη δομή της γαλλικής κοινωνίας, τον έκανε να απογοητευτεί με την πολιτική και τις υπάρχουσες πολιτικές φυσιογνωμίες. Αυτή την εποχή άρχισε να γνωρίζει τον Πελλουτιέ και τις ιδέες του και στράφηκε στο συνδικαλιστικό κίνημα με την έλπιδα ότι αυτό θα αναγεννούσε την κοινωνία εκεί που είχαν αποτύχει οι πολιτικοί ηγέτες. «Η διάλυση της επανάστασης του Ντρέυφους», έγραψε αργότερα, «με υποχρέωσε να αναγνωρίσω ότι ο προλεταριακός σοσιαλισμός ή συνδικαλισμός πραγματώνει τη φύση του απόλυτα μόνο αν είναι με τη θέλησή του εργατικό κίνημα με κατεύθυνση ενάντια στους δημαγωγούς.»⁽²⁹⁾

Οι μαχητικοί ηγέτες του προλεταριάτου φαινόταν τώρα να υπόσχονται: τη δυνατότητα μιας αληθινής επανάστασης που θα εξαλείφει τη διαφθορά και τον ψεύτικο συναισθηματισμό του αιώνα του φιλελευθερισμού και θα άντλοῦσε τη δύναμή της από τις βασικές, πρωτόγονες, ένστικτώδεις δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης. Μόνο η εργατική τάξη είχε την ήθικη άκεραιότητα να κάνει μια τέτοια επανάσταση και οι αγωνιστές του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν η έλίτ της νέας εποχής. Ή βίαιη καταστροφή του υπάρχοντος κράτους από το επαναστατικό προλεταριάτο δεν θα είναι μια πολιτική επανάσταση, αλλά μια ήθικη αναζωογόνηση: «Η προλεταριακή βία μπορεί όχι μόνο να εξασφαλίσει τη μελλοντική επανάσταση, αλλά είναι και το μόνο μέσο που υπάρχει στη διάθεση των έθνων της Ευρώπης, ναρκωμένα καθώς είναι από τον ανθρωπισμό, για να ξαναποκτήσουν την ενεργητικότητά τους.»⁽³⁰⁾ Και σ' άλλο σημείο θεωρεί σαφώς τον επαναστατικό σοσιαλισμό σαν τη Νίτσεική αντιστροφή των ήθικων αξιών — την *Umwertung aller Werte*.

Αυτές είναι: οι ιδέες του Σορέλ όπως τις έπεξεργάζεται στο πιο γνωστό βιβλίο του, «Σκέψεις για τη βία», που εκδόθηκε το 1906. Έδώ είναι που γίνεται πια δλοφάνερη ή παθιασμένη και ρομαντική φύση της σκέψης του. Γνωρίζει καλά, όπως και ο Νίτσε, την παρακμή και την αδυναμία της σύγχρονης κοινωνίας και τη διστακτικότητά της να χρησιμοποιήσει τη βία ακόμα και για να υπερασπιστεί τον εαυτό της. Από την άλλη πλευρά, αν το προλεταριάτο είναι έτοιμο να χρησιμοποιήσει βία, θα πετύχει εύκολη νίκη και αυτό το είδος βίας θα είναι κατά κάποιο τρόπο ήθικα άγνό. Ο Σορέλ αντιπαράθετε: αυτή τη βία με τη βία που χρησιμοποιείται από τους υποστηρικτές του υπάρχοντος κράτους ή που προπαγανδίζεται από εκείνους τους σοσιαλιστές που θέλουν να καταλάβουν τον κρατικό μηχανισμό αντί να τον καταστρέφουν ολοκληρωτικά. Ο Σορέλ γράφει λές και, παρόλη την εξαγνιστική επίδραση της βίας, ή σωματική βία δεν θα είναι απόλυτα απαραίτητη, και μπορεί να είναι αρκετή ή πίστη του προλεταριάτου στη δύναμή του για να έπιτευχθεί ο σκοπός της επανάστασης.

Πράγματι, σ' όλα σχεδόν τα έργα του ο Σορέλ έπιμένει ότι είναι σημαντική ή πίστη στη δυνατότητα πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής. Οι οργανώσεις που έπιδιώνουν στην ιστορία, οι υποθέσεις που θριαμβεύουν, είναι εκείνες που έμπνέονται από μιá άνορθολογική πίστη στον δικό τους προορισμό και στη δική τους αποστολή, και όχι εκείνες που βασίζονται σε πνευματικές κατασκευές και όρθολογική ανάλυση. Το πιο πετυχημένο παράδειγμα — στο οποίο επανέρχεται συνέχεια ο Σορέλ — είναι ή ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Η εκκλησία παρουσιάζει πάντοτε εκπληκτική δύναμη έπιβίωσης. «Πιστεύω», έγραφε σ' ένα από τα δοκίμιά του, «πώς ο χριστιανισμός δεν πρόκειται να εξαφανιστεί: ή μυστικιστική ιδιότητα είναι κάτι πολύ πραγματικό στον άνθρωπο και ή πείρα αποδεικνύει πως ή έντασή της δεν μειώνεται με την πάροδο των αιώνων... δεν εξασθενεί με την έπιστημονική εξέλιξη.»⁽³¹⁾ Πιστεύει ότι ή εκκλησία κινδυνεύει να χάσει τη δύναμή της μόνο όταν αρχίζει να συμβιβάζεται με τον φιλελευθερισμό, προσπαθώντας να δώσει στη θεολογία της την εμφάνιση όρθολογισμού.

Ο Σορέλ πίστευε στη δύναμη του μύθου στην πολιτική — πράγ-

μα πού ίσως είναι ή πιό πρωτότυπη συμβολή του στην πολιτική σκέψη. Οι μύθοι αυτοί δέν μπορούν νά αναλυθοῦν δέν είναι: οὐτοπικές περιγραφές μιᾶς μελλοντικῆς κατάστασης πραγμάτων, ἀλλά ἠθικές πεποιθήσεις πού ἐπιδρουν στην παρούσα συμπεριφορά. «Δέν είναι περιγραφές πραγμάτων», λέει ὁ Σορέλ, «ἀλλά ἐκφράσεις θέλησης.»⁽³²⁾ Δέν πειράζει ἂν είναι σύμβολα μιᾶς κατάστασης πού δέν πρόκειται ποτέ νά πραγματοποιηθεῖ. «Οἱ μύθοι πρέπει νά κρίνονται», ἔγραφε, «σά μέσο ἐπίδρασης πάνω στό παρόν· κάθε συζήτηση γιά τή μέθοδο πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τους στην πορεία τῆς ἱστορίας παραμένει χωρίς νόημα. Μόνο ὁ μύθος, θεωρούμενος σάν σύνολο, ἔχει σημασία.»⁽³³⁾ Ἡ ἐπιτυχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας είναι, σύμφωνα μέ τόν Σορέλ, ἕνα παράδειγμα τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ μύθου ἐν δράσει: ἄλλο παράδειγμα εἶναι: ἡ βαθιά πίστη στή δυνατότητα ἀλλαγῆς, μέ τήν ὁποία ἔγινε ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση· κι ἕνα ἄλλο εἶναι ἡ σχεδόν θρησκευτική πίστη τοῦ Ματσίνι στην ἐνότητα τῆς Ἰταλίας.

Ἡ μύθος — ἡ μυστικιστική πίστη στόν τελικό θρίαμβο τῆς ὑπόθεσης κάποιου, στή θέλησή του γιά νίκη — διατηρεῖται ζωντανός καί προπαγανδίζεται ἀπό μιᾶ ἐλίτ. Τίς ἐποχές πού κινδύνευε ἡ καθολική ἐκκλησία ἦταν τά τάγματα τῶν μοναχῶν πού κρατοῦσαν ζωντανό τὸ μύθο. Στό ἐργατικό κίνημα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματοποιεῖται ἀπό τοὺς μαχητικούς συνδικαλιστές. Καί ὁ μύθος στόν ὁποῖο πρέπει νά πιστέψουν εἶναι ὅτι τὸ προλεταριάτο κατέχει: ἕνα ὄπλο πού θά τοῦ δώσει ἀναμφισβήτητα τὴν δυνατότητα νά ἀνατρέψει τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Τὸ ὄπλο αὐτὸ εἶναι ἡ γενική ἀπεργία. Τὴν ἐποχὴ πού ὁ Σορέλ κυκλοφοροῦσε τὸ ἔργο του «Σκέψεις γιά τὴν βία», ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας ἦταν ἤδη θεμελιωμένη σὲ πολλές ἐργατικὲς ὁργανώσεις. Παρόλο πού οἱ ἡγέτες τῶν γερμανικῶν συνδικάτων ἐπανελάμβαναν κατὰ διαστήματα τὴν ἀποψη «Ἡ γενικὴ ἀπεργία εἶναι γενικὴ ἀνοησία», εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σάν ἀποτελεσματικὸ πολιτικὸ ὄπλο γιά τὴν ἐπίτευξη προνομιακῶν μεταρρυθμίσεων στό Βέλγιο καί οἱ μαζικὲς παύσεις ἐργασίας τῆς Πρωτομαγιάς σὲ πολλές χῶρες, ἀπέτελεσαν ἐντυπωσιακὴ ἐπίδειξη τῆς δυναμικῆς δυνάμεως τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ 1906 ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ CGT στή Γαλλία καί εἶχε συμπεριληφ-

φθει έπίσημα στο Καταστατικό τής 'Αμιένης. 'Ο Σορέλ λοιπόν δέν έγκαινιάζε μιá νέα στρατηγική στον άγώνα τής έργατικής τάξης, αλλά προσπαθούσε νά προσαρμόσει τήν ήδη άναπτυγμένη δράση της στη δική του έξαιρετικά προσωπική, ύποκειμενική και ρομαντική αντίληψη για τήν ιστορία και τήν κοινωνία. Λόγω ίδιουσυχρασίας θρισκόταν πολύ πιό κοντά σέ εκείνους τούς άναρχικούς για τούς οποίους ή βία:η έπαναστατική άνατροπή τής κοινωνίας είχε άπό μόνη της κάποια έξαγνιστική άξία παρά στους εύσυνείδητους συνδικαλιστές όργανωτές, και ειπε έλάχιστα πράγματα για τό τί θα γινόταν μετά τήν έπανάσταση. Μοιάζει μέ τόν Προυντόν τόσο στην άναγνώριση τής δύναμης του άνορθολογισμού όσο και στον πουριτανισμό του. «'Ο κόσμος θα γίνει πιό δίκαιος μόνο στο βαθμό πού μπορεί νά γίνει πιό ένάρετος.» (34)

Παρόλο πού τό παθιασμένο μίσος πού είχε ό Σορέλ για τόν φιλελεύθερο κόσμο και ή πίστη του στα έξαγνιστικά άποτελέσματα τής βίας τόν κάνουν νά πλησιάζει ένα συγκεκριμένο είδος άναρχικής ίδιουσυχρασίας, και παρόλο πού ή άπό μέρους του άναγνώριση των πιθανών έπιτευγμάτων των συνδικάτων και των δυνατοτήτων τής γενικής άπεργίας ταίριαζε μέ μιá γενική θεωρία για τήν κοινωνία πού προσπαθούσαν νά εφαρμόσουν οι συνδικαλιστές ήγέτες, ό Σορέλ, στα πρόσφατα έργα πού έχουν άφιερωθεί στην προσωπικότητά του, έχει συνδεθεί πολύ σωστά μέ τούς αντιδραστικούς θεωρητικούς τής δεξιάς. (35) 'Ο συνδικαλισμός του Σορέλ άποτελούσε μέρος τής χωρίς σύστημα και έκτεταμένης κριτικής του για τήν κοινωνία και τής έπίθεσής του ενάντια στους διανοούμενους, τούς όρθολογιστές και τούς άστους πολιτικούς· και μόνο για πολύ λίγα χρόνια τής ζωής του διατήρησε έπαφές μέ τούς συνδικαλιστές ήγέτες. Στην πραγματικότητα, ό αντιδιανοουμεισμός του και ή μονομανία του μέ τή δυναμική βία τόν κάνουν νά πλησιάζει περισσότερο τόν Μουσσολίνι: (ό όποιος σχολίασε τό «Σκέψεις για τή βία» όταν πρωτοκυκλοφόρησε στα 'Ιταλικά) παρά τόν Κροπότκιν ή τόν Πελλουτιέ. Παράμενει μιá παράδοξη φυσιογνωμία πού είναι δύσκολο νά ταξινομηθεί· Ένας αντιδιανοούμενος πού πέρασε τή ζωή του παρέα μέ διανοούμενους, διαβάζοντας, γράφοντας και διαμορφώνοντας θεωρίες· Ένας άνθρωπος τής άριστερας πού κατέληξε νά πλησιάζει

πολύ τή δεξιά Ένας τεχνικός πού απέριπτε τή δυνατότητα ακριβόλογης επιστήμης. Ένας Άγγλος συγγραφέας, ό Ούϊνταμ Λιούις, για τόν όποιο ό Σορέλ παρουσίαζε κάποια ιδιαίτερη γοητεία, τόν περιέγραψε ώς έξής: «Ό Ζώρζ Σορέλ είναι τό κλειδί για όλη τή σύγχρονη σκέψη. Ό Σορέλ είναι, ή ήταν, μιá εξαιρετικά άσταθής και διαφορούμενη φυσιογνωμία. Φαίνεται πώς ήταν φτιαγμένος από πλήθος άλληλοσυγκρουόμενες προσωπικότητες μερικές φορές κυριαρχούσε ή μιá, άλλες φορές κυριαρχούσε ή άλλη, προσωπικότητες πού όπωσδήποτε δέν μπορούσε, ή δέν φρόντιζε, νά έλέγξει. Είναι: ό βασικός θεωρητικός τής άκραίας δράσης και τής έξαλλης επαναστατικής βίας αλλά εκθέτει αύτή τήν αίματηρή θεωρία με έγχειρίδια πού πολύ συχνά, αλλάζοντας λίγες λέξεις, μπορούν έξίσου νά έξυπηρετήσουν τίς δυνάμεις τής παραδοσιακής έξουσίας και νά τούς προσφέρει ένα διπλό ευάγγελιο παρανοϊκού και αδιάλλακτου ταξικού πολέμου.» (36) Ένας άλλος από τούς φίλους και όπαδούς του, ό Ντανιέλ Άλεβύ, έλεγε για αύτόν τό 1940: «Έκείνοι πού τόν άκουσαν πριν άπό σαράντα χρόνια του όφείλουν τό γεγονός ότι δέν έχουν έκπλαγεί με τίς άλλαγές του κόσμου.» (37) Ίσως θά πρέπει νά τόν θυμόμαστε μάλλον σάν άναλυτή και σχολιαστή τών δυνάμεων πού οδήγησαν στις κυβερνήσεις του Μουσσολίνι και του Χίτλερ, του Πεταίν και του Φράνκο, παρά σάν θεωρητικό του άναρχοσυνδικαλισμού.

3

Στήν άρχή του 20ου αιώνα δέν ήταν άναρχικοί όλοι οι συνδικαλιστές ήγέτες στή Γαλλία, και ακόμα λιγότεροι ήταν φίλοι του Σορέλ, όπως ό Πελλουτιέ, ό Ντελεσαύ ή ό Πουζέ. Όρισμένοι έξακολουθούσαν νά έπιζητούν ένα συνδικαλισμό πού θά συγκέντρωνε τήν προσοχή του στή συλλογική διαπραγματέυση άμεσων αίτημάτων άλλοι, όπως ό Βικτόρ Γκριφουέλ, γενικός γραμματέας τής CGT από τό 1902 μέχρι τό 1909, ήταν σκληροτράχηλοι εργάτοπατέρες πού ή ιδεολογία τους είχε διαμορφωθεί από τούς Μπλαγκιστές, πού πίστευαν στήν άμεση δράση σάν αυτοσκοπό, πα-

ρά από εκείνους που πίστευαν στις κοινωνικές θεωρίες ή στα εκπαιδευτικά προγράμματα. («Διάβασα τον 'Αλέξανδρο Δουμά», λέγεται πως είπε ο Γκριφύελ όταν τον ρώτησαν αν είχε επηρεαστεί από τον Σορέλ.) (38) Παρόλα αυτά, πριν από το 1914 το γαλλικό συνδικαλιστικό κίνημα έκανε πολλές προσπάθειες για άμεση επαναστατική δράση και έγινε υπόδειγμα που το ακολουθούσαν πολλοί μαχητικοί συνδικαλιστές άλλων χωρών, ιδιαίτερα της Ισπανίας.

Κατά κάποιο τρόπο η εμπειρία των γαλλικών συνδικάτων απέδειξε πως ο Σορέλ είχε δίκιο. Παρόλο που έγιναν αρκετές αποτυχεματικές απεργίες σε μεμονωμένες βιομηχανίες, η γενική απεργία και η συντριβή της αστικής κοινωνίας που θα επακολουθούσε παρέμεινε μύθος —έλπιδα και έμπνευση για το μέλλον παρά δυνατότητα του παρόντος. Από τις μεγάλες απεργίες αυτής της περιόδου —ή απεργία των ταχυδρομικών το 1909, ή απεργία των σιδηροδρομικών το 1910, οι απεργίες των εργατών μετάλλου και όρυχείων το 1913— καμιά δεν κατάφερε μιά μερική επιτυχία με τη μορφή άμεσων μεταρρυθμίσεων ούτε και έπαιξε το ρόλο της δημιουργίας του ρήγματος στην καπιταλιστική κοινωνία —ρόλο που της ανέθεταν οι μαχητικοί αναρχικοί των συνδικάτων. Η διαρκής κινητοποίηση, ή βίαιη επαναστατική ατμόσφαιρα αυτών των χρόνων, δεν έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, αλλά δεν ήταν τα αποτελέσματα που επιθυμούσαν οι συνδικαλιστές ηγέτες. Όπωςδήποτε στην πρώτη δεκαετία του αιώνα το γαλλικό συνδικαλιστικό κίνημα αύξησε τη δύναμή του σύμφωνα με μιά εκτίμηση ή CGT αύξησε τον αριθμό των μελών της εξι φορές από το 1902 μέχρι το 1912 —ακόμα και αν ο συνολικός αριθμός ήταν μόνον 600.000. (39) Η αδιάκοπη κινητοποίησή της είχε δημιουργήσει ατμόσφαιρα ταξικής πάλης και είχε αναμφίβολα τραβήξει την προσοχή στην ύπαρξη του κοινωνικού ζητήματος στη Γαλλία και του μαχητικού και χωρίς προνόμια προλεταριάτου. Το γεγονός όμως ότι η κυβέρνηση είχε λάβει υπόψη της όρισμένες διαμαρτυρίες της και είχε θεσπίσει νόμους για εργατικές συντάξεις και για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, έξασθένησε την έπιρροή του καθαρά επαναστατικού συνδικαλισμού. Όταν πλησίαζε κάποια αναμέτρηση, η κυβέρνηση φαινόταν πάντοτε ικανή να νικήσει. Με τον πρώην ριζοσπάστη ρε-

πομπλικιάνο Κλεμανσώ ή με τόν 'Αριστείδη Μπριάν, τόν πρώην ύποστηρικτή τής γενικής άπεργίας, πού είχε εγκαταλείψει τόν συνδικαλισμό για μία μακρόχρονη και πετυχημένη πολιτική σταδιοδρομία, ή κυβέρνηση έσπαγε τις άπεργίες, επιστράτευε τούς άπεργούς και έσπερνε τή διχόνοια ανάμεσα στους συνδικαλιστές ήγέτες. Ταυτόχρονα οι προσωπικές αντίζηλιες και οι θεωρητικές διαφορές έμπόδιζαν τήν CGT νά εμφανιστεί σάν σταθερό εργατικό μέτωπο, πράγμα πού θά έπρεπε νά κάνει άν ήθελε νά είναι αποτελεσματικός ό μύθος τής γενικής άπεργίας. 'Ο Βικτόρ Γκριφιέλ άναγκάστηκε νά παραιτηθεί άπό τή θέση του γενικού γραμματέα τό 1909. 'Η άυταρχική ιδιοσυγκρασία του και ή έλλειψη άνεκτικότητας άπέναντι στην κριτική τόν εκθέσανε σέ επιθέσεις («Αυτούς πού δέν μου έχουν έμπιστοσύνη τούς έχω χεσμένους», είπε κάποτε), (40) και παραιτήθηκε όταν άμφισθητήθηκε — λαθεμένα— ή οικονομική του άκεραιότητα. 'Υστερα άπό σύντομο διάστημα ό Λεδν Ζουώ έγινε γενικός γραμματέας, και για πενήντα περίπου χρόνια ήταν ό οργανωτής και έμπνευστής του γαλλικού συνδικαλιστικού κινήματος.

'Ο Ζουώ και οι άλλοι σημαντικοί συνδικαλιστές ήγέτες τής γενιάς του, ό 'Αλφρέ Μερρεϊ και ό Πιέρ Μονάτ, είχαν όλοι τους ξεκινήσει σάν άναρχικοί' ή πείρα τους όμως άπό τήν εργατική όργάνωση σ' ένα δημοκρατικό κράτος τούς ώθησε τελικά νά συμβιβάστουν με τήν ύπάρχουσα κοινωνία και τούς άνάγκασε νά δαμάσουν τά επαναστατικά ιδανικά τους και ν' ακολουθήσουν στην πράξη τήν άποψη τής ρεφορμιστικής δράσης. 'Ο Προυντόν και ό Πελλουτιέ ήταν οι δάσκαλοι του Ζουώ' και σ' όλη τή σταδιοδρομία του δέν εγκατέλειψε ποτέ άπόλυτα τή διδασκαλία τους. 'Ακόμα και μετά τή ζοφερή έμπειρία του Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου, έξακολουθούσε νά μιλάει με τή γλώσσα τους: «Πότε θά ξανασυγκεντρωθούν οι άνθρωποι σ' ένα κόσμο άναγεννημένο με τήν εργασία, έλεύθεροι άπό κάθε δουλεία, για νά ύμνήσουν όλοι μαζί τήν παραγωγή και τήν εύτυχία; Αυτή τήν πρώτη ήμέρα του καινούργιου χρόνου (1944) θέλω νά πιστεύω στην έλευση αυτού του νέου φωτός, μία και δέν θέλω νά άμφισθητήσω τή λογική του ανθρώπου.» (41)

Οι όπισθοχωρήσεις και οι κρίσεις πριν άπό τό 1914 έπεισαν

τόν Ζουώ ότι ή CGT χρειάζοταν περισσότερη οργάνωση — άκόμα κι αν έτσι αύξανόταν ο συγκεντρωτισμός— αν ήθελε νά είναι πιό αποτελεσματική. Ή πλήρης άποτυχία τής προσπάθειας για γενική άπεργία τό 1912 άπογοήτευσε πολλούς συνδικαλιστές, αλλά ήταν ή πείρα τού Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου πού τούς ανάγκασε νά ξανασκεφτούν τήν δλη θέση τους και τίς βασικές πεποιθήσεις τους κι' αυτό τούς έκανε νά έγκαταλείψουν κάθε στοιχείο άναρχισμού πού περιείχε ο άναρχοσυνδικαλισμός. Στην περίοδο πριν άπό τό ξέσπασμα τού πολέμου ή CGT συζητούσε τακτικά τή θράση πού θά έπρεπε νά αναληφθεί για τήν παρεμπόδισή του και ψήφισε μέ σημαντική πλειοψηφία μιá άπόφαση πού καλούσε σέ γενική άπεργία σά μέσο για τό σταμάτημά του. Φιλικές έπισκέψεις ανταλλάχθηκαν μέ τούς "Αγγλους και τούς Γερμανούς συνδικαλιστές (μολοντί ο ίδιος ο Ζουώ είχε δυσανεστηθεί άπό τίς άστικές συνήθειες και τήν εμφάνιση τών "Αγγλων και Γερμανών συνδικαλιστών ήγετών) μέ σκοπό νά συγκαλύψουν τίς διαφορές πού ύπήρχαν ανάμεσα στό κινήματα τών τριών χωρών και τό γεγονός ότι ενώ οί Γάλλοι καλούσαν σέ γενική άπεργία ένάντια στόν πόλεμο, οί Γερμανοί συνδικαλιστές έξακολουθούσαν νά επαναλαμβάνουν μέ τήν ίδια θερμότητα τήν άποψη «Ή γενική άπεργία είναι γενική άνοησία.»

Τόν Αύγουστο τού 1914 άποδείχθηκε ότι ή CGT δέν ήταν σέ θέση νά κηρύξει γενική άπεργία ένάντια στόν πόλεμο, και ότι σχεδόν όλα τά ήγετικά μέλη της δέν είχαν τέτοια διάθεση. Για πολλούς συνδικαλιστές φαίνεται πώς ο φόβος τών συνεπειών τούς έκανε νά ύπακούσουν στή διαταγή έπιστράτευσης γιατί ή άνυπακοή σήμαινε πώς θά γίνονταν λιποτάχτες, και ή ποινή για λιποταξία σέ περίοδο πολέμου ήταν ο θάνατος. Άλλά για τούς περισσότερους κάποια αίσθηση πατριωτισμού και ένας φόβος για τούς Γερμανούς άρκούσαν για νά τούς κάνουν νά πάνε στό μέτωπο, έθελοντικά ή όχι, άνάλογα μέ τήν ιδιοσυγκρασία τού καθενός. Και τó μαχητικό, αντιμιλιταριστικό επαναστατικό πνεύμα άρχισε νά άναζωογονείται μόνο ύστερα άπό δυό χρόνια. Στην πραγματικότητα τά συνδικάτα στή Γαλλία καθώς και σ' άλλες εμπόλεμες χώρες ένίσχυσαν πολύ τή θέση τους μέ τόν πόλεμο. Μία και οί κυβερνήσεις άναγκάστηκαν νά συνειδητοποιήσουν ότι ήταν

αδύνατο γὰ διεξάγουν τὸν πόλεμο χωρὶς τὴ συνεργασία τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, τὰ συνδικάτα ἄρχισαν νὰ αἰσθάνονται κάποια ἀλληλεγγύη μὲ τὸ κράτος. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ζουὺ τὸ 1918: «Πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν πολιτικὴ τῆς σηκωμένης γροθιάς γιὰ νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν πολιτικὴ τῆς συμμετοχῆς στὶς ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους... Θέλουμε νὰ ὀρισκόμαστε παντοῦ ὅπου συζητιοῦνται τὰ ἐργατικά συμφέροντα.»⁽⁴²⁾ Πράγμα πού δὲν σημαίνει ὅτι μετὰ τὸ 1914 ἡ CGT ἐγκατέλειψε τελείως τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες πού τὴν ἐπηρέαζαν σ' ὅλη τὴ δεκαετία μετὰ τὸ 1899, ἀλλὰ στὴν πράξη ἐγκατέλειψε τελείως τὴν ἰδέα μιᾶς ἑμεσης ἐπανάστασης καὶ ἀποδέχτηκε, τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικὰ, τὴν ὕπαρξη τοῦ κράτους. Ἡ CGT παρέμεινε σαφῶς ἀντιπολιτικὴ ἀρνιόταν συνεχῶς νὰ συνεργαστεῖ μόνιμα μὲ ἕνα μονάχα πολιτικὸ κόμμα. Ὅταν ἔριξε τὸ σύνθημα τῆς ἐθνικοποίησης τῆς βιομηχανίας, ὁ Ζουὺ φρόντισε νὰ ξεκαθαρίσει πῶς αὐτὸ δὲν σήμαινε κρατικὸ ἐλεγχό, ἀλλὰ ἐλεγχό ἀπὸ τοὺς ἐργάτες. Γιὰ λίγα χρόνια μετὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὀρισμένοι παλιοὶ ἀναρχικοὶ τῆς CGT εἶχαν στραφεῖ στὸν κομμουνισμό, πιστεύοντας ὅτι ἀντιπροσώπευε τὴν πιὸ ἄμεσα ἐπαναστατικὴ δύναμη τῆς χώρας· ἀλλὰ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ ἐκείνους πού προσχώρησαν στοὺς κομμουνιστές, ὅπως ὁ Πιέρ Μονάτ, δὲν μπορούσαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν πειθαρχία ἢ νὰ ἐπιδοκιμάσουν τὸν συγκεντρωτισμὸ πού εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐπιβάλλει ἡ Τρίτη Διεθνὴς· καὶ μόνον στὴ δεκαετία τοῦ 1930, σὲ πολὺ διαφορετικὲς συνθῆκες καὶ μὲ μιὰ νέα γενιὰ συνδικαλιστῶν, ἔγινε ἰσχυρὴ δύναμη στὸν γαλλικὸ συνδικαλισμὸ ἢ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ κριτικὴ πού ἔκανε ὁ Ζουὺ γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὀρισκόταν ἄρκετὰ κοντὰ στὴν κριτικὴ τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν ἢ σ' αὐτὴν τοῦ Κροπότκιν. Εἶχε βασικὰ προσηλυτιστεῖ στὴν ἐξελικτικὴ ἀποψη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς, γιατί εἶχε νιώσει φρίκη ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ χάος τῆς Ρωσίας, καὶ σὰν τὸν Κροπότκιν, πού εἶχε διακηρύξει πρὶν πολλὰ χρόνια, «Ψωμί, χρειάζεστε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» ὁ Ζουὺ πίστευε πῶς ἢ πείνα πού μάστιζε τὴ Ρωσία ἐξευτέλιζε τὴν ἐπανάσταση. «Εἴμαστε ἕναντιον τῆς Τρίτης Διεθνούς, γιατί εἶναι μιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση πού θέλει νὰ συγκεντρώσει στοὺς κόλπους τῆς ὅλες τὶς πολιτικῆς

δυνάμεις και θέλει να συμπεριλάβει τα περισσότερα οικονομικά στοιχεία, χωρίς όμως να αποτελεί συγκεκριμένη οικονομική οργάνωση.»⁽⁴³⁾ 'Η ιστορία του γαλλικού συνδικαλισμού μετά το 1920 είναι ή ιστορία του αγώνα του να παραμείνει καθαρά οικονομική οργάνωση, αντιμετωπίζοντας διαρκώς τον αυξανόμενο πειρασμό να συνεργαστεί με πολιτικές οργανώσεις, κομμουνιστικές ή αντικομμουνιστικές' και απ' αυτή την άποψη δεν λησμονήθηκαν ποτέ οι άναρχικές καταβολές του.

Οι άναρχικοί άφησαν βαθιά ίχνη στον γαλλικό συνδικαλισμό, αλλά τον έπηρέασαν σοβαρά μόνο για δέκα ή δεκαπέντε χρόνια' μετά το 1914 ή ιστορία της CGT είχε ελάχιστη σχέση με την ιστορία των άναρχικών. Κατά κάποιο τρόπο το γαλλικό κράτος άποδείχτηκε πολύ ισχυρό, μιá και πάντοτε πριν άπό το 1914 (άλλά συχνά και μέχρι σήμερα) δέν έδειξε μόνο ότι μπορούσε να ξεπεράσει τις άπόπειρες των συνδικαλιστών να το καταλύσουν με την άμεση έργατική δράση, αλλά και ότι διέθετε σημαντική δύναμη θετικής έπιρροής. 'Η Γαλλία σαν κράτος, παρόλη τή συνεχή αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, έξακολουθούσε να έχει τή δύναμη να διεγείρει τον πατριωτισμό και να επιβάλλει τήν ύπακοή, ένώ οι πολιτικές μέθοδοι έπίτευξης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων άποδείχτηκαν τόσο άποτελεσματικές και πλατιές όσο και οι ιδέες για άμεση βιομηχανική δράση. Παρόλο που το συνδικαλιστικό κίνημα δέν έχασε ποτέ τον έπαναστατικό χαρακτήρα του και τήν ειρημιστική και αντιμιλιταριστική πλευρά του (που ώθησε πολλά άπό τα μέλη του άρκετά παράδοξα, είναι άλήθεια, να συμβιβαστούν με το έξουσιαστικό «Γαλλικό Κράτος» του Βισύ), στην πραγματικότητα ήταν στρατευμένο μάλλον στη μεταρύθμιση παρά στην έπανάσταση, στις διαπραγματεύσεις με το κράτος παρά στην κατάργησή του. Οι άναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες κατά το γαλλικό πρότυπο είχαν σημαντική έπιρροή σε άλλα μέρη, αλλά δέν επέζησαν σε σχέση με τις κυβερνήσεις που ήταν έτοιμες να επιτρέψουν τή συνδικαλιστική δράση και να αναλάβουν τήν πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων' τα συνδικάτα δέν ήταν άρκετά ισχυρά για να άντισταθούν στις έκκλήσεις άλληλεγγύης σε περίοδο πολέμου. 'Η μόνη χώρα στην όποια ο άναρχοσυνδικαλισμός έμελλε να παραμεί-

νει σοβαρή δύναμη ήταν η Ίσπανία — όπου η συνδικαλιστική δράση ήταν ελάχιστα άνεκτη, όπου η κυβέρνηση ήταν άπαρχαιωμένη και αντιδραστική, κι όπου δὲν υπήρχε καμιά εμπειρία πολέμου για νὰ πειστούν μερικοί τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἐργάτες διὰ εἶχαν ὀρισμένα κοινὰ συμφέροντα μὲ τὰ ἀφεντικά.

Οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ πρωτοαναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία στὴν Ίσπανία, όπου υπήρχε ἤδη ἰσχυρὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἦταν περισσότερο ἀποτελεσματικές. Ἄλλὰ σὲ ἄλλες περιοχές, στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, λογουχάρη, όπου τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν ἀδύνατο καὶ ἡ πάλη τῶν τάξεων φοβερὰ σκληρὴ, οἱ μαχητικοὶ ἡγέτες μποροῦσαν νὰ κατευθύνουν τίς ἐργατικὲς ὀργανώσεις σύμφωνα μὲ τίς συνδικαλιστικὲς ἀπόψεις. Στὴν οὐσία, ὅμως, οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀκμάζουν ὅπουδήποτε υπήρχε μιὰ ἀληθινὴ ταξικὴ πάλη ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ τοὺς ἐργάτες καὶ ὅπουδήποτε τὸ κράτος μεταβίβαζε σκόπιμα τὴν ἐξουσία του στοὺς ἐργοδότες ἢ ἔμμενε ἔξω ἀπὸ τὴ μάχη. Ἔτσι λοιπὸν γιὰ δεκαπέντε περίπου χρόνια, ἕνα τμήμα τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος στὶς ΗΠΑ ἀκολουθοῦσε ἀναρχικὴ τακτικὴ καὶ ἐμπνεόταν ἀπὸ βασικὰ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις, ταυτόχρονα, ἀν καὶ βασικὰ ἀνεξάρτητα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν ἀπόψεων στὴ Γαλλία.

Οἱ πολυάριθμοι μετανάστες ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Ίσπανία καὶ τὴ Ρωσία ἢ ἐκεῖνοι οἱ Γερμανοὶ τῶν ΗΠΑ ποὺ εἶχαν ἀκούσει τὴ διδασκαλία τοῦ Γιόχαν Μόστ, εἶχαν κάνει πλατιά γνωστὲς στὶς ΗΠΑ τίς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἐνῶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Χαϊνμάρκετ, ἡ ἀδιάκοπη προπαγάνδα τῆς Ἑμμα Γκόλντμαν, τοῦ Ἀλεξάντερ Μπέρκιμαν καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ συναγερισμὸς ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴ βολοφονία τοῦ Προέδρου ΜακΚίνλεϋ εἶχαν θεμελιώσει στὴν κοινὴ γνώμη τὴν ἀντίληψη τοῦ «ἀναρχικοῦ κινδύνου.» Ὁ Γιόχαν Μόστ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του εἶχαν στραφεῖ, στὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἐνάντια στὴν πρακτικὴ τῆς τρομοκρατίας καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαβλέπουν δυνατότητες δράσης στὰ ἐργοστάσια καὶ στὰ ὄρυχεα, δράση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ: κι αὐτὲς οἱ ἰδέες, μιὰ καὶ συνεπάγονταν τὴν ἀποδοχὴ μῆς μικροῦ βαθμοῦ ὀργάνωσης, εἶχαν κάνει τὸν Μόστ νὰ διαχωρίσει τὴ θέση του ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς συντρόφους του. Ὅταν δ-

μως μερικά αμερικανικά συνδικάτα άρχισαν να αποδέχονται την αναρχική πρακτική, δέν ήταν υπεύθυνοι οι θεωρητικοί. Ο αμερικάνικος αναρχοσυνδικαλισμός ήταν μάλλον μία τυφλή ένστικτώδης αντίδραση των άμόρφωτων εργατών έναντια στις άθλιες συνθήκες εργασίας, που οι περισσότεροι ήταν μετανάστες, θεωρούσαν πολύ άποιακροσμένους τους πολιτικούς και έβλεπαν την άμεση, συχνά βίαιη, δράση σαν φυσική μέθοδο για την πραγματοποίηση των στόχων τους. Στα όρυχεία και στις ύλοτομικές περιοχές της Δύσης ή στα ύφαντουργικά και άλλα εργοστάσια των ανατολικών ή μεσοδυτικών περιοχών που βασίζονταν στη φτηνή εργασία των μεταναστών, λίγοι μαχητικοί οργανωτές μπορούσαν, τουλάχιστον για σύντομο διάστημα, να οικοδομήσουν μία άποτελεσματική εργατική δύναμη κρούσης.

Η ιστορία του συνδικαλισμού στην Άμερική είναι σε μεγάλο βαθμό ή ιστορία των συγκρούσεων ανάμεσα στα συνδικάτα καθώς και της πάλης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Στη δεκαετία του 1890 ύπήρχε ένα ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα, βασισμένο σε μία συντεχνιακή όργάνωση και οργανωμένο γύρω από την Άμερικανική Όμοσπονδία Έργασίας (AFL). Άλλα για την τεράστια μάζα των άνευδίκευτων, οργανωμένων εργατών, ή AFL φαινόταν να είναι μία όργάνωση για τη διατήρηση της θέσης μιας μειονότητας ειδικευμένων εργατών, με μία σειρά συμφωνιών με τους εργοδότες, σε θάρος των λιγότερο ειδικευμένων εργατών ή των καινούργιων μεταναστών. Στη δεκαετία του 1890, μαζί με τις προσπάθειες για δημιουργία σοσιαλιστικού πολιτικού κόμματος, οι διάφοροι εργατικοί ήγγέτες άρχισαν να διαβλέπουν τη δυναμική πολιτική δύναμη των άνοργάνωτων εργατών. Σύμφωνα με έναν άπ' αυτούς τους ήγγέτες, τον Ντανιέλ γτέ Λεόν: «Η όργάνωση του μέλλοντος πρέπει να οικοδομηθεί από τους ανθρώπους που είναι τώρα άνοργάνωτοι —δηλαδή, από την συντριπτική πλειοψηφία της εργατικής τάξης όλου του έθνους.» (44) Η επιθυμία να οργανωθούν οι άνοργάνωτοι και να συγκεντρωθούν όλοι όσοι εργάζονταν σε μία διομηχανία σε «ένα μεγάλο συνδικάτο» καθώς και να συνενωθούν όλα τα συνδικάτα σε μία πραγματικά ισχυρή δύναμη όδήγησε στην ίδρυση το 1905 των «Βιομηχανικών Έργατών του Κόσμου» (IWW). Η βασική ύποστήριξη γι' αυτή

τήν οργάνωση προερχόταν από τη Δυτική Όμοσπονδία Έργατών Όρυχείων, που ο άρχηγός της, ο «Μπιγκ Μπίλλ» Χαίτηγουντ, ήταν ένας από τους σημαντικότερους υποστηρικτές της αντίληψης για άμεση βιομηχανική δράση. Οι αναρχικοί δὲν ήταν αριθμητικά ισχυροί στο Ίδρυτικό συνέδριο τῆς IWW, παρόλο που ἡ συνέπεια καὶ ἡ εὐκρίνειά τους τοὺς ἐξασφάλισε σημαντικὴ ἐπιρροή. Ἀμέσως ὁμως ἄρχισε μιὰ διασπαστικὴ γιὰ τὴν οργάνωση συζήτηση πού ἀφορούσε τὰ βασικά προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα οἱ ἀναρχικοί: μέχρι ποῦ βαθμὸ πρέπει νὰ ἀνομιγνύεται στὴν πολιτικὴ ἓνα ἐργατικὸ κίνημα; Μέχρι ποῦ βαθμὸ πρέπει νὰ συνεργάζεται μ' ἓνα πολιτικὸ κόμμα; Ἡ ἐπανάσταση θὰ πρέπει νὰ γίνει μὲ τὴν ἄμεση δράση τῶν ἐργατῶν, πού θὰ καταλάβουν ἀπλῶς τὰ μέσα παραγωγῆς, ἢ θὰ πρέπει νὰ ἔχει ὅταν στόχο τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους μὲ πολιτικὰ μέσα;

Ὁ θιανουόμενος μαρξιστὴς γιὰ Λεὼν Πίστευε πῶς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ τμήμα ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, καί, βασικά μὲ δική του ἐπιρροή, ἡ εἰσαγωγή στοῦ καταστατικῆς τῆς IWW περιεῖχε μιὰ συγκεκριμένη, ἀν καὶ ἀντιφατικὴ, ἀναφορά στὴν πολιτικὴ δράση: «Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς δύο τάξεις (τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες) πρέπει νὰ διεξαθεῖ ἓνας ἀγῶνας μέχρι πού ὅλοι οἱ ἐργάτες νὰ συγκεντρωθοῦν τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν ἐργατικὸ τομέα, καὶ νὰ καρπωθοῦν αὐτὰ πού παράγουν μὲ τὴν ἐργασία τους μὲσω μιᾶς οἰκονομικῆς οργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης χωρὶς συνεργασία μὲ κανένα πολιτικὸ κόμμα.»⁽⁴⁵⁾ Τοῦτο ἦταν μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδοχῆς τῆς πολιτικῆς δράσης γιὰ νὰ τὸ ἀνεχτοῦν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους —κι ἓνας ἀπ' αὐτοὺς δήλωσε: «Ἡ ἐκλογικὴ κάλπη εἶναι ἀπλῶς μιὰ καπιταλιστικὴ παραχώρηση. Μὲ τὸ νὰ ρίχνουμε κομματάκια χαρτί μέσα στὴν τρύπα ἑνὸς κουτιοῦ δὲν καταφέραμε μέχρι τώρα τὴν χειραφέτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν θὰ τὸ καταφέρουμε ποτέ.»⁽⁴⁶⁾ Στὴν πραγματικότητα ἡ ἔλλειψη σαφήνειας πού ἐπικρατοῦσε στὶς συζητήσεις πού ἔγιναν κατὰ τὴν Ίδρυση τῆς IWW θὰ κατέληγαν ἀργότερα σὲ νέα προβλήματα καὶ διασπάσεις. Μέσα σ' ἓνα χρόνο ὁ Γιουτζὴν Ντέμπερ, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους γινωστούς ἡγέτες στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικάνικου ἐργατικοῦ κινή-

ματος, παραιτήθηκε από την IWW, γιατί πίστευε πώς έδινε ελάχιστη έμφαση στην πολιτική δράση, και το 1908 ο Ντανιέλ γτέ Λεόν, παρόλο που αρχικά είχε υποστηρίξει: ότι «ή πολιτική έκφραση της εργατιάς πηγάζει μόνο από την οικονομική οργάνωση»,⁽⁴⁷⁾ διέκοψε τις σχέσεις του με τον Χαίηγουντ και τους άλλους ηγέτες της IWW στο Σικάγο, γιατί ήταν στρατευμένοι στις ιδέες της πολιτικής δράσης μέσω του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, του οποίου ήταν ένα από τα ήγετικά μέλη.

Από το 1908 μέχρι το 1915 επικρατούσε κατάσταση σύγχυσης: υπήρχαν δύο ομάδες που αυτοαποκαλούνταν IWW —μία ομάδα με βάση το Σικάγο, γύρω από τον Χαίηγουντ και τον Βίνσεντ Σαίλν Τζών, που πίστευαν στην άμεση δράση και αποκτούσαν όλοένα και περισσότερα αναρχικές διαθέσεις, και ή ομάδα του γτέ Λεόν με βάση το Νητηρόιτ, που τελικά πήρε το όνομα Διεθνής Βιομηχανική Ένωση Έργατών. Το αναρχικό στοιχείο της IWW είχε κάνει ήδη αισθητή την παρουσία του το 1906, όταν κατάφερε να περάσει μια απόφαση για την κατάργηση της θέσης του προέδρου της IWW: «Έφ'όσον πλησιάζει ή μέρα που πρέπει να καταργήσουμε οτιδήποτε αναφέρεται στην έξουσία και την αντιδραστική πολιτική, ή θέση του προέδρου μιας ταξικά συνειδητής οργάνωσης δεν είναι απαραίτητη. Τα μέλη της βάσης πρέπει να χειρίζονται άμεσα τις υποθέσεις της οργάνωσης με μια έκτελεστική επιτροπή βασισμένη σε μια κεντρική επιτροπή.»⁽⁴⁸⁾ Για την εφαρμογή αυτής της απόφασης κάλεσαν την αστυνομία να βοηθήσει την οργάνωση να πάρει στην κατοχή της τα γραφεία και τα αρχεία της, όταν ο πρόεδρος άρνήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του.

Σ' αυτή την περίοδο των σκληρών προσωπικών άντεγκλήσεων και των φραξ:ονιστικών διαμαχών παράλληλα με τις γνήσιες ιδεολογικές διαφορές, ή IWW δεν κατάφερε και πολλά πράγματα. Παρόλο που ισχυρίστηκε πώς είχε 60.000 μέλη το 1906, μόνο 14.000 μέλη πλήρωναν τη συνδρομή τους ή οργάνωση είχε έξασθενήσει πολύ από τις διάφορες αποχωρήσεις, ιδιαίτερα από την αποχώρηση της Δυτικής Όμοσπονδίας Έργατών Όρυχείων που εγκατέλειψε τον Χαίηγουντ το 1907. Παρόλα αυτά οι μαχητικοί συνδικαλιστές άρχισαν να παρουσιάζουν κάποια επιτυ-

χία, επειδή η θιαϊότητα και η άμεσότητα των μεθόδων τους και η απλότητα των ιδεών τους έθρισκε άπτήχηση στους καταπονημένους από τη δουλειά, κακοπληρωμένους και άμύρφωτους έργάτες των όρυχείων, ξυλοκόπους και έργάτες της γής. Το 1910 ένας παρατηρητής έγραψε για τους έργάτες γής του Νόρθ Γιάμχιλλ, στο Όρεγκον, ότι «προπαγάνδιζαν μαζικά τις άρχές του έπαναστατικού συνδικαλισμού.» (49) 'Η IWW καθοδήγησε με έπιτυχία τις άπεργίες που έγιναν στην Πενσυλβάνια το 1909' και το 1912 είχε τεράστια έπιτυχία με μιá άπεργία στο Λώρενς της Μασσαχουσέτης, όπου για τρεις μήνες οι άγωνιστές της IWW, παρόλο που λέγεται πώς άριθμούσαν μόνο 300 άτομα, διατηρούσαν σέ άπεργία 23.000 έργάτες. Στο μεταξύ ο Χαίηγουντ είχε πάει στην Εύρώπη, όπου συνάντησε τον Πουζέ και άλλους ήγέτες του γαλλικού συνδικαλισμού, έτσι που οι μέθοδοι της άμεσης δράσης και του σαμποτάζ που έφαρμόστηκαν στο Λώρενς χαρακτηρίστηκαν άμέσως σαν μη-άμερικανικές από πολλούς έχθρους της IWW.

Άν και άπαρνήθηκε την πολιτική και άποδέχτηκε την άμεση δράση, η IWW δέν κατάφερε νά γίνει άληθινά άναρχική όργάνωση. Το 1912 έγιναν άποτυχημένες προσπάθειες νά εφαρμοστεί ή άποκέντρωση στην όργάνωση, και ο Άλεξάντερ Μπέρκιμαν έγραψε με λύπη: «Τό θέμα της τοπικής άυτονομίας, που είναι άυτό καθαυτό άξιωματική άναγκαιότητα ενός άληθινά έπαναστατικού κινήματος, έχει τόσο πολú συσκοτιστεί στις συζητήσεις του συνεδρίου, ώστε άγνωθήκε τελικά τό γεγονός ότι δέν είναι νοητή ή ύπαρξη καμιάς όργάνωσης από άνεξάρτητους και άυτάρχεις έργάτες χωρίς άπόλυτη τοπική άυτονομία.» (50) 'Ο Μπέρκιμαν και ή Έμμα Γκόλντμαν βρήκαν πολλá στοιχεία για νά συμπαθήσουν τή μαχητική IWW: ήταν οι πρώτοι που συνεργάστηκαν μαζί της, μιá και ύπεράσπιζε την έλευθερία του λόγου και της κινήτοποίησης, και οι πρώτοι που συμπαραστάθηκαν όταν δικάστηκαν και φυλακίστηκαν οι ήγέτες της, αλλά δέν συνδέθηκαν ποτέ πολú στενά, μιá και οι διαμάχες του άμερικανικού συνδικαλιστικού κινήματος άπειχαν πολú από τά άναρχικά όνειρα για τό πώς θά έπρεπε νά είναι: ή έργατική τάξη. 'Ο Μπέρκιμαν όμως και ή Έμμα Γκόλντμαν έπεσαν θύματα των ίδιων συνθηκών όπως και οι

ήγέτες της IWW όταν, μετά την είσοδο της 'Αμερικής στον πόλεμο το 1917, δέχτηκαν πλήγματα όλες οι «ανάτρεπτικές» οργανώσεις. Μαζί με τους ήγέτες της IWW αγωνίστηκαν ενάντια στην κατάταξη στο στρατό· αγωνίστηκαν ενάντια στις καταδικές που επιβλήθηκαν στον Μούνεϋ και τον Μπίλλιγγκς στο Σάν Φραντσίσκο το 1917. 'Η ίδια καταστολή που έβαλε τέλος στην σταδιοδρομία τους σαν αγωνιστές στις ΗΠΑ, έβαλε τέλος στην ουσία και στη δράση της IWW, κι έστειλε τον Μπίγκ Μπίλλ Καίηγουτ στην ίδια απογοητευτική έξορα στη Ρωσία, όπου πέθανε το 1925. Με το τέλος του πολέμου ο αναρχοσυνδικαλισμός είχε κυριολεκτικά εξαφανιστεί από τις ΗΠΑ και παρόλο που ο αντιπολιτικός βιομηχανικός συνδικαλισμός έμελλε να συνεχίσει να υπάρχει και μιά δόση βίας εξακολούθησε να κυριαρχεί στις βιομηχανικές διαμάχες της δεκαετίας του 1930, ο χαρακτήρας του δεν ήταν πραγματικά αναρχικός.

'Η πείρα της IWW άφησε πίσω της ένα θρόλο αγωνιστικότητας· για λίγο διάστημα επηρέασε ορισμένα ξένα συνδικάτα —ιδιαίτερα στο Μεξικό, όπου οι Μεξικανοί εργάτες, που είχαν ζήσει τις μεθόδους της IWW στις ΗΠΑ, γύριζαν για να συνδεθούν με τους αναρχικούς, που στά χρόνια της μεξικάνικης επανάστασης άντλοσαν διδάγματα αναρχοσυνδικαλιστικής πρακτικής από την 'Ισπανία.⁽⁵¹⁾ 'Αλλά ή αυξανόμενη εύημερία των ΗΠΑ, το τέλος της μετανάστευσης και ή συγχώνευση των ξένων στοιχείων, καθώς και ο βαθμιαίος μετριασμός της σκληρότητας της ανεξέλεγκτης καπιταλιστικής επέκτασης, όλα αυτά καταράκωσαν τή βάση του αμερικάνικου αναρχοσυνδικαλισμού. Στη δεκαετία του 1920 και του 1930 ο αναρχισμός σαν θεωρία διατηρήθηκε ζωντανός στις ΗΠΑ ανάμεσα στους 'Ιταλούς και 'Ισπανούς μετανάστες· και πράγματι έμελλε να γνωρίσει καινούργια δημοσιότητα με τή δίκη του Σάκκο και του Βαντζέτι και τήν εξάχρονη νομική μάχη που επακολούθησε από τήν καταδίκη τους το 1921 μέχρι τήν εκτέλεσή τους το 1927. 'Ο Σάκκο και ο Βαντζέτι είχαν καταδικαστεί για τή διάπραξη φόνου στη διάρκεια μιās ξυπολής ληστείας κοντά στη Βοστώνη· παρόλο που τά σχετικά

στοιχεία αυτής τής υπόθεσης εξακολουθούν να ἀμφισβητούνται*, ή γνώση πώς ήταν δηλωμένοι ἀναρχικοί ἀναμφίβολα θημιούργησε προκαταλήψεις ἐναντία τους στὴ σκέψη τῶν πολιτῶν τῆς Μασσαχουσέτης, ἐνῶ τὸ ἴδιο γεγονός μὲ τὴ σειρά του κινήθηκε πάρα πολλοὺς φιλελεύθερους καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῆς ἀριστερᾶς ἀπ' ὅλες τὶς παρατάξεις. Κι ὅμως φαίνεται πὺς ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐκστρατεία συμπαραστάσεως τους ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀναρχικῶν συντρόφων τους· οἱ κομμουνιστὲς ἦταν ἐκείνοι· πὺ δραστηριοποιήθηκαν ὀλοένα καὶ περισσότερο σὲ συμπαραστάση τους —παρόλο πὺ κατὰ καιροὺς ἔμεναν ἐκπληκτοὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἀντισοβιετικὰ σχόλια πὺ ἔκανε ὁ Βαντζέτι στὴ φυλακὴ— ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ πὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἀρχικὰ τὴν ἐπιτροπὴν συμπαραστάσεως ἔγιναν ἀντίστοιχα ἀνήσυχοι καὶ καχύποπτοι. Ἦταν ἴσως ἡ τελευταία φορὰ πὺ οἱ ξεπερασμένοι πιά θομβισμοὶ τῶν ἀναρχικῶν —μιὰ θόμβα στὸ σπῆτι τοῦ δικαστῆ καὶ μιὰ στὸ σπῆτι ἐνὸς ἐνόρκου— εξακολουθοῦσαν νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε ἰσχυρὴ δύναμη στὶς ΗΠΑ. Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ἀναρχισμὸς στὶς ΗΠΑ ὑποχώρησε καὶ κατέληξε νὰ εἶναι ἕνα θνεῖρο, πὺ τὸ συζητοῦν οἱ διανοούμενοι, ἢ ἕνα σύμβολο ἐξέγερσης ἐναντία στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας, πὺ εξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει ἰδεαλιστὲς σπουδαστὲς, ἀλλὰ πὺ ἔχει πᾶψει πιά νὰ ἀποτελεῖ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύναμη.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ εἶχαν πλατιὰ διάδοση. Ἡ Μπήατρις Γουέμπ ἔγραφε τὸ 1912: «Ὁ συνδικαλισμὸς πῆρε τὴ θέση τοῦ ξεπερασμένου πιά μαρξισμού. Ὁ ὀργανισμὸς νεολαῖος, μὲ ταλαιπωρημένο πρόσωπο, συνοφρυωμένος καὶ ξερακιανὸς εἶναι· στὴν ἐποχὴ μας συνδικαλιστῆς ὁ ἐτοιμολόγος γεαρὸς ἐργάτης πὺ ἡ γλώσσα του κόβει καὶ ράβει, παπαγαλίζει· σήμερα τὰ συνθήματα τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλισμοῦ καὶ ὄχι τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας.»⁽⁵²⁾ Παρόλο πὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες δὲν ἐπέζησαν οὔτε στὶς ἀναπτυσσόμενες κα-

* Σύμφωνα μὲ τὴν πὺ ἀρόφατη ἔρευνα τῶν σχετικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν Φράνσις Ράσελ, στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του «Τραγωδία στὸ Ντένταμ» (Νέα Ἔκδοση 1962, Λονδίνο 1963), γίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σάκκο ἴσως νὰ ἦταν ἕνοχος (παρόλο πὺ ἔκανε τὴ ληστεία μᾶλλον γιὰ ἀναρχικοὺς σκοποὺς), ἐνῶ ὁ Βαντζέτι εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι ἦταν ἀθῶος.

πιταλιστικές χώρες ούτε στη συγκεντρωτική Ρωσία, εξακολούθησαν να είναι ισχυρές σε χώρες όπου η ταξική πάλη ήταν βίαιη και το κράτος ανίσχυρο ή απρόθυμο να επέμβει —στην Αργεντινή, όπου η προπαγάνδα του Μαλατέστα δεν είχε λησμονηθεί από τους Ιταλούς μετανάστες στην Ούρουγουάη και τη Βολιβία στο Μεξικό και το Περού, όπου οι Ισπανοί και διάφοροι άλλοι αγωνιστές που είχαν ζήσει στις ΗΠΑ τη δράση της IWW, διατήρησαν την παράδοση της άμεσης εργατικής δράσης σε επαναστατική κατάσταση.⁽⁵³⁾ Οι αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες όμως που ξεκίνησαν από τη Γαλλία στο τέλος του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν με επιτυχία μόνο σε μία χώρα, έτσι που για σύντομο διάστημα, το καλοκαίρι του 1936, η αναρχική επανάσταση έδειχνε πως λίγο απόμεινε ακόμη για να πραγματοποιηθεί. Η χώρα αυτή είναι: η Ισπανία! Εκεί μπορούμε να δούμε να δρά αποτελεσματικά ένα σοβαρό αναρχικό κίνημα και η ήττα αυτού του κινήματος το 1937 επισφράγισε το τέλος του αναρχισμού σαν σοβαρής πολιτικής δύναμης, αν και εξακολουθεί να επιζεί σαν κίνημα διανοουμένων.

Οί άναρχικοί σέ δράση: 'Ισπανία

«Ειρήνη με τούς ανθρώπους, πόλεμος ένάντια στους θεσμούς.»

'Ισπανικό άναρχικό σύνθημα

«Δέν ήταν μόνο πρόβλημα ψωμιού αλλά και μίσους.»

Σαλθαντόρ Κορντόν

«'Ο 'Ισπανός ζει πολύ με έπιθεθαίψεις και με κατηγορηματικές άρνήσεις.»

Χοσέ Πειράτς

1

Για έβδομήντα περίπου χρόνια ο άναρχισμός δέν αποτελούσε επαναστατική δύναμη στην 'Ισπανία' και όμως σ' αυτή τή χώρα τó κίνημα κατόρθωσε νά αποκτήσει μεγαλύτερη έπιρροή άπ' όπου δέποτε άλλου στόν κόσμο. Στην 'Ισπανία έμφανίστηκαν δλοκάθαρα οί έντάσεις και οί αντίφάσεις, ή αγριότητα και ή ευγένεια, τó άποκαλυπτικό δράμα και ή όρθολογική πίστη τών άναρχικών.

'Υπάρχει μιá πολύ άπλή εξήγηση τού γεγονότος ότι ο άναρχισμός εξελίχθηκε σέ μαζικό κίνημα στην 'Ισπανία, μαζικό κίνημα τεραστίων διαστάσεων μάλιστα. 'Η χώρα ήταν καθυστερημένη' ή κυβέρνηση έντελώς άνίσχυρη' ύπήρχε ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στους φτωχούς και τούς πλούσιους' πάνω άπ' όλα ο πληθυσμός ήταν άγροτικός και ζούσε, σέ πολλές περιοχές, άπελπιστικά κοντά στα όρια τής λιμοκτονίας και παρακινιόταν άπό τó έντονο μίσος του ένάντια στους γαιοκτήμονες και τούς παπάδες — όλα αυτά ήταν χαρακτηριστικά πού μπορούσαν νά βρεθούν και άλλου στην Εύρώπη (στή Σικελία, λογουχάρη). 'Ενδέχεται, όπως πιστεύουν μερικοί, ή ίδιουσγκρασία τών 'Ισπανών νά ανταποκρινόταν στόν έξτρεμισμό τών άναρχικών θεωριών' και έπειδή ο πληθυσμός ήταν συνηθισμένος σέ αίώνες θρησκευτικού φανατισμού, προφανώς ανταποκρίθηκε πρόθυμα σ' ένα άλλο είδος φανατισμό. 'Ίσως, πάλι, ο άτομικισμός, ή άνεξάρτητη περηφάνεια

και ὁ αὐτοσεβασμός, πού ἦταν κοινὰ χαρακτηριστικά τοῦ Ἰσπανοῦ, νά τὸν ἔκαναν νά ἀποδεχτεῖ πρόθυμα μιὰ θεωρία πού, μὲ πιὸ ἀκραία μορφή ἀκόμα κι ἀπὸ τὴν προτεστάντικη θρησκεία, ἐναποθέτει στὸ κάθε ἄτομο τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς πράξεις του. Οἱ μαρξιστὲς ἱστορικοὶ προσπάθησαν νά ἀποδώσουν τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ μαρξισμοῦ στὴν Ἰσπανία σὲ μιὰ ἀνάλυση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο καταστράφηκαν τὰ δεσμὰ τῆς φεουδαλικῆς τάξης πραγμάτων τὸν 19ο αἰώνα, χωρὶς ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὶς σχέσεις πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωση· ἔτσι λοιπὸν ἡ Ἰσπανία δὲν ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο συγχρονισμένη μὲ τὸ πρότυπο ἱστορικῆς ἀνάπτυξης σὲ ἄλλες περιοχές. (1) *Ἄλλοι, πάλι, πιστεύουν ὅτι τὸ ἰσπανικὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἀποδείχνει τὴν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ Μπακούνιν ὅτι μόνον ἐκεῖνοι πού δὲν ἔχουν νά χάσουν τίποτα —τὸ λουμπεν προλεταριάτο ἢ οἱ ἀκτῆμονες ἐργάτες— μποροῦν νά γίνουν ἀληθινοὶ ἐπαναστάτες.

*Ἴσως ὅλες αὐτὲς οἱ αἰτίες νά βοήθησαν τὸν Φανέλλι νά διαδώσει τὴ διδασκαλία τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἰσπανία καὶ νά ἔχει τόσο μακροπρόθεσμα ἀποτελέσματα. Ὅπωςδήποτε, ἡ στιγμή τῆς ἀφίξης τοῦ Φανέλλι ἦταν ἀρκετὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ διάδοση ὁποιασδήποτε ἐπαναστατικῆς θεωρίας. Τὸ 1868 ἡ αὐξανόμενη δυσἀρέσκεια τοῦ ἰσπανικοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ καθεστώτος τῆς βασίλισσας Ἰσαβέλλας ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της, καὶ ἡ βασίλισσα ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ. Ἡ ἀναζήτησις διαδόχου —ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι προκάλεσε τὴν ὑποψηφιότητα κάποιου μέλους τῶν Χοεντσόλερν, πράγμα πού ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ Γαλλο-Πρωσικοῦ Πολέμου τὸ 1870— εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ σύντομη περίοδο ἀδύναμης συνταγματικῆς μοναρχίας, ὕστερα ἀκολούθησε μιὰ βραχύβια φιλελεύθερη δημοκρατία, καὶ τελικὰ, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο σύγχυσης καὶ ἀναταραχῆς, ἐγίνε ἡ παλινὸρθωσις τῶν Βουρβόνων καὶ ἀκολούθησε γενικευμένη ἀντίδρασις πού ἔκανε ὑπερβολικὰ δύσκολη ὁποιαδήποτε ἐπαναστατικὴ δράσις. Παρόλα αὐτά, στὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1868-74, ὅλα φαίνονταν πιθανὰ στὴν Ἰσπανία. Τὰ χρόνια αὐτὰ παρατηρήθηκαν σποραδικὰ ξεσπᾶσματα ἐξεγέρσεων σὲ διάφορα μέρη τῆς χώρας, πού ξεκίνησαν τόσο ἀπὸ τὴν ἄκρα καρλιστικὴ δεξιὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὀ-

μοσπονδιακή δημοκρατική άριστερά. Σ' αυτές τις συνθήκες ενός παραλίγο έμφυλίου πολέμου οι Ίσπανοί αναρχικοί είχαν την πρώτη τους έμπειρία δράσης. Πρόκειται επίσης για μιá περίοδο κατά την οποία πάρα πολλοί μεσσαστοί διανοούμενοι αποδέχτηκαν τις θεωρίες του Προυντόν. Ο Πί υ Μαργκάλ, ό ήγέτης του φεντεραλιστικού κόμματος και πρωθυπουργός για λίγο διάστημα την εποχή της δημοκρατίας, είχε μεταφράσει τον Προυντόν, και οι Ιδέες του για μιá έμοσπονδιακή κοινωνία με θάση μικρές αυτόνομες και αυτοδιοικούμενες κοινότητες πλησίαζαν τις Ιδέες των όπαδών του Μπακούνιν, ώστε να έχουν αρκετά κοινά σημεία. Σύμφωνα μ' έναν αναρχικό διανοούμενο: «Συνειδητά ή άσυνείδητα οι θεωρίες του Προυντόν αποτελούν τό πιστεύω της πλειοψηφίας του Ισπανικού λαού, έτσι πού με τη μιá ή την άλλη μορφή θά έρθτε σέ κάθε Ίσπανό κι έναν αυτονομιστή.» (2) Ο Πί υ Μαργκάλ είχε συνδέσει σαφώς την Ιδέα μιáς έμοσπονδιακής διακυβέρνησης με την Ιδέα της κοινωνικής επανάστασης και είχε δώσει έμφαση στό γεγονός ότι «ή επανάστασή μας δέν είναι καθαρά πολιτική» είναι κοινωνική.» (3) Έτσι λοιπόν, στά παραγμένα χρόνια 1868-74 οι νέες Ιδέες για την κοινωνική όργάνωση ήταν στενά συνδεδεμένες με τις Ιδέες της έμοσπονδίας και της έθνικης αυτονομίας. Πράγματι, κάτι πού μπορεί να αιτιολογήσει την έπιτυχία του αναρχισμού στη Βαρκελώνη είναι τό γεγονός ότι αποτέλεσε κίνημα της εργατικής τάξης πού αντίστάθμιζε τό καταλάνικο έθνικιστικό και αυτονομιστικό κίνημα των μεσσαστών.

Την εποχή αυτή δέν υπήρχε σχεδόν καθόλου γνήσιο σοσιαλιστικό κίνημα στην Ίσπανία. Λέσχες όπως ή «Καλλιέργεια των Τεχνών» στη Μαδρίτη ή ή «Ateneo Catalán de la Clase Obrera» στη Βαρκελώνη, έδιναν την εύκαιρία σέ μικρές ομάδες να συζητούν τις Ιδέες του Φουριέ και του Προυντόν και τις δυνατότητες πού υπήρχαν για την όργάνωση της κοινωνίας με θάση την άμοιβαία συνεργασία. Στις ομάδες αυτές συμμετείχαν επαγγελματίες, φοιτητές και τεχνίτες, από τους τελευταίους ιδιαίτερα οι τυπογράφοι και οι τσαγκάρηδες. Δέν ήταν ακόμα επαναστάτες, και ένας από τους πρώτους όπαδούς του Μπακούνιν στην Ίσπανία, ό Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ, ανέφερε στόν Μπακούνιν

πώς ο Ισπανικός σοσιαλισμός δεν «είναι ακόμα τόσο αναπτυγμένος όσο θα θέλαμε.» (4) Παρόλα αυτά, τούτες οι μικρές ομάδες είναι που έδωσαν στον Φανέλλι την ευκαιρία προπαγάνδας, κι ανάμεσά τους διάλεξε τὰ είκοσι περίπου άτομα που αποτέλεσαν τὰ πρώτα μέλη του αναρχικού κινήματος στην Ίσπανία.

Οι πρώτοι όπαδοί του Φανέλλι βρίσκονταν στη Μαδρίτη φαίνεται πως ο πιο σημαντικός ήταν ο Άνσελμο Λορέντζο, ένας νεαρός τυπογράφος, που μετά από μερικά χρόνια θα πήγαινε στη Βαρκελώνη και θα γινόταν μια από τις ήγετικές φυσιογνωμίες των αναρχικών. Ύστερα από την Ύδρευση μιας ομάδας στη Μαδρίτη ο Φανέλλι πήγε στη Βαρκελώνη. Ένας από τους νέους φίλους του στη Μαδρίτη, ο Χοσέ Ρουμπάου Ντοναντέου, που στο σπίτι του είχε κάνει τις πρώτες συγκεντρώσεις του ο Φανέλλι, τον έφερε σε έπαφή μ' έναν ζωγράφο, τον Χοσέ Λουίς Πελιθέρ, και τον άνοιξό του, Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ. Στο εργαστήριο του Πελιθέρ ο Φανέλλι μίλησε σε μια ομάδα από είκοσι άτομα κι έτσι ξεκίνησε τὸ κίνημα στη Βαρκελώνη. Ὁ Φάργκα Πελιθέρ, ὁ άνοιξός του ζωγράφου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κινήματος, γιατί με την προσωπική του μεσολάβηση δημιουργήθηκαν έπαφές ανάμεσα στους άστοτους διανοούμενους του κύκλου του θείου του και στο «Ὁμοσπονδιακὸ Κέντρο Ἐργατικῶν Σωματείων Βαρκελώνης», που συνένωε αρκετά χαλαρά τις διάφορες εργατικές οργανώσεις που ύπρχαν στην πόλη —σε μια πόλη όπου ἡ ύφανση της ύφαντουργικής βιομηχανίας είχε ώθήσει στη δημιουργία του πιο προχωρημένου και καλύτερα οργανωμένου εργατικῶ κινήματος ὀλόκληρης τῆς Ίσπανίας. Μ' αὐτὲς τις έπαφές οι αναρχικοί άρχισαν νά διαβλέπουν τὴ δυνατότητα γνήσιας προλεταριακῆς ανταπόκρισης στις άπόψεις τους, μολονότι γιά πολύ διάστημα οι έπαναστάτες δεν ήταν παρά μειονότητα μέσα στο εργατικὸ κίνημα τῆς Βαρκελώνης.

Οι όπαδοί του Φανέλλι πήραν τὸ ὄνομα Ἰσπανικὸ Ἐπιμελητή τῆς Διεθνούς και, σαν τὸν Μπακούιν, δεν πίστευαν ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς Μπακουινικής Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας, που προπαγάνδιζε ὁ Φανέλλι, έρχόταν σε σύγκρουση με τὸς στόχους τῆς Διεθνούς. Πολύ γρήγορα άπογοητεύτηκαν και βρέθηκαν νά συμμετέχουν σ' έναν άγώνα ενάντια στους μαρξιστές, που πολύ συ-

χανά τους άφηγε άμήχανους και πού τελικά άφησε τó ισπανικό έργατικό κίνημα μόνιμα και καταστροφικά διασπασμένο. Τó 1870 και τó 1871 άρχισαν σιγά-σιγά νά συνειδητοποιούν τή διαμάχη ανάμεσα στón Μάρξ και τόν Μπακούνιν, και αναγκάστηκαν με δισταγμό νά διαλέξουν με ποιά πλευρά θά πάνε. Δύο μέλη τής άρχικής ομάδας, ó Φάργκα Πελιθέρ και ó Σεντινιόν, πήγαν στό συνέδριο τής Βασιλείας τó 1869 και συνάντησαν τόν Μπακούνιν προσωπικά· παραβρέθησαν έπίσης άνίσχυροι παρατηρητές στην τελική κατάρευση τής Διεθνούς στη Χάγη τó 1872. Ό Άνσέλμο Λορέντζο πήγε στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου τó 1871 και έτυχε καλής ύποδοχής από τόν Μάρξ και τόν Έγκελς. Γρήγορα όμως απογοητεύθηκε από τήν άτμόσφαιρα πού επικρατούσε στη συνδιάσκεψη. "Άνθρωπος με άνυποχώρητη ειλικρίνεια, τιμóτητα, και άπλότητα, περίμενε πάρα πολλά από τó συνέδριο ενός κινήματος πού φαινόταν νά προσφέρει στους Ίσπανούς τήν έλπίδα πραγματικής ύποστήριξης. Παρόλο πού έντυπωσιάστηκε από τή γνήσια θερμή ύποδοχή του Μάρξ, κι ακόμα περισσότερο από τήν πολυμάθεια του, έγραφε άργότερα για τó συνέδριο γενικά: «Έχω λυπηρές αναμνήσεις από τή εβδομάδα πού πέρασα σέ εκείνο τó συνέδριο. Με έπηρέασε πολύ άσχημα: είχα τήν έλπίδα ότι θά έδλεπα μεγάλους στοχαστές, ήρωϊκούς ύπερασπιστές των έργαζόμενων, θερμούς προπαγανδιστές των νέων ιδεών, προάγγελους μιας κοινωνίας μεταμορφωμένης από τήν επανάσταση, όπου θά κυριαρχεί ή δικαιοσύνη και ή εύτυχία, κι αντίθετα, βιαπίστωνα σοβαρές διαμάχες και τρομακτική έχθρότητα ανάμεσα σέ εκείνους πού θά έπρεπε νά είναι ένωμένοι με μιá θέληση για τήν επίτευξη του ίδιου σκοπού.» (5)

Στό τέλος του 1871, όταν είχε διευρυνθεί ή διάσπαση τής Διεθνούς, ó γαμπρός του Μάρξ, Πάυλ Λαφάργκ, έφτασε στην Ίσπανία σαν εκπρόσωπος του Γενικού Συμβουλίου του Λονδίνου και προσπάθησε νά αποκτήσει τόν έλεγχο του Ίσπανικού Τμήματος τής Διεθνούς. Είχε έλάχιστη έπιτυχία και ίσως για αυτό τó λόγο κατάφερε νά διατηρήσει καλές προσωπικές σχέσεις με τόν Άνσέλμο Λορέντζο και όρισμένους άλλους από τους σημαντικούς όπαδούς του Μπακούνιν. Όλα αυτά έγιναν δέκα περίπου χρόνια πριν καταφέρει τó μαρξιστικό σοσιαλιστικό κόμμα ν' αποκτήσει:

κάποια έπιρροή και, με την ήγεσία του Πάμπλο Ίγκλεσίας, έ-
γος νεαρού τυπογράφου που ήταν ένα από τα πρώτα μέλη της
Διεθνούς που ακολούθησε τον Μάρξ και τον Λαφάργκ και όχι
τον Μπακούνιν και τους Ίσπανούς οπαδούς του, ν' άρχισει να
εξελισσεται σε σοσιαλιστικό συνδικαλιστικό κίνημα και σε σοσια-
λιστικό πολιτικό κόμμα.

Τελικά η πρόοδος του επαναστατικού κινήματος στην Ίσπανία,
οποιασδήποτε πολιτικής άποψης, άνασχέθηκε από τα σκληρά κυ-
βερνητικά μέτρα ενάντια στη Διεθνή, που τέθηκε έπίσημα εκτός
νόμου τον Ίανουάριο του 1872. Παρόλα αυτά συνέχισε τη δράση
του μέχρι και την πτώση της δημοκρατίας το 1874. Έγιναν συ-
νέδρια για να συζητηθούν οι θεμελιακές άρχές επαναστατικής
δράσης· τα συνέδρια αυτά άντανακλούσαν τις διαμάχες που έπι-
κρατούσαν στη Διεθνή. (Σ' ένα συνέδριο στην Κόρντομπα την
Πρωτοχρονιά του 1873 το Ίσπανικό Τμήμα της Διεθνούς δήλωσε
έπίσημα ότι ύποστήριζε το Μπακούνιν και όχι τον Μάρξ.) Έ-
κείνη την έποχή το άναρχικό κίνημα θγήκε στην παρανομία μετά
την παλινόρθωση της μοναρχίας — και, όπως είναι φυσικό, η βα-
σική άρχή του άντισυγκεντρωτισμού και της άνωνυμίας στην ο-
ποία βασίζόταν το κίνημα έκανε εύκολη την παράνομη ύπαρξή
του—, κατέγραφε άρκετές έπιτυχίες στο ένεργητικό του και δη-
μιούργησε πολλούς από τους θύλους του. Μια από τις βασικές
άρχές που τήρησαν με έπιμονή οι Ίσπανοί άναρχικοί ήταν ότι
«ή χειραφέτηση των έργατων πρέπει να είναι έργο των ίδιων
των έργατων», και κατά συνέπεια πρόσφεραν τη βοήθειά τους σε
άρκετές αθόρμητες άπεργίες στη Βαρκελώνη και άλλοι. Μια
άπ' αυτές —ή γενική άπεργία για την έφαρμογή του οχτάωρου
που έγινε από τους εργάτες χάρτου στο Άλκού, ανάμεσα Βα-
λένθια και Άλικάντε— κατέληξε σε μια εξέγερση το 1873 που
έκανε το Άλκού όρόσημο στην ιστορία του άναρχικού κινήματος.
Οι άντιπρόσωποι από το Άλκού είχαν διαδραματίσει σημαντικό
ρόλο στο συνέδριο της Κόρντομπα, και πέντε άπ' αυτούς ήταν μέ-
λη του Όμοσπονδιακού Συμβουλίου της Διεθνούς στην Ίσπανία.
Κατά συνέπεια το Άλκού έπιλέχτηκε σαν έδρα του Όμοσπονδια-
κού Συμβουλίου, για να μπορούν άρκετές από τις ήγετικές φυ-
σιογνωμίες του Ίσπανικού Τμήματος της Διεθνούς να βρίσκονται

έκει για να καθοδηγήσουν προσωπικά την εξέγερση. Οι έργατες κατέλαβαν κι έκαψαν τὰ έργοστάσια, σκότωσαν τὸ δήμαρχο και τριγύριζαν στην πόλη δείχνοντας τὰ κεφάλια τῶν αστυνομικῶν ποὺ εἶχαν εκτελέσει. Ἦταν μιὰ τρομακτικὴ ένδειξη τόσο τῆς εκπληκτικῆς δύναμης τῶν εργατῶν, όσο και τῆς ἀνηλεότητάς τους ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη καταπίεση· τὸ Ἄλκου έγινε τὸ σύμβολο ποὺ θύμιζε στους έργατες τὴν μαχητικὴ παράδοσή τους και στὴν μπουρζουαζία τὴν ἀπειλὴ τῆς βίας και τῆς τρομοκρατίας⁽⁸⁾

Τὸ πραγματικὸ επίτευγμα ὅμως τῶν ἀναρχικῶν στὰ λίγα χρόνια ἀνάμεσα στὴν ἀφιξὴ τοῦ Φανέλλι, και τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρδῶνων δέν ἦταν ἀπλῶς τὸ ὅτι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπηρεάζουν τοὺς έργατες ἐνὸς βιομηχανικοῦ κέντρου ὅπως ἡ Βαρκελώνη και νὰ ἐφαρμόζουν τὴν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν θεωριῶν στὴ Γαλλία. Τὸ σημαντικότερο επίτευγμα τοῦ Ἰσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ ἦταν ἡ ἐπιρροή του στὸ περισσότερο καταπιεσμένο και ἀπελπισμένο τμῆμα ὀλόκληρου τοῦ πληθυσμοῦ —στους ἀκτῆμονες έργατες γῆς και στους μικρογεωργοὺς τοῦ νότου. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς τῶν τεχνιτῶν και εργατῶν τῶν πρὸ ἀναπτυγμένων βιομηχανικῶν περιοχῶν με τὶς ἀπελπιστικὰ φτωχῆς ἀγροτικῆς μάζες, ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπακούιν τὸ καλύτερο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐπανάσταση, πρόσφερε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα τὴν πλατιὰ λαϊκὴ βάση του και τὴ βαθιὰ ἐπιρροή του.

Στὴν Ἰσπανικὴ ἱστορία εἶχαν γίνει πάρα πολλές αὐθόρμητες, ἀνοργάνωτες και ἀγρια πινημένες στὸ αἷμα ἀγροτικῆς ἐξεγέρσεις στὴν Καστίλλη, στὴν Ἀραγωνία και τὴν Ἀνδαλουσία. Τὸν 19ο αἰῶνα ἡ μοίρα τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἴσως σκληρότερη ἀπὸ ποτέ· ἡ κοινοτικὴ γῆ εἶχε παραβιαστῆ και εἶχε πουληθεῖ ἀπὸ κυβερνήσεις ποὺ χρειάζονταν μετρητὰ γιὰ νὰ ἰσοσκελίσουν τὸν προϋπολογισμό τους· οἱ γαιοκτῆμονες ἀναγνώριζαν ὀλοένα και λιγότερες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στους ἀγρότες. Ὅπως και στὴν Ἰταλία, οἱ ἀπόντες γαιοκτῆμονες ἀρχισαν νὰ θεωροῦν τὰ κτήματά τους ἀποκλειστικὰ σὰ μέσο συγκέντρωσης εἰσοδημάτων ποὺ τοὺς ἐδίδαν τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν με ἀνεση σὲ ἄλλα μέρη —ἢ δταν ζοῦσαν στὰ κτήματά τους ἢ κάπου ἐκεῖ κοντά, ὅπως στὴν οἶνο-παραγωγικὴ περιοχὴ τοῦ Χερές, τὸ βιοτικὸ τους ἐπίπεδο τόνιζε

τὸ χάσμα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς πλούσιους. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς πρῶτους συνεργάτες τοῦ Φανέλλι, στὴ Βαρκελώνη κατὰγονταν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία καὶ πολὺ πρὶν ὑπῆρχαν ὁμάδες στὰ λιμάνια τοῦ νότου —στὴ Μαλάγκα καὶ τὸ Κάδιξ— ποὺ ἤξεραν τὶς θεωρίες τοῦ Φουριέ καὶ τοῦ Καμπέ καθὼς καὶ τοῦ Προυντόν.* Στὸ Κάδιξ δημιουργήθηκε τὸ πρῶτο ἀναρχικὸ κέντρο τοῦ νότου, καὶ ἀρχικὰ ἦταν οἱ τεχνίτες, οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ φοιτητὲς αὐτοὶ ποὺ στὶς πόλεις ἀποδέχτηκαν τὶς νέες ἰδέες ἢ τὶς ἔμαθαν ἀπὸ περιοδεύοντες ἀποστόλους, ὅπως ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ διέδωσε τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ στὴν Πορτογαλία. Οἱ πρῶτοι σημαντικοὶ ἀναρχικοὶ τῆς Ἰσπανίας ἦταν ἄνθρωποι ὅσων τὸν Ναβάρρο Πριέτο, γιὰ ἐνὸς δασκάλου ποῦ, ἔχοντας πάει στὸ πανεπιστήμιο χωρὶς ὄμιλος καὶ νὰ περάσει τὶς ἐξετάσεις του, ἔγινε πετυχημένος ἀρθρογράφος ἀναρχικῶν ἐφημερίδων ἢ ὅσων τὸν Ἀγκουστίν Θερεβάντες, μελαγχολικὸ καὶ ὑποχονδριακὸ μελετητὴ τῶν νομικῶν καὶ κλασικῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἔχασε τὴν ἐπαγγελματικὴ του ἰδιότητα λόγω τῶν ἀντικληρικῶν καὶ ριζοσπαστικῶν του ἀπόψεων.

Ἐπικρατοῦσε ἀρκετὰ ἐνδημικὴ ἀναταραχὴ στὴν ἐπαρχία καὶ ἐπομένως τὸ ἐπαναστατικὸ ὕψος ἦταν ἄμεσα διαθέσιμο. Ὅπως καὶ στὴ Σικελία, οἱ ληστὲς εἶχαν παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Ἰσπανίας καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γίνῃ φυσικὲς φυσιογνωμίαι ποὺ εἶχαν ἀψηφήσει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ λήστευαν τοὺς πλούσιους, δίνοντας τὰ κλεμμένα στοὺς φτωχοὺς. Οἱ νέες ἀναρχικὲς θεωρίες φάνηκαν ἀπλῶς νὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅσα ἔκωθαν τόσο πολὺ καιρὸ οἱ ἀγρότες —ὅτι ὁ γαιοκτήμονας, τὸ κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχαν συνασπιστεῖ γιὰ νὰ τοὺς καταπίσουν καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὰ φυσικά τους δικαιώματα. Τὸ 1844 ἡ κυβέρνηση εἶχε δημιουργήσει μιὰ νέα ἀστυνομικὴ δύναμη, τὴν Guardia Civil (Ἐθνοφυλακὴ), γιὰ νὰ καταστείλει τὶς ληστείες. Στὴ γεμάτῃ σύγχυση καὶ ἀπειθαρχία περίοδο μεταξὺ 1868 καὶ 1874 οἱ ἐθνοφύλακες ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν παρουσία

---

* Ἀκόμα καὶ μιὰ «καλλιερημένη» Ἰσπανίδα κυρία ὅπως ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐγενία εἶχε διαβάσει τὸν Φουριέ ὅταν ἦταν 18 χρονῶν. Βλ. THEODOR ZELDIN, EMILE OLLIVIER AND THE LIBERAL EMPIRE OF NAPOLEON III, OXFORD 1963, σελ. 94.

τους· και πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου δροῦσαν ἀποκλειστικὰ ἐνάντια στοὺς ἀναρχικούς. «Ἀπὸ τότε», γράφει ὁ Τζέραλντ Βρή-
ναν, «κάθε ἐθνοφύλακας εἶχε γίνει στρατολόγος τοῦ ἀναρχι-
σμοῦ.» (7) Τὸ κράτος φαινόταν τώρα ταυτισμένο μὲ τὸν γαιοκτη-
μονα, καὶ ἡ κατάργηση τοῦ πρώτου ἔπρεπε νὰ καταλήξει στὴν
κατάργηση τοῦ δευτέρου.

Μὲ τὴν κατάρρευση τῆς δημοκρατίας καὶ τὴ διάφευση τῶν ἐλ-
πίδων πού ἔτρεφαν οἱ φιλελεύθεροι, ὀρισμένοι αὐτονομιστὲς δη-
μοκράτες ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὸν ἀναρχισμό σὰν τρόπο μὲ τὸν
ὁποῖο θὰ ξέφευγαν ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ
στὴν Ἰταλία παρόμοιοι ἄνθρωποι στράφηκαν στὸν ἀναρχισμό ὄ-
ταν ἀπογοητεύθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀποτελεσματικότητας τοῦ
ρεπουμπλικανισμοῦ τοῦ Ματσινι. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Φερμίν Σαλ-
βοτσέα, θὰ γινόταν χαρακτηριστικὸς ἀπόστολος τοῦ ἀνδαλουσιάνι-
κου ἀναρχικοῦ κινήματος. Στράφηκε στὸν ἀναρχισμό περίπου μὲ
τὸν ἴδιο τρόπο πού ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Κροπότκιν εἶχαν γίνει
κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες. Ἦτανε γιὰς ἐνὸς εὐποροῦ ἔμπορου τοῦ
Κάδιξ καὶ θρυσκόταν στὰ 26 τοῦ χρόνια τὴν ἐποχὴ τῆς παραί-
τησης τῆς βασίλισσας Ἰσαβέλλας (8) Εἶχε ζήσει στὴν Ἀγγλία
ἕνα διάστημα, ὅπου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὸν μαχητικὸ ὀρθο-
λογισμό τοῦ Μπράντλιν καὶ εἶχε γίνει θερμὸς ἀναγνώστης τοῦ
Τόμ Πάιην. Μετὰ τὸ 1868 πῆρε μέρος πρῶτα σὲ μιὰ δημοκρατι-
κὴ ἐξέγερση στὸ Κάδιξ καὶ μετὰ στὴν αὐτονομιστικὴ ἐξέγερση
τῆς Καταλωνίας. Μετὰ τὸ 1871, ἀφοῦ εἶχε πάει ἀρκετὲς φορὲς
φυλακὴ, ἔγινε δήμαρχος τοῦ Κάδιξ, ἀλλὰ πῆρε πάλι μέρος σὲ
μιὰ αὐτονομιστικὴ ἐξέγερση καὶ τούτῃ τῇ φορᾷ τὸν ἔστειλαν φυ-
λακὴ σὲ μιὰ ἀποικία τῆς Ἀφρικῆς. Ἐκεῖ μελέτησε καὶ σκέφτηκε
τὴ φύση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐπανάστασης καὶ ἔγινε παθιασμέ-
νος ἀναρχικός. Ἔβαλε ἀμέσως σὲ ἐφαρμογὴ τίς ἀρχές του: ἀρνή-
θῆκε τῇ χάρι πού κατόρθωσε νὰ ἀποσπάσει γιὰ λόγου του ἡ οἰ-
κογένειά του, σκίζοντας τὴ διαταγὴν μπροστὰ στὸ διευθυντὴ τῶν
φυλακῶν καὶ δήλωσε πῶς ὑπῆρχαν μόνο δύο τρόποι γιὰ ν' ἀπο-
κτήσει τὴν ἐλευθερίαν του — μὲ τὴ βία ἢ μὲ μιὰ γενικὴ ἀμνηστία
γιὰ ὅλους τοὺς πολιτικοὺς κρατούμενους. Τὸ 1886 κατόρθωσε νὰ
δραπετεῦσαι καὶ γύρισε στὸ Κάδιξ, ὅπου ἴδρυσε ἕνα ἀναρχικὸ πε-
ριδικό. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτο ἀξιοσέβα-

στους ηγέτες του ανδαλουσιάνικου αναρχισμού, εξασφαλίζοντας το θαυμασμό των αγροτών και των εργατών και την αποδοκιμασία της τάξης από την οποία καταγόταν. Την Πρωτομαγιά του 1890 και πάλι το 1891, οργάνωσε μεγάλες αναρχικές διαδηλώσεις σ' όλη την Άνδαλουσία, με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να ξαναφυλακιστεί.

Ένώ ήταν στη φυλακή, τον Ιανουάριο του 1892, κάπου 500 εργάτες και αγρότες ξεκίνησαν για το Χερέζ σε μια προσπάθεια να απελευθερώσουν 157 αναρχικούς που είχαν φυλακιστεί τον περασμένο χρόνο με την κατηγορία ότι ανήκαν στη μυστηριώδη «Μαύρη Χείρα», ένα αναρχικό κίνημα που ενδέχεται να μην ύπηρξε ποτέ έξω από τη φαντασία της αστυνομίας, που ήταν πάντοτε πρόθυμη να αποδώσει σε μια και μόνη οργάνωση μεμονωμένες, ασύνδετες πράξεις βίας. Παρόλο που ο Σαλδοτσεά ήταν στη φυλακή του Κάδιξ εκείνη την εποχή, κατηγορήθηκε ότι οργάνωσε την επίθεση και καταδικάστηκε σε ακόμα μεγαλύτερη ποινή φυλάκισης, μέρος της οποίας το πέρασε «υπό στρατιωτικών περιορισμών» σε τόσο άσχημες συνθήκες, που ακόμα και ο ανθεκτικός Σαλδοτσεά έσπασε και προσπάθησε να αυτοκτονήσει. Όταν απελευθερώθηκε το 1899 ήταν αδύνατος και άρρωστος, αλλά μέχρι το θάνατό του το 1907 απολάμβανε τον σεβασμό των αναρχικών σ' όλη την Ισπανία. Η σταδιοδρομία του είναι χαρακτηριστική των αναρχικών αγωνιστών της γενιάς του, άνθρωποι που έγιναν ήρωες και άγιοι του επαναστατικού κινήματος στην Ισπανία του 20ού αιώνα. Ο χαρακτήρας ανθρώπων όπως ο Σαλδοτσεά ή ο Άνσέλμο Λορέντζο, που ήταν άσκητικοί, άπλοοί, άφοσιωμένοι απόστολοι της αναρχικής υπόθεσης, ταίριαζε πολύ μ' ένα κίνημα που είχε καθαρά πουριτανικές πλευρές. Οι πραγματικά σοβαροί αναρχικοί, ιδιαίτερα στην Άνδαλουσία, δεν κάπνιζαν ούτε έπιναν, ενώ ή σεξουαλική τους ηθική ήταν συχνά εξαιρετικά σεμνότυφη. Φαίνεται πως οι άνθρωποι σαν τον Σαλδοτσεά, που παρέμεινε άγαμος, ή σαν τον Λορέντζο, που έζησε πιστά κι ευτυχισμένα όλη του τη ζωή με την ανύπαντρη «συντρόφισσά» του, βρίσκονταν πιο κοντά στο πνεύμα του κινήματος απ' ό,τι οι διανοούμενοι υποστηρικτές του ελεύθερου έρωτα, όπως ο Φρανσίσκο Φερρέρ, μαλονότι

έγινε ένας από τους πιο γνωστούς μάρτυρες της Ισπανικής άρισ-
σεράς.

Στή δεκαετία του 1870 τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία
δροῦσε βασικά στὴν παρανομία, καὶ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ
ξέρουμε τὴν πραγματικὴ δύναμή του. Τὸ 1889 ἡ ἐπιστροφή τῶν
φιλελεύθερων στὴν ἐξουσία ἔκανε κατὰ κάποιον τρόπο δυνατὴ τὴ
φανερὴ λειτουργία τῶν ὀργανώσεων· πράγμα πού ἔδωσε τὴ δυ-
νατότητα στοὺς μαρξιστὲς σοσιαλιστὲς νὰ δημιουργήσουν ἕνα σο-
σιαλιστικὸ πολιτικὸ κόμμα. Παρόλα αὐτά, στὴ δεκαετία τοῦ 1880
ἦταν οἱ ἀναρχικοὶ αὐτοὶ πού διατήρησαν ζωντανὴ τὴν ἰδέα τῆς
ἐπανάστασης. Εἶχαν συνδεθεῖ μὲ τὰ περισσότερα βίαια ξεσηκώ-
ματα καὶ μὲ τὶς περισσότερες ἀπεργίες αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὸ
δόγμα τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση βρῆκε πρόθυμο ἀκροατή-
ριο στὴν Ἰσπανία, ἔτσι πού στὴ δεκαετία τοῦ 1890 οἱ ἀναρχικοὶ
δροῦσαν τόσο ὑποστηρίζοντας ὁποιαδήποτε ἀπεργία ἢ ἐξέγερση
γινόταν ἀπὸ τὰ κάτω, αὐθόρμητα, ὅσο καὶ ἐκτελώντας ἀτομικὲς
πράξεις τρομοκρατίας καὶ συμβολικῆς ἐκδίκησης, ὅπως ἡ ἐπίθε-
ση ἐναντίον τοῦ στρατηγὸ Μαρτίνεζ Κάμπος ἢ ἡ δολοφονία τοῦ
Κανόδας ντελ Καστίλιο. Αὐτὸ πού ἔκανε τοῦτες τὶς πράξεις νὰ
φαίνονται σημαντικὲς, ἦταν ἡ αὐστηρότητα τῆς τιμωρίας τους.
Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1896 θεσπίστηκε ἕνας νόμος ἐναντίον στοὺς
ἀναρχικοὺς καὶ ἐφαρμόστηκε μὲ φοβερὴ ἀγριότητα. Τὰ ἐπόμενα
δέκα χρόνια, παρόλες τὶς διαμαρτυρίες πού ἔκαναν σχεδὸν ὅλοι
οἱ φιλελεύθεροὶ τῆς Εὐρώπης, οἱ ἀναρχικοὶ ὑπέστησαν, συχνὰ ἐν-
τελῶς ἄδικα, πάρα πολλὲς ποινὲς φυλάκισης καὶ θανατικὲς ἐκτε-
λέσεις, πού ἀγριότερες γνώρισε ὁ κόσμος μόνο μὲ τὰ ὀλοκληρωτι-
κὰ καθεστῶτα τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ δίκη καὶ ἡ
ἐκτέλεση τοῦ Φρανσίσκο Φερρέρ τὸ 1909. Ὁ Φερρέρ ἦταν γιὸς ἐνὸς
εὐπόρου ἀγρότη ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς Βαρκελώνης καὶ γεννήθηκε
τὸ 1859.⁽⁹⁾ Ἡ οἰκογένειά του ἦταν ἀφοσιωμένη στὸν καθολικι-
σμό, ἕνας ἀπὸ τοὺς θεῖους του ἦταν «ἐλευθερόφρων» καὶ ὁ πρῶ-
τος ἐργοδότης του, ἕνας ἔμπορος σιτηρῶν, ἦταν ἄθεος. Ὅταν με-
γάλωσε ὁ Φερρέρ ἀπέκτησε βίαιες ἀντικληρικὲς ἀπόψεις καὶ ἐ-
παναστατικὲς τάσεις. Αὐτὲς τὶς τάσεις μπόρεσε νὰ τὶς ἐκφράσει
στὴν πράξη, πιάνοντας δουλειὰ σὰν ἐλεγκτῆς σ' ἕνα τραῖνο πού

περνούσε τὰ γαλλικά σύνορα μεταξύ Βαρκελώνης και Κερμπέρ, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ βοηθήσει τοὺς πολιτικούς πρόσφυγες νὰ διασχίσουν τὰ σύνορα. Ὑστερα, τὸ 1886, πήρε μέρος σὲ μιὰ δημοκρατικὴ ἐξέγερση και ἔφυγε γιὰ τὸ Παρίσι, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ 1901. Γιὰ λίγο καιρὸ διεύθυνε ἕνα ἐστιατόριο κι ὕστερα ἔγινε γραμματέας ἐνὸς Ἰσπανοῦ δημοκράτη πολιτικοῦ ποὺ ἦταν κι αὐτὸς ἐξόριστος. Ταυτόχρονα ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει λίγους μαθητὲς στοὺς ὁποίους δίδασκε Ἰσπανικά μὲ νέες και πειραματικὲς μεθόδους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Παρίσι ὁ Φερρέρ ἀνάπτυξε τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν κοινωνία και ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βαθὺ του μίσος γιὰ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία και γιὰ τὴν κυριαρχία της στὴ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἰσπανία, ὀνειρευόταν ἕνα Σύγχρονο Σχολεῖο, ὅπου ἡ καθοδήγηση θὰ βασίζεται στὶς ἀρχές τοῦ ὀρθολογισμοῦ και τὰ παιδιὰ ὅλων τῶν τάξεων και τῶν δύο φύλων θὰ μποροῦν νὰ φοιτοῦν μαζί χρήματα θὰ δίνουν μόνο οἱ εὐπορὲς οἰκογένειες. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστροφή στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἰδακκὸ τοῦ «Ἐμιλ» τοῦ Ρουσσώ και γιὰ μιὰ προσπάθεια νὰ προσαρμοστοῦν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμιστῶν τοῦ 18ου και τοῦ 19ου αἰώνα στὴν κατάσταση τῆς Ἰσπανίας. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Φερρέρ ἦταν ὁ μαχητικὸς ἀθεϊσμός του, και τὸ γεγονός ὅτι ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἰσπανία ἦταν ἐξαιρετικὰ καθυστερημένη, ἔκανε τὶς προτάσεις του νὰ φαίνονται συγκλονιστικές. Ἡ ἀρχὴ στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζονται τὰ σχολεῖα ἦταν ὁ αὐθορμητισμός: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκπαίδευση, ἄξια τοῦ ὀνόματός της, θὰ κατορθώσει: τὰ πάντα μόνο μὲ τὸν αὐθορμητισμό.»⁽¹⁰⁾ Μόνο μὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ τὸ σχολεῖο νὰ «προετοιμάσει μιὰ καλύτερη ἀνθρωπότητα, πὺδ τέλεια, πὺδ δίκαιη ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἀνθρωπότητα.» «Σκοπεῖω», ἔγραφε ὁ Φερρέρ τὸ 1900, νὰ δημιουργήσω ἕνα σχολεῖο χειραφέτησης, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἀποδιώξει ἀπὸ τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων διωθήποτε τοὺς διχάζει, τὶς ψεύτικες ἐννοιες τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πατρίδας και τῆς οἰκογένειας, γιὰ νὰ κατακτηθεῖ ἡ ἐλευθερία και ἡ εὐημερία ποὺ ἐπιθυμοῦν ὅλοι, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πραγματώνει ὀλοκληρωμένα.»⁽¹¹⁾

Ὁ Φερρέρ ἀρνιόταν πὼς ἦταν ἀναρχικός καὶ δὲν ᾔθελε νὰ εἰ-
ναι ἄμεσα συνδεμένος μὲ ὁποιοδήποτε ἐπαναστατικὸ κίνημα:
«Περισσότερο ἀπὸ ἐπαναστάτης εἶμαι ἐξεγερμένος», ἔλεγε. Ἦταν
συνεπῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταδίκη ἀπὸ μέρους τοῦ τῶν ἀναρχικῶν
πράξεων τρομοκρατίας. Παρόλα αὐτά, μὲ τὴν ἐπιμονή του γιὰ
τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀτόμου καὶ μὲ τὴν πίστη του στὴν ἀ-
ναγκαιότητα μιᾶς ὀρθολογικῆς, ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσης σὰ
μέσο κοινωνικῆς μεταρύθμισης, θρυσκόταν δλοφάνερα πολὺ κοντὰ
στοὺς ἀναρχικούς. Πράγματι, τὸ Ἰσπανικὸ Τμήμα τῆς Διεθνούς
εἶχε ἤδη περάσει μιὰ ἀπόφαση ποὺ κάλοσε γιὰ «ὀλοκληρωμένη
ἐκπαίδευση» στὸ συνέδριό του στὴ Σαραγκόσα τὸ 1872, καὶ οἱ
ἰδέες τοῦ Φερρέρ φαίνονταν νὰ ταιριάζουν μὲ τὶς δικές τους· ὅταν
ὁ Φερρέρ γύρισε στὴν Ἰσπανία γιὰ νὰ ἰδρῦσει τὸ Σύγχρονο Σχο-
λεῖο του, ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ τὸν εἶχε πρωτογνωρίσει στὸ
Παρίσι, ἔγινε ἀπὸ τοὺς στενότερους συνεργάτες του.

Ὁ Φερρέρ, στὴ διάρκεια τῆς ἐξορίας του στὸ Παρίσι στὴν τα-
ραχώδη ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀποφάσισε νὰ συγκεντρώ-
σει χρήματα γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἰδρῦσει ἓνα σχολεῖο σύμφωνα μὲ
τὶς ἀπόψεις του. Σ' αὐτὸ ἰστάθηκε τυχερός. Χώρισε ἀπὸ τὴ γυ-
ναίκα του, ποὺ προσπάθησε πραγματικὰ νὰ τὸν σκοτώσει σ' ἓνα
δρόμο τοῦ Παρισιοῦ, καὶ γνώρισε κι ἐρωτεύθηκε μιὰ κοπέλα,
ποὺ λεγόταν Λεοπολτίν Μπονάρ. Ἡ Λεοπολτίν ἔγινε συνοδὸς μι-
ᾶς πλούσιας ἡλικιωμένης κυρίας μὲ ἐξαιρετικὰ φανατικὲς καθο-
λικὲς ἀπόψεις. Παρόλα αὐτά, ἡ εὐφράδεια τοῦ Φερρέρ καὶ ἴσως
ἡ γοητεία του κατόρθωσαν νὰ τὴν προσηλυτίσουν στὶς ἰδέες τους,
καὶ ὅταν πέθανε ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια ἄφησε στὸν Φερρέρ δλη
τὴν περιουσία της. Ἔτσι ὅταν γύρισε στὴ Βαρκελώνη τὸ 1901
εἶχε τὰ μέσα νὰ πραγματώσει τὸ ὄνειρό του, νὰ ἰδρῦσει τὸ Σύγ-
χρονο Σχολεῖο καὶ ἓναν ἐκδοτικὸ οἶκο ποὺ θὰ ἔδραζε τὰ βιβλία
ποὺ χρειάζονταν γιὰ μιὰ ὀρθολογικὴ ἐκπαίδευση. Γύρισε στὴν
Ἰσπανία σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ, λόγω τῆς ἥττας στὸν πόλεμο μὲ τὶς
ἩΠΑ τὸ 1898 καὶ τῆς ἀπώλειας τοῦ ὑπόλοιπου μέρους τῆς Ἰ-
σπανικῆς Αὐτοκρατορίας, πολλοὶ διανοούμενοι συζητοῦσαν καὶ
κριτικαρίζαν τὶς θεμελιακὲς προϋποθέσεις τῆς ἰσπανικῆς ζωῆς.
Οἱ ἰδέες τοῦ Φερρέρ προκάλεσαν σημαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ συζη-
τήθηκαν πλατιᾶ. Στὴν πραγματικότητα τὸ σχολεῖο του ἦταν φο-

θερά μικρό· είχε 33 μαθητές όταν άνοιξε και δέν ξεπέρασε ποτέ τους 50. Άλλά ή άμφισβήτηση των άποδεκτων κοινωνικών και θρησκευτικών ιδεών τού έκανε πολύ γρήγορα πασίγνωστο. Ο Φερρέρ επιδείκνυε τόν μαχητικό άθεισμό του με πράξεις όπως τήν οργάνωση για τούς μαθητές του μιας εκδρομής τή Μεγάλη Παρασκευή, ένω ή ιδιωτική του ζωή χειροτέρευε τήν κακή του φήμη μεταξύ των «καλών ανθρώπων». Είχε χωρίσει, άν και με φιλικό τρόπο, άπό τήν Λεοπολτιν Μπονάρ, με τήν όποία είχε κάνει ένα γιό, και είχε έρωτευθεί μιá ζμορφη κοπέλα, τή Σολεντάδ Βιλλαφράγκα, πού συμπαθούσε τούς άναρχικούς και ήταν δασκάλα στό σχολείο του. Ήταν ένας δεσμός πού θά συνέβαλε στήν τραγωδία τού Φερρέρ.

Στις 31 Ματού 1906 ρίχτηκε μιá βόμβα ένάντια στό βασιλικό ζεύγος άπό κάποιον Ματέο Μοράλ πού είχε δουλέψει σαν βιβλιοθηκάριος στό σχολείο τού Φερρέρ και είχε προσπαθήσει χωρίς επιτυχία νά παρεμβληθεί στήν έρωτική σχέση τού Φερρέρ με τή Σολεντάδ Βιλλαφράγκα. Ο Φερρέρ συνελήφθηκε άμέσως και κατηγορήθηκε σαν συνεργός στήν άπόπειρα δολοφονίας τού βασιλικού ζεύγους. Ύστερα άπό καθυστέρηση ένός χρόνου πού τόν πέρασε στή φυλακή, άθώώθηκε, αλλά όταν γύρισε σπίτι του άνακάλυψε ότι τó σχολείο του είχε κλείσει. Ύστερα άπό τήν άπελευθέρωσή του επισκέφθηκε τó Παρίσι και τó Λονδίνο (όπου συνάντησε τόν Κροπότιν), αλλά γύρισε στήν Ίσπανία για νά συνεχίσει τήν εκδοτική του δραστηριότητα και νά προπαγανδίσει τις εκπαιδευτικές του μεθόδους.

Τó καλοκαίρι τού 1909 ή πολιτική κρίση στήν Ίσπανία γινόταν όλοένα και μεγαλύτερη. Η επανάσταση βρισκόταν στήν άτμόσφαιρα ιδιαίτερα στή Βαρκελώνη. Ο Άλεχάντρο Λερρού, ό νεαρός ήγέτης των άριστερων ριζοσπαστων δημοκρατων τής Καταλωνίας, είχε έξαπολύσει μιá βίαιη άντικληρική εκστρατεία, έξωθώντας τούς όπαδούς του νά καίνε τις εκκλησίες και νά λεηλατούν τά μοναστήρια, ένω οι Καταλάνοι άναρχικοί ήταν έτοιμοι νά συμβάλουν κι αυτοί στή γενική άναταραχή με τις συνηθισμένες βόμβες και τις δολοφονίες τους. Τόν Ίούλιο, μετά τήν ήττα τού Ισπανικού στρατού στό Μαρόκο, ή κυβέρνηση άποφάσισε νά επιστρατεύσει τούς έφένδρους τής Καταλωνίας και νά τούς στείλει:

νά υπηρετήσουν στην 'Αφρική. 'Η απόφαση αὐτή δὲν μπορούσε νά γίνει ἀνεκτὴ ἀπὸ ἕναν πληθυσμὸ πού εἶχε μπουχτίσει: πιά μὲ τὴν ἀνίκωνη καὶ καταπιεστικὴ κυβέρνησή του, ἐνῶ ἦταν ἀρκετὰ πρόσφατες οἱ καταστροφές ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν Κούβα. 'Η Βαρκελώνη ξεσηκώθηκε καὶ γιὰ μιὰ ὀδομάδα —τὴν «Τραγικὴ 'Εβδομάδα»— ἔδειχνε σὰν νά εἶχε ξεσπάσει: μιὰ αὐθόρμητη κοινωνικὴ ἐπανάσταση. 'Οπως ἔγραφε ὁ 'Ανσέλμο Λορέντζο σ' ἕνα γράμμα του στὶς 21 'Ιουλίου: «Εἶναι καταπληκτικὸ! 'Η κοινωνικὴ ἐπανάσταση ξεκίνησε στὴ Βαρκελώνη, καὶ ξεκίνησε ἀπὸ κάτι τόσο ἀκαθόριστο, παρεξηγημένο καὶ λαθεμένο ἐρμηνευμένο τὴ μιὰ φορὰ σὰν «ἄγλος» καὶ τὴν ἄλλη σὰν «ὁ ὑπέροχος λαός.» Κανέννας δὲν τὴν ξεκίνησε! Κανέννας δὲν τὴν καθοδήγησε! Οὔτε οἱ φιλελεύθεροι, οὔτε οἱ Καταλάνοι αὐτονομιστές, οὔτε οἱ δημοκράτες, οὔτε οἱ σοσιαλιστές, οὔτε καὶ οἱ ἀναρχικοί!... Μιὰ ὀδομάδα ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱερῆς ὀργῆς: ἡ μανία τῶν μαζῶν ἦταν δικαιολογημένη ἀπὸ ἑκατοντάδες αἰῶνες ἀθλιότητος, καταπίεσης καὶ καρτερίας.» (12)

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες συνέπειες τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ θὰ πρέπει: νά συμμετέχουν ἀμέσως καὶ νά προσπαθοῦν νά ὑποκινήσουν κάθε αὐθόρμητη λαϊκὴ ἐξέγερση, ἦταν ὅτι πάντοτε θεωροῦνταν ὑπεύθυνοι γιὰ τέτοια ξεσηκώματα ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις πού ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νά ξέρει κανεὶς πῶς ξεκίνησε μιὰ συγκεκριμένη ἐξέγερση. Μετὰ τὴν «Τραγικὴ 'Εβδομάδα», ὅμως, δὲν ἦταν μόνο οἱ ἀναρχικοὶ πού ὑπέστησαν πλήγματα ἀπὸ τὴν καταστολὴ πού ἐπακολούθησε. Πιάστηκαν, ἐξορίστηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι: τὸ πιὸ γνωστὸ θύμα ἦταν ὁ Φερρέρ. Τὴν ἐποχὴ τῶν ταραχῶν θρυσκόταν στὸ σπῆτι του στὴν ἐξοχὴ καὶ ἐπισκέφθηκε τὴ Βαρκελώνη μόνο μιὰ φορὰ γιὰ νά διαπιστώσει τί γινόταν πραγματικά. Εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ τὸν Λερρού, συμπαθοῦσε τὸν δίκαιο ἀντικληρικαλισμὸ του, ἀλλὰ δὲν ἦταν ποτὲ ἱκανοποιημένος μὲ τὶς φλογισμένες ρητορείες του πού κι' αὐτὲς συνέβαλαν στὴ δημιουργία τῆς ἀτιμόσφαιρας τῆς «Τραγικῆς 'Εβδομάδας.» Κι ὅμως, ἐνῶ ὁ Λερρού ἐπέζησε, γιὰ νά γίνει ἀργότερα ἕνας ὑπεύθυνος ἀστὸς πολιτικός, ὁ Φερρέρ πιάστηκε καὶ ὀδηγήθηκε στὸ στρατοδικεῖο. Τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἀθωωθεί πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια συνέβαλε στὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχῶν νά μὴν τοὺς ξεφύγει εὐκολὰ αὐτὴ τὴ φορὰ: τώρα εἶχε γίνει ἕνα

ἐπικίνδυνο τέρας στά μάτια δλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς κατεστημένης τάξεως πραγμάτων. Τὸ δικαστήριο, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχαν στοιχεία ἐναντίᾱ του, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο· ἐκτελέστηκε στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1909. Ἀναφέρεται ὅτι τὰ τελευταῖα λόγια του πρὸς τὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα ἦταν: «Σχοπεύσατε καλά, φίλοι μου, δὲν εἶσατε ὑπεύθυνοι. Εἶμαι ἀθῶος. Ζήτω τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο!»

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ὅπως καὶ ἐκείνη τῶν Σάκκο καὶ Βαντζέτι στὶς ΗΠΑ 20 χρόνια ἀργότερα, προκάλεσε διεθνή κατακραυγή. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἔπесе ἡ κυβέρνησις τοῦ συντηρητικοῦ Μάουρα λόγω τοῦ κακοῦ χειρισμοῦ τῶν γεγονότων τῆς Βαρκελώνης· ἡ νέα κυβέρνησις ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάσι στὴν Ἰσπανικὴ κρίσι. Ἡ μοῖρα τοῦ Φερρέρ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὴ τῶν μὴ-βίαιων ἀναρχικῶν πού οἱ ἀπόψεις τους καταλήγουν ἀναπόφευκτα στὸ νὰ ταυτιστοῦν μὲ πράξεις πού ὀλοφάνερα ἀποδοκιμάζουσι. Ὁ ἴδιος ὁ Φερρέρ εἶχε γράψει: «Ἄν μὲ ἀποκαλοῦν ἀναρχικὸ γιὰ τὴ φράσι μου Ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό, θὰ ἀπαντήσω ὅτι στὴ σειρὰ τῶν βιβλίων καὶ τῶν φυλλαδίων πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο μπορεῖτε σίγουρα νὰ θρεῖτε ἰδέες καταστροφῆς, ἀλλὰ, παρακαλῶ, σημειῶστε ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό» —δηλαδὴ ὀρθολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἰδέες πού κατευθύνονται μόνο ἐναντίᾱ στὴν προκατάληψι· εἶναι αὐτὸ ἄναρχισμός;» Ἄν ναι, δὲν τὸ ἤξερα, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶμαι ἀναρχικός στὸ βαθμὸ πού ὁ ἀναρχισμός ἀποδέχεται: τίς ἀπόψεις μου γιὰ τὴν ἐκπαίδευσι, τὴν εἰρήνη καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἐγὼ ἀποδέχομαι τίς μεθόδους του.»⁽¹³⁾ Πρόκειται γιὰ ἓνα δῖλημμα πού μπόρεσαν νὰ τὸ ξεπεράσουν οἱ θιασοῦμενοι ἀναρχικοὶ μόνο σὲ κοινωνίες, ὅπου τὰ ξεσπάσματα βίας ἦταν σπάνια καὶ ὄχι σὲ μιὰ χώρα σάν τὴν Ἰσπανία ὅπου ἡ βία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο συστατικὸ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν ἐπαναστατικὲς ἰδέες θεωροῦνται ὑπεύθυνοι γιὰ τίς ἐπαναστατικὲς πράξεις, στὶς συνθήκες ἐκεῖνες, ὅπου τὸ μόνο μέσο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἡ βίαιη δράσι.

Ἡ «Τραγικὴ Ἑβδομάδα», παρόλο πού δὲν τὴν ξεκίνησαν καὶ στὴν οὐσία δὲν τὴν προγραμματίσαν οἱ ἀναρχικοὶ, θεμελίωσε τὴν

ήγγετική τους θέση στο επαναστατικό κίνημα της Βαρκελώνης. Με την επαναστατική έμπειρία του 1909 να συμπεριλαμβάνεται στον τεράστιο κατάλογο των ήρωϊκών, αιματηρών και άπελπισμένων έξεγέρσεων τους, και με τις νέες μορφές δράσης και οργάνωσης που διδάσκονταν από το παράδειγμα του επαναστατικού συνδικαλισμού στη Γαλλία, οι Ίσπανοί άναρχικοί έμπαιναν το 1912 σε νέα φάση έντονης άγωνιστικότητας.

2

Το άναρχικό κίνημα στην Ίσπανία είχε γνωρίσει πολύ έντονα τά άντιφατικά ρεύματα ιδεών που ένυπήρχαν στην άναρχική θεωρία και πρακτική σ' όλο τον κόσμο' και σ' αυτό είχε συμβάλει ό κάθε άναρχικός στοχαστής και ήγέτης του έξωτερικού. Όπως διαπιστώσαμε, ό φεντεραλισμός του Προυτόν, στη δεκαετία του 1860, ήταν ήδη γνωστή θεωρία τόσο στους άναρχικούς όσο και σε πολλούς φιλελεύθερους δημοκράτες. Οι άναρχικοί θεωρούσαν δεδομένη την ιδέα της κομμούνας σαν βάση για τη νέα κοινωνική οργάνωση, και όταν είχαν την ευκαιρία, το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν ή ίδρυση μιας επαναστατικής κομμούνας. Η πίστη του Μπακούνιν στο επαναστατικό δυναμικό των άμόρφωτων και βασανισμένων μαζών, που περίμεναν άπλως τους κήρυκες της βίαιης εξέγερσης για να αναλάβουν πραγματική δράση, φαίνεται πως επιβεβαιώθηκε στην πράξη από τον ένθουσιασμό με τον όποιο άκολούθησαν οι μεροκματιάρηδες της Άνδαλουσίας τους κήρυκες της «Ίδέας», όπως την άποκαλούσαν οι άναρχικοί άγωνιστές. Η πίστη του Κροπότκιν στην ανθρώπινη καλοσύνη και την πρόοδο και ή έμπιστοσύνη του στις δυνατότητες εκπαίδευσης φαίνεται πως εκφράστηκαν στην πράξη με τά εκπαιδευτικά ιδανικά του Φρανσίσκο Φερρέρ και του Άνσέλμο Λορέντζο. Ταυτόχρονα αυτά τά ιδανικά και ή άφοσίωση που ένέπνεαν είχαν και την κακή τους πλευρά' σε κανένα άλλο μέρος δέν άποτελέσει τόσο σημαντικό συστατικό της άναρχικής θεωρίας ή βίαιη καταστροφή.

Η «Τραγική Έβδομάδα» της Βαρκελώνης το 1909, με τις αúθόρητες άνοργάνωτες πράξεις βίας, που δέν μπορούσαν να έ-

λεγχθούν ή να καθοδηγηθούν από τις διαστικά εκλεγμένες επιτροπές του εργατικού κινήματος, αναρχικές ή σοσιαλιστικές, και τα αντίποινα που ακολούθησαν, ακόμα και η τραγική εκτέλεση του Φερρέρ, ήταν ταυτόχρονα το αποκορύφωμα της σοραδικής βίας των προηγούμενων 25 χρόνων και το ξεκίνημα μιας νέας περιόδου στην ιστορία του Ισπανικού αναρχισμού. Το 1908 μια νέα ομάδα στη Βαρκελώνη, η Solidaridad Obrera (Εργατική Άλληλεγγύη), προσπάθησε να οργανώσει τους εργάτες με βάση τον αναρχισμό και μολονότι η δράση της απαγορεύτηκε για ένα διάστημα εξαιτίας των γεγονότων του 1909, η ιδέα ενός ελευθεριακού, επαναστατικού συνδικαλιστικού κινήματος είχε αποκτήσει ρίζες. Το 1911 ιδρύθηκε στη Βαρκελώνη η «Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας» (CNT). Πρόκειται για οργάνωση παρόμοια με τη γαλλική CGT και σε μεγάλο βαθμό οικοδομήθηκε σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο. Παρόλο που μέχρι το 1914 δεν μπορούσε να λειτουργήσει νόμιμα, άρχισε να αποτελεί σημαντική δύναμη σε πολλά κέντρα —στην Καταλωνία, στην Αραγωνία, στην Ανδαλουσία και αργότερα στη Γαλικία, ενώ οι αναρχοσυνδικαλιστές δημιούργησαν επαφές με τους αναρχικούς στη νότιο Αμερική και πρόσφεραν στο εκεί κίνημα ιδέες και ήγέτες. Παρόλο που μεγάλο μέρος της θεωρίας και της τακτικής της CNT προερχόταν από τη Γαλλία, (14) το επαναστατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ισπανία ήταν μοναδικό, τόσο γιατί οι αναρχικές ιδέες ήταν πολύ πλατιά διαδομένες, περισσότερο από άλλου, όσο και γιατί είχε πραγματοποιηθεί μια βασική συμμαχία ανάμεσα στους βιομηχανικούς εργάτες και τους αγρότες. Στη Βαρκελώνη και στις άλλες πόλεις της Καταλωνίας η αυτονομιστική αναρχική παράδοση δεν παρουσίαζε κανένα χρονικό κενό από την εποχή της Πρώτης Διεθνούς και στη συνέχεια ενισχύθηκε από την ύπαρξη μιας δυναμικής εργατικής οργάνωσης. Και όπως στα προπύργια των αναρχικών στις πόλεις υπήρχε ένα υπόγειο ρεύμα εξέγερσης που μπορούσε να μετατρέψει μια απεργία σε αναταραχή ή μια εργατική διαμάχη σε δδομαχία, έτσι και στις τεράστιες, άνυδρες, υπανάπτυκτες και άδικοιμένες περιοχές του νότου το άδοξό και απελπισμένο αγροτικό προλεταριάτο περίμενε κάποια ένδειξη πιθανής βελτίωσης των συνθηκών του. "Έτσι λοιπόν, όπως γράφουν

ὁ Ντιάζ ντέλ Μοράλ καὶ ὁ Τζέραλντ Μπρήναν, ξέσπαγαν στὴν Ἰσπανία περιοδικὰ κίματα ἐνθουσιασμοῦ, κινητοποίησης καὶ προσδοκίας κάθε φορὰ πού προσηλυτίζονταν νέοι ὄπαδοὶ καὶ ἡ ἐπανάσταση ἔδειχνε νὰ θρῖσκειται πολὺ κοντά.

Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἰδικὰ εἶχαν διαδοθεῖ στὶς περιοχὲς τοῦ νότου ἀπὸ περιοδεύοντες προπαγανδιστὲς κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἀναρίθμητες μπροσοῦρες καὶ φυλλάδια· οἱ μπροσοῦρες αὐτὲς ἐκδίδονταν ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ κέντρα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ διαβάζονταν στὸ χλωμὸ φῶς τῶν παραπηγμάτων ὅπου ζοῦσαν ὅλοι μαζί οἱ μεροκαματιάρηδες ἢ τίς ἐξηγοῦσαν στοὺς ἀγράμματους ἐκεῖνοι οἱ σύντροφοι πούμποροῦσαν νὰ διαβάσουν· ἔτσι δημιουργοῦνταν ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἄμεση ἀναγέννηση τῆς κοινωνίας. Γιὰ τοὺς ἀκτῆμονες μεροκαματιάρηδες ἢ γιὰ τοὺς μικρογεωργούς πού ἡ μικροῖδιοκτησία τοὺς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειάς τοὺς, αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς γῆς—el reparto. Ἡ «ἀνακατανομή», γράφει ὁ ἱστορικὸς αὐτῶν τῶν κινήματων, «ἦταν πάντοτε ἡ μαγικὴ λέξη, σ' ὅλες τίς ἀγροτικὲς ταραχὲς, πού ἠλέκτριζε τίς μάξες.»⁽¹⁵⁾ Τὸ 1903 παρουσιάστηκε ἕνα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ κίματα ἐπαναστατικῆς κινητοποίησης στὴν Ἰσπανία· στὴν Κόρντομπα κηρύχθηκε γενικὴ ἀπεργία. Ἀλλά, ὅπως τόσες φορὲς, τὸ κίνημα ἐξασθένησε σιγά-σιγά, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα νὰ διατηρήσει τὸν ἐνθουσιασμό τῶν μαζῶν καὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση ἀνάμεσα στὶς καθυστερημένες, διασκορπισμένες καὶ ἀπομακρυσμένες κοινότητες. Μετὰ τίς κινητοποιήσεις τοῦ 1903, ἐπακολούθησε, τὸ 1904, μεγάλων διαστάσεων λιμὸς —καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ντιάζ ντέλ Μοράλ «ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ φτώχεια εἶναι οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τῆς προλεταριακῆς κινητοποίησης.»⁽¹⁶⁾ Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ νότιο Ἰσπανία κατάφερε ἀπλῶς νὰ ἐπιζεῖ, μέχρι πού μιὰ ἄλλη ἀναπτέρωση τῶν ἐλπίδων καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐγκαινίασε μιὰ νέα περίοδο κινητοποιήσεων.

Στὶς σκοτεινὲς περιόδους τοῦ ἀνδαλουσιάνικου ἀναρχισμοῦ —

στη δεκαετία του 1870 ή στην περίοδο μετά το λιμό του 1904— ή «Ίδέα» διατηρήθηκε βασικά ζωντανή από άφοσιωμένους προπαγανδιστές και άρθρογράφους όπως τον Χοσέ Σάντσεζ Ρομάν. (17) Γιός ενός παπουτσι, είχε μεγαλώσει στη δεκαετία του 1870 και είχε μάθει να διαβάζει στα διαλείματα της εργασίας του στα χωράφια και τα βράδια που καθόταν και επιδιόρθωνε τα παπούτσια των συντρόφων του. Είχε πάρει μέρος στην κινητοποίηση που αποδόθηκε στη «Μαύρη Χείρα» και ήταν ένας από τους υποκινητές πίσω από την επίθεση ενάντια στο Χερές το 1892. Όταν δεν ήταν στη φυλακή, διάβαζε όλα τα αναρχικά φυλλάδια που έβρισκε στη φυλακή μπόρεσε να διδαχτεί από πρώτο χέρι, από τον Φερμίν Σαλβοτσεά και από έναν Γάλλο αναρχικό που ήταν φίλος και οπαδός του Ρεκλύ. Από το 1901 έγινε ένας από τους πιο ενεργητικούς, τους πιο δυναμικούς και τους πιο πλατιά γνωστούς αναρχικούς άρθρογράφους του γότου. Το έργο ζωής των προπαγανδιστών και των άρθρογράφων όπως του Σάντσεζ Ρομάν δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη των αναρχικών έργατων που διατηρούσαν ζωντανή τη θεωρία στο κάθε χωριό —ό «συνειδητός εργάτης», άσκητικά άφοσιωμένος στο σκοπό, «που δεν δακίμαζε το άλλοδλ, δεν κάπνιζε, δεν έπαιζε τυχερά παιχνίδια, που δεν έλεγε ποτέ τη λέξη Θεός, ζούσε με τη «συντρόφισσά» του χωρίς θρησκευτικούς ή νομικούς δεσμούς, ή παντρευόταν με πολιτικό γάμο.» (18) Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που εξασφάλισαν στο κίνημα τη δύναμη και τη συνέχειά του κι ήταν αυτοί που υπέφεραν περισσότερο, συχνά ήρωικά, από την καταστολή που ακολουθούσε τις πράξεις τους. Ορισμένες φορές παρασύρονταν από ακόμα πιο άνυποχώρητες θεωρίες. Πολλοί σοβαροί αναρχικοί ήταν χορτοφάγοι ή απέιχαν εντελώς από τα ολιγοπνευματώδη. Οι αγωνιστές αυτοί, ενώ βάσιζαν τις πεποιθήσεις τους σε όρθολογικά επιχειρήματα, είχαν την πίστη να ζήσουν με τόσο αυστηρή πειθαρχία, ώστε μπορούν να συγκριθούν μόνο με τους μοναχούς ή τους ιεραπόστολους της χριστιανικής εκκλησίας.

Το 1917-18 όταν άρχισαν να φτάνουν στην Ίσπανία πληροφορίες για επανάσταση στη μακρινή Ρωσία, παρατηρήθηκε άλλο ένα έντονο κίνημα προσηλυτισμού παρόμοιο με αυτό του 1903. Γι' άλλη μιιά φορά κυκλοφόρησαν μπροσούρες κι όσοι δεν μπορού-

σαν να διαβάσουν μαζεύονταν γύρω από εκείνους που μπορούσαν, για ν' ακούσουν τις θεωρίες του Κροπότκιν ή των Γάλλων αναρχικών άρθρογράφων. Ο ένθουσιασμός για την ιδέα της Ρωσίας ήταν τόσο μεγάλος, που ένας από τους σημαντικούς αναρχικούς, ο Σαλβαντόρ Καρντόν, άλλαξε το όνομά του σε Καρντόνιεφ. Γι' άλλη μια φορά αναξιογονήθηκαν τα παλιά όνειρα για μια εποχή όπου οι άκτιμονες αγρότες θα είχαν ένα κομμάτι γης, το αρδευτικό σύστημα θα έφερνε την ευημερία στα άνυδρα, πετρωμένα χωράφια και οι γόνιμες πεδιάδες δεν θα άνηκαν πια στους πλούσιους. Η CNT είχε αυξήσει στα προηγούμενα χρόνια την επιρροή της στους άκτιμονες εργάτες της Ανδαλουσίας, και τα τοπικά αγροτικά συνδικάτα μπορούσαν να οργανώνουν δυναμικές απεργίες, να εκφράζουν τα βραχυπρόθεσμα αιτήματά τους καθώς και να διεικονούνται έναν μελλοντικό παράδεισο.

Στην Ισπανία, μεταξύ 1917 και 1923, οι επαναστατικές απεργίες της CNT δημιουργούσαν τόσο μια κατάσταση πραγματικού έμφυλου πολέμου όσο και, αναπόφευκτα, ορισμένα προβλήματα στους αναρχικούς: για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να οργανωθεί το κίνημά τους και για τις σχέσεις των αναρχικών και της CNT με τους άλλους επαναστάτες αντιπάλους της υπάρχουσας κυβέρνησης. Η Ισπανία δεν είχε πάρει μέρος στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά συνέπεια η κληρονομιά της πατριωτικής αλληλεγγύης, που δεν εξαλείφθηκε ποτέ έντελως από το συνδικαλιστικό κίνημα των χωρών που πήραν μέρος στις Εχθροπραξίες, δεν επηρέασε τη δράση της CNT. Επιπλέον, στη διάρκεια του πολέμου η Ισπανία γνώρισε μια σχετική άνθηση της οικονομικής δραστηριότητας· η βιομηχανία θρυσόταν στην άκμή της και παρουσιάστηκε μάλιστα και έλλειψη από εργατικά χέρια, έτσι που η κυβέρνηση και οι εργοδότες αναγκάστηκαν να ανενχοτούν κάποιο βαθμό συνδικαλιστικής δράσης. Το τέλος του πολέμου προκάλεσε οικονομική κρίση· το κόστος ζωής αυξήθηκε· υπήρχε μεγάλη ανεργία και τα συνδικάτα —τόσο η σοσιαλιστική UGT όσο και η αναρχοσυνδικαλιστική CNT— πέρασαν πάλι στην άμυνα. Με παρατεταμένες απεργίες προσπάθησαν να διαφυλάξουν τη νομιμότητα της ύπαρξής τους, να αποφύγουν τη μείωση των μισθών και να πετύχουν τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας,

καθώς και να εκφράζουν μερικούς πολιτικούς στόχους.

Για πέντε περίπου χρόνια, οι άπεργίες, οι ανταπεργίες και διάφορες βίαιες ενέργειες απείλησαν την κυβέρνηση και αύξησαν την οικονομική δυσάρεσκεια που είχε αρχικά προκαλέσει τις άπεργίες, ενώ κάθε πράξη βίας από τη μιά πλευρά προκαλούσε τὰ αντίποινα τῆς ἄλλης. Εἶχαν ἐπηρεαστεῖ σχεδὸν ὅλες οἱ περιοχὲς τῆς χώρας, ἀλλὰ στὴ Βαρκελώνη ὁ ἀγῶνας ἦταν σκληρότερος. Ἡ Βαρκελώνη ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προπύργια τῆς CNT, καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες δροῦσαν στὴν Καταλωνία. Δυὸ ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Ἄνχελ Πεστάνια καὶ ὁ Σαλθαντόρ Σεγκύ, ἦταν ἐπαναστάτες συνδικαλιστὲς σύμφωνα μὲ τὴ γαλλικὴ παράδοση, πὺ πίστευαν στὴν ἀνάγκη ὀργάνωσης καὶ στὴ βραχυπρόθεσμη συνδικαλιστικὴ δράση, καθὼς καὶ στὸν τελικὸ ἐπαναστατικὸ σκοπὸ ὅπως καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς, ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τῶν ἀληθινῶν ἀναρχικῶν. Ὅπωςδήποτε, οἱ ἡγέτες τῆς CNT εἶχαν κάποιες ἐπιτυχίες στὸ ἐνεργητικὸ τους, βασικὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς περιθόησης ἀπεργίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 1919 στὰ ἐργοστάσια Canadiense, μὴ τράστια ὑδρο-ἠλεκτρικὴ ἐπιχείρηση τῆς Βαρκελώνης. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ μῆνες ἀπεργία πὺ κατέληξε σὲ γενικὴ ἀπεργία σ' ὅλη τὴν Καταλωνία, ἡ κυβέρνηση ὑποχώρησε. Μὲ διατάγματα τῆς καθιέρωσε τὸ ὀχτάωρο καὶ προσπάθησε νὰ ἱκανοποιήσει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν ἐργατῶν. Οἱ παραχωρήσεις αὐτὲς ὅμως συνδυάστηκαν μὲ μὴ ἀνανεωμένη ἐπίθεση ἐνάντια στὰ ἐπαναστατικὰ συνδικάτα, καὶ τὰ ἐπόμενα τέσσερα χρόνια ἐπικρατοῦσε ἀνοικτὸς πόλεμος ἀνάμεσα στὴν CNT καὶ τοὺς ἐργοδότες. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα πὺ χρησιμοποιοῦντο ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες συνδικαλιστὲς ἦταν ἡ ἴδρυση ἀνεξάρτητων συνδικάτων —τῶν «ἐλευθέρων συνδικάτων»— πὺ εἶχαν σὰν στόχο νὰ προσελκύσουν τὰ μέλη τῶν ἐπαναστατικῶν συνδικάτων. Τελικὰ ἡ ὅλη ὑπόθεση ἐξελιχθῆκε σὲ πόλεμο συμμοριῶν ἀνάμεσα στὰ δύο κινήματα τῆς Καταλωνίας μὲ τοὺς ἐργοδότες νὰ προσλαμβάνουν «πιστολόερος» γιὰ νὰ δολοφονήσουν τοὺς ἡγέτες τῆς CNT, καὶ μὲ τοὺς συνδικαλιστὲς νὰ ἀνταποδίδουν τὰ ἴδια. Σὲ μὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις δολοφονήθηκε ὁ Σαλθαντόρ Σεγκύ. Ἦταν ὀργανωτὴς μὲ σημαντικὰ χαρίσματα, πὺ εἶχε γίγει ἐπαναστάτης διανοούμενος μὲ ἰδέες ἀν-

πληγμένες από τὸ Νίτσε, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς φίλους του, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσε πάντοτε τὴν ἐπιρροή του ἐνάντια στὴν τρομοκρατία ὑπὲρ μιᾶς ὀργανωμένης συνδικαλιστικῆς δράσης.

Γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ CNT ἦταν σοβαρὰ διχασμένη ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Πεστάνια καὶ τὸν Σεγκύ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση ἀπὸ καθαρὰ ἀναρχικὴ ἄποψη. Ἡ διαμάχη αὐτὴ κατέληξε σὲ πολλὲς συζητήσεις γιὰ τὶς ἀναρχικὲς βασικὲς ἀρχές. Στὰ χρόνια τῆς ἀνοιχτῆς σύγκρουσης μὲ τὴν κυβέρνησι καὶ τοὺς ἐργοδότες, ἡ συζήτηση δὲν ἦταν τόσο ἔντονη, μολονότι ὀρισμένοι ἀγωνιστὲς ἀναρχικοί, ἰδιαίτερα στὴν Ἀνδαλουσία, ἀρνήθησαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν CNT. Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς περιόδου τὸ γεγονός ὅτι τὸ συνέδριον τῆς CNT τοῦ 1922 ψήφισε μιὰ ἀπόφασι τόσο θολή καὶ διφορούμενη, ὅσο καὶ αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία ξεκίνησε τὴ δράσι τῆς ἡ IWW στὶς ΗΠΑ. Ἡ CNT, διακήρυξε τὸ συνέδριον, «ὄντας ἀπόλυτα ἐπαναστατικὸς ὀργανισμὸς ποὺ μὲ σαφήνεια καὶ εἰλικρίνεια ἀρνεῖται τὴν κοινοβουλευτικὴν δράσι καὶ τὴ συνεργασία μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα, εἶναι ταυτόχρονα ἀπόλυτα πολιτικὴ, ἐφόσον ἔχει σὰν ἀποστολή τῆς νὰ κατακτήσει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξετάζει καὶ νὰ κριτικάρει ὅλους τοὺς ἐξελικτικὸς παράγοντες τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγον ἔχει καθήκον νὰ ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴ πῆσι, μὲ μέσον τὴν κοινὴν δράσι ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς CNT.» (10)

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν πάλι πολλὲς ἀντιρρήσεις γιὰ ὅσα συνέβαιναν στὴ Ρωσία. Ὁ ἀρχικὸς ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν ἐπανάστασι ὑποχώρησε σιγά-σιγά καθὼς γινόταν γνωστὴ ἡ πραγματικὴ κατάστασι. Ἡ CNT ὅμως μὲ πολλοὺς δισταγμοὺς ἐγκατέλειψε τὴν ἰδέα τῆς συμμετοχῆς τῆς στὴν Τρίτη Διεθνή, καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ πολὺ ἔντονος συζητήσι, τὸ 1922, ἀποχώρησε τελικὰ. Ὅπως ἀκριβῶς ἐξήντα χρόνια πρὶν οἱ Ἰσπανοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν βαθμιαία ἀνακαλύψει ὅτι ἡ συμμετοχὴ στὴν Πρώτη Διεθνή καὶ ἡ ὑποστήριξι στὸν Μπακούνιν δὲν μπορούσαν νὰ συμβιβάστον, ἔτσι καὶ τώρα ἀνακάλυψαν ὅτι δὲν μπορούσαν νὰ βασίζον τὴν πολιτικὴ τους στὴν αἰσιόδοξι ἀπόφασι ποὺ ψήφισαν μὲ ἐνθουσιασμὸ σ' ἐνα ἐθνικὸ τους συνέδριον τὸ 1919 ἢ ἀπόφασι αὐτὴ διακήρυττε

πρώτον ότι «ή CNT είναι σταθερός υπερασπιστής των αρχών της Πρώτης Διεθνούς, όπως διαμορφώθηκαν από τον Μπακούνιν' και δεύτερον, δηλώνει ότι υποστηρίζει προσωρινά την Κομμουνιστική Διεθνή λόγω του επαναστατικού χαρακτήρα της' στο μεταξύ ή CNT συγκαλεί και οργανώνει ένα παγκόσμιο εργατικό συνέδριο, όπου θα τεθούν και θα συμφωνηθούν οι βασικές αρχές, στις οποίες θα βασιστεί μια πραγματική 'Εργατική Διεθνής.»⁽²⁰⁾ Το τελικό ρήγμα με την Τρίτη Διεθνή, το 1922, κόστισε στο αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα ορισμένους Ικανούς και μαχητικούς υποστηρικτές, όπως ο 'Αντρές Νίλ και ο Χοακίλ Μαουρίν, που, αφού υπήρξαν για λίγο διάστημα πιστοί κομμουνιστές, ήγήθηκαν του αντιπολιτευτικού «'Ενοποιημένου Μαρξιστικού 'Εργατικού Κόμματος» (POUM) και πήραν ενεργητικό μέρος στην άριστερη πολιτική σκηνή της Καταλωνίας πριν γίνουν θύματα της κομμουνιστικής θηριωδίας το 1937.

Η περίοδος 1917-1923 απέδειξε τόσο τη δύναμη όσο και τις αδυναμίες της CNT. Το 1919 είχε 700.000 μέλη οργανωμένα στα βιομηχανικά συνδικάτα (Sindicatos de Ramo). 'Οργάνωσαν παρατεταμένες, βίαιες και δυναμικές απεργίες και κινητοποιήσεις σε πολλά μέρη της χώρας. Αύξαιναν την επιρροή τους σε περιοχές όπως τη Γαλικία, όπου δεν ήταν τόσο ισχυροί προηγουμένως και αριθμητικά λιγότεροι από τους σοσιαλιστές ανταγωνιστές τους της UGT. Και όμως, όπως τόσες άλλες φορές, δηλαδή ή δραστηριότητα δεν κατάφερε να δημιουργήσει την τελική επαναστατική κατάσταση που περίμεναν οι συνδικαλιστές ηγέτες και που απαιτούσαν οι θεωρίες τους, και πριν ακόμα από την επιβολή της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα το 1923, ή CNT είχε χάσει την πρωτοβουλία. Το κίνημα είχε εξασθενήσει από τις έσωτερικές διασπάσεις για το θέμα των μέσων και των σκοπών. Οι προσπάθειες που έκαναν ή CNT και ή UGT για συνεργασία δεν κράτησαν ποτέ πολύ διάστημα και ο ανταγωνισμός τους γινόταν ολοένα και πιο σκληρός. "Όταν ο Πρίμο ντε Ριβέρα επέβαλε τη δικτατορία του το 1923, ή κήρυξη από την CNT μιας γενικής απεργίας δεν υποστηρίχθηκε από την UGT, και μέσα σε οκτώ μήνες ή CNT αναγκάστηκε να περάσει στην παρανομία γι' άλλη μια φορά. Τα περισσότερα αναρχικά περιοδικά απαγορεύτηκαν

τά γραφεία τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν κλείστηκαν καὶ συνελήφθησαν πάνω ἀπὸ 200 ἡγετικοὶ ἀγωνιστές. Στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα, ὅπως τόσο συχνὰ στὸ παρελθόν, οἱ Ἰσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ θέμα τῆς τακτικῆς καὶ τῶν στόχων τους. Κατάφεραν νὰ συνεχίσουν τὴ λειτουργία ὀρισμένων ἀπὸ τὶς δημοσπονδίες τῆς CNT· ἀλλὰ οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνιστές πῆραν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἰδρῦσουν μιὰ νέα ὀργάνωση ποὺ ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἔδινε νέα ζωὴ στὸ κίνημα καὶ θὰ τοῦ θύμιζε τοὺς ἀληθινούς ἐπαναστατικοὺς στόχους του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀνοιχτὴ συνδικαλιστικὴ δράση δὲν ἦταν νόμιμη. Αὐτὴ ἡ νέα ὁμάδα ἦταν ἡ «Ἀναρχικὴ Ὁμοσπονδία Ἰβηρίας» (FAI), ποὺ ἰδρύθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1927 στὴ Βαλένθια σὲ μιὰ μυστικὴ συγκέντρωση. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ FAI ἔγινε ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀρχικὰ ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ μὲ μυστικότητα καὶ ἦταν μιὰ γνήσια Μπακουινικὴ μυστικὴ ὀργάνωση νεαρῶν φανατικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἐπαναφέρουν τὸ ἀναρχικὸ κίνημα σὲ μιὰ πορεία ἀνυποχώρητης ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων καὶ νὰ θέσουν τέλος στὶς ἐρωτοτροπίες μὲ διάφορους δημοκράτες πολιτικούς, πράγμα ποὺ ὑποφιάζονταν γιὰ μερικοὺς ἡγέτες τῆς CNT. Ἡ FAI εἶχε οἰκοδομηθεῖ στὴν οὐσία κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούνιν, καὶ σκόπευε νὰ παίξει στὸ ἰσπανικὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα τὸ ρόλο ποὺ πίστευαν ὅτι ἔπαιξε ἡ Συμμαχία μέσα στὴ Διεθνῆ, δηλαδή, νὰ ἀποτελέσει πυρῆνα ἀφοσιωμένων καὶ ἀποφασισμένων ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐμπνεύσουν καὶ θὰ ἐλέγξουν δλόκληρο τὸ κίνημα.

Τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα οἱ δυνατότητες ἀναρχικῆς δράσης ἦταν πολὺ περιορισμένες. Ἡ CNT μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὸ κύρος της σὰν γνήσια ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, ἀφοῦ μάλιστα ἡ UGT καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἔτειναν νὰ ἀποδεχτοῦν ὀρισμένους συμβιβασμοὺς μὲ τὸ καθεστῶς τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα. Τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε ἡ CNT γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐπαναστατικῆς της θέσης ἦταν ἡ ἀδυναμία καὶ οἱ συνεχεῖς διώξεις. Παρόλα αὐτὰ μπόρεσε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας σχετικὰ ἰσχυρὴ, καὶ τὸ 1931 μπόρουσε ἀκόμα νὰ

παρουσιάζει πάνω από 500.000 μέλη. Η απόλυση, από μέρους του βασιλιά, του Πρίμο ντε Ριβέρα το 1930 ακολουθήθηκε από τη δική του παραίτηση το 1931. Και γι' άλλη μια φορά, όπως μετά το 1868, ξαφνικά όλα φαίνονταν πιθανά και η επανάσταση να πλησιάζει.

Αναπόφευκτα λοιπόν οι αναρχικοί έπρεπε να ξαναρχίσουν τη γνωστή πιά συζήτηση για τη σχέση τους με τη νέα δημοκρατία και με τα άλλα επαναστατικά εργατικά κόμματα, την εποχή ακριβώς που μια Συντακτική Συνέλευση προετοίμαζε ένα νέο σύνταγμα. Στο έσωτερικό της CNT η συζήτηση αυτή κράτησε για πολύ καιρό, με τον Άνχελ Πεστάνια να ήγεται της πτέρυγας εκείνης που πίστευε ότι θα πρέπει να τεθούν βραχυπρόθεσμοι στόχοι και όχι η πραγματοποίηση της τελικής επανάστασης, και τον Χουάν Πεϊρό να έναντιώνεται σε κάθε σχέση με τους πολιτικούς οποιασδήποτε παράταξης. Ύστερα από την ανακήρυξη της δημοκρατίας το 1931, η CNT δεν ήταν πια παράνομη οργάνωση και παρουσιάστηκε γι' άλλη μια φορά σαν κίνημα σε εθνική κλίμακα. Αντιμετωπίζοντας τις θύριες καταγγελίες της «γερμανικής γραφειοκρατίας» και του «συγκεντρωτισμού», τα μεμονωμένα εργοστασιακά συνδικάτα αναδιοργανώνονταν σε εθνικές βιομηχανικές δημοσπονδίες και παρόλες τις διαμαρτυρίες από αναρχικούς, όπως τον Γκαρθία Όλιβερ, ότι «οι Βιομηχανικές Όμοσπονδίες προέρχονται από τη Γερμανία και μοιάζουν να έχουνε θγει από βαρέλι μπόρας», η νέα οργάνωση έγινε αποδεκτή. Η στάση της CNT ήταν οπωσδήποτε διαφορούμενη πρώτα λόγω των θεωρητικών διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στον Πεστάνια και τον Πεϊρό, και δεύτερο γιατί όπως πάντα οι ήγέτες της παρασύρονταν από την επιθυμία τους να μη μείνουν έξω από τη νέα δημοκρατική σκηνή και από τη βαθιά δυσπιστία τους για τους στόχους και τα κίνητρα της κυβέρνησης. 'Από τη μια πλευρά, η «Συντακτική Συνέλευση είναι προδόν μιας επαναστατικής πράξης, πράξης που έμμεσα ή άμεσα είχε την υποστήριξή μας.» 'Από την άλλη, «δεν ελπίζουμε ότι θα καταφέρει τίποτα η Συντακτική Συνέλευση, που δημιουργήθηκε μέσα στη μήτρα της καπιταλιστικής κοινωνίας και είναι έτοιμη να υπερασπίσει την ήγεμονία της από τριπλή αποψη, πολιτική, νομική και οικονομική.» (21)

Ἡ δημοκρατία πού γεννήθηκε μέσα στήν παγκόσμια οικονομική κρίση πολύ γρήγορα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανη νά χειριστεῖ τήν κατάσταση πού χειροτέρευε διαρκῶς. Ἡ αὐξανόμενη ἀνεργία καί δυσἀρέσκεια δημιούργησε προβλήματα καί γιά τούς ἀναρχικούς τῆς CNT. Ὁ Πωστάνια καί ὁ Πειρό, παρόλο πού εἶχαν συγκρουστεῖ προηγουμένως στό ζήτημα τῆς ἐπαφῆς μέ τούς πολιτικούς καί τῆς ὑποστήριξης πρὸς τήν Συνακτικὴ Συνέλευση, ἦταν τώρα ἐνωμένοι ἐναντία στοὺς ἀναρχικούς τῆς FAI, καί τὸν Αὐγούστο τοῦ 1931 κυκλοφόρησαν ἕνα μανιφέστο μέ τριάντα ὑπογραφές, μέ τὸ ὁποῖο ἀποκάλυπταν ὀλοκάθαρα τίς διαφορὲς πού ὑπῆρχαν κατὰ τὴ γνώμη τους ἀνάμεσα στὸν ἐπαναστατικὸ συνδικαλισμὸ καί τὸν ἀναρχισμό. Ἀφοῦ ἐπιτέθηκαν ἐναντία στήν κυβέρνηση πού δὲν κατάφερε νά χειριστεῖ τήν οικονομικὴ κατάσταση, ἐπιτέθηκαν μέ τὴν ἴδια μανία καί ἐναντία στήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νά γίνει ἔδῳ καί τώρα ἀπὸ βιαστικά αὐτοσχεδιασμένη μειονοτικὴ δράση: «Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ὑπεραπλουστευμένη ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης —πού εἶναι κλασικὴ καί μᾶλλον ἐπικίνδυνη— πού πρὸς τὸ παρὸν θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸν ρεπουμπλικάνικο φασισμό... ἀντιπαραθέτουμε μιὰ ἄλλη ἀποψη, ἀληθινὴ, μοναδικὰ πρακτικὴ καί συνεκτικὴ, πού μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει χωρὶς λάθη στήν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ μας ἀντικειμενικοῦ στόχου... Πράγμα πού ἀπαιτεῖ ὅτι ἡ προετοιμασία δὲν θὰ πρέπει νά εἶναι μόνο προετοιμασία τῶν ἐπιθετικῶν στοιχείων πάλης, ἀλλὰ ὅτι θὰ πρέπει ἐπίσης νά ἔχει ἠθικὰ στοιχεῖα πού σήμερα εἶναι τὰ ἰσχυρότερα, τὰ πιὸ καταστροφικὰ, καί ἐκεῖνα πού εἶναι πιὸ δύσκολο νά ἠττηθοῦν... Ἡ ἐπανάσταση δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικά στό θάρρος τῶν λίγο-πολύ θαρραλέων μειονοτήτων, ἀλλὰ θέλει νά εἶναι ἕνα κίνημα πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸ λαὸ σὰν σύνολο, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη πού βαδίζει πρὸς τὴν τελικὴ τῆς ἀπελευθέρωση, ἀπὸ τὰ συνδικάτα κι ἀπὸ τὴν Συνομοσπονδία πού θὰ καθορίσουν τὴν πρακτικὴ, τὴ μέθοδο καί τὴν ἀκριβῆ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπανάστασης... Ναι, εἴμαστε ἐπαναστάτες· ἀλλὰ δὲν καλλιεργοῦμε τὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης.»⁽²²⁾

Ἡ καλλιέργεια τοῦ μῦθου τῆς ἐπανάστασης ἦταν βέβαια αὐτὸ ἀκριβῶς πού πίστευε ἡ FAI, ἀλλὰ τώρα πιά ἡ ἐπιρροή τῆς ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ στήν CNT γιὰ νά μπορέσει νά ἐξασφαλίσει τὴ δι-

αγραφή του Πεστάνια, του Πείρο και των άλλων που υπέγραψαν το μανιφέστο των τριάντα. Όλα τα μέλη της FAI έπρεπε να είναι: και μέλη της CNT και κατόρθωσαν να εκλεγούν στις επιτροπές που αποφάσιζαν για την πολιτική της CNT σε έθνικό και τοπικό επίπεδο. Η CNT, σύμφωνα με τις καλύτερες αναρχικές παραδόσεις, δεν είχε μόνιμους υπαλλήλους και οι διοικητικές της λειτουργίες ήταν αυστηρά περιορισμένες, τα πιο μαχητικά και άφροσιωμένα στελέχη μπορούσαν να εξασφαλίσουν σημαντικό κύρος απλώς και μόνο με την προσωπικότητά τους και δεν υπήρχε καμιά γραφειοκρατική ιεραρχία από συντηρητικούς μόνιμους υπαλλήλους που μπορούσε να εμποδίσει την δράση να ακολουθήσει: εξτρεμιστική πορεία. Γενικά, στη διάρκεια των θάιων αγώνων των προπολεμικών χρόνων και στην περίοδο της παράνομης δράσης κατά τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα, υπήρχε ή τάση να εμφανίζονται στο προσκήνιο τα πιο θάρρα, σκληροτράχηλα και καταστροφικά στελέχη. Η νεότερη γενιά, τόσο από ιδιοσυγκρασία όσο και από πεποίθηση, ήταν στρατευμένη στην ανυποχώρητη άμεση δράση περισσότερο από άλλοτε. Χαρακτηριστικό μέλος αυτής της γενιάς των εξτρεμιστών ήταν ο Μπουεναβεντούρα Ντουρρούτι, που θα γινόταν ένας από τους μεγαλύτερους αναρχικούς ήρωες και μάρτυρες του έμφυλου πολέμου. Ήταν εργάτης σιδηροδρόμων από το Λεόν, γεννήθηκε το 1896, και στις ταραχές του 1917 δράγανσε σαμποτάζ στους σιδηροδρόμους. Έξορίστηκε στη Γαλλία και εκτός από μια σύντομη επιστροφή του στην Ίσπανία, όπου πήρε μέρος σε μια άποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Αλφόνσου XIII και σε μια πετυχημένη δολοφονία του αρχιεπισκόπου της Σαραγκόσα, έζησε στη Γαλλία μέχρι το 1931. Ήταν άνθρωπος που τίποτα δεν μπορούσε να τον σταματήσει: είχε κάνει ληστείες και φόνους για να βοηθήσει την ύποθεση της αναρχίας, και η «άθωα έκφραση του προσώπου του», που παρατηρεί ο Τζέραλντ Μπρήναν⁽²³⁾ αντισταθμίζεται στις φωτογραφίες από ένα φοβερά σκληρό στόμα και δπωσδήποτε διαφεύδεται από τις πράξεις του. Με τον φίλο του Φρανσίσκο Ασκάσο έγινε το σύμβολο της αναρχικής σκληρότητας και άσπλαχνίας για τους αντιπάλους.

Στα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στην ανακήρυξη της δημο-

κρατίας τὸ 1931 καὶ στὸ ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τὸ 1936 ὑπάρχουν ἀρκετὲς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἐπαναστατικὲς κομμουνες σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἰσπανίας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ δράση τους θὰ ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση. Τὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἦταν σχεδὸν τὸ ἴδιο παντοῦ καὶ θυμίζει τίς παρόμοιες προσπάθειες ποὺ ἔκαναν οἱ Ἴταλοι ἀναρχικοὶ πρὶν πενήντα περίπου χρόνια. Ἡ CNT καταλάμβανε μιὰ πόλη· τὸ χρέμα καταργόταν· τὰ δημόσια ἀρχεῖα καίγονταν· ἡ «Ἐθνοφυλακὴ» ἀφοπλιζόταν, διαλυόταν καὶ πολλὰ μέλη τῆς δολοφονοῦνταν. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932 ἔγινε μιὰ τέτοια προσπάθεια σὲ δύο περιοχὲς τῆς κοιλάδας τοῦ Λιομπρεγκάτ στὴν Καταλωνία. Ὑστερα ἀπὸ πέντε μέρες σκληρῶν μαχῶν καταστάληκε καὶ στὴ συνέχεια ὁ Ντουρρούτι καὶ ὁ Ἀσκάσο ἐκτοπίστηκαν σὲ μιὰ ἀφρικανικὴ ἀποικία. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἓνα γράμμα ποὺ ἔγραψε ὁ Ἀσκάσο φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, γιὰτὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ πάθους καὶ τῆς εὐγλωττίας ποὺ φαίνονται φυσικὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιδὸ σκληροτράχηλους καὶ ἀκαμπτους ἀναρχικοὺς: «Φεύγουμε... Νὰ φεύγεις —σύμφωνα μ' ἕναν ποιητὴ— σημαίνει κάτι σὰ νὰ πεθαίνεις. Κι ὅμως γιὰ μᾶς ποὺ δὲν εἴμαστε ποιητὲς, ἡ ἀναχώρηση ἦταν πάντοτε τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς. Συνέχεια σὲ πορεία, διαρκῶς μέσα στὸ δρόμο σὰν αἰώνιοι Ἑβραῖοι χωρὶς πατρίδα· ἔξω ἀπὸ τὸ περιθώριο μιᾶς κοινωνίας ποὺ γιὰ μᾶς δὲν ἔχει κανένα χῶρο καλὸ γιὰ νὰ τὸν ζήσουμε· ἀνήκουμε στὴν τάξη τῶν καταπιεσμένων, δὲν ἔχουμε θέση σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, γιὰ μᾶς τὸ ταξίδι εἶναι πάντοτε ἔνδειξη ζωτικότητας.» (24)

Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἐπομαζόνταν κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τίς μεγάλες μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1936, ποὺ ἡ ἐπανάσταση φαινόταν πάρα πολὺ κοντά, παρατηρήθηκαν ἀρκετὰ παρόμοια ἐπεισόδια. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1932 ἔγινε προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίηση γενικῆς ἀπεργίας στὴ Σεβίλλη ἐναντίονα στὴν ἀπόπειρα τοῦ στρατηγοῦ Σανχούρχο νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία μὲ πραξικόπημα. «Ἡ μοναδικὴ ἀπάντηση», ἔγραφαν οἱ ἀναρχικοί, «σὲ μιὰ τέτοια ἀτιμὴ πρόκληση εἶναι μιὰ ἐπαναστατικὴ γενικὴ ἀπεργία, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀμέσως τὸν ἐμφύλιον πόλεμο, στοὺς ὁδούς καὶ στὰ χωράφια. Ἄς γίνῃ φρούριο τὸ κά-

θε σπίτι, κάθε στέγη ως γίνει όχυρό που δρθώνεται ήρωικά ενάντια στον επίθετικό μιλιταρισμό και ύπερασπίζεται τις πολιτικές ελευθερίες.» (25) Σ' αυτή την περίπτωση ή δράση τής CNT ήταν άρκετά άποτελεσματική και τó πραξικόπημα του Σανχούρχο ήττήθηκε από την άπεργία σέ συνδυασμό με τά μέτρα που πήρε ή κυβέρνηση. Οι άλλες άπόπειρες τών άναρχικών για επανάσταση είχαν λιγότερη επιτυχία. Τόν Ίανουάριο του 1932, λογουχάρη, έγιναν ταραχές στη Βαρκελώνη και ο νότος φλεγόταν δλόκληρος από αυθόρμητες εξέγέρσεις· δημιουργήθηκαν επαναστατικές κομμουνες στη Λεβάντε, και στην Άνδαλουσία έγιναν μεγάλες άγροτικές εξέγέρσεις. Άπ' αυτές τις εξέγέρσεις ή πιό γνωστή και εκείνη που καταστάληκε άγριότερα ήταν ή εξέγερση στο Κάσας Βιέχας.

Τό Κάσας Βιέχας ήταν ένα μικρό χωριό κοντά στο Χερέζ, που είχε όλα τά χαρακτηριστικά ενός μέρους όπου ο άναρχισμός έδειχνε νά προσφέρει τή μοναδική έλπίδα άλλαγής. Ήταν άπελπιστικά φτωχό και τó μάστιζε ή έλνοσσία. Ό Γενάρης, όπως τονίζει ο Ε. Τζ. Χόμπσμπώουμ, (26) ήταν ή χειρότερη έποχή του χρόνου για τούς άκτήμενες εργάτες, τά τρόφιμα ήταν λιγοστά και δουλειά δέν υπήρχε. Τό χωριό είχε ήδη γνωρίσει τις ιδέες και τά επιχειρήματα τών άναρχικών και φαίνεται πως υπήρχε ένα είδος άναρχικής δυναστείας, γιατί οι νεαροί επαναστάτες παντρεύονταν τις κόρες τών παλιών άναρχικών ήγετών. Όταν λοιπόν άρχισαν νά φτάνουν πληροφορίες για εξέγέρσεις σέ άλλες περιοχές τής Ίσπανίας και νά διαδίδονται φήμες ότι θά μοιραζόταν ή γή στους άγρότες (είχαν πράγματι γίνει όρισμένα σχέδια για άγροτικές μεταρρυθμίσεις στα γειτονικά κτήματα) ο γηραιότερος άναρχικός στο χωριό, ο Κούρρο Κρούζ, γνωστός σαν Σεϊσντέντος (Έξεδάχτυλος), αποφάσισε ότι είχε έρθει ή πρò πολλού άναμενόμενη στιγμή για δράση. Δήλωσαν στο δήμαρχο ότι δημιουργήθηκε μιά άντ:εξουσιαστική κομμούνα· οι τέσσερεις έθνοφύλακες του χωριού αποπλίστηκαν και εκτελέστηκαν· ξεδιπλώθηκε ή κοκκινόμαυρη σημαία τών Ίσπανών άναρχικών και έγιναν προετοιμασίες για τήν άμυνα του χωριού και τó μοίρασμα τής γής. Μέχρι εκείνη τή στιγμή είχαν γίνει όλα χωρίς βία· με τήν άφιξη τών κυβερνητικών στρατευμάτων άρχισαν οι μάχες και πολύ γρήγορα

έγινε φανερό ότι οι επαναστάτες του Κάσας Βιέχας ήταν απομονωμένοι. Ο Σεϊσντέντος φαίνεται πως έκανε ότι μπορούσε για ν' αποφύγει το χωριό τις ταλαιπωρίες, κι αυτός με την οικογένειά του και τους φίλους του οχυρώθηκαν στο σπίτι του στο πάνω μέρος του χωριού. Ύστερα από δώδεκα ώρες σκληρής μάχης, που τέλειωσε με το κάψιμο του σπιτιού, σκοτώθηκαν 25 περίπου αναρχικοί. Το έπεισόδιο ήταν χαρακτηριστικό αυτών των αναρχικών εξέγερσεων για το θάρρος, την αισιοδοξία και την απελπισία του ταυτόχρονα όμως ή αβριότητα της κυβερνητικής απάντησης — λέγεται ότι οι στρατιώτες είχαν πάρει διαταγή να μην πιάσουν αιχμαλώτους— απέδειξε πόσο επισφαλείς θεωρούσαν τους θεσμούς της νέας δημοκρατίας οι ήγέτες της και πόσο δίκιο είχαν οι αναρχικοί που δεν περίμεναν καμιά αλλαγή στις σχέσεις τους με το κράτος κάτω από το νέο δημοκρατικό καθεστώς.

Αποτέλεσμα, ή FAI μπόρεσε να αυξήσει την επιρροή της σε αντίθεση με τους ήγέτες της CNT που έλπιζανε σε άμεσα όφελη από τη δημοκρατία. Η διάσπαση ανάμεσα στην πλειοψηφία της CNT και των Πειρώ ξεπεράστηκε μόνο με την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου, ενώ ο Πεστάνια διέκοψε τελείως τις σχέσεις του με το αναρχικό κίνημα κι έκανε δικό του πολιτικό κόμμα. Η επίσημη γραμμή της CNT για τα επόμενα τρία χρόνια ήταν το μπουκοτάρισμα της δημοκρατίας και η αποχή από τις εκλογές: «Κοινωνική επανάσταση και όχι εκλογικές κάλπες» ήταν το σύνθημά της. Σ' αυτή την ατιμόσφαιρα κοινωνικής έντασης και αναταραχής κι απέναντι στην κυβερνητική αδυναμία ή έχθρότητα έγιναν αρκετές προσπάθειες για συνένωση των κινήματων της άριστερας. Το Φεβρουάριο του 1934 —παρόλους τους δισταγμούς πολλών δογματικών μελών της FAI— ή CNT και ή σοσιαλιστική UGT κατόρθωσαν να κάνουν μιιά συμφωνία για κοινή δράση σε τοπική βάση. Η έχθρότητα των αναρχικών απέναντι στους σοσιαλιστές είχε αυξηθεί, γιατί οι σοσιαλιστές είχαν πάρει μέρος στις πρώτες κυβερνήσεις της δημοκρατίας. Όταν όμως το Νοέμβριο του 1933 ή άριστερά ήττήθηκε ολοκληρωτικά στις εκλογές και ή νέα δεξιά κυβέρνηση άρχισε να αποσύρει μεγάλο μέρος της νομοθεσίας —δσο ανεπαρκής κι αν είχε φανεί στην εποχή της— με την οποία οι ρεπουμπλικάνοι είχαν προσπαθήσει να περιορίσουν τη δύναμη

της έκκλησίας και των γαιοκτημόνων και να προστατεύσουν τους εργάτες, οι σοσιαλιστές καθώς και οι άναρχικοί άρχισαν πιά να σκέφτονται την επανάσταση. Στην πραγματικότητα ή πιό σημαντική επαναστατική έκρηξη στά δυό σκοτεινά χρόνια που προηγήθηκαν της έλπιδοφόρας εποχής όταν άνέβηκε στην έξουσία τó Λαϊκό Μέτωπο τó 1936, ήταν ή εξέγερση τώς εργατών όρυχείων στις Άστούριες τόν Όκτώβριο τού 1934—εξέγερση που ήταν έργο των σοσιαλιστών, μολοντί την υποστήριξε και ή CNT. Οι τοπικοί ήγέτες της CNT ήταν υποστηρικτές των «τριάντα που είχαν υπογράψει τó μανιφέστο» και έτσι μπόρεσαν να γίνουν συμφωνίες σέ τοπική κλίμακα που δέν θα είχαν γίνει στην Καταλωνία, όπου ή ήγεία της CNT ήταν περισσότερο έξτρεμιστική.

Ή εξέγερση στις Άστούριες, όπως και τόσα άλλα επαναστατικά ξεσηκώματα, απέτυχε, γιατί ή κυβέρνηση μπόρεσε να την απομονώσει. Στην Καταλωνία είχε γίνει μιá εξέγερση των αυτόνομιστών στις άρχές τού Όκτωβρίου, στην όποία είχε έναντιωθεί ή CNT, και στην Μαδρίτη μιá απόπειρα των σοσιαλιστών για επανάσταση είχε συντριβεί. Στις Άστούριες ή UGT, ή CNT και οι ελάχιστοι κομμουνιστές ήταν έπομένως έκτεθειμένοι στην μανία των κυβερνητικών δυνάμεων. Τά στρατεύματα από τó Μαρκόκο και ή λεγεώνα των ξένων προκάλεσαν 10.000 θύματα, νεκρούς και τραυματίες, από τούς 70.000 εργάτες που πήραν μέρος στην εξέγερση. Τά γεγονότα στις Άστούριες έκαναν ακόμα πιό έντονη την ήδη ύπάρχουσα ένταση και τά σκληρά αντίποινα κι από τίς δύο πλευρές συνέβαλαν ακόμα περισσότερο στην επιδείνωση της κατάστασης. Ή καταστολή της εξέγερσης άκολοθήθηκε από ακόμα μεγαλύτερες διώξεις της άριστεράς. Στη διάρκεια τού 1935, όπως και στη Γαλλία την ίδια εποχή, πολλά από τά μέλη της εργατικής θάσης άρχισαν να άσκουñ πίεση στους ήγέτες για να ξεχάσουν τίς διαφορές τους και να συνενωθοñ σ' ένα Λαϊκό Μέτωπο για την υπεράσπιση των βασικών ελευθεριών τού λαού. Άποτέλεσμα, οι σοσιαλιστές, οι κομμουνιστές (έκείνη την εποχή ήταν συγκριτικά άσημαντο κάμμα στην Ίσπανία) και δρισμένες ομάδες δημοκρατικών συμφώνησαν να κατεβουñ στις εκλογές τού Φεβρουαρίου τού 1936 σέ κοινό μέτωπο ή εκλογική έπιτυχία τού Λαϊκού Μετώπου ήταν σημαντική. Ή CNT και οι άναρχικοί είχαν, όπως και πριν,

ρίξει τὸ σύνθημα τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς ἐκλογές· ἀλλὰ ἡ προπαγάνδα τοὺς φάνηκε σὲ πολλοὺς ὅτι γίνεταν χωρὶς μεγάλο ἐνθουσιασμό καὶ ὅπωςδήποτε πάρα πολλοὶ ψηφοφόροι τῆς CNT ὑποστήριξαν τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ἰδιαίτερα στὸ νότο, ὅπου τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ προβλεφθοῦν.

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν βοηθήσει πολὺ στὴ δημιουργία ἀτιμωσιαστικῆς ἐμφυλίου πολέμου.⁽²⁷⁾ Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίηση καὶ ἡ προπαγάνδα τοὺς γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση, τὰ σποραδικὰ ξεσηκώματα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν ἐλευθεριακὲς κομμουνες καὶ ἡ συνεπὴς ἀρνήσή τους νὰ ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς, εἶχαν αὐξήσει τὶς ἐλπίδες τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ ἐπανάσταση καὶ τὸν ἀντίστοιχο φόβο τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς δεξιᾶς. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1936 οἱ δύο πλευρὲς ἐτοιμάζονταν γιὰ τὴ σύγκρουση. Ὅταν ἐγίνε ἡ συγκέντρωση τῆς CNT στὴ Σαραγκόσα — ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀναρχικὰ προπύργια — γιὰ τὸ ἐθνικὸ τῆς συνέδριο πού ἀντιπροσώπευε πάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο ἐργάτες, ἐπικρατοῦσαν μαχητικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις. Αὐτὸ πού ἦταν χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ὅμως, ἦταν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συζήτηση πρακτικῶν μέτρων πού θὰ λαμβάνονταν σὲ ζητήματα συνδικαλιστικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ψηφοφορία γιὰ ἕνα συνασπισμὸ μὲ τὴν UGT καθὼς καὶ τὴν ἐπανεγγραφή τοῦ Πειρὸ καὶ ὀρισμένων ἄλλων συνδικαλιστῶν πού εἶχαν διαγραφεῖ παλαιότερα, ἔγινε πλατιά συζήτηση γιὰ τὸ τί θὰ συνέβαινε μετὰ τὴν ἐπερχόμενη ἐπανάσταση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπανελάβαν τὶς ἐλπίδες πού θὰ μπορούσαν πολὺ καλὰ νὰ εἶχαν ἐκφραστεῖ σὲ ὁποιαδήποτε ἀναρχικὴ συγκέντρωση τῶν προηγούμενων πενήντα χρόνων: «Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ λήξει ἡ βίαιη περίοδος τῆς ἐπανάστασης, θὰ καταργηθοῦν τὰ ἐξῆς: ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία, τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία καὶ κατὰ συνέπεια οἱ τάξεις πού διχάζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐκμεταλλεῦτες καὶ ἐκμεταλλεμένους, σὲ καταπιεσμένους καὶ καταπιεστές.» Στὴ συνέχεια περιέγραψαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ λειτουργοῦσαν οἱ κομμουνες, μὲ βάση τὴν ἐλεύθερη συνένωση τῶν ἐργατῶν στὰ συνδικάτα τους· θὰ παράγουν καὶ θὰ ἀνταλλάσσουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ θὰ συνδέονται σὲ «περιφερειακὲς καὶ ἐθνικὲς δημοσπονδίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν γενικῶν ἀντικειμενικῶν στόχων τους»,

για να σχηματίσουν μιὰ Ἰθνηρικὴ Ὀμοσπονδία Ἀναρχικῶν Κοινοτήτων. Στις κομμουνες οἱ ἀποφάσεις θὰ λαμβάνονται ἀπὸ ἐκλεγμένες ἐπιτροπές πού θὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργία, τὴν ὑγιεινὴ, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν πειθαρχία, τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν στατιστικὴ. «Ὅλες αὐτὲς οἱ λειτουργίες δὲν θὰ ἔχουν κανένα ἐκτελεστικὸ ἢ γραφειοκρατικὸ χαρακτῆρα. Μερικοὶ ἀναλαμβάνουν τεχνικὲς ὑπηρεσίες... ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι θὰ κάνουν τὸ καθήκον τους σὰν παραγωγοί, θὰ συγκεντρῶνται στὸ τέλος κάθε ἡμέρας γιὰ νὰ συζητήσουν λεπτομέρειες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἀπαιτεῖται ἡ ἐπιδοκιμασία ἀπὸ τὴ συνέλευση τῆς κομμούνας.» Τὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν περισσότερες κομμουνες τὰ χειρίζεται μιὰ περιφερειακὴ Ὀμοσπονδία —παρόλο πού ἀναφέρονται ἐλάχιστα πράγματα γι' αὐτὸ τὸ κρίσιμο πρόβλημα, καὶ ἡ ἀπόφαση ἐπιστρέφει σὲ εὐκολότερα θέματα, βεβαιώνοντας ὅτι «ἡ ἐπανάσταση δὲν θὰ ἐπιτεθεῖ θίαυα ἐνάντια στὴν οἰκογένεια», ἀκόμα κι ἂν «ὁ ἐλευθεριακὸς κομμουνισμὸς διακηρύχκει τὸν ἐλεύθερο ἔρωτα.» Κάθε δυσκολία πού θὰ δημιουργηθεῖ, ἀντιμετωπίζεται κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Γκόντουϊν: «Γιὰ πολλὲς ἀσθένειες εἶναι κατάλληλη ἡ ἀλλαγὴ κλίματος. Γιὰ τὴν ἀσθένεια τοῦ ἔρωτα, ὁμοίως, πού μπορεῖ νὰ τυφλώσει κάποιον καὶ νὰ τὸν κάνει πεισματάρη, συνιστοῦμε τὴν ἀλλαγὴ κομμούνας».

Ὅρισμένα ὁμοίως ἀπὸ τὰ μέτρα πού προτάθηκαν ἦταν περισσότερο πρακτικὰ: προγραμματίστηκε μιὰ τεράστια ἐκστρατεία ἐνάντια στὸν ἀναλφαριθμητισμὸ, παρόμοια μὲ ἐκείνη πού ἐφαρμόστηκε μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Κούβα, ἐνῶ καὶ τὰ σχολεῖα ἔπρεπε νὰ βασίζονται (σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Φερρέρ) στὴν ἀρχὴ ἐκείνη πού ὑποστήριξε ὅτι πρέπει νὰ βοηθοῦνται οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ διαμορφῶνουν τὴ βικὴ τους γνώμη. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καμιὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς διανοούμενους καὶ τοὺς ἐργάτες. Ὅρισμένες διακρίσεις ὁμοίως θὰ γίνονται σεβαστές. Δηλώνεται καθαρὰ ὅτι ἐκεῖνες οἱ κομμουνες πού «ἀντιτίθενται στὴν ἐκβιομηχάνιση» ἢ πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ φυσιολάτρες ἢ γυμνιστὲς θὰ εἶναι ἐλεύθερες νὰ δημιουργοῦν ξεχωριστὲς κοινότητες.

Αὐτὴ ἡ μακροσκελὴς ἀπόφαση ⁽²⁸⁾ εἶναι ἓνα συγκινητικὸ ντοκουμέντο, μὲ τὴ διακήρυξή της ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι κακὸς

από τη φύση του, και με την αρκετά μετριοφρονη κατάληξή της ότι δεν καθορίζει συγκεκριμένους κανόνες για το επαναστατικό προλεταριάτο, αλλά «τις γενικές γραμμές του αρχικού προγράμματος που πρέπει να ολοκληρωθεί από τον κόσμο των παραγωγών, την άφετηρία της ανθρωπότητας στο δρόμο για την απόλυτη απελευθέρωσή της». Με την αίματοχυσία και την τρομοκρατία των επόμενων μηνών είναι μερικές φορές δύσκολο να θυμηθούμε ότι ήταν αυτές οι άθωες και απλές πεποιθήσεις που εμπνεύσανε τους Ίσπανούς αναρχικούς' κι όμως οι πράξεις τους και ο ρόλος τους στον εμφύλιο πόλεμο δεν κατανοούνται εύκολα, αν ξεχαστεί η άφετηρία τους.

3

Το στρατιωτικό κίνημα του στρατηγού Φράνκο την 18η Ίουλίου 1936 δεν άρχισε μόνο τον εμφύλιο πόλεμο, αλλά και προκάλεσε άμέσως επανάσταση. Πράγματι, το γεγονός ότι ο Φράνκο δεν κατάφερε να εξασφαλίσει τον έλεγχο όλης της Ίσπανίας με ταυτόχρονη στρατιωτική δράση στα βασικά αστικά κέντρα, οφείλεται πρωταρχικά στην αντίσταση που πρόβαλε η εργατική τάξη που ήταν οργανωμένη στην CNT και την UGT. Σύμφωνα με Έβαν σημαντικό αναρχικό διανοούμενο, το κίνημα του Φράνκο «πέπευσε την επανάσταση, πράγμα που το θέλαμε όλοι μας, αλλά κανείς δεν το περίμενε τόσο γρήγορα.» (29) Τα πιά έντυπωσιακά περιστατικά έγιναν στη Βαρκελώνη, όπου οι αναρχικοί πίστεψαν ότι είχε φτάσει η κατάλληλη στιγμή για να κάνουν την επανάστασή τους κι όπου για αρκετούς μήνες φαινόταν ότι πράγματι την έκαναν. Στις 20 Ίουλίου το βράδυ οι αναρχικές και συνδικαλιστικές ομάδες της CNT είχαν τον έλεγχο της πόλης. Είχαν κάνει επιδρομή στους στρατώνες στη διάρκεια της νύχτας' ο Φρανσίσκο Άσκάσο, που σκοτώθηκε σέ μιά από τις άγριες επιθέσεις, έγινε ο πρώτος σημαντικός αναρχικός ήρωας και μάρτυρας του εμφύλιου πολέμου. Η λαϊκή εξέγερση ήταν βίαιη και αιματηρή' λέγεται ότι σκοτώθηκαν 500 άτομα και τραυματίστηκαν 3.000 στη διάρκεια της μάχης. Την επιτυχία της ακολούθησε μιά περίοδος γνή-

σιας επαναστατικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ πλούσιοι μπουρζουάδες τῆς Βαρκελώνης φαίνεται πῶς ἐξαφανίστηκαν μέσα σὲ μιὰ νύχτα· οἱ ἐκκλησίες κἀηκον· ἄνοιξαν οἱ πύλες τῶν φυλακῶν. Γιὰ λίγο διάστημα οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις ξέχασαν τὶς διαφωνίες τους· ἀκόμα καὶ τὰ μέλη τῆς Ἐθνοφυλακῆς, πού στῆ Βαρκελώνη παρέμεινε πιστὴ στὴν κυβέρνηση, ἦταν ἔτοιμα νὰ συναδελφωθοῦν μὲ τοὺς παλιούς τους ἐχθρούς, τοὺς ἀριστερούς. Ἐφόσον ἡ πλειονότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στῆ Βαρκελώνη ἦταν ὀργανωμένη στὴν CNT, ἡ ἐπανάσταση φαινόταν ἀναπόφευκτα σὰν θρίαμβος τῶν ἀναρχικῶν καὶ σὰν εὐκαιρία νὰ δάλουν σὲ ἐφαρμογὴ τὰ σχέδιά τους. Ἦταν οἱ ἐργάτες, πίστευαν οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες, πού κατέστειλαν τὸ κίνημα τῶν στρατιωτικῶν· καὶ ἦταν αὐτοὶ πού θὰ ἀνελάμβαναν τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης καὶ τῆς Καταλωνίας.

Πράγματι, τὸ γεγονός αὐτὸ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὶς καταλανικὲς ἀρχές, καὶ ὁ Κόμπανυς, ὁ Καταλανὸς ἐθνικιστὴς ἐπικεφαλῆς τῆς τοπικῆς κυβέρνησης, τῆς «Γενικῆς Διοίκησης», δέχτηκε τοὺς ἡγέτες τῆς CNT ἀμέσως μετὰ τὴν λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν. Οἱ πιδὲ ἐπιφανεῖς ἀνάμεσά τους ἦταν ὁ ἐκπληκτικὸς καὶ περιβόητος Ντουρρῦτι καὶ ὁ Χοσὲ Γκαρθία Ὀλιβέρ, πού, μολονότι ἦταν κι αὐτὸς αὐτοδίδακτος ἐργάτης καὶ ἄνθρωπος πού εἶχε μαθητεύσει ἀπὸ ἐπανάστατικὴ ἀποψη στῆ βιαιότητα τοῦ παράνομου ἀναρχικοῦ κινήματος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, εἶχε σημαντικὴ ὀξυδέρκεια καὶ ὀργανωτικὴ ἰκανότητα, καθὼς καὶ θάρρος καὶ ἀνεξαρτησία. «Πῆγαμε ὀπλισμένοι μέχρι τὰ δόντια», ἔγραψε ἀργότερα ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ, «μὲ γιουφέκια, πολυβόλα καὶ πιστόλια, μὲ ἀνασηκωμένα μανίκια, βρώμικοι ἀπὸ τὴ μπαρούτη καὶ τοὺς καπνούς... ὁ Κόμπανυς μᾶς ἰδέχτηκε ὀρθιος, μὲ ὀλοφάνερη συγκίνηση... Στὴν οὐσία αὐτὰ πού εἶπε εἶναι τὰ ἐξῆς: «Ἀρχικὰ πρέπει νὰ δηλώσω ὅτι ἡ CNT καὶ ἡ FAI δὲν εἶχαν ποτὲ τὴ μεταχείριση πού ἀξίζει στὴν ἀληθινὴ τους σπουδαιότητα. Σᾶς καταδιώκανε πάντοτε ἄγρια καὶ ἐγὼ προσωπικά, μὲ μεγάλῃ λύπη μου, ἀλλὰ ἀναγκασιένος ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα, παρόλο πού κάποτε ἤμουν ἕνας ἀπὸ σᾶς*, ὀποχρεώθηκα συχνὰ νὰ σᾶς ἐναντιωθῶ καὶ νὰ σᾶς καταδιώξω. Τώρα εἴσαστε κύριοι τῆς πόλης καὶ τῆς Κα-

* Σὰν δικηγόρος ὁ Κόμπανυς εἶχε συχνὰ ὀπερασπισθεῖ κατηγορούμενους ἀναρχικούς.

ταλωνίας... Νικήσατε και όλα βρίσκονται κάτω από τη δική σας εξουσία! Αν δεν με χρειάζεστε ή δεν με θέλετε σαν Πρόεδρο της Καταλωνίας, σάς παρακαλώ να μου το πείτε ανοιχτά κι άμέσως παραιτούμαι για να ένταχθώ στις γραμμές, σαν ένας στρατιώτης ακόμα στον άγώνα ενάντια στο φασισμό. "Αν αντίθετα, πιστεύετε πως απ' αυτή τη θέση... εγώ, οι άνθρωποι του κόμματός μου, το όνομά μου και το κύρος μου, μπορούν να είναι χρήσιμα σ' αυτόν τον άγώνα, που έληξε σήμερα με τη νίκη στην πόλη μας, αλλά δεν ξέρουμε πότε θα λήξει στην ύπόλοιπη Ίσπανία, μπορείτε να υπολογίζετε σε μένα και στην πίστη μου.» 'Η CNT και η FAI προτίμησαν τη συνεργασία και τη δημοκρατία κι άπαρνήθηκαν τον επαναστατικό ολοκληρωτισμό που θα είχε καταλήξει στον στραγγαλισμό της επανάστασης από μιá συνδικαλιστική και άναρχική δικτατορία.»⁽³⁰⁾

Ο Γκαρθία Όλιβέρ, γράφοντας τά παραπάνω ύστερα από καιρό, ίσως προσπάθησε να δικαιολογήσει τη βική του στάση στη διάρκεια αυτών των μηνών, αλλά στην πραγματικότητα διατύπωσε πολύ καθαρά τó δίλημμα που βασάνιζε τούς άναρχικούς τó καλοκαίρι τού 1936. 'Ολόκληρη ή προηγούμενη άναρχική θεωρία ύποστηριζε ότι από τη στιγμή που θα ξεσπάσει ή επανάσταση, τó κράτος θα καταρεύσει άμέσως, οι άναρχικοί θα έξολοθρεύσουν τούς έχθρους τους με τη βία ή με την πειθώ κι έτσι θα άνοιξει ο δρόμος για την οικοδομóηση της έξλευθριακής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, τόν Ίούλιο τού 1936, παρόλο που οι άναρχικοί ήταν κύριοι της κατάστασης σε όρισμένα μέρη, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη, σε άλλες περιοχές ή επανάσταση δεν είχε έδραιωθεί. Οι αντίπαλες έργατικές όργανώσεις, ή UGT και οι σοσιαλιστές, παρόλο που άποτελούσαν μειοψηφία στη Βαρκελώνη, σ' άλλα μέρη είχαν σημαντική δύναμη κι ένας από τούς στόχους τους, ή δημιουργία μιás συγκεντρωτικής σοσιαλιστικής κοινωνίας με βάση την έθνικοποίηση της βιομηχανίας και τόν έλεγχο της από τó κράτος, ήταν θεμελιακά αντίθετος με τούς στόχους των άναρχικών. 'Ακόμα και οι άστοι, παρόλο που είχαν μεταμφιεστεί σε έργατες, δεν είχαν έξαφανιστεί τελείως. Τόσο στην κυβέρνηση της Καταλωνίας όσο και στην κεντρική κυβέρνηση της Μαδρίτης έξακαλουθούσαν να κατέχουν τις θέσεις τους τά μεσοαστικά δη-

μοκρατικά κόμματα και πολλά από τὰ ὄργανα τῆς κυβέρνησης ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπακούουν σ' αὐτά.

Πάνω ἀπ' ἄλλα ὅμως ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση, ὅπως και τὸσες ἄλλες παρόμοιες προσπάθειες, στὴν Ἰβδία τὴν Ἰσπανία, στὴν Ἰταλία ἢ Ῥωσία, κινδύνευε ἐπειδὴ δὲν ἦταν παγκόσμιον. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔγινε φανερό ὅτι τὸ πραξικόπημα τοῦ Φράνκο δὲν εἶχε ἄμεσα πτύχει οὔτε ἀποτύχει, ἀλλὰ ἀπλῶς εἶχε ξεκινήσει ἕναν μακρόχρονο ἐμφύλιον πόλεμον, ἔγιναν ἀξεπέραστα τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες. Τὶς πρῶτες μέρες, μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰούλιο, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες μποροῦσαν ἀκόμα νὰ διακηρύχουν, ὅπως ἔκανε ὁ Ντουρρουτί, ὅτι «θὰ κάνομε ταυτόχρονα τὸν πόλεμον καὶ τὴν ἐπανάσταση.» Πολύ γρήγορα ὅμως ἀποκαλύφθηκε ὅχι μόνον ὅτι κατὰ τέτοιο δὲν ἦταν δυνατό, ἀλλὰ καί, ὅπως φαίνεται νὰ συνειδητοποίησε ὁ Γκαρθία Ὁλιβέρ ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς συνάντησης μὲ τὸν Κόμπανους, ὅτι ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου ἀπέκλειε τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης.

Ἀκόμα ὅμως κι ἂν ἡ CNT δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936, μποροῦσε νὰ βάλει σὲ ἐφαρμογὴ πάρα πολλὰ μέτρα πού οἱ ἀναρχικοὶ τὰ θεωροῦσαν οὐσιαστικὰ γιὰ τὴ νέα κοινωνία, καὶ ἡ δύναμὴ τῆς σὲ πολλές περιοχὲς πού δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Φράνκο ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ κυβέρνησις χρειάζετο τὴ βοήθεια τῆς CNT ἂν ἤθελε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸν πόλεμον. Κατὰ συνέπεια, γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες οἱ ἀναρχικοὶ καὶ οἱ συνδικαλιστὲς ἀφέθησαν ἐλεύθεροι νὰ διευθύνουν τὶς περιοχὲς καὶ τὶς ὀργανώσεις πού ἔλεγχαν μὲ τὶς δικῆς τους μεθόδους. Στὴ Βαρκελώνη ὅλοι οἱ παρατηρητὲς εἶχαν μείνει κατάπληκτοι μὲ τὶς διαστάσεις πού εἶχε πάρει ἡ ἐπανάστασις: καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀκόμα τόσο πολὺ ὅταν ἔφτασε τὸ Δεκέμβριον ὁ Τζώρτζ Ὁργουελ καὶ περιέγραψε τὴν πόλιν μὲ τόσο ζωντανὰ χρώματα στὸ βιβλίον του «Προσκύνημα στὴν Καταλωνία». Τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀπλῶς ἀναλάβει τὰ ἐργοστάσια, ὀρισμένους φορὲς διατήρησαν τοὺς παλιούς διευθυντὲς σὰν τεχνικοὺς συμβούλους· οἱ δημόσιαι ὑπηρεσίαι διευθύνονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζόμενους· οἱ μικροὶ καταστηματαρχες, οἱ κουρεῖς καὶ οἱ ἀρτοποιοὶ ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συνδι-

κάτα' κλείστηκαν τὰ πορνεία, κι ἔτσι ἐφαρμόστηκε ἡ ἀποψη πού εἶχε διατυπώσει ἕνα ἀναρχικό περιοδικό πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό: «Αὐτὸς πὺ ἀγοράζει: ἕνα φιλί, βρῖσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴ γυναίκα πὺ τὸ πουλᾶει. Ἐπομένως ἕνας ἀναρχικὸς δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζει φιλιά. Πρέπει γὰ τ' ἀξίζει γιὰ νὰ τὰ παίρνει.»⁽³¹⁾ Ἡ βασικὴ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀλλαγές ἦταν ὅτι οἱ λειτουργί-ες πὺ μέχρι τότε ἐκτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς ἐπιχειρη-ματίες ἢ ἀπὸ τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιτρο-πὲς τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι λοιπὸν ἡ τήρηση τῆς τάξης δὲν ἦταν δουλειὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀστυνομικῶν, ἀλλὰ διαφό-ρων περιπόλων ὀργανωμένων ἀπὸ μιὰ συνδικαλιστικὴ ἐπιτροπὴ.

Στὴ Βαρκελώνη καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Καταλωνίας τὰ μέ-τρα αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν πὺ ἐκτεταμένα, τόσο γιὰτὶ ἐκεῖ ἡ δύναμη τῶν ἀναρχικῶν ἦταν τεράστια, ὅσο καὶ γιὰτὶ τὸ 1932 εἶχε παρα-χωρηθεῖ διοικητικὴ αὐτονομία στὴν Καταλωνία. Οἱ δυσκολίες ἐ-πικοινωνίας μὲ τὴ σύγχυση τῶν πρώτων ἐβδομάδων τοῦ πολέμου βοήθησαν ἐπίσης γιὰ νὰ γίνῃ ἡ Καταλωνία σχεδὸν ἀνεξάρτητο κράτος. Στὴν ὑπαιθρο ἔγιναν προσπάθειες νὰ δημιουργηθοῦν συλ-λογικὰ κτήματα, ἀν καὶ εἶναι ἀρκετὰ εὐνόητο ὅτι σὲ μιὰ περιοχὴ μικροῦδιοκτητῶν καὶ ἐνοικιαστῶν γεωργῶν⁽³²⁾ οἱ προσπάθειες αὐ-τὲς εἶχαν περιορισμένη ἐπιτυχία. Πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ προειδοποιοῦν συχνὰ τοὺς πὺ βίαιους ἀ-γωνιστὲς γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποίη-σης. «Πιστεῦει κανεὶς ...ὅτι μὲ τὶς πράξεις βίας θὰ ξυπνήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀγροτῶν γιὰ τὸν σοσιαλισμὸ;» ἀ-ναρωτιόταν ὁ Χουάν Πεϊρό, πὺ ἦταν πάντοτε ἕνας ἀπὸ τοὺς πὺ ρεαλιστὲς ἡγέτες τῆς CNT. «Ἡ μήπως μὲ τὴν τρομοκράτησή τους μποροῦν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα πὺ ἐπι-κρατεῖ στὶς πόλεις;»⁽³³⁾ Ὅπωςδὴποτε ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς συν-τρόφους τοῦ Πεϊρό, ἰδιαίτερα ὁ Ντουρρουτί, ἔδειχναν γὰ τὸ πι-στεύουν. Ἀκόμα ἄμως κι ὅταν δὲν ἔγινε καμιά προσπάθεια γιὰ κολλεκτιβοποίηση, οἱ μισάζοντες πὺ διακινουσαν τὰ ἀγροτικά προϊόντα καταργήθηκαν καὶ οἱ ἐπιτροπὲς προμηθειῶν ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς διανομῆς.

Στὴν Ἀνδαλουσία, τὴν παραδοσιακὴν περιοχὴ τοῦ ἀγροτικοῦ ἀ-ναρχισμοῦ, οἱ χωρικοὶ ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας γιὰ τὴν πραγ-

ματοποίηση τῆς ἐπανάστασης μὲ μεγαλύτερο ἐνθουσιασμό ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς Καταλωνίας. Δυστυχῶς ὅμως οἱ ἀγροτικὲς κομμουνες δὲν διάρκεσαν πολὺ, γιατί μεγάλο μέρος τῆς Ἀνδαλουσίας κατακτήθηκε ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο μέσα στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ πολέμου. Πρὶν συμβεῖ αὐτό, ὅμως, ὑπῆρχαν πολλὰ χωριά, ὅπου ὅπως καὶ στίς προηγούμενες ἐξεγέρσεις, οἱ Ἐθνοφύλακες ἀφοπλίστηκαν, φυλακίστηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν, τὰ ἀρχεῖα κάηκαν καὶ πραγματοποιήθηκε τὸ μοίρασμα τῆς γῆς. Ὁ Φράντς Μπορκενάου, ὁ ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένος Αὐστριακὸς πολιτικὸς συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος, ἐπισκέφτηκε τὸ χωριὸ Κάστρο ντέλ Ρίο, κοντὰ στὴν Κόρντομπα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1936. Διαπίστωσε ὅτι τὰ κτήματα τὰ δούλευαν πιά οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση ἀναρχικῶν ἐπιτροπῶν τὸ χρέμα εἶχε καταργηθεῖ καὶ τὰ μέλη τῆς ἀγροτικῆς κομμουνίας προμηθεύονταν τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἦταν διαθέσιμα ἀπευθείας ἀπὸ τὸ κατάστημα τοῦ χωριοῦ. Ἐπικρατοῦσε κάποιον εἶδος ἔντονου πουριτανισμοῦ, ποὺ εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸς γιὰ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀναρχισμοῦ. «Προσπάθησα μάταια», ἔγραψε ὁ Μπορκενάου στὸ ἡμερολόγιό του, «νὰ πιῶ κάτι, καφέ, κρασί ἢ λεμονάδα. Τὸ καφενεῖο τοῦ χωριοῦ εἶχε κλειστεῖ σὰν φαῦλο ἐμπόριο. Ἐρίξα μιὰ ματιὰ στὰ μαγαζιά. Ἦταν τόσο ἄδεια λὲς καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προφήτευαν τὴν ἐπερχόμενη λιμοκτονία. Ἄλλὰ οἱ κάτοικοι ἔδειχναν πολὺ περῆφανοι γι' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἦταν εὐχαριστημένοι, ὅπως μᾶς εἶπαν, ποὺ εἶχαν σταματήσῃ νὰ πίνουν καφέ· ἔδειχναν νὰ θεωροῦν τὴν κατάργηση ἀχρηστων πραγμάτων σὰν ἠθικὴ βελτίωση. Τὰ ἐλάχιστα προϊόντα ποὺ χρειάζονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχές, κυρίως τὰ ροῦχα, ἐλπίζανε νὰ τὰ προμηθευτοῦν μὲ ἄμεση ἀνταλλαγὴ τοῦ πλεονάσματος τους σὲ ἐλιές (πλεόνασμα γιὰ τὸ ὁποῖο μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή δὲν εἶχαν κανονίσει τίποτα). Τὸ μῖσος τους γιὰ τὴν κυρίαρχη τάξη ἦταν περισσότερο ἠθικὸ παρά οικονομικὸ. Δὲν ἤθελαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν καλοπέραση ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀπαλλοτριώσει, ἀλλὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τίς πολυτέλειες τους ποὺ τίς θεωροῦσαν διαστροφές.»⁽³⁴⁾ Τὸ Κάστρο ντέλ Ρίο ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ χωριά ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀντιεξουσιαστικὲς κομμουνες, μολονότι ἦταν ἀπὸ πολὺ καιρὸ γνωστὸ σὰν σημαντικὸ ἀναρχικὸ κέντρο. Οἱ περισσότερες δὲν διάρκε-

σαν πολύ. Το ίδιο το Κάστρο ντέλ Ρίο καταλήφθηκε ύστερα από σκληρή μάχη λίγο μετά την επίσκεψη του Μπορκενάου. Άλλοι, αν κατάφεραν να αποφύγουν την κατάληψη από τα στρατεύματα του Φράνκο, σπάνια μπορούσαν να διατηρήσουν την αρχική αγνόητα των προθέσεών τους. Όπως και στο παρελθόν, η μοναδική ελπίδα τους για επιβίωση ήταν ο γενικός θριαμβος της αναρχικής επανάστασης, πράγμα που η ιστορία τους το άρνήθηκε για άλλη μια φορά.

Οι δυσκολίες παρουσιάζονταν όταν η δραστηριότητα που κατευθυνόταν από τους αναρχικούς είχε άμεση σχέση με τον πόλεμο. Ο ελευθεριακός κομμουνισμός μπορούσε να λειτουργήσει προσωρινά σε μια απομακρυσμένη περιοχή έφσον οι κάτοικοι ήταν προετοιμασμένοι να αποδεχτούν τον σχετικό άσκητισμό, αλλά ήταν πύδ δύσκολο να λειτουργήσει ένα εργοστάσιο σύμφωνα με τις αναρχικές απόψεις έφσον χρειαζόταν πρώτες ύλες από πηγές που δέν ελέγχονταν άμεσα από τους αναρχικούς, και έπρεπε να μεταφερθούν με τά τραίνα ή με τά φορτηγά που βρίσκονταν στά χέρια μιας ανταγωνιστικής οργάνωσης. Πολλά από τά εργοστάσια που είχαν καταληφθεί από την CNT έδειχναν να λειτουργούν άρκετά καλά για ένα διάστημα, με οποιοδήποτε τίμημα. Ο Μπορκενάου είχε έντυπωσιαστεί, λογουχάρη, από ένα εργοστάσιο κατασκευής λεωφορείων στη Βαρκελώνη, παρόλο που σημειώνει ότι ήταν άπασχολημένο περισσότερο με την έπισκευή παλιών οχημάτων παρά με την παραγωγή καινούργιων. Καθώς τά απόθέματα όμως έρχισαν να σπανίζουν ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν και οι κυβερνήσεις της Άγγλιας και της Γαλλίας έμπόδισαν την κυβέρνηση να αποκτήσει πηγές προμηθειών στο έξωτερικό, οι δυσκολίες μιας οικονομίας που διευθυνόταν από αυτόνομες έπιτροπές έγιναν ολοφάνερες και τó αίτημα για συγκεντρωτισμό έγινε αποδεκτό ακόμα και από ορισμένους ήγγέτες της CNT.

Άν οι δυσκολίες να μπουν σε εφαρμογή οι αναρχικές απόψεις σε μια κοινωνία που όχι μόνο δέν είχε ολοκληρώσει την επανάστασή της, αλλά έκανε κι έναν σκληρό πόλεμο, αν οι δυσκολίες αυτές αποκαλύφθηκαν στον οικονομικό τομέα, ήταν ακόμα πύδ φανερές στο θέμα του στρατού. Άπό τή στιγμή που έρχισε ο πόλεμος, τά μέλη των διαφόρων πολιτικών και συνδικαλιστικών ορ-

γανώσεων σχημάτισαν άμέσως ομάδες πολιτοφυλακής, κάθε μία ξεχωριστή από την άλλη, με τη δική της σημαία, με τον δικό της όπλισμό, και πάνω απ' όλα με τη δική της διοίκηση. Ή θέση των αναρχικών ήταν άρκετά ξεκάθαρη: «Δέν μπορούμε νά είμαστε στρατιώτες με στολή. Θέλουμε νά είμαστε πολιτοφύλακες τής ελευθερίας. Στο μέτωπο, ναι. Άλλά στα όδοφράγματα σαν στρατιώτες πού δέν υπάγονται στις Λαϊκές Δυνάμεις, σοφώς όχι.»⁽³⁵⁾ Μέν τον πρώτο ένθουσιασμό ή έλλειψη πειθαρχίας και όργάνωσης στους λόχους των αναρχικών άντισταθμίστηκε από τον επαναστατικό ζήλο: αλλά καθώς ο πόλεμος στο μέτωπο τής Άραγωνίας άρχισε νά τελματώνεται και νά γίνεται μονότονος και άθλιος πόλεμος χαρακωμάτων (πού περιγράφεται έκπληκτικά από τον Τζώρτζ Όργουελ, πού άγωνίστηκε μέ τους αναρχικούς σαν μέλος τής πολιτοφυλακής τού κομμουνιστικού POUM), άρχισαν νά αποκαλύπτονται τά μειονεκτήματα αύτης τής στρατιωτικής άυτονομίας. Όρισμένοι όμως από τους αναρχικούς στρατιωτικούς ήγέτες μπόρεσαν νά αποκτήσουν σημαντική προσωπική φήμη. Ό Ντουρρούτι, λογουχάρη, δημιούργησε τον πιό γνωστό λόχο αναρχικών και ξεκίνησε από τή Βαρκελώνη κάνοντας μιá άποτυχημένη άπόπειρα νά άνακαταλάβει τή Σαραγκόσα. Στις περιοχές πού κατέλαβαν οι δυνάμεις του προσπάθησε, όπως και ο Μάγχο στη Ρωσία πριν απ' αυτόν, νά εφαρμόσει τήν άποφή του ότι ο πόλεμος και ή επανάσταση ήταν έννοιες άξεχώριστες (και κατά συνέπεια ένισχύθηκε ή φήμη του όσον άφορά τή βία και τήν τρομοκρατία). Άν ή προέλαση των αναρχικών σήμαινε τήν έρείπωση και τήν καταστροφή στα χωριά πού κατέλαμβαναν, αυτό μπόρεσε νά έπισπεύσει τήν κοινωνική επανάσταση. «Δέν περιμένω βοήθεια από καμιά κυβέρνηση στον κόσμο», δήλωσε στον άναπακριτή τής εφημερίδας Montreal Star. Κι όσο για τά έρείπια: «Ζούσαμε πάντοτε μέσα σέ παράγκες και σέ τρύπες μέσα στους τοίχους... Μπορούμε ακόμα και νά οικοδομήσουμε. Ήμεις χτίσαμε τά παλάτια και τίς πόλεις έδώ στην Ίσπανία, στην Άμερική και σ' όλο τον κόσμο. Ήμεις, οι εργάτες, μπορούμε νά χτίσουμε πόλεις στη θέση των έρείπων. Και καλύτερες μάλιστα — δέν φοβούμαστε καθόλου τά έρείπια. Θα κληρονομήσουμε τή γή. Ή μπουρζουαζία μπορεί νά καταστρέφει και νά έρειπώνει τον κό-

αμο της πριν ξεκαταλείψει τή σκηνή τής Ιστορίας. "Εμείς όμως φέρνουμε έναν καινούργιο κόσμο μέσα στις καρδιές μας.»⁽³⁶⁾

"Όταν έγινε κρίσιμη ή κατάσταση στη Μαδρίτη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1936, ὁ Ντουρρούτι πείστηκε νὰ μετακινήσει τὸ λόγος του, πού ἀριθμοῦσε 3.000 πολιτοφύλακες, ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς Ἀραγωνίας γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ἄμυνα τῆς πρωτεύουσας. Δυσπιστοῦσε στὴ συνεργασία μὲ τίς ἄλλες δυνάμεις στὴ Μαδρίτη, ὅπου ἡ ἐπιρροή τῶν ἀναρχικῶν δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρή ὅσο στὴ Βαρκελώνη, καὶ ἐπέμεινε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἕνας ἀνεξάρτητος τομέας τοῦ μετώπου. Ἡ ματαιοδοξία του δέχτηκε σύντομα ἄσκληρὰ χτυπήματα, γιὰ τὴν πρώτη μέρα στὴ νέα τους θέση οἱ ἄντρες του ἀρνήθηκαν νὰ ἀναλάβουν δράση μπροστὰ στὰ γιουφέκια τοῦ Φράνκο· καὶ παρόλο πὺ ὁ Ντουρρούτι ζήτησε θυμωμένα μιὰ νέα εὐκαιρία γιὰ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴ ντροπή, ἦταν οἱ κομμουνιστικὲς Διεθνεῖς Ταξιαρχίες— πὺ τίς ἀντιμετώπιζαν μὲ φοβερὴ δυσπιστία ὅλοι οἱ καλοὶ ἀναρχικοὶ—πὺ δέχτηκαν τὸν ἔπαινο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Μαδρίτης. Ὁ Ντουρρούτι δὲν εἶχε στὴν οὐσία ἄλλη εὐκαιρία γιὰ νὰ δείξει τὰ ἠγετικά του χαρίσματα στὸ πεδίο τῆς μάχης, γιὰ τὸς 21 Νοεμβρίου σκοτώθηκε στὴ διάρκεια μιᾶς μικρῆς ἀνάπαυλας ἀπὸ μιὰ ἀδέσποτη σφαῖρα πὺ μπορεῖ νὰ ρίχτηκε ὄχι ἀπὸ τοὺς σκοπευτὲς τοῦ Φράνκο, ἀλλὰ, ὅπως πιστεύουν πολλοί, ἀπὸ κάποιον ἐχθρὸ τοῦ Ντουρρούτι —ἴσως κομμουνιστὴ, ἴσως ἀναρχικὸ ἐξτρεμιστὴ, δυσαρεστημένο μὲ τὴ νέα πολιτικὴ τῆς CNT/FAI, πὺ εἶχε ἀποφασίσει τὴ συνεργασία μὲ τὴν κυβέρνηση. Ὁ θάνατος τοῦ Ντουρρούτι στέρησε τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ ἕναν θρυλικὸ ἥρωα, καὶ ἡ κηδεῖα του στὴ Βαρκελώνη ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνει ἡ τελευταία ἐπίδειξη τῆς ἀναρχικῆς δυνάμεις, μὲ 200.000 ἀναρχικοὺς στοὺς δρόμους —ἡ περίπτωσις αὐτὴ θυμίζει ἴσως μιὰ ἀνάλογη στὴ Μόσχα πρὶν ἀπὸ 24 χρόνια, ὅταν ἡ κηδεῖα τοῦ Κροπτόκιν ἔδωσε μιὰ τελευταία εὐκαιρία στοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς νὰ παρουσιάσουν τὴ δυνάμη τους πρὶν τελικὰ ἐξολοθρευτοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς. Ἐνα μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ντουρρούτι ἡ σοβιετικὴ ἐφημερίδα «Πράβδα» μπορούσε νὰ ἰσχυριστῆ ὅτι: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Καταλωνία, ἔχει ἀρχίσει τὸ ξεκαθάρισμα τῶν τροτσκιστῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, καὶ θὰ διεξαχθεῖ μὲ τὴν ἐνεργητικότητα πὺ πραγματοποιεῖθηκε στὴν ΕΣΣΔ.»⁽³⁷⁾

“Ο Ισχυρισμός αυτός ήταν πραγματικά πρόωρος. Οι αναρχικοί δὲν «ξεκαθαρίστηκαν» ποτὲ ἐντελῶς καὶ οἱ δυνάμεις τοὺς συνέχισαν νὰ δραματιζοῦν ρόλο μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ντουρρούτι ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει τουλάχιστον ἓνας ἀναρχικὸς διοικητὴς, ὁ Σιπριάνο Μέρα, ποὺ συνέχισε μιὰ ἀποτελεσματικὴ στρατιωτικὴ σταδιοδρομία σὲ ἀνώτερη θέση, παρόλο ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἀποδέχεται ἓνα βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ πειθαρχίας, πράγμα ποὺ γιὰ τὸν Ντουρρούτι θὰ ἦταν ἀδιανόητο. Ὅπως δήλωσε ὁ ἴδιος τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1937: «Τὸ αἷμα τῶν συντρόφων μου ποὺ χύθηκε στὸν ἀγῶνα μὲ ἔκανε ν’ ἀλλάξω γνώμη. Κατάλαβα τότε ὅτι ἂν δὲν θέλαμε νὰ ἡττηθοῦμε δολοκληρωτικά, ἔπρεπε νὰ φτιάξουμε τὸν δικὸ μας στρατό... Ἐγὼν πειθαρχημένο καὶ ἱκανὸ στρατό, ὀργανωμένο γιὰ τὴν ἀμυνα τῶν ἐργατῶν. Δὲν δίστασα λοιπὸν νὰ ὠθήσω ὅλους τοὺς ἀγωνιστὲς νὰ ἀποδεχτοῦν τὶς νέες στρατιωτικὲς ἀρχές.» (38)

“Ο καθαρὰ ἀναρχικὸς χαρακτήρας τῶν λόγων ποὺ εἶχαν ὀργανωθεῖ ἀπὸ τὴν CNT καὶ τὴν FAI ἐξαφανιζόταν καθὼς οἱ ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἀπαιτοῦσαν μεγαλύτερη πειθαρχία καὶ περισσότερο κεντρικὸ ἔλεγχο. Ὁ ἀποκαλούμενος «Σιδερένιος Λόχος», ποὺ εἶχε σχηματιστεῖ στὴ Βαλένθια κυρίως ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὴ φυλακὴ μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἰουλίου καὶ ἐπομένως περιλάμβανε ὀρισμένους κοινὸς ἐγκληματίες καθὼς καὶ ἰδεαλιστὲς ἀναρχικοὺς, στάλθηκε στὸ μέτωπο τῆς Τερούελ, καὶ μετὰ τὸ Μάρτιο τοῦ 1937 ἀναγκάστηκε νὰ γίνῃ συμβατικὰ ὀργανωμένη ταξιαρχία, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰτὶ αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ προμηθεύεται πυρομαχικά. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τῶν πρώτων ὕλων ὀδήγησε πάνω ἀπ’ ὅλα στὴν παρακμὴ τῶν ἀναρχικῶν. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδέα μιᾶς ἀναρχικῆς πολιτοφυλακῆς ποὺ παίρνει τὶς προμήθειές της ἀπὸ ἐλεγγόμενα ἀπὸ ἀναρχικοὺς ἐργοστάσια κατέρευσε ἀναπόφευκτα ὅταν παρουσιάστηκε γενικὴ ἔλλειψη βασικῶν ἀγαθῶν. Τὸ γεγονός δέδειξε ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἡ κυβέρνησις μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίζει προμήθειες μόνο ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, δοῆθηκε κατὰ πολὺ ν’ ἀδξηθεῖ ἢ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν καὶ νὰ ἐξολοθρευθοῦν οἱ ἀντίπαλοί τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀπαίτηση τῶν κομμουνιστῶν γιὰ κεντρικὸ ἔλεγχο

και πειθαρχία ήταν δικαιολογημένη από την άποψη της στρατιωτικής αποτελεσματικότητας' και μιá κατάσταση, όπου ανταγωνιζόμενες ένοπλες ομάδες προσπαθούσαν να κλέψουν ή κάθε μιá τον όπλισμό της άλλης — όπως όταν το Μάρτιο του 1937 οι κομμουνιστές κατάφεραν να κλέψουν 12 θωρακισμένα όχηματα από μιá αποθήκη των αναρχικών στη Βαρκελώνη, παρουσιάζοντας μιá πλαστή διαταγή ενός αναρχικού διοικητή⁽³⁹⁾ — ήταν απόλυτα αφόρητη.

Ή τραγωδία των αναρχικών ήγετών ήταν ότι όσο περισσότερες παραχωρήσεις έκαναν για να βοηθήσουν την ένοπιoιημένη πολεμική προσπάθεια της δημοκρατίας, τόσο λιγότερη έπιρροή είχαν στην πορεία των γεγονότων που είχαν έλπίσει: ότι θα έλεγξουν. Όταν ο Ντουρρούτι και ο Γκαρθία Όλιβερ είχαν συναντήσει τον Κόμπανους τον Ιούλιο του 1936, ο Κόμπανους είχε αναγνωρίσει το γεγονός ότι ή συνεργασία της CNT ήταν απαραίτητη για το ξεπέρασμα της δύσκολης κατάστασης, που σε εκείνη τή φάση δέν περιμενε ότι θα εξελισσόταν σε κανονικό πόλεμο. Στην αρχή του πολέμου οι ήγέτες της CNT ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να τηρήσουν τις αρχές τους, αρνούμενοι να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ή να συμμετάσχουν στην πολιτική. «Ίσως πολλοί να άπορουν», έγραφε ή έφημερίδα τους στη Μαδρίτη τον Σεπτέμβριο του 1936, «πώς γίνεται και ή CNT, μιá από τις σημαντικότερες δυνάμεις που προετοιμάζεται για τή νίκη του λαού στο μέτωπο και στα μετόπισθεν... δέν συμμετέχει στην κυβέρνηση. Αναμφίβολα, αν ή CNT άκολουθούσε πολιτικές ιδέες ή συμμετοχή της στην κυβέρνηση θα ήταν τόσο πλατιά όσο και της UGT και των σοσιαλιστών. Ή CNT όμως για άλλη μιá φορά διακηρύχνει: τήν άμετάκλητη προσηλωσή της στα αντιεξουσιαστικά ιδανικά και πιστεύει ότι ή έλευθεριακή μεταμόρφωση της κοινωνίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με τήν κατάργηση του κράτους και με τή διεύθυνση της οικονομίας από τήν ίδια τήν εργατική τάξη.»⁽⁴⁰⁾ Όπως και στη Γαλλία, όμως, όπου κατά τή διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι συνδικαλιστές ήγέτες διαπίστωσαν ότι ήταν αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν τήν ύπαρξη του κράτους και να συνεργαστούν με τήν κυβέρνηση, έτσι και οι Ίσπανοί αναρχικοί της CNT και της FAI όρέθησαν στη

δυσάρεστη θέση να παρακολουθήσουν τη μετατροπή τεσσάρων από τους πιδ γνωστούς ηγέτες τους σε ύπουργούς της περιφρονημένης δημοκρατίας. Στο τέλος του Σεπτεμβρίου οι άναρχικοί είχαν ήδη ένα αντίπρόσωπο στην κυβέρνηση της Καταλωνίας σαν υπεύθυνο των οικονομικών υποθέσεων. Καθώς μεγάλωνε η κρίση του πολέμου, τα κόμματα της άριστερας προσπαθούσαν να ξεχάσουν προσωρινά τις διαφορές τους και να συνενωθούν, έλπίζοντας να νικήσουν τον Φράνκο. Προς το τέλος λοιπόν του Οκτωβρίου, καθώς γινόταν πιδ επικίνδυνη ή άπειλή ενάντια στη Μαδρίτη, η CNT στη Βαρκελώνη θυσίασε ένα μέρος της θεωρητικής της καθρότητας για να συμφωνήσει σ' ένα κοινό πρόγραμμα που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την υποστήριξη τόσο της CNT όσο και της UGT. Τουτό σήμαινε την άποδοχή μιας ένοποιημένης στρατιωτικής διοίκησης και της στρατιωτικής πειθαρχίας, καθώς και την άποδοχή της υποχρεωτικής κατάταξης στο στρατό σαν άπαραίτητο μέτρο (δπως ανακάλυψε και ο Μάγχο στον ρωσικό έμφύλιο πόλεμο), για να διατηρηθεί η άριθμητική δύναμη του στρατού. Έπίσης σταμάτησε η άπαλλοτρίωση των μικροδιοικητών και των μικροεπιχειρηματιών, πράγμα που άποκαλύπτει μέχρι ποιά σημείο ήθελαν να προχωρήσουν οι ηγέτες της CNT όσον άφορά την έπανάστασή τους, που προσωρινά είχε αναδληθεί, ακόμα κι αν όρισμένοι από τους υποστηρικτές τους —ιδιαίτερα το Κίνημα Άναρχικής Νεολαίας— έναντιώνονταν δυναμικά σε τέτοιους συμβόδασμούς.

Προς το τέλος του Οκτωβρίου 1936 η κατάσταση ήταν πολύ άσχημη για τη δημοκρατία. Τα στρατεύματα του Φράνκο πολιορκούσαν τη Μαδρίτη και φαινόταν να πλησιάζει η πτώση της πρωτεύουσας. Σ' αυτή την άτμόσφαιρα κινδύνου οι άναρχικοί ξεπέρασαν τους τελευταίους δισταγμούς τους και συμφώνησαν να συμμετάσχουν στην κεντρική κυβέρνηση. Στην Καταλωνία οι άναρχικοί είχαν καθησυχάσει την συνείδησή τους όνομάζοντας τη «Γενική Διοίκηση» τοπικό συμβούλιο άμυνας, αλλά με τη συμμετοχή στην κεντρική κυβέρνηση έγκραταλείφθηκαν πιά όλα τα προσήματα. Η ίδια έφημερίδα που πριν από έξι μήνες είχε διακηρύξει την άμετάκλητη προσήλωση της CNT στα ιδανικά της έγραφε: «Γιά να κερδίσουμε τον πόλεμο και να σώσουμε τους

λαούς του κόσμου, (ή CNT) είναι έτοιμη να συνεργαστεί με τον καθένα μέσα σ' ένα διευθυντικό όργανο, είτε αυτό λέγεται συμβούλιο είτε κυβέρνηση.» (41) Οί λόγοι που έκαναν τους αναρχικούς να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ήταν καθαρά πρακτικοί, και οί τέσσερεις ηγέτες της CNT που αποδέχτηκαν τη θέση του ύπουργού έδειξαν θάρρος και λογική, προσπαθώντας σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή να συνενώσουν τὸ δημοκρατικό στρατόπεδο και να συμμετάσχουν στην πραγματική διεύθυνση του πολέμου. Ήταν από τους πιὸ σεβαστούς ανθρώπους του κινήματος. Ὁ Χουάν Πεϊρό, εργάτης υαλοβιομηχανίας, με τεράστια πείρα στη συνδικαλιστική οργάνωση υποστήριξε αρχικά, όπως είδαμε, τη σταθερή απόριψη κάθε συνδικαλιστικής ανάμειξης με την πολιτική και είχε εναντιωθεί στην προθυμία του Πεστάνια να συνεργαστεί με τους πολιτικούς της άριστερας. Οί εμπειρίες όμως της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα και των πρώτων ημερῶν της δημοκρατίας τὸν έκαναν να εγκαταλείψει την προηγούμενη αδιαλλαξία του και σάν ένας από τους πιὸ σημαντικούς συντάκτες του Μανιφέστου των Τριάντα, υποστήριξε ότι ήταν αναγκαία ἡ πειθαρχία και ἡ οργάνωση σέ αντίθεση με τὸν ασυντόνιστο και αὐθόρμητο επαναστατικό ζήλο των γνήσιων αναρχικῶν. Παρόλο που ἡ ρήξη του με την CNT είχε αποκατασταθεί λίγο πρίν αρχίσει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, εξακολουθούσε να εκπροσωπεί τὰ πιὸ μετριοπαθή στοιχεία της CNT και σάν Ὑπουργὸς Βιομηχανίας ἐναντιώθηκε στη βίαιη κολλεκτιβοποίηση και πλησίαζε περισσότερο, ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀπόψεις του, τους ηγέτες του γαλλικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος παρὰ τους αναρχικούς συντρόφους του της FAI. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐμπορίου και Βιομηχανίας είχε χωριστεί για να δημιουργηθοῦν δύο ὑπουργικές θέσεις, και συνεργάτης του Πεϊρό σάν Ὑπουργὸς Ἐμπορίου ήταν ἄλλος μετριοπαθής συνδικαλιστής, ὁ Χουάν Λόπεζ Σάντσεζ, ηγέτης της σημαντικῆς δημοσπονδίας της CNT στη Βαλένθια. Οί ἄλλοι δύο αναρχικοί ὑπουργοί εκπροσωποῦσαν τὴν πιὸ μαχητική πτέρυγα του κινήματος και ήταν ἡγετικά μέλη της FAI. Ὁ ένας ήταν ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ, τριανταπέντε χρονῶν και, μετὰ τὸν Ντουρρουτί, ὁ ἀναγνωρισμένος ηγέτης των μαχητικῶν αναρχικῶν της Καταλωνίας, που ήταν ἐπικεφαλῆς της ἔνοπλης ἐξέγερσης του Ἰανουαρίου 1933. Ὑγιε

Υπουργός Δικαιοσύνης και, αφού έκανε μιὰ πραγματική αναρχική χειρονομία και κατέστρεψε τούς φακέλους τών καταδικών που βρίσκονταν στὶ Ισπανικὲς φυλακὲς, ἐξέπληξε πολλοὺς ἀπὸ τούς συντρόφους τοῦ σὺν δυναμικὸς και πρακτικὸς ὑπουργὸς πὺ προσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει μεταρρυθμίσεις στὸ ὄλο νομικὸ και ποινικὸ σύστημα· κατάργησε τὰ παράβολα πὺ ἔκαναν πολὺ δύσκολο νὰ καταφεύγουν οἱ φτωχοὶ στὰ δικαστήρια, δημιούργησε εἰδικὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοὺν ἀδικήματα ἐνάντια στὴ δημοκρατία και ἴδρυσε στρατόπεδα συγκέντρωσης, στὰ ὅποια οἱ καταδικασμένοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια μπορούσαν, στὴ θεωρία, νὰ χρησιμοποιηθοὺν γιὰ κάποια ἐπιωφελεῖ ἔργασία.

Ὁ τέταρτος ὑπουργὸς τών αναρχικῶν ἦταν γυναίκα, ἐκπρόσωπος τοῦ καθαρὰ διανοουμενιστικοῦ αναρχισμοῦ, ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ. Καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια αναρχικῶν διανοουμένων τῆς Βαρκελώνης, και ὁ πατέρας τῆς ἦταν ὁ πασίγνωστος προπαγανδιστῆς και συγγραφέας πὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ψευδώνυμο Φεντερίκο Οὐράλης. Ἐίχε εὐφράδεια και πάθος, και ἡ εὐλικρίνεια, ἡ ἀκεραιότητα και ἡ πνευματικὴ τῆς σαφήνεια προκαλοῦσαν μεγάλο σεβασμὸ. Σὺν Ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς σὲ μιὰ πολεμικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε και πολλὲς εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἐπιβάλλει στὸν τομέα τῆς καθαρὰ αναρχικῆς μεταρρυθμίσεις, παρόλο πὺ μ' ἕνα διάταγμα τῆς νομιμοποίησε τὴν ἔκτρωση. Ὁ ρόλος τῆς —πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔδινε τὸ παράδειγμα, ἀνήκουστο γιὰ τὴν Ἰσπανία, μιᾶς γυναίκας σὲ ὑπουργικὸ ἀξίωμα— φαίνεται πὺς ἦταν νὰ καθησυχάσει τούς αναρχικοὺς ἀγωνιστὲς γιὰ τὴ συμμετοχὴ τών ἡγετῶν τοῦς στὴν κυβέρνηση, μιὰ και ἡ γνωστὴ ἀφοσίωση τῆς Φεντερίκα Μοντσένυ στὶς αναρχικὲς πεποιθήσεις και ἡ προσωπικὴ τῆς ἐντιμότητα φαίνεται πὺς σήμαιναν ὅτι κάθε πορεία πὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, θὰ πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον ἐντιμὴ και λογικὴ.

Ὅποσδήποτε ἡ ἀπόφαση νὰ ἀποδεχτοὺν τὴν ὑπουργοποίηση και ἐπομένως νὰ καταπατήσουν τὶς ἀρχὲς πάνω στὶς ὅποτες εἶχαν βασίσει τὴ ζωὴ τοῦς, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ σκληρὴ γιὰ ὄλους τοὺς ὑπουργοὺς τῆς CNT/FAI και ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φεντερίκα Μοντσένυ, πὺ ἦταν πραγματικὴ διανοούμενη. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1937, μετὰ τὴν πτώση τῆς κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, περιέγραψε ἀρκετὰ συγκινητικὰ τὴν προσωπικὴ τῆς δοκιμα-

σία: «Κόρη μιᾶς οικογένειας παλιῶν ἀναρχικῶν, ἀπόγονος μιᾶς δυναστείας, θὰ λέγαμε, ἀντιεξουσιαστῶν, μὲ τὴν ἀγωνιστικὴ δράση μου καὶ τὴ ζωὴ μου σὲ διαρκῆ ὑπεράσπιση τῶν ἰδανικῶν ποὺ κληρονόμησα ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ εἰσοδός μου στὴν κυβέρνηση... ἀνασπόμενα δὲν σήμαινε ἀπλῶς τὸν διορισμό μου στὴ θέση τῆς Ὑπουργοῦ. Γιὰ μᾶς ποὺ ἀγωνιστήκαμε συνέχεια ἐναντία στὸ κράτος, ποὺ διακηρύχναμε πάντοτε ὅτι τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει τίποτα, ὅτι οἱ λέξεις Κυβέρνηση καὶ Ἐξουσία σήμαιναν τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἢ ἐνσωματώσῃ μας σὰν ὄργανωση καὶ σὰν ἄτομα μέσα σ' ἓνα κυβερνητικὸ πρόγραμμα σήμαινε ἡ πράξη ἱστορικοῦ θάρρους μὲ θεμελιακὴ σημασία, ἢ θεωρητικὴ καὶ τακτικὴ διόρθωση ὀλόκληρης δομῆς καὶ ὀλόκληρου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας... Συνηθισμένοι: σὲ ἄλλες δραστηριότητες, συνηθισμένοι νὰ δουλεύουμε στὰ συνδικάτα, στὴ δράση, στὴν προπαγάνδα, στὴ συνεχῆ σιωπηλὴ ἐργασία ἑνὸς κινήματος, ποὺ δημιουργήθηκε καὶ διαμορφώθηκε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση καὶ λειτούργησε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση, μὲ πολὺ καλὴ θέληση, ἐνθουσιασμό, σεβασμὸ καὶ γενναιότητα, ποὺ δὲν εἶχαν ἄλλα κινήματα, γιὰ μᾶς ἡ εἰσοδος στὴν κυβέρνηση ἀποτέλεσε ἓνα ὀδυνηρὸ θῆμα πρὸς μιὰ ἀρκετὰ διδακτικὴ ἐμπειρία. Πόσες ἐπιφυλάξεις, πόσες ἀμφιβολίες, τί ἐσωτερικὴ ἀγωνία ἔπρεπε ἐγὼ προσωπικὰ νὰ ξεπεράσω πρὶν ἀναλάβω αὐτὸ τὸ καθήκον! Γιὰ ἄλλους μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ στόχος τους, μπορεῖ ἔτσι νὰ ἱκανοποιῶσαν ὅλες τίς φιλοδοξίες τους. Γιὰ μένα ἦταν σύγκρουση μὲ ὅλο μου τὸ ἔργο, μὲ ὅλη μου τὴ ζωὴ, μὲ ὅλο μου τὸ παρελθὸν ποὺ μὲ συνέδεε μὲ τὴ ζωὴ τῶν γονιῶν μου. Ἀντιπροσώπευε γιὰ μένα μιὰ τρομακτικὴ προσπάθεια ποὺ μοῦ κόστισε πικρὰ δάκρυα. Καὶ δέχτηκα. Δέχτηκα, κυριαρχώντας στὸν ἑαυτὸ μου... Ἔτσι μπήκα στὴν κυβέρνηση καὶ ἔτσι φύγαμε γιὰ τὴ Μαδρίτη.» (42) *

Ἡ ὀδυνητὴ ἀπόφαση ἦταν ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς στάσης ποὺ εἶχαν υλοθετήσει οἱ ἀναρχικοὶ μετὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Βαρκελώνη στὶς 19 καὶ 20 Ἰουλίου, ὅταν συμφώνησαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν Πρόεδρο Κόμπανυς καὶ τὴν καταλάνικη κυβέρνηση. Εἰ-

* Δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ στὴ Μαδρίτη, γιατί λίγο μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς νέας κυβέρνησης ἀποφασίστηκε παρὰ τίς ἀντιρῆσεις τῶν ἀναρχικῶν νὰ μεταφερθεῖ ἡ κυβέρνηση στὴ Βαλένθια.

χαν συνειδητοποιήσει: ότι στην ίδια τη Βαρκελώνη τίποτα δεν μπορούσε να τους εμποδίσει να αναλάβουν τα πάντα, πραγματοποιώντας την επανάστασή τους και επιβάλλοντας την αναρχική κοινωνία. Άλλα οι αναρχικοί ηγέτες ήταν αρκετά λογικοί για να καταλάβουν ότι αυτή η κατάσταση στις συνθήκες του έμφυλου πολέμου και με την επανάσταση να έχει θριαμβεύσει μόνο σε περιορισμένες περιοχές, δεν θα κρατούσε πολύ, και ότι: προς το παρόν έπρεπε να συνεργαστούν με τα άλλα κινήματα —ιδιαίτερα με τους σοσιαλιστές και την UGT— αν ήθελαν να επιβιώσουν, πόσο μάλλον να πραγματοποιήσουν τους επαναστατικούς στόχους τους. Ταυτόχρονα ήξεραν τί είχε συμβεί στους αναρχικούς στη Ρωσική Έπανάσταση και φοβόντουσαν ότι, αν παρέμεναν μακριά από τα πολιτικά κόμματα που εξακολουθούσαν να ελέγχουν την κυβέρνηση, ή επιρροή τους θα υπονομευόταν από τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές ανταγωνιστές τους. Έπιπλέον, στην κρίση που προκάλεσε η πολιορκία της Μαδρίτης, ήταν απαραίτητη κάποια συντονισμένη προσπάθεια, αν δεν ήθελαν να καταφέρει ο Φράνκο άμεση νίκη από την οποία οι αναρχικοί δεν θα έχαναν μόνο όλα όσα είχαν κατακτήσει, αλλά θα δέχονταν και κατηγορίες που μπορούσαν να διαλύσουν για πάντα το κίνημα. Οι αναρχικοί ύπουργοι έλπιζανε ότι η παρουσία τους στην κυβέρνηση θα διευκόλυνε τη συνεργασία με τα άλλα επαναστατικά και δημοκρατικά κινήματα· έλπιζανε επίσης, πράγμα αρκετά φυσικό, ότι με την τεράστια δύναμη της CNT, θα μπορούσαν να επηρεάσουν την πολιτική και τους θεσμούς της δημοκρατίας προς την κατεύθυνση που ήθελαν οι αναρχικοί.

Και οι δύο έλπίδες τους έμελλε να διαφουσθούν. Στους έξι μήνες που οι αναρχικοί ήταν στην κυβέρνηση, οι σχέσεις τους με τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές επιδεινώθηκαν σε σημείο έμφυλου πολέμου, ενώ η δλη δομή των επιτροπών, που φαινόταν στους αναρχικούς ο φυσικός τρόπος για τη διοργάνωση του πολέμου, αντικαταστάθηκε από τα όρθόδοξα σοσιαλιστικά μέτρα, τον συγκεντρωτισμό και τον κυβερνητικό ή δημοτικό έλεγχο. Η βασική αιτία γι' αυτή την ενέργεια ήταν η αυξανόμενη επιρροή των κομμουνιστών και η απόφασή τους να συντρίψουν όλους τους ανταγωνιστές τους. Η δύναμή τους αυξήθηκε εν μέρει γιατί ή

Σοβιετική Ένωση ήταν ή μοναδική χώρα που πρόσφερε βοήθεια στους δημοκρατικούς και κατά συνέπεια, οι κομμουνιστές, οι πράκτορες με τους οποίους εξασφαλιζόταν αυτή ή βοήθεια, απέκτησαν σημασία έντελώς δυσανάλογη με την αρχική λαϊκή τους βάση στην Ίσπανία. Οι σοσιαλιστές ηγέτες εξακολούθησαν να ελπίζουν ότι παρουσιάζοντας μιὰ αξιοσέβαστη και καθόλου επαναστατική εικόνα στον εξωτερικό κόσμο, θα μπορούσαν να πείσουν την Αγγλία και τη Γαλλία να εγκαταλείψουν την πολιτική τής μη επέμβασης και να τους προσφέρουν τὰ υλικά που χρειάζονταν. Όπως εξήγησε ο Λάργκο Καμπαλιέρο, ο σοσιαλιστής ηγέτης και Πρωθυπουργός, στους αναρχικούς συνεργάτες του, δεν έπρεπε να γίνει τίποτα που θα έθιγε τις αγγλικές και τις γαλλικές επενδύσεις στην Ίσπανία. Έπομένως τόσο ή πίεση που ασκούσαν οι κομμουνιστές και οι σοσιαλιστές για να πραγματοποιήσουν την ενότητα (και την ομοιομορφία) του Λαϊκού Μετώπου, όσο και ή επιθυμία του Λάργκο Καμπαλιέρο και των άλλων ηγετικών μελών τής κυβέρνησης να καταστειλουν την επαναστατική πλευρά τής πολιτικής τους, είχαν σά συνέπεια τὸ γεγονός ότι οι αναρχικοί ύπουργοί — που ήταν μειοψηφία στην κυβέρνηση — δεν είχαν άλλη δυνατότητα παρά να αποδεχτοῦν συμβιβασμούς που ήταν ενάντια στις αρχές τους ή να παραιτηθοῦν και να καλέσουν τους οπαδούς του σέ διαδήλωση ενάντια στην κυβέρνηση σέ μιὰ εποχή που τὸ να κερδηθεῖ ὁ πόλεμος φαινόταν τὸ σημαντικότερο ἀπ' όλα. Ἀποδέχτηκαν τὸς συμβιβασμούς και ἔτσι αναγκάστηκαν να δοῦν να συντρίβονται τὰ επιτεύγματα τους στίς πρώτες βδομάδες τοῦ πολέμου. Οἱ λόχοι τής πολιτοφυλακῆς μετατράπηκαν σέ τακτικές ταξιαρχίες, με πειθαρχία, μόνιμους αξιωματικούς και συγκεντρωτική διοίκηση. Ὁ ἀκραῖος αναρχισμός των ἐλευθεριακῶν κοινοτήτων παραχώρησε τὴ θέση του στίς κρατικές ἐπιτάξεις. Ὅταν τὰ χωριά δεν καταλαμβάνονταν, ὅπως τὸ Κάστρο ντὲλ Ρίο, ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο, ὁ ἄγνός αναρχισμός των πρώτων ἐξεγέρσεων δεν μπορούσε να ἐπιδιώσει με τὴν ἀντίσταση που πρόσβαλαν οἱ μικροῦδιοκτητές και οἱ ἐνοικιαστές γεωργοί που ήταν πρόθυμοι να ἀυξήσουν τὴν περιουσία τους σέ δάρος των γαιοκτημόνων, ἀλλὰ δεν είχαν καμιὰ διάθεση να προσφέρουν στην κολλεκτίβα τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς που είχαν ἤδη στην κατοχή τους.

Οι αναρχικοί της FAI είχαν άνυποχώρητες απόψεις σ' αυτό το θέμα: «Δέν μπορούμε νά συγκατατεθούμε στη μικρή ιδιοκτησία», έγραφε μιá έφημερίδα τους, «γιατί ή ιδιωτική ιδιοκτησία στη γή δημιουργεί πάντοτε άστική νοστροπία, ύπολογιστική και έγωϊστική, πού θέλουμε νά την ξεριζώσουμε μιá για πάντα.»⁽⁴³⁾ Κι δταν αναγκάζονταν νά παραδεχθούν την άποτυχία τους άναγνώριζαν την αίτία: «Άντιτεθήκαμε περισσότερο άπ' όλα ένάντια στην καθυστερημένη νοστροπία της πλειονότητας των μικροϊδιοκτητών. Φανταστείτε τί σήμαινε για τον άγρότη ιδιοκτήτη, συνηθισμένο νά ζεί μέ τό μικρό κομμάτι γής του, μέ τό γαιδούρι του, μέ τή μισογκρεμισμένη καλύδα του, την έλάχιστη σοδειά του ...νά πρέπει νά έγκαταλείψει αυτό τό φορτίο του πού τό κουβαλάει άπό άμνημόνευτα χρόνια, και νά πει: Πάρτε τα σύντροφοι. Τά ταπεινά μου ύπάρχοντα άνήκουν σέ όλους. Εήμασθε δλοι ίσοι. Μιá νέα ζωή άρχισε για μäs.»⁽⁴⁴⁾ Δέν ήταν μόνο οι μικρογεωργοί και οι καταστηματαρχες πού δέν ήθελαν νά κάνουν αυτή τή θυσία, αλλά και ή κυβέρνηση, πού τά σοσιαλιστικά ή δημοκρατικά μέλη της βασίζονταν συχνά σ' αυτήν άκριδώς την τάξη, δίσταζε νά τους τό ζητήσει.

Όπως τό στρατιωτικό και οικονομικό πρόγραμμα των αναρχικών είχε παραμεριστεί άπό τις θάρβαρες άνάγκες του πολέμου ή άπό τό πείσιμα της ανθρώπινης φύσης, έτσι και ή έπιμονή τους στον άντισυγκεντρωτισμό και τή λειτουργία των έπιτροπών ξεπεράστηκε. Έκείνο πού έλπίζανε πιά οι μετριοπαθείς συνδικαλιστές όπως ο Πεϊρό ή ο Λόπεζ Σάντσεζ, ήταν μιá ήμοσπονδιακή δημοκρατία μέ κάποιο ποσοστό έργατικού έλέγχου στη βιομηχανία' αλλά καθώς συνεχιζόταν ο πόλεμος και χειροτέρευε ή οικονομική και ή στρατιωτική κατάσταση και αύξανόταν ή έπιρροή των κομμουνιστών στην κυβέρνηση, ακόμα κι αυτό έγινε αδύνατο. Φάνηκαν λοιπόν νά δικαιώνονται οι προβλέψεις των περισσότερο έξτρεμιστικών μελών της FAI πού είχαν έναντιωθεί στη συμμετοχή στην κυβέρνηση, και οι προειδοποιήσεις των ξένων αναρχικών όπως του βετεράνου Γάλλου άρθρογράφου Σεμπαστιέν Φώρ, πού είχε έπιζήσει της ήρωϊκής εποχής του γαλλικού αναρχισμού και επισκέφτηκε την Ίσπανία στην άρχή του πολέμου. Πολλοί άλλοι συνοδοιπόροι ήταν έξίσου αδιάλλακτοι. Ύπηρχε μιá Ιταλική

ομάδα, που αγωνιζόταν μαζί με το λόχο του Ντουρρούτι και έχασε σχεδόν όλα τα μέλη της σαν Ίταλικό Τάγμα των Διεθνών Ταξιαρχιών· τα έναπομείναντα μέλη ήταν ιδιαίτερα ανυπότακτα, αρνήθηκαν οποιαδήποτε συνεργασία με τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις και σε μία περίπτωση αποχώρησαν από τη μάχη, παρόλο που απαλλάχτηκαν από τις κατηγορίες δειλίας με το να πολεμήσουν αργότερα σύμφωνα με τη δική τους άποψη. (45) Ύπηρχε επίσης μέσα στο Ισπανικό κίνημα μία μειονότητα που συμεριζόταν αυτές τις απόψεις και ήταν έτοιμη να τις εκφράσει και με τη βία αν ήταν ανάγκη. Το επαναστατικό κύρος του Γκαρθία Όλιβερ και της Φεντερικά Μοντσένυ ήταν αρκετό για να ξεπεραστεί αυτό το είδος ή αντιπολίτευση· αλλά όπωσδήποτε δεν ήταν ανεξάντλητο. Τους πρώτους μήνες του 1937 στην Καταλωνία οι σχέσεις ανάμεσα στους αναρχικούς και στο κομμουνιστικό PSUC («Ένοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα Καταλωνίας») χειροτέρευσαν: παρουσιάστηκαν διαφωνίες στη Βαρκελώνη σχετικά με το θέμα του έλέγχου των τροφίμων, όταν οι σοσιαλιστές κατάργησαν το σιτηρέσιο στην πόλη και διέλυσαν τις επιτροπές που είχαν αρχικά δημιουργήσει οι αναρχικοί. Ύπηρχαν κι άλλου παρόμοιες διαμάχες· στη Βαλένθια οι διαφωνίες αφορούσαν το εμπόριο της σοδειάς πορτοκαλιού: ένα χωριό εξεγέρθηκε ενάντια στην κυβέρνηση, γιατί ισχυρίστηκε πως η τιμή που έπαιρνε από τη συνδικαλιστική επιτροπή που πουλούσε τη σοδειά του δεν ήταν αρκετά καλή. Το Φεβρουάριο του 1937 οι αναρχικοί λόχοι στο μέτωπο της Αραγωνίας είχαν έλλειψη όπλισμού και η FAI απείλησε ότι θα δώσει οδηγίες στους ύπουργούς της να παραιτηθούν αν δεν σταματούσε άμέσως αυτή η διάκριση. Ένα μήνα αργότερα τα αναρχικά μέλη της Καταλανικής «Γενικής Διοίκησης» παραιτήθηκαν, αφού οι δημοκρατικοί και οι σοσιαλιστές επέμεναν να δημιουργήσουν μία ένοποιημένη αστυνομική δύναμη και να διαλύσουν τα επαναστατικά περίπολα. Οι αναρχικοί συμφώνησαν τελικά να ξαναμπούν στην κυβέρνηση, αφού τα μέλη της CNT που συμμετείχαν στην κεντρική κυβέρνηση τους ζήτησαν να διαφυλάξουν την αλληλεγγύη του Λαϊκού Μετώπου, αλλά τον Απρίλιο του 1937 η κατάσταση στη Βαρκελώνη έγινε ακόμα πιο κρίσιμη και οι έξτρεμιστές της FAI άρχισαν να κριτικά-

ρουν δλοένα και περισσότερο τόσο τούς ηγέτες τους όσο και τούς σοσιαλιστές και κομμουνιστές αντιπάλους τους. Στην Καταλωνία, πάλι, τὸ ἄλλο ἐπαναστατικὸ ἀντιπολιτευτικὸ κόμμα, τὸ POUM, βάδιζε πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ σύγκρουση μὲ τούς κομμουνιστές, πού εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τὸν ἐξολοθρεύσουν. Καὶ στὸ τέλος τοῦ Ἐπριλίου ὅλη αὐτὴ ἡ ἐκδηλῆ ἐχθρότητα ξέσπασε σὲ ἀνοιχτὸ πόλεμο. Ἐνῶ ἡ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα Solidaridad Obrera δημοσίευε μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπίθεση ἐναντία στοὺς κομμουνιστές, οἱ δολοφόνοι κι ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἄρχισαν τὸ ἔργο τους. Στις 25 Ἀπριλίου βρέθηκε δολοφονημένος ὁ ἡγέτης τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας: δυὸ μέρες ἀργότερα σκοτώθηκαν τρεῖς ἀναρχικοί, μαζὶ κι ὁ δήμαρχος τῆς μεθωριακῆς πόλης Πουῆχθέρντα, πού προσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει ἀναρχικὸ ἔλεγχο στὴ μεθωριακὴ φρουρά. Ὁ σοσιαλιστικὸς τύπος ἀπάντησε μὲ μιὰ ἐπίθεση ἐναντία στοὺς «ἀνεξέλεγκτους» τῆς FAI —πού ἀντιπροσώπευαν πάντοτε μιὰ ἀπειλὴ πού μπορούσε νὰ ξεσηκώσει τούς κατοίκους τῆς Βαρκελώνης πού δὲν θυμόντουσαν μόνο τὸν προηγούμενο Ἰούλιο, ἀλλὰ και τὸν αἱματηρὸ σιμμοριτοπόλεμο πρὶν ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια. Ὅταν ἔφτασε ἡ Πρωτομαγιά —ἡ παραδοσιακὴ στιγμὴ γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ σύμπνοια τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐναντία στοὺς καταπιεστές της— ἀποφασίστηκε νὰ μὴ γίνουν διαδηλώσεις ἀπὸ φόβο μήπως ἐξελιχθοῦν σὲ βίαιη σύγκρουση μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν παρατάξεων. Στὴ Βαλένθια οἱ ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν και τῶν σοσιαλιστῶν ἔκαναν ἐκκλήσεις γιὰ ἐνότητα· ἀλλὰ στὴ Βαρκελώνη ἡ κατάσταση ἦταν ἐκρηκτικὴ.

Στις 3 Μαΐου ἄρχισε ἡ μάχη. Τὸ πῶς ἡ γιὰτὶ ἄρχισε εἶναι κάτι πού ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει σκοτεινὸ. Οἱ κομμουνιστές και οἱ σοσιαλιστές ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἄρχισε ἀπὸ τούς ἀμφισβητῆτες τῆς ἀριστερᾶς—ἀπὸ τὸ POUM και τούς ἀναρχικούς. Ὑπάρχουν ἐπίσης κάποια στοιχεῖα πού δείχνουν ὅτι πράκτορες τοῦ Φράνκο στὴ Βαρκελώνη προσπαθοῦσαν νὰ στρέψουν τὴ μιὰ ἐργατικὴ ὀργάνωση ἐναντία στὴν ἄλλη. Ὅπωςὅποτε ὅμως τὰ πνεύματα ἦσαν ἀρκετὰ ἐρεθισμένα, ὥστε τὸ παραμικρὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιὸς τὸ προκάλεσε, μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐκτεταμένη σύγκρουση. Τελικὰ ἡ μάχη ἄρχισε στὴν Τηλεφωνικὴ —τὸ βασικὸ τηλεπικοινωνιακὸ κέντρο τῆς πόλης. Τὸ κτίριο τῆς Τηλεφωνικῆς ἐλεγ-

χόταν από μια κοινή επιτροπή της CNT, της UGT και ενός κυβερνητικού αντιπροσώπου, και οι φασαρίες άρχισαν με την άφιξη του σοσιαλιστή άρχηγού της αστυνομία για να έρευνήσει αν ήταν άληθινές οι υποψίες ότι η CNT χρησιμοποιούσε τηλεφωνικές γραμμές για λογαριασμό της. Οι πρώτες μάχες έγιναν στην ουσία από δροφο σε δροφο του κτιρίου. Πολύ γρήγορα όμως δλόκληρη η πόλη είχε διχαστεί, με τις παραδοσιακές αναρχικές συνοικίες έξω από το κέντρο της πόλης να συγκρούονται ανοιχτά με τις περιοχές που ελέγχονταν από τις κυβερνητικές δυνάμεις και τους όπαδούς της UGT. Η καταλάνικη κυβέρνηση πείστηκε από την CNT να άποσύρει την αστυνομία από το κτίριο της Τηλεφωνικής, αλλά άρνήθηκε να ζητήσει την παραίτηση του άρχηγού της αστυνομίας και του Ύπουργού Έσωτερικών, πους όπολους θεωρούσε υπεύθυνους η CNT για τη δημιουργία της αναταραχής.* Τήν επόμενη μέρα, ό Γκαρθία Όλιβέρ και η Φεντερίκα Μοντσένυ, δυό από τους πιο αξιοσέβαστους ήγέτες των αναρχικών, έφτασαν από τη Βαλένθια με αυτοκίνητο, και με μεγάλο θάρρος βγήκαν στους δρόμους της Βαρκελώνης, χρησιμοποιώντας την προσωπική τους επιρροή και το κύρος τους για να πείσουν τους όπαδούς τους να σταματήσουν τη μάχη. Παρόλο που στις 5 Μαΐου έγινε μια προσωρινή άνακωχή, την επόμενη μέρα ξανάρχισαν οι μάχες και για δύο μέρες ό αδελφοκτόνος πόλεμος μαινόταν στην πόλη. Με τον λόχο Ντουρρούτι στη Λερίντα έτοιμο να ξεκινήσει για τη Βαρκελώνη, η σύγκρουση άπειλοσε να γενικευθεί. Η κυβέρνηση στη Βαλένθια, ύστερα από τους άρχικούς δισταγμούς της μήπως επιδεινώσει την κατάσταση, άποφάσισε να άποκαταστήσει την τάξη με τη βία κι έστειλε 4.000 άντρες. Γι' άλλη μια φορά οι αναρχικοί διαπίστωσαν ότι δεν ήταν άρκετή η τοπική τους δύναμη, έφόσον έξακολουθούσε να ύπάρχει μια κεντρική κυβέρνηση, και αναγκάστηκαν να ύποχωρήσουν. Στις 8 Μαΐου οι ήγέτες της CNT κάλεσαν τους όπαδούς τους να διαλύσουν τά όδοφράγματα και να επαναφέρουν την τάξη, και τά μέλη της βάσης δεν είχαν άλλη έκλογή παρά να ύπακούσουν.

Στις μάχες σκοτώθηκαν περίπου 400 άτομα και τραυματίστη-

* Και οι δυό ήταν πρώην αναρχικοί, επομένως θά πρέπει να επικρατούσαν άρκετά σκληρές διαθέσεις και στις δυό πλευρές.

κάν 1.000. Ένα από τὰ θύματα πού δολοφονήθηκε στο δρόμο ήταν ὁ Καμίλλο Μπερνέρι, ἕνας ἀπό τοὺς σημαντικότερους Ἴταλούς ἀναρχικούς διανοούμενους. Οἱ συνέπειες ὅμως γιὰ τὸ ἀναρχικό κίνημα τῆς Ἰσπανίας ήταν πολὺ σοβαρότερες ἀπὸ τὴν ἀπώλεια πολλῶν μεμονωμένων ἀγωνιστῶν. Μετὰ τὴ μάχη τῆς Βαρκελώνης ἐπακολούθησε ἄμεσα ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης τοῦ Λάργκο Καμπαλιέρο καὶ ἡ ἀντικατάστασή της ἀπὸ μιὰ ἄλλη, στὴν ὁποία ἡ ἐπιρροή τῶν κομμουνιστῶν ήταν πολὺ μεγαλύτερη. Οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ παρόλο πὺ πολλές φορές εἶχαν ἀσκήσει ἐντονη κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Λάργκο Καμπαλιέρο, αὐτὴ τὴ φορὰ τὸν ὑποστήριξαν, ἐφόσον μάλιστα ἕνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν κομμουνιστῶν καὶ ἐκείνων τῶν σοσιαλιστῶν πὺ ήταν ἀντίθετοι μὲ τὸν Λάργκο Καμπαλιέρο, ήταν ἡ καθυστάσιξη τῶν διαφωνούντων κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς. Ἔτσι λοιπὸν οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ παραιτήθηκαν ὅταν ἔπεσε ὁ Λάργκο Καμπαλιέρο. Τὸ κακότυχο ἀν καὶ ἀναπόφευκτο πείραμα τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀναρχικῶν στὴν κυβέρνηση εἶχε τελειώσει. Παρόλο πὺ ἡ νέα κυβέρνηση κήρυξε παράνομο τὸ ΡΟUM καὶ συνέλαθε πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη του, ἡ CNT σὰν σύνολο ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἰσχυρὴ καὶ δὲν ήταν εὐκόλο νὰ διαλυθεῖ, ἀν καὶ δὲν ήταν τόσο ἰσχυρὴ πια γιὰ νὰ ἐμποδίσαι τὴ διάλυση τῆς ἐπιτροπῆς πὺ εἶχε δημιουργήσει γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐπαρχιακῆς κυβέρνησης τῆς Ἀραγωνίας. Ἡ γλώσσα τοῦ κυβερνητικοῦ διατάγματος μὲ τὸ ὁποῖο διορίστηκε ἕνας γενικὸς κυβερνήτης στὴ θέση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀραγωνίας δείχνει μὲ τί πληρότητα, ἔστω καὶ δικαιολογημένα εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀνασκευὴ τῶν ἀναρχικῶν ἀπόψεων: «Οἱ ἠθικὲς καὶ ὕλικὲς ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἀπαιτοῦν ὁπωσδήποτε τὴν συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους... Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐξουσίας, σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ περιπτώσεις, παρεμπόδισε τὴν ἀποτελεσματικότητά στὴ δράση...» (48) Ἦταν ἀλήθεια γι' ἄλλη μιὰ φορὰ, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου πὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποστηρίζουν, οἱ ἀναρχικοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ὑπακούσουν στὴν ἀπόφαση.

Ἀπὸ τὸ Ἰούνιο τοῦ 1937 μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου ὁ ρόλος τῆς CNT καὶ τῆς FAI ήταν λιγότερο σημαντικὸς ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως καὶ, παρόλο πὺ δριαιμένοι ἀπὸ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ἀναρ-

χικούς διακήρυξαν πάλι την έχθρότητά τους για κάθε εξουσία, τὰ περισσότερα μέλη τῆς FAI καὶ τῆς CNT ἄρχισαν νὰ φαίνονται ὡς μέλη ὁποιουδήποτε συνηθισμένου πολιτικοῦ κόμματος ἢ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Ἡ FAI βρισκόταν πράγματι σὲ πολὺ δύσκολη θέση. Ἐπρεπε ἢ νὰ ξαναγυρίσει στὸν ἀρχικό της ρόλο ὡς ἐξτρεμιστικὴ ὁμάδα πού ἀποτελοῦσε ἕνα συνωμοτικὸ δίκτυο ὑπεύθυνος γιὰ τὴν διατήρηση τῆς CNT στὸ δρόμο τῆς ἐπανάστασης, ἢ νὰ συγχωνευτεῖ μὲ τὴν CNT καὶ νὰ υἱοθετήσει, στὶς εἰδικὲς συνθήκες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀνοιχτὰ πολιτικούς καὶ προπαγανδιστικούς στόχους. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου ἡ FAI εἶχε τὴν ἐλπίδα νὰ ἐκπληρώσει τὸν ἀρχικό της ρόλο: «Καθῆκον μας εἶναι νὰ διατηρήσουμε μιὰ ὀργάνωση πού ἐκπροσωπεῖ τὰ ἰδανικὰ μᾶς ὑπέροχης θεωρίας, πού τὴ διαφυλάξαμε μὲ τόση ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐμπλοτίσαμε μὲ τὰ διδάγματα τῆς πράξης». Καὶ ἐφόσον τὰ συνδικάτα, λόγω τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολέμου, ἀναγκάστηκαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἡ FAI ἦταν ἀπαραίτητα νὰ ἀποτελέσει «τὴν πηγὴ γιὰ τὴ θρυλικὴ ἐνεργητικότητα πού ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κινηθοῦν τὰ συνδικάτα πρὸς τὴν κατεύθυνση πού ἐξυπηρετεῖ τοὺς πόθους τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ ἀναγέννηση καὶ χειραφέτηση.» (47)

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἰδανικὸ πού οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν ἀπὸ τὸ 1938. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, ἡ ἀδυναμία τῶν ἀναρχικῶν ὑπουργῶν καὶ ἡ ἀπειλὴ καταστολῆς μετὰ τὴ μάχη τῆς Βαρκελώνης, ὅλα αὐτὰ ἀποκάλυψαν ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀπείχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῶν ὀνείρων τους. Ἡ CNT γινόταν ὀλοένα καὶ περισσότερο μιὰ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση πού συμμετεῖχε στὴν διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου σὲ συνεργασία μὲ τὴν κυβέρνησι καὶ τὴν UGT. Ὅταν ἕνας σοσιαλιστὴς ἡγέτης ἐπιδοκίμασε τὴ συμφωνία ἀνάμεσα στὴν CNT καὶ τὴν UGT μὲ τὴ φράση, «Ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Μάρξ ἀγκαλιάστηκαν πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ γκοκουμέντο τῆς CNT» (48), ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν πού ἀναγκάστηκαν νὰ θυσιαστοῦν. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1938, ὅταν ἔδειχνε νὰ πλησιάζει ἡ νίκη τοῦ Φράνκο, ἕνας ἐκπρόσωπος τῆς CNT ξαναπῆρε μέρος στὴν κυβέρνησι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ CNT ἀναγκάστηκε νὰ δεχτεῖ ἕνα ὑπουργεῖο σὲ σύγκριση μὲ τὰ τέσσερα πού

είχε προηγουμένως, αποτελεί ένδειξη του πόσο είχε εξασθενήσει ή έπιρροή της· δέν υπάρχει κανένα στοιχείο πού νά θεβαιώνει ότι ό εκπρόσωπός της, ό Σεγκούντο Μπλάνκο, είχε σημαντική έπιρροή στη διεξαγωγή του πολέμου.

Τόν Οκτώβριο του 1938, ένα έθνικό συνέδριο, στό όποιο παραβρέθηκαν αντιπρόσωποι της CNT, της FAI και του κινήματος αναρχικής νεολαίας (καθώς και ή Έθνια Γκόλντμαν) συζήτησε γι' άλλη μιá φορά τίς βασικές άρχές του αναρχισμού. Αυτό πού είναι σημαντικό είναι ότι οι άνυποχώρητοι άντιεξουσιαστές άποτελούσαν πιά μειοψηφία, ενώ ή πλειοψηφία ήταν έτοιμη νά άναθεωρήσει τίς πεποιθήσεις της και νά άποδεχτεί τά λυπηρά δεδομένα της ζωής στόν 20ό αιώνα. Σύμφωνα μ' έναν όμιλητή: «Πρέπει ν' άπαλλαχτούμε άπό τίς θεωρητικές και φιλοσοφικές άποσκευές μας γιά νά μπορούμε ν' άποκτήσουμε την αύριανή ήγεμονία. Η άρνηση άπό μέρους τών συντρόφων μας νά άποδεχτούν άπό την άρχή τόν μιλιταρισμό, είναι ύπεύθυνη γιά την περιορισμένη θέση στην όποια θρισκόμαστε τώρα.» (48) * Όπως δήποτε όμως, παράλο πού διαμορφώθηκαν καινούργια προγράμματα γιά την όργάνωση του κινήματος και επαναλήφθηκε ή πίστη στους παλιούς στόχους του άντισυγκεντρωτισμού και του εργατικού έλέγχου, οι αναρχικοί, σαν όλους τούς άλλους άπό τό δημοκρατικό στρατόπεδο, ήταν άνίσχυροι και δέν μπόρεσαν νά άποφύγουν την ήττα. Την τελευταία στιγμή, τό Μάρτιο του 1939, ό Σιπριάνο Μέρα, ένας άπό τούς ελάχιστους αναρχικούς διοικητές πού διατήρησαν τή στρατιωτική τους θέση και τό κύρος τους, έκανε μιá άπελπισμένη προσπάθεια γιά νά άποτρέψει την όλοκληρωτική ήττα και έκμηδένιση, χρησιμοποιώντας την έπιρροή του γιά νά ύποστηρίξει την άπόπειρα του συνταγματάρχη Κασάντο γιά την έξασφάλιση κάποιας ειρήνης με διαπραγματεύσεις, παράλληλη την ήδη διατυπωμένη πρόθεση της κυβέρνησης νά πολεμήσει μέχρι και τόν τελευταίο άντρα. Άλλά και ή ένέργεια αύτή ήταν μάταιη· οι αναρχικοί ύποστήκανε πολύ βαριές ποιινές με τά σκληρά αντίποινα πού έφάρμοσε ό Φράνκο γιά νά γιορτάσει τή

* Ο όμιλητής, Μαριάνο Ρ. Βάσκεζ, Γενικός Γραμματέας της CNT, βρέθηκε δολοφονημένος στό Παρίσι τό 1939. Ίσως νά έπεσε θύμα τών αναρχικών έξιτρεμιστών πού δισαρεστήθηκαν με τόν ρεαλισμό του.

νίκη του. Όρισμένοι σκοτώθηκαν κάνοντας μια τελευταία χειρονομία αντίστασης* άλλοι δραπέτευσαν κι έζησαν στην έξορία.* Πάρα πολλοί δεν στάθηκαν τόσο τυχεροί και, σαν τον Χουάν Πεϊρό, παραδόθηκαν από τον Πεταϊν στο Φράνκο τὸ 1940. Οἱ περισσότεροι όμως, αν γλύτωναν τὴν ἄμεση ἐκτέλεση, κλείνονταν σὲ φυλακὲς τῆς Ἰσπανίας· μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς παραμένουν ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ φυλακὴ.

Ἡ ἀναρχικὴ παράδοση στὴν Ἰσπανία ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι νεκρὴ· ἀλλὰ εἶναι: ἀδύνατο νὰ ποῦμε πόσο σημαντικὸ ρόλο μπορεῖ νὰ παίξει σήμερα ἢ τί μορφή θὰ πάρει· κι ἐνδέχεται νὰ μὴ κατορθώσουν ποτὲ οἱ ἀναρχικοὶ νὰ κατακτήσουν τὸ ἔδαφος ποὺ ἔχασαν ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς στὴ διάρκεια τοῦ ἔμφυλλου πολέμου. Ἴσως όμως ὁ ἱστορικὸς τους ρόλος νὰ ἔχει περιγραφεῖ καλύτερα ἀπὸ τὸν σημαντικότερο ἱστορικὸ τοῦ κινήματος, τὸν Χοσὲ Πεϊράτς: «Μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάποια δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴ δύναμη ποὺ ἀνάλωσε τὸ ἰσπανικὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ στὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπιτεύχθηκαν... Αὐτὸ ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιφύλαξη εἶναι ἡ εὐρύτητα τοῦ γενναιοῦ ἰδεαλισμοῦ, τῆς ἐντιμότητος καὶ τὸ πνεῦμα ἀγωνιστικότητος καὶ θυσίας τῶν Ἰσπανῶν ἀντιεξουσιαστῶν.» (50)

---

* Ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ βρίσκεται στὴ Γαλλία καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὀργανώνει θαρραλέα καὶ ἀκαταπόνητα τοὺς ἐξόριστους Ἰσπανοὺς ἐργάτες· ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ βρίσκεται στὸ Μεξικὸ.

Συμπεράσματα

«Δῶσε λουλούδια στους ἐπαναστάτες πού ἀπέτυχαν». Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος στίχος ἑνὸς ἰταλικοῦ ἀναρχικοῦ ποιήματος πού μετέφραζε ὁ Βαντζέτι μέσα στὸ κελλί τῆς φυλακῆς του. Δελεάζεται κανεὶς νὰ μιλήσει μὲ ἐλεγειακὸ ὕφος, ὅταν ἐξετάζει τὶς ἐπαναλαμβανόμενες ἀποτυχίες τοῦ ἀναρχισμοῦ σὲ δράση, πού ἀποκορυφώνεται μὲ τὴν τραγωδία τοῦ ἰσπανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀσυνέπειες τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ἡ δυσκολία, ἂν ὄχι ἡ ἀνυπαρξία δυνατοτήτων, νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν πράξη, ὅλα αὐτὰ φαίνονται νὰ ἐπεξηγῶνται ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τῶν προηγούμενων 150 χρόνων. Παρόλα αὐτὰ ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι μιὰ θεωρία πού γοητεύει ἀρκετοὺς ἀνθρώπους σὲ κάθε γενιά, καὶ οἱ ἰδέες του ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν ἀπήχηση, ἂν καὶ περισσότερο σὰν προσωπικὸ ἢθικὸ πιστεῦω παρά σὰν κοινωνικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού ἔγιναν ἀναρχικοὶ δὲν ἦταν αὐτοσασανιζόμενοι νευρωτικοὶ — ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες θὰ πρέπει σίγουρα νὰ ἦταν— ἀλλὰ ἄνθρωποι πού θεωροῦσαν τὸν ἀναρχισμὸ πρακτικὸ καὶ πραγματοποιήσιμο ἐπαναστατικὸ ἰδανικόν. Οἱ ἀναρχικοὶ φιλόσοφοι: —ὁ Γκόντουϊν, ἀκόμα καὶ ὁ Προυτὸν ἢ ὁ Κροπότκιν— ἴσως νὰ κατέληξαν στὴ σκέψη ὅτι ἡ κριτικὴ τους ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία ἦταν περισσότερο θεωρητικὴ παρά πρακτικὴ καὶ ὅτι τὸ σύστημα κοινωνικῶν ἀξιών πού ἐπιζήτησαν νὰ ἐπιβάλουν δὲν ἦταν ἄμεσα πραγματοποιήσιμο· ὅπωςδὴποτε ὁμως πίστευαν ὅτι θὰ μπορούσε κάποτε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Οἱ μάζες τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων πού, ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1880 καὶ μετὰ, ἀποδέχτηκαν τὸν ἀναρχισμὸ σὰν θάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη δράσης, κινήθηκαν ἔτσι, γιατί ἡ ἀπόλυτη ἐπανάσταση, πού ὑπόσχονταν οἱ ἀναρχικοί, φαινόταν νὰ προσφέρει μιὰ ἄμεση ἐλπίδα ἐπιτυχίας, καὶ πράγματι ἔδειχνε νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατότητα γιὰ νὰ βελτιώσῃ τὴν ἀπελπισμένη τους κατάσταση.

Ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἀναγκαστικὰ ἓνα δόγμα γιὰ ὅλους ἢ γιὰ κανέναν, καὶ κατὰ συνέπεια εἶχε λιγότερη ἐπιτυχία· στὶς χώρες

έκεινος που υπήρχε κάποια ελπίδα να πραγματοποιηθούν όρισμένα πράγματα με το υπάρχον σύστημα. Όταν ένα συνδικάτο μπορεί να διαπραγματευθεί με επιτυχία την αύξηση των μισθών ή τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, κι όταν τα πολιτικά κόμματα μπορούν να επιβάλουν μεταρρυθμίσεις και να ικανοποιήσουν τις διαμαρτυρίες και τα αιτήματα, τότε η εξτρεμιστική λύση της απόλυτης επανάστασης φαίνεται λιγότερο επιθυμητή. Μέχρι κάποιο σημείο, λοιπόν, η πεποίθηση του Μπακούινι ότι οι αληθινοί επαναστάτες είναι εκείνοι που δεν έχουν να χάσουν τίποτα, δικαιώθηκε. Ο αναρχισμός όμως στη δράση είχε πάντοτε να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι όλες οι χώρες της δύσης — ακόμα και η Ρωσία ή η Ισπανία, όπου ο αναρχισμός έδειχνε να έχει τις καλύτερες προοπτικές επιτυχίας — αποφάσισαν να ακολουθήσουν την άποψη της πολιτικής δράσης και της συγκεντρωτικής κυβέρνησης σαν το μόνο μέσο για την πραγματοποίηση της επιθυμούμενης κοινωνίας. «Η κυβέρνηση των ανθρώπων πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της στη διαχείριση των πραγμάτων», αυτό το σύνθημα των ουτοπικών σοσιαλιστών που πρωτορήχτηκε στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα απέιχε ακόμα πολύ από την πραγματάωσή του. Το πολιτικό κόμμα, τόσο μισητό απ' όλους τους γνήσιους αναρχικούς, έχει γίνει το χαρακτηριστικό όργανο της κυβέρνησης του 20ού αιώνα, έτσι που ακόμα και οι δικτατορίες χρησιμοποιούν την ύπαρξη ενός και μόνο κόμματος σαν μέσο για να επιβάλουν την τυραννία τους αντί να ασκούν τον άπροκάλυπτο δεσποτισμό τους όπως παλιότερα. Στην πράξη οι αναρχικοί απομακρύνθηκαν σκόπιμα απ' αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι του 20ού αιώνα θεώρησαν ούσιαστικό για την πολιτική και κοινωνική πρόοδο. Ένώ η κριτική τους ενάντια στις παραδοσιακές ιδέες της κρατικής κυριαρχίας, της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης και της πολιτικής μεταρρύθμισης υπήρξαν πολύ συχνά και έγκυρες και αξιόλογες, και οι συχνές προειδοποιήσεις τους για τον κίνδυνο που υπάρχει όταν θυσιάζεται η έλευθερία υπέρ των υποτιθέμενων συμφερόντων της επανάστασης δικαιώθηκαν πολλές φορές, οι αναρχικοί δεν κατάφεραν να εξηγήσουν με τί τρόπο θα λειτουργήσει το εναλλακτικό σύστημα που προτείνουν. Ποτέ τους δεν όραματίστηκαν την ύπαρξη κάποιας ενδιάμεσης φάσης ανάμεσα

στην υπάρχουσα κοινωνία και στην απόλυτη επανάσταση των δυνάμεων τους.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη, πάλι, οἱ ἀναρχικοὶ ἐμφανίστηκαν νὰ ἐναντιώνονται στὶς κυρίαρχες τάσεις τῆς σύγχρονης οικονομικῆς ὀργάνωσης. Ἡ μαζικὴ παραγωγή καὶ κατανάλωση καὶ ἡ μεγάλῃς κλίμακας βιομηχανία κάτω ἀπὸ συγκεντρωτικὴ διεύθυνση, καπιταλιστικὴ ἢ σοσιαλιστικὴ, ἔχουν γίνῃ, ἄσχετα μὲ τὸ τί μπορεῖ νὰ σκέφτεται κανεὶς, οἱ χαρακτηριστικὲς μορφές τῆς δυτικῆς κοινωνίας καὶ τῶν νέων βιομηχανικῶν χωρῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ κόσμου. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε πῶς μποροῦν διὰ αὐτὰ νὰ προσαρμοστοῦν μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ γι' αὐτὸ οἱ ἀναρχικοὶ ποῦ δραματίστηκαν τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν τῆς υπάρχουσας κοινωνίας σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς νέας τάξεως πραγμάτων, ἔχουν ἀναμφίβολα δίκιο. Ἡ ἀμφίροπη δόμῳ στάσις τῶν ἀναρχικῶν ἀπέναντι στὴν τεχνολογικὴ πρόδοσιν ἔφησε καὶ μιὰ ἀνάλογη ἀσάφεια ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὴν μελλοντικὴν κοινωνία. Παρόλο ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Γκόντουϊν καὶ ὁ Κροπότκιν δέχονταν μὲ χαρὰ τὶς νέες ἐφευρέσεις ποῦ θὰ ἀνακούφιζαν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ δυσάρεστες καὶ σιχαμερὲς ἐργασίας — τὸ πέταμα τῶν σκουπιδιῶν ἀποτελοῦσε πάντοτε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα προβλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζαν οἱ οὐτοπικοὶ στοχαστὲς — τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἀναρχισμοῦ στρέφονται ἐνάντια στὴν ἀνάπτυξιν μεγάλῃς κλίμακας βιομηχανίας καὶ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης. Ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ συμφωνοῦν ὅτι στὴν νέα κοινωνία ὁ ἀνθρώπος θὰ ζεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀπλότητα καὶ λιτότητα καὶ θὰ εἶναι εὐτυχημένος ἔταν δὲν θὰ ἔχει καμιά σχέση μὲ τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μὲγάλου μέρους τῆς ἀναρχικῆς σκέψης δεῖχνει νὰ βασίζεται σὲ ἓνα ρομαντικὸν δράμα γιὰ μιὰ ἐξιδανικευμένην κοινωνίαν τεχνιτῶν καὶ χωρικῶν, ποῦ ὑπῆρξε κάποτε στὸ παρελθόν, καὶ στὴν καθολικὴν ἀπόριψιν τῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ὀργάνωσης τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐνῶ ὀρισμένα συνδικαλιστικὰ ἰδανικὰ καὶ κάποιο ποσοστὸν ἐργατικῶν ἐλέγχου στὴν βιομηχανία ἐνδέχεται νὰ μετριάσουν κάπως τὴν ἀπανθρωπιὰ τῶν μεγάλων ἐργοστασί-

ων, ή ολοκληρωτική καταστροφή τής σύγχρονης βιομηχανικής δομής δέν γίνεται νοητή χωρίς τή βία. Σέ συγκεκριμένες όμως καταστάσεις κινδύνου, όπως στή Ρωσία τό 1917 και στήν Καταλωνία τό 1936, όταν είχε αποδιοργανωθεί ή καταστραφεί από τόν πόλεμο ό κυβερνητικός και οικονομικός μηχανισμός, ένδέχεται πράγματι νά υπήρχε κάποια εύκαιρία νά τεθούν σέ εφαρμογή οι άναρχικές άπόψεις και νά ξεκινήσει από τό μηδέν ή άνοιχοδόμηση τής κοινωνίας σύμφωνα μέ τις άναρχικές πεποιθήσεις. Ίσως νά ήταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεί ή άναρχική επανάσταση μόνο μετά τήν ολοκληρωτική αποδιοργάνωση τών μέσων διακυβέρνησης, επικοινωνίας, παραγωγής και άνταλλαγής από έναν πυρηνικό πόλεμο, ως πούμε' και ίσως τελικά νά είχαν δικιο οι τρομοκράτες, και μόνο μιá θάμβια τεραστίων διαστάσεων, μεγαλύτερη άπ' όλες όσες δραματίστηκαν, νά μπορεί νά άνοίξει τό δρόμο για τήν γνήσια κοινωνική επανάσταση.

Στις χώρες όμως πού ή βιομηχανική ανάπτυξη δέν έχει ακόμα επηρεάσει άπόλυτα όλόκληρη τήν κοινωνική δομή όπως έχει γίνει στήν Εύρώπη και τή θόρειο Άμερική, τά ιδανικά τών άναρχικών έξακολουθούν, όπως φαίνεται, νά θεωρούνται πραγματοποιήσιμα. Στήν Ίνδία, ό ίδιος ό Γκάντι και οι μεταγενέστεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές όπως ό Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν και ό Βινόμπα Μπχάβε δραματίστηκαν νά βασιστεί ή ινδική κοινωνία (σύμφωνα μέ τή φράση του Γκάντι) «σέ αυτόαρκεις, αυτόδιοικούμενες άγροτικές δημοκρατίες.» (1) Ίσως ακόμα στήν Ίνδια ή ανάπτυξη μιās συγκεντρωτικής βιομηχανικής κοινωνίας νά έχει προχωρήσει πολύ για νά είναι δυνατή ή άνάσχεσή της, και ό Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν συνεδητοποίησε ότι οι μεταβολές πού προτείνει συνεπάγονται και τήν έγκατάλειψη του δυτικού τύπου κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πράγματι, ή επίθεσή του ένάντια στους φιλελεύθερους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τό αίτημά του για «αυτόδιοικούμενες, αυτόαρκεις, άγροβιομηχανικές κοινότητες» θυμίζει πάρα πολύ τά λόγια του Προυντόν και ό Ναραγιάν είναι ίσως πολύ αισιόδοξος όταν ισχυρίζεται ότι ή άπόριψη τών φιλελεύθερων θεσμών θά οδηγήσει σέ μιá καλύτερη μορφή διακυβέρνησης. Γράφει ότι «Τά σχετικά στοιχεία από τό Κάιρο μέχρι τή Τζακάρτα δείχνουν ότι οι άσιατικοί λαοί έχουν και κάποιον άλλ-

λο στόχο· φάχγουν νά θροῦν καλύτερες μορφές ἀπό τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία γιά νά ἐκφράσουν καί νά ἐνσαρκώσουν τίς δημοκρατικές βλέςεις τους.» (2) Τό λυπηρό εἶναι ὅτι τὰ σχετικά στοιχεία ἀποδείχνουν ὅτι αὐτές οἱ νέες μορφές ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μέ τὰ θαυμαστά Πруντονικά Ἰδεώδη τοῦ Ναραγιάν. Πράγματι, ἐφόσον οἱ Ἴνδοι, μέ τήν μακρόχρονη παράδοσή τους ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀγροτικές κοινότητες καί μέ τὸ παράδειγμα καί τή διδασκαλία τοῦ Γκάντι, τοῦ μοναδικοῦ πολιτικοῦ στόν 20ῦ αἰώνα πού εἶχε τὸ ἠθικό ἀνάστημα νά πραγματοποιήσῃ μιὰ ἐπανάσταση πού ἦταν ταυτόχρονα ἠθική, κοινωνική καί πολιτική, δέν κατάφεραν νά ξεκινήσουν μιὰ κοινωνική ἐπανάσταση σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις πού ὑποστηρίζει ὁ Ναραγιάν, δέν μπορούμε νά καταλάβουμε ποιοί ἄλλοι θά τὸ καταφέρουν.

Ἄν οἱ ἀναρχικοὶ δέν κατόρθωσαν νά πραγματοποιήσουν τήν ἐπανάστασή τους καί σήμερα φαίνονται νά ἀπέχουν ἀπὸ αὐτὸν τὸ στόχο τους περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, μπόρεσαν ὅμως νά ἀσχήσουν συνεχῆ κριτική ἐναντία στίς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦν καί ὀριζιμένες φορές μᾶς ἔκαναν νά ξανασκεφτοῦμε τὸ ὄλο θέμα τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν μας προϋποθέσεων. Μὲ ἀφάνταστη συνέπεια ἀποκάλυψαν τοὺς κινδύνους πού ὑπάρχουν ὅταν πραγματοποιεῖται μιὰ λαθεμένη ἐπανάσταση, καί οἱ προειδοποιήσεις τους, στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια, ὅτι ὁ μαρξισμὸς θά καταλήξῃ στὴ δικτατορία καί στὴν ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν τυραννιῶν μέ μιὰ νέα, ἀποδειχτήκαν ἀπόλυτα σωστές. Ὅτιδῆποτε κι ἂν πίστευαν ὅτι ἔκαναν, οἱ ἀναρχικοὶ δημιούργησαν στὴν οὐσία ἕνα ἐπαναστατικό ἰδανικό πού ἀντιστοιχεῖ μέ φοβερὴ ἀκρίβεια στὸ μῦθο τοῦ Σορέλ — «ὄχι μιὰ περιγραφή πραγμάτων, ἀλλὰ ἔκφραση θέλησης». Μὲ τήν ἀνελέητη καί ἐξτρεμιστική προβολὴ τῶν ἀνυποχώρητων πεποιθήσεών τους, οἱ ἀναρχικοὶ πρόσφεραν ἕνα παράδειγμα κι ἕνα πρότυπο ἀμφισβήτησης. Σιὰν ὄλους τοὺς πούριτανούς, κατόρθωσαν νά μᾶς κάνουν νά νιώσουμε δυσάρεστα γιά τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς μας.

Ὁ Κλεμανσώ εἶπε κάποτε: «Λυπᾶμαι γιά ὄλους ὅσους δέν ὑπῆρξαν ἀναρχικοὶ στὰ εἴκοσι χρόνια τους» καί εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ φλογερὴ καί ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν θά ἔχει πάντοτε ἀπήχηση στοὺς νέους πού ἐξεγείρονται ἐ-

νάντια στις κοινωνικές και ήθικες αντιλήψεις των μεγαλύτερων τους. Κι όμως θέν είναι τόσο πολύ ο ένθουσιασμός τής νεολαίας πού έκανε τόσο έντυπωσιακούς τους άναρχικούς ήγέτες, αλλά μάλλον, στην περίπτωση ανθρώπων όπως του Κροπότκιν ή του Μαλατέστα, ή συνέπεια και ή άφοσίωση μέ την όποια, παρόλες τις άπογοητεύσεις και ένάντια σέ συντριπτικά αντίθετα στοιχεία, διατήρησαν τις πεποιθήσεις τους άμετάβλητες και τις έλπίδες τους άνηρές. Η δύναμη του άναρχισμού έγκειται στο χαρακτήρα των ανθρώπων πού τον έκαναν πράξη και έτσι ακριβώς, σαν άσκητικός, προσωπικός ήθικός και κοινωνικός κώδικας θα έξακολουθήσει να γοητεύει τους ανθρώπους πού ανάζητούν μιá καθολική εναλλακτική λύση άπέναντι στη σύγχρονη κοινωνία και πολιτική ανθρώπους πού ή ίδιουσγκρασία τους ανταποκρίνεται στην άπήχηση ιδεών πού ώθούνται μέχρι την έξατη λογική τους κατάληξη, ανεξάρτητα από τις πρακτικές δυσκολίες πού συνεπάγεται κάτι τέτοιο.

Υπάρχει κι ένα άλλο χαρακτηριστικό, χάρη στο όποιο ο άναρχισμός, ανεξάρτητα από την έπιτυχία ή την άποτυχία του σαν κοινωνικό έπαναστατικό κίνημα, θα βρίσκει πάντοτε νέους άπαδούς. Ορισμένοι τύποι άναρχικών προσφέρουν άκρατα παραδείγματα έξτρεμιστικής άτομικιστικής άuto-έκφρασης, πού άπορίπτει όλες τις συμβάσεις κι όλους τους περιορισμούς. Οι άναρχικοί αυτοί εφαρμόζουν στην καθημερινή τους ζωή τή Νιτσεική άποψη *Umwertung aller Werte*, τήν άνατροπή όλων των άποδεκτών αξιών. Οι μποέμ τής δεκαετίας του 1890 άπηχούνται από τή γενιά των μπήτνικς τής δεκαετίας του 1950 πού διαμαρτύρονται ένάντια στην πνιγηρότητα και τον κομφορμισμό τής άστικής κοινωνίας στην όποια άνατράφηκαν. Κι ένώ αυτό τó είδος έξέγερσης καταλήγει συχνά στην ματαιότητα και μερικές φορές στην προσωπική καταστροφή, δημιουργεί μιá έπαναστατική τέχνη πού άμφισοητεί δυναμικά τή συμβατικότητα και τήν παράδοση και είναι άληθινά άναρχική όσον άφορά τά άποδιοργανωτικά της άποτελέσματα. Οι ντανταϊστές ζωγράφοι και συγγραφείς, λογουχάρη, δημιούργησαν μιá τέχνη πού, έπιτιθέμενη ένάντια στην ίδια τήν ιδέα τής τέχνης, τους έδωσε τή δυνατότητα, όπως πίστευαν, να γλυτώσουν από κάθε είδους άξίες. Οι διάδοχοί τους, οι σουρρε-

αλιστές, διεκδίκησαν γι' άλλη μιὰ φορά τὸ δικαίωμα τους στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία. Σύμφωνα μ' ἔγαν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τους: «Ὁ σουρρεαλισμὸς δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μ' ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα. Κι ὁμως εἶναι ὁ μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ποὺ τοῦ ὑποσχέθηκαν ὅλες οἱ θρησκείες: τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος μέσα σ' ἓναν ἀπελευθερωμένο κόσμο.»⁽³⁾ Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ διεκδίκηση τῆς ἀπόλυτης ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐγάντια σ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς συμβάσεις ἔχει καὶ τοὺς κινδύνους τῆς: μπορεῖ νὰ γίνῃ τόσο κοινότοπη ὅσο καὶ ἀνόητη. Ὅπως παρατήρησε ἓνας σημαντικὸς σουρρεαλιστής, ὁ Ἄντρέ Μπρετόν: «Δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺδ ἐπικίνδυνον ἀπὸ τὸ νὰ παίρνεις ἐλευθερίες μὲ τὴν ἐλευθερία.»⁽⁴⁾ Μιὰ κατάσταση διαρκoῦς ἀπόρριψης ὅλων τῶν κανόνων εἶναι ὁ ἀπαιτητικότερος τρόπος γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ζωὴ, καὶ ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς, ὅπως καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀναρχισμὸς, ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση καὶ ἀσκητισμὸ ποὺ ἐλάχιστοι ὁπαδοὶ του κατορθώνουν νὰ τηρήσουν. (Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σουρρεαλιστὲς προτίμησαν τὴν ἐτοιματζίδικη πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ τὴν αὐτο-ἐπιβεβλημένη ἐλευθερία τῶν ἀρχικῶν τους πεποιθήσεων). Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαναστάτες ἀναρχικοὶ στοχαστὲς πρόσφεραν ἓνα δράμα γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων καὶ ἀμφισβήτησαν ὅλες τὶς ἀποδεκτὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συμβάσεις μας, ἔτσι καὶ οἱ ἀτομικιστὲς ἀναρχικοὶ καθὼς καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ τὸ ἔργο τους ἀντανακλοῦσε τὶς πεποιθήσεις τους, κλόγισαν εὐεργετικὰ τὶς ἠθικὲς καὶ αἰσθητικὲς πεποιθήσεις μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» εἶναι τόσο ἐλκυστικὴ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα μιᾶς κοινωνίας χωρὶς κυβέρνησις ἢ κυβερνώμενους· καὶ μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες θὰ ἔχει τοὺς ὁπαδοὺς τῆς σὲ κάθε γενιά.

- 1 NORMAN COHN, «PURSUIT OF THE MILLENNIUM», LONDON 1957.
- 2 Αναφέρεται από τόν GEORG ADLER, «GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND KOMMUNISMUS VON PLATO BIS ZUR GEGENWART», Μέρος Ι, LEIPZIG 1899, σελ. 98.
- 3 COHN, στο ίδιο, σελ. 36.
- 4 Στο ίδιο.
- 5 COHN, στο ίδιο, σελ. 89.
- 6 Στο ίδιο.
- 7 EMMANUEL AEGERTER, «LE HERESIES DU MOYEN AGE», PARIS 1939, σελ. 42.
- 8 ARNO BEUST, «DIE KATHARER», STUTTGART 1953.
- 9 COHN, στο ίδιο, σελ. 267.
- 11 Αναφέρεται από τόν MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ Ι, DE MONTESQUIEU A ROBESPIERRE, PARIS 1946, σελ. 239.
- 12 Αναφέρεται από τόν ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 35.
- 13 MORELLE, CODE DE LA NATURE OU LE VERITABLE ESPRIT DE SES LOIS, 1755, ED. E. DOLLEANS, PARIS 1910, σελ. 48.
- 14 J.J. ROUSSEAU, EMILE (νέα έκδοση) Παρίσι 1951.
- 15 H. N. BRAILSFORD, SHELLEY, GODWIN AND THEIR CIRCLE, LONDON 1913. Για τη ζωή του Γκόντγουϊν βλ. GEORGE WOODCOCK, WILLIAM GODWIN, LONDON 1946.
- 16 Στο ίδιο, σελ. 88.
- 17 WILLIAM GODWIN, AN ENQUIRY CONCERNING POLITICAL, JUSTICE, πρώτη έκδοση, Λονδίνο 1793, τόμ. Ι, σελ. 233-234.
- 18 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 11.
- 19 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 31.
- 20 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 866.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 9.
- 22 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 788.
- 23 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 845.
- 24 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 858.
- 25 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 844.
- 26 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 846-47.
- 27 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 842.
- 28 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 852.
- 29 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853-54.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 851.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 269.
- 33 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 558.
- 34 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564.
- 35 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564-65.
- 36 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 215.
- 37 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 734.
- 38 H. S. SALT, Εισαγωγή στο GODWIN'S POLITICAL JUSTI-

- CE (ἀνατύπωση τοῦ Μέρους VIII τῆς «Πραγματείας»), Λονδῖνο 1890, σελ. 29.
39 H. N. BRAILSFORD, στὸ ἴδιο, σελ. 91-92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

- 1 Βλ. Κεφάλαιο V καὶ VI.
- 2 P. A. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 581-82.
- 3 Ροθσοπιέρος, 2 Ἰουνίου 1793, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ALBERT SOBOUL, LES SANS - CULOTTES PARISIENS EN L' AN II, PARIS 1958, σελ. 419.
- 4 Στὸ ἴδιο, σελ. 461.
- 5 Στὸ ἴδιο, σελ. 411.
- 6 Στὸ ἴδιο, σελ. 459.
- 7 Ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς A. SERGENT καὶ C. HARMEL, στὸ ἴδιο, σελ. 59.
- 8 Στὸ ἴδιο, σελ. 82.
- 9 A. SOBOUL, στὸ ἴδιο, σελ. 211.
- 10 L' AMI DÙ PEUPLE, No. 647, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, σελ. 265-66.
- 11 CHRONIQUE DE PARIS, 3 Ὀκτωβρίου 1792, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν A. SOBOUL, στὸ ἴδιο, σελ. 655.
- 12 Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. I, PARIS 1946, σελ. 282.
- 13 ADVIELLE, HISTOIRE DE GRACCHUS BABEUF ET DÙ BABOUVISME I. 30, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAXIME LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 57. Ἡ καλύτερη ἔκθεση στὰ Ἀγγλικά εἶναι τοῦ DAVID THOMSON, THE BABEUF PLOT, LONDON 1947.
- 14 MAXIME LEROY, στὸ ἴδιο, σελ. 69-70.
- 15 Στὸ ἴδιο, σελ. 73.
- 16 Στὸ ἴδιο, σελ. 76.
- 17 ABBE DE BARMEL, MEMOIRES POUR SERVIR A L' HISTOIRE DÙ JACOBINISME, DE L' IMPIETE ET L' ANARCHIE, LONDON 1897, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 346.
- 18 Γιὰ τὸν Μπουοναρρότι βλέπε κυρίως A. GALANTE GARRONI, BUONARROTI E BABEUF, TORINO 1948, καὶ FILIPPO BUONARROTI E I RIVOLUZIONARI DELL' OTTOCEN TO, TORINO 1954. Ἐπίσης στὰ Ἀγγλικά ELIZABETH L EISENSTEIN, FILIPPO MICHELE BUONARROTI, CAM BRIDGE, MASS. 1959.
- 19 E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 69.
- 20 ARMANDO SAITTA, FILIPPO BUONARROTI, ROMA 1951 ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 10.
- 21 Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 149.
- 22 Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 47.
- 23 F. ENGELS, DIE ENTWICKLUNG DES SOZIALISMUS VOI DER UTOPIE ZUR WISSENSCHAFT, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ ΚΑΡΛ ΜΑΝΝΧΕΙΜ, IDEOLOGY AND UTOPIA, LONDON 1960, σελ. 220.
- 24 CHARLES GIDE, SELECTIONS FROM THE WORKS O FOURIER, ἀγγλικὴ μετάφραση, LONDON 1901, σελ. 22.

- 25 GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956, σελ. 13.
- 26 J. A. LANGLOIS, NOTICE SUR PROUDHON, σtó PROUDHON, CORRESPONDENCE, τόμ. I, PARIS 1874, σελ. XXII. Βλέπε επίσης A. CUVILLIER INTRODUCTION TO P. J. PROUDHON, DE LA CREATION DE L' ORDRE DANS L' HUMANITE ("Απαντα, νέα έκδοση), PARIS 1927, σελ. 21 κ.έ.
- 27 H. DE SAINT - SIMON, ON SOCIAL ORGANIZATION, σtó HENRI DE SAINT - SIMON: SELECTED WRITINGS, OXFORD 1952, σελ. 78. Βλ. επίσης μιá έξαιρετική περιγραφή τής ζωής και του έργου του SAINT - SIMON από τον FRANK E. MANUEL, THE NEW WORLD OF HENRI SAINT - SIMON, CAMBRIDGE, MASS. 1956.
- 28 E. DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948, σελ. 41.
- 29 E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 62.
- 30 WILHELM WEITLING, EVANGELIUM EINES ARMEN SUNDERS, BERN 1845, σελ. 17.
- 31 'Αναφέρεται από τον CARL WITTKE, THE UTOPIAN COMMUNIST, BATON ROUGE 1950, σελ. 39.
- 32 WILHELM WEITLING, GARANTIE DER HARMONIE UND FREIHEIT, BERLIN 1908, σελ. 247.
- 33 Στο ίδιο.
- 34 Γι' αυτό τό άρκετά σκοτεινό έπεισόδιο βλ. DIE KOMMUNISTEN IN DER SCHWEIZ NACH DEN BEI WEITLING VORGEFUNDENEN PAPIEREN, ZÜRICH 1843. Πρόκειται για άναφορά γραμμένη με έντολή τών άρχών τής Ζυρίχης από τον BLÜNTCHLI, τόν διάσημο καθηγητή του Δικαίου, τήν έποχή τής σύλληψης του WEITLING. Βλ. επίσης WITTKE, σtó ίδιο, σελ. 35 - 44.
- 35 WEITLING, GARANTIE, σελ. 236.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

- 1 P. J. PROUDHON, LA REVOLUTION SOCIALE DEMONSTRÉE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE, "Απαντα, (νέα έκδοση), Παρίση 1938, σελ. 126.
- 2 P. J. PROUDHON, MEMOIRES SUR MA VIE (γραμμένα τό 1841), σελ. 5, περιέχονται σtó CARNETS DE P. J. PROUDHON, τόμ. I, Παρίση 1960. Για τή ζωή του PROUDHON βλ. GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956. EDOUARD DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948. DANIEL HALEVY, LA JEUNESSE DE PROUDHON, PARIS 1948. Μιá έξαιρετική έκθεση μερικών απόψεων τής σκέψης του Προυντόν είναι του H. DE LUBAC, PROUDHON ET LE CHRISTIANISME, PARIS 1945, άγγλική έκδοση ως THE UNMARRIED SOCIALIST, LONDON 1948.
- 3 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 3.
- 4 SYSTEM DE CONTRADICTIONS ECONOMIQUES, (νέα έκδοση, Παρίση 1923), τόμ. II, σελ. 310.
- 5 Στο ίδιο, II, σελ. 361.
- 6 P. J. PROUDHON, QU'EST - CE QUE LA PROPRIETE; (PARIS 1840), σελ. 87.
- 7 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 173.

- 8 PIERRE HAUBTMANN, MARX ET PROUDHON, PARIS 1947, σελ. 27.
- 9 P. HAUBTMANN, στο ίδιο, σελ. 63-64. Βλ. επίσης G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 92-93.
- 10 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 95.
- 11 P. J. PROUDHON, SYSTEME... τόμ. Ι, σελ. 356.
- 12 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 372.
- 13 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 252.
- 14 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. Ι, σελ. 169.
- 15 Έπιστολή του Προυντόν στον Μάρξ, 17 Μαΐου 1840, περιέχεται στα Άπαντα του Προυντόν: PROGRAMME REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1938, σελ. 292.
- 16 CARNETS, τόμ. ΙΙ, σελ. 26, 173.
- 17 Έπιστολή του Προυντόν στον Ρολλάν, 3 Ίουνίου 1861, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 384-85.
- 18 G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 106-7.
- 19 CARNETS, 15 Ίουνίου 1858, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 318.
- 20 CORNETS, τόμ. Ι, σελ. 226.
- 21 QU' EST - CE QUE LA PROPRIETE; σελ. 169-70.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 242-43.
- 23 Έπιστολή του Προυντόν στον Άλφρέ Νταριμόν, 14 Φεβρουαρίου 1850, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 207.
- 24 E. H. CARR, MICHAEL, BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 130.
- 25 LES CONFESSIONS D' UN REVOLUTIONNAIRE PUR SERVIR A L' HISTOIRE DE LA REVOLUTION DE FEVRIER (1849), (νέα έκδοση Παρίσι 1929), σελ. 65.
- 26 LA REVOLUTION SOCIALE DEMONTREE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE (νέα έκδοση, Παρίση 1938), σελ. 288.
- 27 Στο ίδιο, σελ. 290.
- 28 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίσι 1924), σελ. 302.
- 29 DE LA JUSTICE DANS LA REVOLUTION ET DANS L' EGLISE (πρώτη έκδοση, Παρίση 1858), 3 τόμοι.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 151.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 423.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 486.
- 33 Έπιστολή του Προυντόν στον Πιερ Λερού, 13 Δεκεμβρίου 1849, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 221.
- 34 DE LA JUSTICE, τόμ. Ι, σελ. 575.
- 35 P. J. PROUDHON, CONTRADICTIONS... σελ. 235.
- 36 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίση 1929), σελ. 344.
- 37 ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 301.
- 38 DE LA CAPACITE POLITIQUE DES CLASSES OUVRIERES (δεύτερη έκδοση, Παρίση 1865).
- 39 Στο ίδιο, σελ. 80.
- 40 Βλ. GEORGES DUVEAU, LA VIE OUVRIERE EN FRANCE SOUS LE SECOND EMPIRE, PARIS 1946.
- 41 Στο ίδιο, σελ. 230.

- 1 Για τη ζωή του Μπακούνιν βλ. E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 38.
- 3 Στο ίδιο, σελ. 8-9.
- 4 Στο ίδιο, σελ. 12.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 130.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 173.
- 7 Στο ίδιο.
- 8 Στο ίδιο, σελ. 378.
- 9 Στο ίδιο, σελ. 242.
- 10 Για τις σχέσεις του Μπακούνιν με τον Ματσίνι βλ. N. ROSSELLI, MAZZINI E BAKUNIN, TORINO 1927. Βλ. επίσης RICHARD HOSTETTER, THE ITALIAN SOCIALIST MOVEMENT I. ORIGINS (1860-1882), PRINCETON, N. J., 1958, και ARTHUR LEHNIN, MICHAEL BAKUNIN ET L' ITALIE, LEIDEN 1961.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 413.
- 12 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. V, σελ. 180.
- 13 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, IL POPULISMO RUSSO, 2 τόμοι, Τουρίνο 1952, τόμ. II, σελ. 710.
- 14 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. IV, σελ. 32.
- 15 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. VI, σελ. 399.
- 16 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 708.
- 17 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. V, σελ. 107.
- 18 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. V, σελ. 252.
- 19 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Τζέιμς Γκυγιώμ, 13 'Απριλίου 1869, αναφέρεται από τον Βεντούρι, στο ίδιο, σελ. 595.
- 20 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 592.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 601.
- 22 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 379 - 80.
- 23 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 605 - 606.
- 24 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 393.
- 25 M. BAKUNIN, Διάλεξη στο Βάλ ντε Σαιν - 'Ιμιέ, 1871, OEVRES, τόμ. V, σελ. 325 - 26.
- 26 VYRUBOV, αναφέρεται από τον E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 329.
- 27 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 338.
- 28 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 344.
- 29 M. BAKUNIN, OEVRES, τόμ. IV, σελ. VIII.
- 30 Έπιστολή του Μάρξ στον Φ. Μπολτέ, 23 Νοεμβρίου 1871, KARL MARX AND FRIEDRICH ENGELS, SELECTED WORKS, LONDON 1950, τόμ. II, σελ. 422.
- 31 M. BAKUNIN, AUX FRERES DE L' ALLIANCE EN ESPAGNE (1872), αναφέρεται από τον MAX NETTLAU: BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN BIS ZUR HERBST 1872, ARCHIV FÜR DIE GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND DER ARBEITERBEWEGUNG, τόμ. II (1911 - 12), σελ. 283 - 84.
- 32 Έπιστολή του Μάρξ στον Κούγκελμαν, 23 Αυγούστου 1866, αναφέρεται από τον J. L. RUECH, LE PROUDHONISME DANS

L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DES TRAVAILLEURS, PARIS 1907, σελ. 112.

- 33 Στο ίδιο, σελ. 135-36.
- 34 'Επιστολή του Μπακούνιν στον Μάρξ, 22 Δεκεμβρίου 1868, NEUE ZEIT, 1900-1, σελ. 6-7.
- 35 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 352.
- 36 FRANZ MEHRING, KARL MARX, LEIPZIG 1918, σελ. 424.
- 37 M. BAKUNIN, άρθρο στο L' EGALITE 1869, ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. V, σελ. 151.
- 38 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 366.
- 39 'Επιστολή του Μάρξ στη Λάουρα Λαφάργκ, αναφέρεται από τον MEHRING, στο ίδιο, σελ. 427.
- 40 F. MEHRING, στο ίδιο, σελ. 497.
- 41 M. BAKUNIN, ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. II, σελ. XLX-L.
- 42 'Επιστολή του Μπακούνιν στον Χέρτσεν, 28 'Οκτωβρίου 1869, ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. V, σελ. 233 - 34.
- 43 'Απόφαση IX της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου. Για τη σημασία της συνδιάσκεψης και την παρακμή της Διεθνούς βλ. την έξαιρετική έργασια του ΜΙΚΛΟΣ ΜΟΛΙΑΡ, LE DECLIN DE LA PREMIERE INTERNATIONALE: LA CONFERENCE DE LONDRES DE 1871, GENEVA 1963.
- 44 LES PRETENDUES SCISSIONSDANS L' INTERNATIONALE, CIRCULAIRE PRIVEE DU CONSEIL GENERAL DE L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DE TRAVAILLEURS (GENEVA 1872), σελ. 37. Αυτό και άλλα ντυκουμένα περιέχονται στην έκδοση του JACQUES FREYMOND, LA PREMIERE INTERNATIONALE, RECUEIL DE DOCUMENTS, GENEVA 1962, 2 τόμοι.
- 45 M. BAKUNIN, ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. II, σελ. L.
- 46 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE: DOCUMENTS SOUVENIRS 1864 - 1878 (4 τόμοι, Παρίσι 1905 - 10), τόμ. I, σελ. 74 - 75.
- 47 MAX NETTLAU, BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN, σελ. 283 - 84.
- 48 M. BAKUNIN, AI MIEI AMICI D' ITALIA.. αναφέρεται από τον M. NETTLAU, BAKUNIN E L' INTERNATIONALE IN ITALIA, GENEVA 1928, σελ. 253.
- 49 Στο ίδιο, σελ. 320.
- 50 J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. II, 160 - 61.
- 51 M. BAKUNIN, L' EMPIRE RUSSE - GERMANIQUE ET LA REVOLUTION SOCIALE (1871), ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. II, σελ. 297.
- 52 F. ENGELS ('Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1873) στο ALMENACCO REPUBBLICANO 1874, περιέχεται στο KARL MARX AND FREDERICK ENGELS, SELECTED WORKS, τόμ. I, Λονδίνο 1950.
- 53 MAX NETTLAU, MIGUEL BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPAÑA 1868 - 1873, BUENOS AIRES 1925, σελ. 20.
- 54 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE, MEXICO CITY, σελ. 19.
- 55 MAX NETTLAU, M. BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPAÑA, σελ. 53.
- 56 M. BAKUNIN, ΟΕΥΒΡΕΣ, τόμ. II, σελ. 272.
- 57 'Επιστολή του Μπακούνιν στον 'Ελιζέ Ρεκλύ, 15 Φεβρουαρίου

- 1875, αναφέρεται από τον J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 284.
- 58 LE PERE DUCHEME, No 8 DU 30 VENTOSE AN 79, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHISTE DANS LES MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX-DE-FONDS 1947, σελ. 52.
- 59 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 699.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

- 1 Για τον Λαζαρέτι βλ. E. J. HOBBSAWM, PRIMITIVE REBELS, MANCHESTER 1959.
- 2 CARLO MONTICELLI, A. COSTA E L' INTERNATIONALE, αναφέρεται από τον ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 48.
- 3 GEORGE WOODCOCK, ANARCHISM, NEW YORK 1961, σελ. 344.
- 4 A. COSTA, BAGLIORI DI SOCIALISMO (FIRENZE 1900) αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 146.
- 5 βλ. HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 252 - 53.
- 6 Έπιστολή του CESSARELLI στον CIPRIANI, 'Απρίλιος 1881, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 377.
- 7 Η περιγραφή αυτή βασίζεται κυρίως στις έρευνες του HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 381.
- 8 A. COSTA, OPEN LETTER FROM A GROUP OF INTERNATIONALISTS TO G. NICOTERA, 'Ιανουάριος 1877, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 9 A. BORGHI, MALATESTA, σελ. 63.
- 10 EMILIO COVELLI στη LA PLEBE, 27 'Ιουλίου 1879, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 443.
- 12 Για τη ζωή του Κροπότκιν βλ. GEORGE WOODCOCK και IVAN AVAKUMOVIC, THE ANARCHIST PRINCE, LONDON 1950, καθώς και τὰ 'Απομνημονεύματα του Κροπότκιν, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST.
- 13 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 790.
- 14 'Ο Κροπότκιν δίνει μιὰ δραματική περιγραφή στα 'Απομνημονεύματά του' επίσης οι G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, που συγκέντρωσαν πολλές πρόσθετες λεπτομέρειες, στο ίδιο, σελ. 140 - 44.
- 15 LE REVOLTE, Δεκέμβριος 1880, αναφέρεται από τον JEAN MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE EN FRANCE (1880-1914), PARIS 1951, σελ. 70.
- 16 G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 343.
- 17 Οι σχετικές γνώσεις του Τζέημς βασίζονται σε δημοσιεύσεις των έφημερίδων. βλ. LIONEL TRILLING, THE LIBERAL IMAGINATION, NEW YORK 1953, σελ. 65 - 96.
- 18 GAETANO NATALE, GIOLITTI E GLI ITALIANI, MILANO 1949, σελ. 467 - 70.
- 19 LE DROIT SOCIAL, 12 Μαρτίου 1888, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο σελ. 150.
- 20 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 194.
- 21 Στο ίδιο.

- 22 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 213.
 23 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 169.
 24 ANDRÉ SALMON, LA TERREUR NOIRE, PARIS 1959, σελ. 141 - 256. Βλ. επίσης MAITRON, στο ίδιο, σελ. 195 - 212.
 25 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 205, σημ. 4.
 26 EUGENIA W. HERBERT, THE ARTIST AND SOCIAL REFORM: FRANCE AND BELGIUM 1885 - 1900, NEW HAVEN 1961, σελ. 119.
 27 THE LETTERS OF OSCAR WILDE, έκδοση RUPERT HART-DAVIS, LONDON 1962, σελ. 768.
 28 A. SALMON, στο ίδιο, σελ. 343.
 29 'Ο MAITRON, στο ίδιο, σελ. 529 - 34, παραθέτει ολόκληρη την απολογία του 'Εμιλ 'Ανρύ.
 30 Για τη ζωή του Μόστ βλ. RUDOLF ROCKER, JOHANN MOST, BERLIN 1924.
 31 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 209.
 32 HENRY DAVID, HISTORY OF THE HAYMARKET AFFAIR, NEW YORK 1936, σελ. 292.
 33 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 121 - 22. LOUIS ADAMIC, DYNAMITE, LONDON 1931, σελ. 47.
 34 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 194.
 35 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 208.
 36 L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
 37 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 339. L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
 38 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 463.
 39 Για τη ζωή της Έμιμα Γκόλντμαν βλ. το δικό της LIVING MY LIFE, 2 τόμοι, NEW YORK 1932, και RICHARD DRINNON, REBEL IN PARADISE, CHICAGO 1961.
 40 LE JOURNAL, 19 Φεβρουαρίου 1894, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο, σελ. 227.
 41 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 301.
 42 MAX NETTLAU, ELISEE RECLUS; ANARCHIST UND GELEHRTER, BERLIN 1928, σελ. 248.
 43 MAX NETTLAU, στο ίδιο, σελ. 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

- 1 Αναφέρεται από L. LEVY, COMMENT ILS SONT DEVENUS SOCIALISTS, PARIS 1932, σελ. 21.
 2 G. BRANDES, πρόλογος στο P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, LONDON 1889, τόμ. I, σελ. XIII XIV.
 3 P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, σελ. 139.
 4 WOODCOCK και AVARUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 381.
 5 Στο ίδιο, σελ. 380.
 6 Στο ίδιο, σελ. 360.
 7 Εισαγωγή στο L. TOLSTOY, LA GUERRE ET LE SERVICE OBLIGATOIRE, BRUSSELS 1896.
 8 Έπιστολή του Κροπότκιν στην κυρία DRYHURST, 1893, αναφέρεται από τους WOODCOCK και AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 248.
 9 P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 535.

- 10 WOODCOCK και ΑΒΑΚΙΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 351.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 353.
- 12 P. KROPOTKIN, LAW AND AUTHORITY, ανατυπωμένο στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, έκδοση G. ROGER N. BALDWIN, NEW YORK 1927, σελ. 205 - 6.
- 13 P. KROPOTKIN, MUTUAL AID: A FACTOR OF EVOLUTI-ON, LONDON 1902, σελ. 34.
- 14 P. KROPOTKIN, ETHICS: ORIGIN AND DEVELOPMENT, NEW YORK 1924, σελ. 22.
- 15 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM (1887) στο KRO-POTKIN'S REVOLUTIOARY PAMPHLETS, σελ. 47.
- 16 M. GUYAU, ESQUISSE D' UN MORALE ANS OBLIGATI-ON, PARIS 1885, σελ. 29.
- 17 Στο ίδιο, σελ. 252.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 246.
- 19 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, PARIS 1892, σελ. 60.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 20 - 21.
- 21 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 60.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 59.
- 23 THE TIMES, 21 'Ιουλίου 1960.
- 24 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 81.
- 25 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 71.
- 26 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 159.
- 27 P. KROPOTKIN, MODERN SCIENCE AND ANARCHISM στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 157.
- 28 P. KROPOTKIN, FIELDS, FACTORIES AND WORKSHOPS LONDON 1899, σελ. 272.
- 29 WOODCOCK και ΑΒΑΚΙΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 302.
- 30 OSCAR WILDE, DE PROFUNDIS, LONDON 1950, σελ. 112.
- 31 SAVERIO MERLINO, NECESSITA E BASI DI UNA INTE-SA, BRUSSELS 1892, ανατυπωμένο στο SAVERIO MERLI-NO, CONCEZIONE CRITICA DEL SOCIALISMO LIBER-TORIO, έκδοση ALDO VENTURINI και PIER CARLO MA-SINI, FIRENZE 1957, σελ. 99.
- 32 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPLE DE L' ART ET DE SA DESTINATION SOCIALE, PARIS 1865, σελ. 43.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 34 Στο ίδιο, σελ. 367 - 68.
- 35 'Επιστολή του COURBET στον WEY, 26 Νοεμβρίου 1849. ανα-φέρεται από τον GERSTLE MACK, GUSTAVE COURBET, LONDON 1951, σελ. 69 - 70.
- 36 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPLE DE L' ART, σελ. 236 - 67, αναφέρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 70.
- 37 MACK, στο ίδιο, σελ. 71.
- 38 J. GUYLLAUME, L' INTERNATIONALE, τόμ. III, σελ. 295.
- 39 L' AVANT - GARDE, 12 'Ιανουαρίου 1878, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHIST DANS LE MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX - DE - FONDS 1947, σελ. 123.
- 40 LE COURIER DU DIMANCHE, 29 Δεκεμβρίου 1861, αναφέ-ρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 102.
- 41 1861, MACK, στο ίδιο, σελ. 89.

- 42 BENEDICT NICOLSON, THE ANARCHISME OF CAMILLE PISSARRO, στο THE ARTS, τεύχος 2, LONDON 1947, σελ. 43- 51.
- 43 ΕΥΓΕΝΙΑ W. HERBERT, στο ίδιο, 189.
- 44 JOHN REWALD, POST - IMPRESSIONISM FROM VAN GOGH TO GAUGUIN, NEW YORK 1956, σελ. 195.
- 45 ROBERT L. και ΕΥΓΕΝΙΑ W. HERBERT, ARTIST AND ANARCHISM: UNPUBLISHED LETTERS OF PISSARRO, SIGNAC AND OTHERS. I. (THE BURLINGTON MAGAZINE, τόμ. CII, τεύχος 692, Νοέμβριος 1960, σελ. 479).
- 46 JOHN REWALD, FELIX FENEON (GAZETTE DES BEAUX - ARTS, 6η σειρά, τόμοι XXXI - XXXII, 1947 - 48, τόμ. II, σελ. 110.
- 47 MAURICE BARRES, L' ENNEMI DES LOIS, νέα έκδοση, Παρίσι 1910, σελ. 302.
- 48 LES TEMPS NOUVEAUX, Μάρτιος 1896, αναφέρεται από την ΕΥΓΕΝΙΑ W. HERBERT, στο ίδιο, σελ. 83.
- 49 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, 2 τόμοι, τόμ. I, σελ. 194.
- 50 MAX STIRNER, DER EINZIGE UND SEIN EIGENTUM, τρίτη έκδοση, Λειψία 1901, σελ. 8.
- 51 MAX STIRNER, στο ίδιο, σελ. 379.
- 52 LAURA FERMI, MUSSOLINI, CHICAGO 1961, σελ. 70.
- 53 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 379.
- 54 VIKTOR SERGE, MEMOIRS D' UN REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1951, σελ. 20 - 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

- 1 LEONARD SCHAPIRO, THE ORIGIN OF THE COMMUNIST AUTOCRACY, LONDON 1955, σελ. 182.
- 2 ERICO MALATESTA, στο STUDI SOCIALI, 15 'Απριλίου 1931, ανατυπωμένο στο E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, έκδοση C. ZACCARIA και G. BERNERI, NAPOLI 1947, σελ. 326.
- 3 ARMANDO BORGHI, ERICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 95.
- 4 ENZO SANTARELLI, L' AZIONE DI ERICO MALATESTA E I MOTI DI 1898 AD ANCONA, στο MOVIMENTO OPERAIO, 1954, σελ. 248 - 72.
- 5 QUESTIONE SOCIALE, 14 'Ιουνίου 1899, αναφέρεται από τον BORGHI, MALATESTA, σελ. 26 - 27.
- 6 RUDOLF ROCKER, THE LONDON YEARS, LONDON 1956, σελ. 208.
- 7 GAUDENS MEGARO, MUSSOLINI DAL MITO AL REALTA, MILANO 1947, σελ. 245.
- 8 MAX NETTLAU, ERICO MALATESTA: LA VIDA DE UN ANARQUISTA, BUENOS AIRES 1923, σελ. 193.
- 9 E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, σελ. 170.
- 10 WOODCOCK και AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 391.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 425-26.
- 12 Στο ίδιο, σελ. 430.
- 13 VOLINE (V. M. EICHENBAUM), NINETEEN - SEVENTE-

- EN: THE RUSSIAN REVOLUTION BETRAYED, άγγλική μετάφραση, Λονδίνο 1954, σελ. 76.
- 14 ALEXANDER BERKMAN, THE BOLSHEVIK MYTH, LONDON 1925, σελ. 90—91.
- 15 Για τη ζωή του Μάχνο θλ. τη θασιζόμενη σέ αξιόπιστες ρωσικές πηγές εξαίρετη έργασία του DAVID FOOTMAN, CIVIL WAR IN RUSSIA, LONDON 1961, σελ. 245—303.
- 16 D. FOOTMAN, στο ίδιο, σελ. 253—54.
- 17 Στο ίδιο, σελ. 271.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 280.
- 19 Στο ίδιο, σελ. 284.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 289.
- 21 Στο ίδιο, σελ. 289.
- 22 EMMA GOLDMAN, MY DISILLUSIONMENT IN RUSSIA, LONDON, 1925, σελ. 69.
- 23 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, τόμ. ΙΙ, σελ. 577.
- 24 G. KATKOV, THE KRONSTADT RISING, στο ST ANTONY'S PAPERS, τεύχος 6, LONDON 1959.
- 25 VOLINE, στο ίδιο, σελ. 154.
- 26 ALEXANDER BERKMAN, στο ίδιο, σελ. 319.
- 27 JAMES JOLL, THE SECOND INTERNATIONAL, LONDON 1955, κεφ. ΙΙΙ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

- 1 LA REVOLTE, Μάρτιος 1891, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο, σελ. 240.
- 2 LES TEMPS NOUVEAUX, Αύγουστος 1900, αναφέρεται στο ίδιο, σελ. 385.
- 3 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 182.
- 4 BULLETIN DE LA FEDERATION JURASSIENNE, 1 Νοεμβρίου 1774, αναφέρεται στο ίδιο, σελ. 261.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 261.
- 6 MAURICE PELLÜTIER, FERNAND PELLÜTIER: SA VIE SON OEUVRE (1867—1901), PARIS 1911, σελ. 5.
- 7 Στο ίδιο, σελ. 62.
- 8 F. PELLÜTIER, L' ANARCHISME ET LES SYNDICATS OUVRIERS, στο LES TEMPS NOUVEAUX, Νοέμβριος 1895, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο, σελ. 251.
- 9 J. MAITRON, LE SYNDICALISME REVOLUTIONNAIRE: PAUL DELESALLE, PARIS 1952, σελ. 24.
- 10 J. MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE, σελ. 252.
- 11 Τα στοιχεία προέρχονται από την άπογραφή του 1906 και τα παραθέτουν οι BERNARD GEORGES και DENISE TINTANT, LEON JOUHAUX: CINGUANTE ANS DE SYNDICALISME, τόμ. Ι, PARIS 1952, σελ. 11.
- 12 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 81.
- 13 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. ΙΙ, δεύτερη έκδοση, Παρίσι 1964, σελ. 117.
- 14 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 111.
- 15 G. D. H. COLE, THE SECOND INTERNATIONAL, τόμ. ΙΙΙ της A HISTORY OF SOCIALIST THOUGHT, LONDON 1956, Μέρος Ι, σελ. 371.

- 16 AMEDEE DUNOIS στο CONGRES ANARCHISTE TENU A AMSTERDAM 24-31 AOÛT 1907. COMPTE RENDU ANALYTIQUE... PARIS 1908, σελ. 14.
- 17 COMPTE RENDU, σελ. 36-38.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 62.
- 19 Στο ίδιο, σελ. 70.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 21 Στο ίδιο, σελ. 85.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 83.
- 23 JEAN VARIOT, PROPOS DE GEORGES SOREL, PARIS 1935, σελ. 54-57.
- 24 J. VARIOT, στο ίδιο, σελ. 65.
- 25 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, PARIS 1918, σελ. 58.
- 26 G. SOREL, REFLEXIONS SUR LA VIOLENCE, τρίτη έκδοση, Παρίσι 1912, σελ. 205.
- 27 G. SOREL, εισαγωγή στο F. PELLUTIER, HISTOIRE DE BOURSES DU TRAVAIL, PARIS 1902.
- 28 G. SOREL, LA DECOMPOSITION DU MARXISME, PARIS 1907, σελ. 53-54.
- 29 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, σελ. 268. Βλ. επίσης RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL: PROPHET WITHOUT HONOR, CAMBRIDGE, MASS. 1951, σελ. 18.
- 30 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 120.
- 31 G. SOREL, DE EGLISE ET DE L' ETAT, σελ. 31-32.
- 32 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 46.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 180.
- 34 G. SOREL, MATERIAUX, σελ. 199.
- 35 Για γενική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων της σκέψης του SOREL βλ. RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL : PROPHET WITHOUT HONOR, H. STUART HUGHES, CONSCIOUSNESS AND SOCIETY, LONDON 1969.
- 36 WYNDHAM LEWIS, THE ART OF BEING RULED, LONDON 1926, σελ. 128.
- 37 DANIEL HALEVY, PEGUY ET LE CAHIERS DE LA QUINZAINE, PARIS 1941, σελ. 108.
- 38 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, σελ. 127.
- 39 'Ο L. JOUHAUX ανάφερε αυτούς τους αριθμούς σε μια διάλεξη του στις Βρυξέλλες τον Δεκέμβριο του 1911. Βλ. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 189, σημ. 1.
- 40 E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 155.
- 41 BERNARD GEORGES και DENISE TINTANT, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 3.
- 42 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 320.
- 43 Στο ίδιο, σελ. 388-89.
- 44 P. E. BRISSENDEN, THE IWW: A STUDY OF AMERICAN SYNDICALISM, δεύτερη έκδοση, Νέα Υόρκη 1920, σελ. 66.
- 45 Στο ίδιο, σελ. 92.
- 46 THOMAS HAGERTY, στο IRA KIPNIS, THE AMERICAN SOCIALIST MOVEMENT 1897-1912. NEW YORK 1952, σελ. 192.
- 47 Στο ίδιο.
- 48 BRISSENDEN, στο ίδιο, σελ. 138-39.

- 49 THE INDUSTRIAL WORKER, 23 Ἀπριλίου 1910, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 271.
- 50 MOTHER EARTH, Ὀκτώβριος 1913, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 318.
- 51 MARJORIE RUTH CLARK, ORGANIZED LABOUR IN MEXICO, CHAPEL HILL, NC 1934.
- 52 BEATRICE WEBB'S DIARIES, 1912—1924, ἔκδοση MARGARET COLE, LONDON 1952, σελ. 7.
- 53 FANNY F. SIMON, ANARCHISME AND AMARCHO—SYNDICALISM IN SOUTH AMERICA, στὸ THE HISPANIC AMERICAN HISTORICAL REVIEW, τόμ. XXVI, 1946, σελ. 38—59.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

- 1 JOAQUÍN MAURIN, HACIA LA SEGUNDA REVOLUCIÓN, BARCELONA 1935.
- 2 R. MELLA, στὸ J. DIAZ DEL MORAL, HISTORIA DE LAS AGITACIONES CAMPESINAS ANDALUZAS — CORDOBA, MADRID 1929, σελ. 90.
- 3 Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἰδέες τοῦ PI Y MARGALL βλ. ALASTAIR HENNESSY, THE FEDERAL REPUBLIC IN SPAIN, LONDON 1962.
- 4 CASIMIRO MARTI, ORIGENES DEL ANARQUISMO EN BARCELONA, BARCELONA 1959, σελ. 37.
- 5 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE MEXICO, σελ. 164.
- 6 RAFAEL COLONA, LA REVOLUCIÓN INTERNACIONALISTA ALCOYANA DE 1873, ALICANTE 1959.
- 7 GERALD BRENNAN, THE SPANISH LABYRINTH, LONDON, 1960, σελ. 156.
- 8 RUDOLF ROCKER, FERMIN SALVOCHEA, EDICIONES TIERRA Y LIBERTAD, 1945.
- 9 SOL FERRER, LA VIE ET L' OEUVRE DE FRANCISCO FERRER, PARIS 1962.
- 10 YVONNE TURIN, L' EDUCATION ET L' ECOLE EN ESPAGNE DE 1874 A 1902, PARIS 1959, σελ. 315.
- 11 YVONNE TURIN, στὸ ἴδιο, σελ. 37.
- 12 FEDERICA MONTSENY, ANSELMO LORENZO: EL HOMBRE Y LA OBRA, TOULOUSE, σελ. 36.
- 13 S. FERRER, στὸ ἴδιο, σελ. 231.
- 14 PALMIRO MARBO, ORIGEN, DESARROLLO, Y TRANCENDENCIA DEL SINDICALISMO, MEXICO 1919.
- 15 J. DIAZ DEL MORAL, στὸ ἴδιο, σελ. 61.
- 16 Στὸ ἴδιο, σελ. 305.
- 17 Στὸ ἴδιο, σελ. 264 κ.έ.
- 18 Στὸ ἴδιο.
- 19 MANUEL BUENACASA, EL MOVIMIENTO OBRERO ESPAÑOL: 1886—1926, BARCELONA 1928, σελ. 133—37.
- 20 J. PEIRATS, LA CNT EN LA REVOLUCIÓN ESPAÑOLA, 3 τόμοι Τουλούζη 1951, τόμ. I, σελ. 7.
- 21 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 42—43.
- 22 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 46—47.
- 23 G. BRENNAN, THE SPANISH LABYRINTH, σελ. 250.
- 24 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 51.
- 25 Στὸ ἴδιο, σελ. 53.
- 26 E. J. HOBBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, σελ. 84 κ.έ. Βλ. ἐπίσης PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 55 κ.έ.

- 27 EDWARD CONZE, SPAIN TODAY, LONDON 1936.
- 28 Οι σημαντικότερες διμιλίες και αποφάσεις αυτού του συνεδρίου παρατίθενται από τον PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 109 κ.έ.
- 29 FEDERICA MONTSENY, στο SOLIDARIDAD OBRERA, 22 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον BURNETT BOLLOTEN, THE GRAND CAMOUFLAGE, LONDON 1961, σελ. 20.
- 30 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ Ι, σελ. 162—63.
- 31 REVISTA BLANCA, 8 Ιουνίου 1934, αναφέρεται από τον BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 65, σημ. 21.
- 32 Γιά την ιδιαίτερη θέση των RABASSAIRES, σάν εκπρόσωπος των όποιων διακρίθηκε ο Κόμπανους, βλ. BRENNAN, στο ίδιο, σελ. 276 κ.έ.
- 33 B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 74.
- 34 FRANZ BORKENAU, THE SPANISH COCKPIT, Λονδίνο 1937, σελ. 167. Μιά παρόμοια περιγραφή γιά την κομμούνα της Άλκόρα στην έπαρχία Καστελιόν θρίσκεται στο Η.Ε. KAMINSKI, CEUX DE BARCELONA, PARIS.1947, σελ. 113 κ.έ.
- 35 HUGH THOMAS, THE SPANISH CIVIL WAR, LONDON 1961, σελ. 189.
- 36 MONTREAL STAR, 30 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 289.
- 37 Πράβδα, 17 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 363.
- 38 CNT, 20 Σεπτεμβρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 251.
- 39 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 172 κ.έ.
- 40 CNT, 5 Σεπτεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 155—56.
- 41 CNT, 23 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 158.
- 42 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 270—72.
- 43 TIERRA Y LIBERTAD, 16 Ιανουαρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 57.
- 44 Ο γενικός γραμματέας της CNT πρὸς την Ένωση των Άγροτών της Καστίλλης, στο JUVENTUD LIBRE, 10 Ιουλίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 70.
- 45 Γιά τους Ιταλούς άναρχικούς στην Ισπανία βλ. UN TRENTEN- NIO DI ATTIVITA ANARCHICA, FORLI, σελ. 192—201.
- 46 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 360.
- 47 Έγκύκλιος της FAI άριθ. 3, Οκτώβριος 1936, αναφέρεται από τον J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 319.
- 48 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 53.
- 49 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 304.
- 50 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. Χ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

- 1 JAYAPRAKASH NARAYAN, A PLEA FOR RECONSTRUCTION OF INDIAN POLITY, WARDHA 1959, σελ. 63.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 36.
- 3 MAURICE NADEAU, HISTOIRE DU SURREALISME, PARIS 1945, σελ. 268.
- 4 PETER HEINTZ, ANARCHISMUS UND GEGENWART, ZURICH 1951.

Ὁ Τζέημς Τζόλ γεννήθηκε τὸ 1918 καὶ σπούδασε στὴν Ὁξφόρδη. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀντιστασιακὰ κινήματα, γεγονός που κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων καὶ γιὰ τὴν νεότερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης γενικά. Μετὰ τὸν πόλεμο γύρισε στὴν Ἀγγλία καὶ δίδαξε στὴν Ὁξφόρδη. Σὰν προσκεκλημένος καθηγητὴς δίδαξε ἐπίσης στὰ Πανεπιστήμια Στάνφορντ καὶ Χάρβαρντ. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα του εἶναι : «Ἡ Δεύτερη Διεθνὴς» (1955) καὶ «Οἱ διανοούμενοι στὴν πολιτικὴ» (1960).

Στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ὁ ἀναρχισμὸς ἀνακίνησε μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη του μιὰ σειρά ἀπὸ ἀποφασιστικὰ πολιτικά, κοινωνικά καὶ οἰκονομικά ζητήματα καὶ ἀναζήτησε λύσεις που ἀποτελέσαν πρόκληση γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνικὴ τάξη, καὶ γι' αὐτὸ καταδιώχτηκαν καὶ καταπιέστηκαν ἀπ' αὐτὴ μὲ ὅλα τὰ μέσα. Ὁ Τζέημς Τζόλ ἀσχολεῖται στὸ βιβλίον του αὐτὸ λεπτομερειακὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὴν ἱστορία του, παρουσιάζει τοὺς θεωρητικούς του καὶ σκιαγραφεῖ τὰ πορτραῖτα τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων του κλείνει τὴν περιγραφή του μὲ ἕνα δραματικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ στὴν Ἰσπανία, ὅπου τὸ 1936 ἡ «ὀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση» πλησίασε χειροπιαστὰ στὴν ἐμπρακτὴ ἐδραίωσή της. Αὐτὴ ἡ θεμελιωτικὴ καὶ περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ συμβάλλει ὅσο λίγα ἄλλα ἔργα τοῦ τομέα αὐτοῦ στὴ δικαίωση ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, που κατὰ τὴ γνώμη του ἔχει θλαφτεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ πλατιοῦ κοινοῦ καὶ τὴν παραμέληση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν.